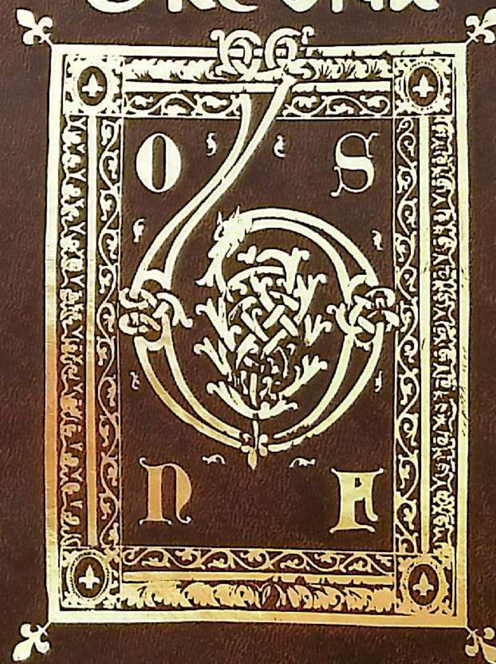
Muamer Zukorlić Drevna Bosna

Muamer Zukorlić

Drevna

Moralni kredit i iskrenu zahvalnost dugujemo za objavljene reprodukcije fotografija (gdje autorstvo nije naznačeno) u vlasništvu nama nepoznatih autora. Upućujemo im i izvinjenje što nismo bili u mogućnosti da saznamo njihov identitet i dobijemo saglasnost za njihovo korištenje.

Muamer Zukorlić

Izdavač: El-Kelimeh, Novi Pazar

Za izdavača: Malik NUROVIĆ

Urednik: Prof. dr. Jahja FEHRATOVIĆ

Likovno-grafički urednik i dizajn: Akademik Mehmed A. AKŠAMIJA

Ilustracije: Akademik Mehmed A. AKŠAMIJA

Autorski kredit: Arhiv "Alija M. AKŠAMIJA"
Arhiv "Mehmed A. AKŠAMIJA"
Arhiv "Tošo DABAC"

Lektor: Samir ŠKRIJELJ

Korektor: Samir ŠKRIJELJ

Saradnici: Akademik Muhamed FILIPOVIĆ
Akademik Fatmir BAĆI
Prof. dr. Jahja FEHRATOVIĆ

Štampa: "Grafičar", Užice, Republika Srbija
Tiraž: 1.000 komada

DRUGO IZDANJE

Novi Pazar, 2023.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
94(=1:497.6)
94(497.6)
94(497)

ZUKORLIĆ, Muamer, 1970-2021
Drevna Bosna / Muamer Zukorlić. - Novi Pazar : Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti : Matica Bošnjačka : [El Kelimeh], 2023 (Užice : Grafičar). - 471 str. : ilustr. ; 27 cm

Tiraž 1.000. - Str. 9-18: Autentično čitanje naše povijesti / Muhamed Filipović. - Str. 382-388: Savremeni pristup drevnoj historiji / Jahja Fehratović. - Bibliografija: str 393-407. - Note: str. 409-432. - Registri.

ISBN 978-86-7980-391-7 (EK)
а) Бошњаци -- Историја б) Босна и Херцеговина -- Историја в) Балканске државе -- Историја
COBISS.SR-ID 128361993

SADRŽAJ

AUTENTIČNO ČITANJE NAŠE POVIJESTI

Potreba za novim načinom tretiranja brojnih pitanja naše historije i za drugačijim općim konceptom te historije već je prisutna u nauci i dolazi do izražaja kod mnogih naših intelektualaca i historiografa, ali misao o jednom novom konceptu te historije još niko nije pokušao u cjelini prezentirati niti primijeniti na tretman glavnih pitanja naše historiografije. Svijest o potrebi novog pristupa identitetu, porijeklu i značaju bosanske države i njenog naroda Bošnjana i Bošnjaka proizilazi iz činjenice da mi više nemamo, ili ne bi više smjeli da imamo, ni naučnog, ni političkog, ni moralnog tutora kada su u pitanju naš identitet i historijska osnova tog identiteta, koja se sažima i vidi upravo u historiji naše zemlje i države Bosne, nego da moramo u svemu da polazimo od stava kako smo upravo mi sami odgovorni i obavezni da damo svoje najbolje znanje i umijeće u rješavanju bitnih pitanja našeg opstanka, pa tako i da damo konačni odgovor na pitanja koja postavlja svako pisanje historije jednog naroda i njegove države, a to je pitanje ko smo mi Bošnjaci, šta smo, odakle dolazimo, kako smo nastali i kako se pojavljujemo na historijskoj pozornici kao narod i kao država, a to je za nas kao i za svaku historiografiju svakako najvažnije i osnovno pitanje, osobito u slučaju kada je jasno i vidljivo da se naša država i naš narod u bitnim aspektima svog identiteta razlikuju od okolnih naroda i država. Polazište novog pristupa našoj historiji dolazi iz spoznaja i svijesti da smo mi Bošnjaci, posmatrani u onom kontekstu i odnosima u kojima figuriramo od pojave na historijskoj pozornici, sami stvarali našu realnu historiju, ali je bitno da konačno započnemo stvarati i našu pisanu historiju, tj. da sami i samostalno kažemo o sebi ko smo i šta smo. U tom smislu je osobito bitno da pokušamo adekvatno tretirati, misliti i rješavati ona ključna pitanja historije svakog naroda, a to su pitanja njegovog nastanka i porijekla, kao i ranog perioda njegovog razvoja, tj. onog perioda kada su položeni temelji cjelokupne naše kasnije historije i kada je utemeljen onaj identitet i način postojanja, mišljenja, osjećanja duhovnog i kulturnog bića, koji je cjelokupnoj našoj historiji dao svoj neizbrisiv pečat i stvorio jednu historijsku datost koja se nazivala narod Bošnjana i Bošnjaka. Već prvo čitanje ovog djela pokazalo mi je da je rukopis akademika Muamera Zukorlića, prezentiran pod naslovom ***Drevna Bosna****, koncentriran upravo na prikaz naše*

rane historije, na pitanja porijekla i osnovnih karakteristika identiteta našeg naroda, ukratko rečeno, na problem tog kritičnog, ranog i, nažalost, još uvijek nedovoljno dokumentiranog i često krivo interpretiranog perioda naše historije i historije naše zemlje, onog perioda o kojem je ne samo mnogo toga ostalo nejasno i tamno, nego je i bivalo namjerno zatamnjivano kako bi historija Bosne i Bošnjaka mogla biti interpretirana kao odvojak ili modalitet historije nekog drugog naroda i kako bi joj time bila oduzeta historijska izvornost i originalnost.

Sa velikim zadovoljstvom i interesovanjem sam prihvatio prijedlog autora i započeo da proučavam rukopis koji obuhvata prikaz i kritičku analizu dosadašnjih spoznaja o zbivanjima na prostoru današnje Bosne i Hercegovine i okolnim prostorima koji konvergiraju Bosni, i to od prvih nalaza stabilnih i organiziranih historijski dokazanih ljudskih skupina koje su obitavale na našim prostorima i koje su ostavile tragove svoga prebivanja na njima, pa do završetka historije klasične bosanske države od kada se može sasvim sigurno i na valjanim izvodima i dokazima osnovano govoriti i dokumentirano tvrditi kako je na ovim prostorima postojao jedan narod po imenom Bošnjani, čije će ime kasnije poprimiti oblik Bošnjaci, iz kojeg je nastao današnji bošnjački narod, koji je stvorio i nama ostavio vidne i bitne osnove i značajne tragove materijalne i duhovne kulture, kao i modele svog osobenog načina mišljenja, i što je najbitnije, svoje najvažnije historijske i političke tvorevine, a to je velika i snažna, slobodna i neovisna bosanska država koja je u obliku Banovine i Kraljevine Bosne egzistirala osam stotina godina i na čijoj osnovi i mi danas kao država živimo. Ta država, od vremena kada je oblikovana i stabilizirana, a o tome svjedoči najbolje Povelja bosanskog bana po imenu Kulin, u kojoj Kulin ban svoju državu naziva 'moe vladenie' (moja država), ima najstabilnije granice i neprekidno trajanje, koliko u obliku samostalne države tako i u sjećanju i osjećanju svog stanovništva koje nikada nije prestalo da tu zemlju naziva svojom zemljom Bosnom i da na nju gleda kao na neovisnu teritoriju i kad-tad slobodnu i samostalnu državu. To objašnjava trajanje osjećanja državnosti kod Bošnjaka, mada praktički država nije kao organizacija vladavine pod tim imenom postojala dugo vremena, tj. tokom osmanske i austrijske okupacije i velikosrpske vladavine tokom postojanja Kraljevine Jugoslavije, osim što se njeno prisustvo ogledalo u teritorijalnom jedinstvu i kontinuitetu imena koje nikada nije bilo narušeno, odnosno nije narušeno sve dok Austrougarska nije to ime izmijenila dodavši originalnom historijskom imenu i ime jedne bosanske pokrajine koja je nazvana Hercegovina.

Rukopis koji sam pregledao sadrži 16 kraćih ili dužih poglavlja, sa dodatkom napomena, izvora i popisa literature koji su bili osnova ovog rada. Očito je i takav se utisak stiče već kod prvog čitanja da ovaj tekst, kada ga gledamo u cjelini, predstavlja jedan sasvim originalan i nov pokušaj da se pruži svježa slika i uspostavi osnova za novu interpretaciju onog dijela historije našeg balkanskog i bosanskog prostora koji je do sada bio ne samo mnogo manje obrađivan nego što njegov značaj zahtijeva, već što je još važnije, bio je obrađivan proizvoljno i pristrasno tako da su cijele kulture, narodi i njihove tvorevine, a osobito rana historija bosanskog prostora i njegove brojne osobenosti koje su taj prostor odvajale od ostalog dijela Balkana na kojem je vladao vjerski unilateralizam, a sve druge vjere koje su na njemu postojale, osim kršćanstva, kasnije podijeljenog na katolički i ortodoksni dio, bile progonjene i radikalno eradicirane, tako da je sva historija koja se na tom prostoru odvijala, od pada Rimskog carstva pa do pojave na historijskoj sceni bosanske države koju spominje Konstantin Porfirogenit, ostajala prilično neistražena ili je bila jednostrano tretirana, odnosno tretirana kao dio historije drugih zona, zemalja i naroda, ili su krivo tumačeni izvori za nju, koji su inače po svojoj prirodi i porijeklu zahtijevali veoma pažljiv kritički odnos bez uobičajenog podvođenja pod određene strane uzore i utjecaje, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog činjenice da su svi ili gotovo svi izvori koje su drevni Bošnjani, oni koji su naše krajeve naseljavali od vremena pada Rimskog carstva do pojave države Bosne, o sebi ostavili bili sistematski uništavani ili falsificirani od strane predstavnika okolnih država ili istočne i zapadne kršćanske crkve i država koje su bile pod njihovom egidom, tako da su o nama i o najvažnijim aspektima našeg duhovnog i političkog svijeta ostajali samo oni dokumenti koje je proizvodila ona ista sila koja nas je željela i duhovno, i materijalno i faktički, kao egzistirajući svijet i državu, uništiti. Ono što je, u rijetkim pokušajima da se dadne prikaz cjeline historijskog razvoja na ovim prostorima kao veoma nedostatno djelovalo, bilo je odsustvo ideje kontinuiteta historijskog procesa na našem tlu, tako da izlazi kako je cijela ta historija samo niz različitih historijskih tvorbi među kojima nema ama baš nikakve unutarnje veze i kontinuiteta, tj. da nema nikakvog duhovnog, materijalnog, idejnog i političkog naslijeđa između nosilaca različitih faza historijskog procesa koji se ovdje odigravao, zapravo da je naša historija samo niz različitih međusobno nepovezanih historijskih tokova, što znači da je u bosanskoj historiji djelovao diskontinuitet, a ne kontinuitet u bilo kom kontekstu da ga shvatamo i

sagledavamo. Nova istraživanja u svijetu, a osobito bitno promijenjen stav koji je doveo do odbacivanja teze o apsolutnom grčkom začetku cjelokupne zapadne, a time i naše historije, a do kojeg se došlo novim čitanjima i tumačenjima najstarijih pisanih dokumenata, potvrđuju postojanje međusobno povezanih kultura na cijelom prostoru Bliskog istoka i Balkana. Nove spoznaje jasno pokazuju da su sve te rane indoevropske i bliskoistočne kulture bile pod znatnim utjecajem starijih kultura porijeklom iz Indije, Iranske visoravni i dolina Nila i Eufrata, a do ovih novih pogleda i promjene cijelog koncepta porijekla i razvoja onog što se naziva zapadnjačka kultura došlo se ne samo novim čitanjima i tumačenjima arheoloških spomenika, nego plodnim učinkom primjene lingvističkih metoda u istraživanju, tumačenju i razumijevanju značenja takvih inskripcija. Ove nove mogućnosti izučavanja ranih historija zemalja i naroda omogućio je silan napredak lingvistike tokom 20. vijeka i posebno utvrđivanje uloge fonetskih zakona i zakona promjena u jezicima do kojih dolazi međusobnim odnosima među njima, tako da te metode pružaju mnogo veće mogućnosti rekonstrukcije jezika i viši stupanj sigurnosti u tumačenju određenih historijskih pojava nego što su to omogućavale arheološke metode koje su donedavno bile glavna osnova izučavanja ranih historija. Uz to, važno je imati na umu da je duhovna strana osnove historije bila ovim novostima u metodologiji i općim napretkom historijskih i duhovnih znanosti znatno potpunije i svestranije izučena, što je otvorilo nove perspektive izučavanju historije uopće.

U vezi sa naprijed rečenim, moram naglasiti, pored navedenih problema koji se javljaju u vezi sa činjenicom da naša historija nije bila adekvatno, ili da neki bitni aspekti te historije nisu uopće bili obrađivani, da je jedna od velikih teškoća sa kojom su se susretali istraživači potjecala iz činjenice da su našu historiju i uopće sve ono što je bila tzv. naučna istina i javno znanje o nama, sistematski proizvodile srpska ili hrvatska nacionalna historiografija, i to striktno sa stajališta sopstvenih nacionalnih interesa u koje su spadala i nastojanja da se svim historijskim zbivanjima na našoj teritoriji oduzme posebnost, odnosno da se naša teritorija interpretira samo kao ***terra deserta*** *ili kao dio historije nekakve drevne srpske i hrvatske zemlje, te da se na taj način Bosni oduzme samobitnost i u teritorijalnom i u historijskom smislu. Stoga su historije Srba i Hrvata postale i bile uzimane kao osnova i ključ za tumačenje i razumijevanje mnogih pojava na našem prostoru, pa tako i nastanka naše države i nas kao naroda, te smo tako bili svođeni na neki vid srpstva ili hrvatstva.*

Tako su sve teorije i sva objašnjenja i tumačenja o Bosni i Bošnjacima dolazila od onih ljudi, predstavnika onih škola historiografije, koji su u konačnici imali zadatak, ili su djelovali kao da ga imaju, da zatru sve tragove postojanja slobodne, snažne i neovisne bosanske države i njenog naroda Bošnjana, kasnijih Bošnjaka. Kao primjer takvog odnosa cijele jedne historiografije može nam poslužiti djelo veoma poznate hrvatske naučnice Nade Klaić. Ta predstavnica kritičke historiografije je u svojoj obimnoj i vrlo temeljitoj kritičkoj studiji razmatrala odnos srpske i hrvatske historiografije prema historiji Bosne i dokazala da su gotovo sva tumačenja ovih historiografija bila pogrešna i da predstavljaju izvrtanje historijske istine, odnosno, ona je u svojoj studiji jasno dokazala da je neistina da je Bosna bila u podređenom državnopravnom odnosu prema Srbiji, Hrvatskoj ili Mađarskoj, da vladari Bosne nisu nikada bili vazali okolnim vladarima i da nisu priznavali njihovu vrhovnu vlast, da su bili od početka sasvim samostalni i da su svojim zemljama vladali bez ovisnosti o bilo kojoj okolnoj zemlji, vladaru ili sili, što je značilo da je Bosna od svog nastanka bila neovisna zemlja u kojoj su vladali samostalni vladari birani od strane Stanka bosanske vlastele i Dobrijeh Bošnjana, tj. predstavnika svih staleža svojih stanovnika i da su kao takvi predstavljali nosioce simbola samostalnosti svoje države, tj. krune bosanskog vladenia, odnosno bosanske krune, ili drugačije rečeno, da su bili nosioci krune Banovine i Kraljevine Bosne. Interesantno je da je na ovu Klaićkinu knjigu došla veoma oštra reakcija iz redova hrvatskih i srpskih historičara kojima je smetao upravo taj apodiktički zaključak Nade Klaić o potpunoj neovisnosti i samostalnosti bosanskih vladara i bosanske države. I odista, svi poznati i raspoloživi dokumenti bosanske kancelarije, tj. državni dokumenti proizvedeni u centru bosanske države gdje su radili logoteti ili pisari bosanske banovine i kraljevstva, pokazuju tu samostalnost, jer se ni u jednom od onih koji su nama poznati bosanski vladari ne pozivaju na svoga sizerena ili ne pokazuju bilo kakvu ovisnost ni u invokacijama, ni titulacijama, ni u garancijama svojih odluka ili prava koja daju onima kojima ispostavljaju svoje odluke, bilo kakve inozemne sile, države ili vladara. Sve to pokazuje da je prvi i osnovni zadatak naše historiografije da prikaže historijski proces koji se odvijao na tlu Bosne kao originalni i samostalni proces koji nije u Bosnu uvezen niotkuda, nego je u cjelini uvjetovan lokalnim faktorima i prilikama i nastao je kao rezultat originalnih na našem prostoru razvijenih odnosa, ideja i koncepcija o narodu, državi, politici i načinima upravljanja državnim poslovima, o odnosima među stanovnicima

našeg prostora, njihovim pravima i obavezama, kao i načinu vladavine uopće, jer svi ti aspekti historijske izgradnje pokazuju da su sazdani na jedinstvenom konceptu i neovisno od onih koncepata koji su djelovali u izgradnji ostalih država koje se javljaju na našim prostorima. Struktura, odnosi i način vladavine koji je nastao u Bosni razlikuje se bitno po svim osnovnim obilježjima od onih koji su nastali u ostalim balkanskim državama i nose poseban pečat jedne određene duhovnosti. Zbog originalnosti i tog jedinstvenog koncepta na kojem je građena, naša je historija jedinstvena i različita od historije svakog drugog prostora i naroda koji se javljaju na širim balkanskim i europskim prostorima u vrijeme ranog i zrelog Srednjeg vijeka.

U vezi sa pitanjima koja nastaju kada se radi o ovom iskoraku, nužno je razjasniti još jedan problem. To je veoma važan problem uvjeta koji su nužni kod pisanja historijskih rasprava, odnosno razlike u načinu tretiranja historijskih cjelina i historijskih konkrecija, segmenata, dijelova ili aspekata historijskog procesa, ili da preciznije kažemo, postoji razlika između opisa cjeline i opisa detalja određenih konkretnih historijskih zbivanja. Ovo pitanje je važno zbog toga što je od početka postojala izvjesna napetost između onih koji su istraživali historijske događaje kao odvojena zbivanja na nekom lokalitetu, ili uz učešće određenih pojedinaca ili grupa, dakle, onih koji su istraživali historiju kao niz konkretnih odvojenih i nepovezanih događaja i onih koji su se bavili pitanjem kontinuiteta historijskih zbivanja. Jednima su bili važni detalji i konkretni događaji koje treba rekonstruirati, a drugima je glavni cilj bio razumijevanje smisla cjeline historijskih zbivanja, njihove povezanosti i faktori koji ih spajaju, a ne opis konkretnog događaja. U tom kontekstu uvijek je bilo određene napetosti između istraživača i tumača historije. Oba ova načina viđenja historijskih zbivanja su legitimna, a razlikuju se u metodama istraživanja, jer u istraživanju konkretnih događanja moraju da se primjenjuju sve one vrste egzaktnih metoda koje se temelje na uvidu u konkretni materijal i činjenice koje ga određuju, a u historiografiji je materijalni ostatak, artefakt, arheološki nalaz, ili pisani dokument, svjedočenje učesnika ili promatrača događanja u tim aspektima istraživanja meritoran, dok je u istraživanju smisla događanja, tj. koncipiranja prirode historije bitno da se dopre do skrivenog smisla događanja koji se krije samo u cjelini zbivanja, zbog čega je dostupan samo ako se primjenjuju fenomenološke i hermeneutičke metode koje je kao bitne za duhovne znanosti i historiografiju odredio tvorac moderne filozofije historije i historiografije i razumijevajuće metodologije njenog proučavanja, njemački filozof historije Wilhelm Dilthey. On je takve ideje izložio u svom glavnom djelu koje nosi naslov ***Der Aufbau der geschichtliechen Welt in den Geisteswissenschaften.*** *Ovo je važno imati na umu kada se razmatra rukopis akademika Zukorlića, budući da on ima za cilj da se razumije jedna cjelina, jedan tok historije, a ne da se prikaže određeni događaj ili detalj zbivanja, ili da se izlaže sukcesija konkretnih historijskih događanja. Razlika u metodi koja se primjenjuje u istraživanjima u ova dva različita aspekta historijskog zbivanja ne proizvodi razliku u kvalitetu rezultata, jer se u jednom slučaju, shodno prirodi predmeta istraživanja, moraju primjenjivati istraživačke empirijske i deskriptivne metode koje odgovaraju opisu konkretnog sadržaja zbivanja, dok se u drugom slučaju nužno primjenjuju sasvim drugačije, tj. fenomenološke i hermeneutičke metode i postupci koje imaju za cilj utvrđivanje smisla i značenja određenih historijskih pojava. Obje metode, ako se primjenjuju pravilno, daju rezultate, samo im je vrijednosni doseg različit, jer jedne omogućuju tačan uvid u detalje historijskih procesa, a druge u smisao cjeline historije ili nekog od njenih perioda.*

Nakon ovih prethodnih napomena, možemo preći na prikaz samog teksta i onog što je autor dao kao svoj pogled na ranu historiju bosanskog prostora, onog što on naziva ***Drevna Bosna.*** *Prije svega, važno je da se utvrdi šta sve spada u pojam drevne Bosne ili rane historije bosanskog prostora. Naime, iz onog što slijedi, jasno je da autor smatra da je ta rana, ili kako on kaže* ***Drevna Bosna,*** *i ono bitno što se događalo unutar tih više od dvije hiljade godina historije iz čega je proizašla Bosna, ključ za razumijevanje onog što je uslijedilo i da postoji određeni kontinuitet u historijskim procesima koji sežu dvije hiljade godina unazad od vremena kada je bosanski prostor ulaskom u Rimsko carstvo ušao u domen pisane historije od kada možemo o njemu imati sigurnije spoznaje. Bez određenog znanja o tome šta se događalo u periodu do vremena pojave jednog opservabilnog i karakterističnog po načinu bivanja vremena i prostora, kojeg možemo nazvati rana bosanska historija, nećemo pravilno razumijevati ni ono što se sada javlja kao jedna odvojena i specifična historijska pojava, a to je funkcioniranje jednog prostora na Balkanu kao izvora i temelja nastanka jedne zasebne države koja je dobila ime* ***Bosna.*** *Zbog toga je važno, kako to i autor vidi, da se poznaje historijski razvoj prije nastanka takve jedne strukture i načina života koji će poroditi bosansku državu i bosanstvo kao poseban način mišljenja, djelovanja i življenja.*

Svoj prikaz stanja naroda koji su naseljavali ili naseljavaju još uvijek Balkan, autor dijeli na dva dijela. Prvi dio odnosi se na narode koji prethode pojavi nama poznatih skupina naroda koji će ostaviti određene tragove u cjelokupnoj historiji Balkana, a koji se mogu smatrati dijelovima tri klasična vala doseljenika na ovaj prostor, i to onih koji su na Balkan dolazili u migracijama izazvanim zbivanjima duboko na azijskom kontinentu, kao što su velike epidemije kuge i drugih bolesti, ili osvajački ratovi nomadskih plemena na kineskoj granici i sibirskim i ruskim stepama, te prostoru koji su naseljavali mongolski i irano-turanski, kao i indoeuropski narodi, a koji se pokreću zbog sličnih uzroka i koji se u tom smislu mogu sasvim sigurno smatrati starosjediocima Balkana. Ustvari su prvi nama poznati stanovnici Balkana, dakle njegovi izvorni prastanovnici bili Pelazgi ili Pelasti, o kojima su značajne radove pisali naši istaknuti klasičari kao Đuro Gavela i brojni prethistoričari. Ti stanovnici su nam poznati samo prema najranijim zapisima antičkih pisaca i prema jezičkim tragovima u kasnijim jezicima na ovim prostorima. Nakon pominjanja Pelazga autor razmatra ***impact*** *doseljavanja prvog, drugog i trećeg vala migrirajućih naroda koji su se kretali iz azijskog prostora i stalno ili samo privremeno naseljavali Balkan. Prvi val obuhvata doseljavanje Helena, Ilira, Kelta i Italaca, tj. skupine naroda pod tim imenima. Drugi talas obuhvata ono kretanje koje se naziva prodor Huna i Gota u centar Panonije i naše prostore. Treći val doseljenika obuhvata uglavnom slavenske narode, od kojih će se neki trajno stacionirati na Balkanu, kao i na bosanskom prostoru i stvoriti novi tip država koje će ostati da postoje do naših vremena.*

Nakon prikaza okolnosti pod kojima su se navedeni talasi migranata javljali na balkanskom prostoru, kako su na njemu djelovali i kakve su tragove ostavili, autor prelazi na ono što je srž njegovog pokušaja, a to je prikaz stanja balkanskih naroda koji se u historiji, tj. u fazi svog postojanja kada o njima nastaju određeni historijski relevantni dokumenti i nalazi, javljaju kao Iliri, o kojima imamo obilje arheoloških i pisanih spomenika i dokumenata nastalih od strane rimskih pisaca koji su bilježili podatke o raznim ilirskim plemenima, a tu spadaju i brojni votivni i nadgrobni spomenici Ilira, a koji su u historiju ušli tako što su prvo postali u cjelini ili djelomično i kao dio Makedonskog kraljevstva, a zatim i Rimskog carstva, a koji su se, nakon raspada Zapadnog rimskog carstva i tokom Velike seobe naroda počeli osamostaljivati i stvarati svoje države u procesu konačnog raspada Rimskog carstva i nastanka Bizanta - s jedne i Zapadnog rimskog carstva

germanskih naroda - s druge strane. To razdoblje obuhvata sve ono što se zbivalo na našem prostoru između 4. i 7. vijeka, a to ujedno predstavlja ključ spoznaje o izvoru i načinu nastanka države ***Bosne*** *i njenog naroda* ***Bošnjana****. Ono što je posebno značajno i što je novo u načinu kako autor razmatra ovaj period i zbivanja u njemu, sastoji se u tome da on ne smatra da je Rimsko carstvo bilo neka homogena državna tvorevina i da unutar njega nisu nastajali, a osobito u vremenima kada se javljaju problemi upravljanja carstvom i obrane njegovih velikih granica konstantno ugroženih osobito od strane Germana, Huna, Avara i drugih pratećih naroda Velike seobe, odnosno da se određene teritorije, posebno onakve kakva je bila bosanska, a to su bile zatvorene teritorije koje su bile izvan linija kretanja naroda koji su se selili i granica koje su razgraničavale dijelove carstva, određene tvorevine koje su bile dovoljno izolirane, da su mogle da se osamostaljuju i postaju jezgro nastanka budućih država. Bosanska teritorija je jedno takvo tipično područje, jer je jasno razgraničena u odnosu na sve ostale granične joj teritorije. Ona ima morsku obalu kao prirodnu apsolutnu granicu, a tu obalu prate, u slučaju Bosne, planine koje unutarnjost dijele od litoralnog dijela. Sa sjeverozapada bosansku teritoriju od hrvatske teritorije dijele planine (Dinara) i rijeke (Cetina i Una), a granicu prema sjeveru dijeli Sava, dok je prema istoku granična rijeka Drina, koja izlazi iz velikog dinarskog planinskog vijenca, a u dužim periodima i Raška, tako da su granice tog prostora jasne, definirane i veoma nezgodne za prelazak i uopće lagano kretanje, što je bilo nepovoljno za migrirajuće narode, tako da su oni izbjegavali masovniji ulazak na bosansku teritoriju. Zapravo, postoje samo dva prirodna donekle otvorena i pogodna pravca ulaska na bosansku teritoriju, a to su doline rijeke Bosne i Neretve. Pa i te doline su presječene mnogim planinama koje značajno otežavaju brzo i lagano kretanje većih ljudskih masa. Jedna otvara bosanski prostor prema Panonskoj regiji, a druga prema Mediteranu. Ta činjenica, kao dokaz da geografija igra odista veliku ulogu u historiji, odredila je u mnogome sudbinu tog zatvorenog i izoliranog prostora na kojem se zatekla jedna interesantna mješavina naroda preostala od Rimskog carstva koja je bila konglomerat jezika, etničkih elemenata i elemenata kulture, jer su se na prostorima Bosne rado naseljavali isluženi rimski legionari, koji su dolazili sa raznih strana. Bosanski prostor postao je tako sabiralište i usisni prostor koji je usisavao i narode, i jezike i elemente kultura, a nije ih otpuštao. Zbog toga se na bosanskom prostoru mogu naći spomenici*

velikog broja različitih naroda i kultura, a jedna vrsta njihovog arhiva je i jezik Bosne, odnosno onaj koji nasljeđujemo i čiji spomenik imamo u Kulinovoj povelji, u kojem nalazimo elemente i ilirskih, i germanskih i drugih jezika, kao što u vjerskom životu koji se u navedenom vremenu razvijao na tom prostoru nalazimo obilježja i utjecaje svih tada poznatih i važećih religioznih pravaca od kršćanstva, judaizma, mazdaizma i svih varijacija vjerovanja koje su nastajale na osnovu tih vjerovanja i silnih teoloških rasprava vođenih unutar religioznih pokreta. Spomenici koje susrećemo u Bosni nose obilježja ranog kršćanstva, rimskog Panteona, judaizma, mitraizma i drugih vjerovanja tadašnjeg civiliziranog svijeta, kao i izvedenih religija i religijskih devijacionih pokreta koji su nastajali na Bliskom istoku, a koji su u Bosni imali punu slobodu ispoljavanja, što je bila veoma povoljna baza za razvoj vjerskog razumijevanja, tolerancije i posebno utjecaja raznih kristoloških orijentacija od kojih je najutjecajnija bila ona nazvana ***patarenstvo, arijanizam*** *ili* ***bogumilstvo****, koja je na prostoru Bosne postala najdominantnija religijska orijentacija i koja je izgleda odredila duhovnu, moralnu i političku osnovu života bosanskih ljudi. Iz ideja koje polaze od uvida u stvarno stanje stvari kad se tiče etničke, vjerske i uopće duhovne situacije na bosanskom prostoru javlja se kao logična teza koju zastupa i autor, a koja polazi od stava da je nastanak bosanske države i bošnjačkog naroda, koji se javlja pod imenom* ***Bošnjani****, samosvojna i sasvim originalna historijska pojava i da je ne treba posmatrati kroz prizmu nekakvog općeslavenskog procesa kristijanizacije Slavena i njihovog uporednog i međuzavisnog razvoja, odnosno razvoja njihovih država.*

Zbog očitih novosti u općem pogledu na ranu historiju Bosne i Bošnjaka, smatram da je ovaj rukopis autora akademika Muamera Zukorlića veoma važan, značajan i dobrodošao podsticaj da se istraživanja bosanske historije i historije našeg bošnjačkog naroda usmjere ka jednoj plodnijoj i sigurnijoj koncepcijskoj osnovi i da će istraživanja koja će biti nužno zasnovati na pretpostavkama i hipotezama koje autor izlaže pokazati jednu sasvim novu i drugačiju, potpuniju i mnogo istinitiju sliku procesa nastanka bosanske države i naroda Bošnjana, odnosno Bošnjaka. Stoga, ovaj rukopis srdačno i sa uvjerenjem da se radi o veoma dobrom i korisnom djelu preporučujem izdavačima, kao i naučnoj i široj čitalačkoj javnosti.

Akademik Muhamed Filipović

ARHEOLOGIJA SVIJESTI

Historija je jedna od najstarijih i najdugovječnijih riječi u upotrebi, antropološki, kulturološki, mentalno i u ljudskoj spoznaji najprimamljivija, najmučnija i jedna od najosjetljivijih neuralgičnih tačaka. To se najčešće može primijetiti kako na simptomatičan tako i na emblematičan način, u svim oblastima zapadnjačke svijesti, kod njihovog mentaliteta, kulture i pogleda na svijet, i to iz jednostavnog i lahko shvatljivog razloga.*

*Još od vremena svog nastanka u antičkoj Grčkoj, prije skoro 2600 godina, pojam **historija** i ono što je vezano za nju, kao i sve što se prepliće sa njom, u svim oblastima zapadnjačke svijesti, mentaliteta, kulture i pogleda na svijet, označava način bivstvovanja, odnosno, egzistencijalni antropološki modalitet, ili još bolje rečeno, dimenziju i formu odnosa performativne i determinantne prirode, određujući je isključivo u skladu sa pukom realnošću koja nas okružuje pod svjetlom **Vremena**.*

*Upravo u tome leži razlog posebno naglašene važnosti upotrebe pojma **historija** i svega što je vezano za nju, u zapadnoj kulturi višestruko intenzivnije u poređenju sa drugim kulturama. Do te mjere je historija u žiži svih polja i aktivnosti da se danas u zapadnjačkom svijetu i kulturi mogu sresti izrazi koji se veoma često koriste, bez osjećaja da se manje ili više pretjeruje u njihovoj upotrebi.*

*Tako se, na primjer, obilno susrećemo sa izrazima: **historijski narod, historijska civilizacija, historijska realnost, historijski proces, historijski period/vrijeme, historijsko sjećanje, historijska savjest, historijska svijest, historijski pogled na svijet, historijsko razmišljanje, historijski duh, historijsko značenje, historijska percepcija, historijska pojava, historijska kultura, historijska vizija, historijska misija, historijska sudbina...** kako bi se na taj način pozajmio jezik teleoloških gledišta, ili još bolje, kako bi se poslužilo*

pomirljivom i blagom jednačinom koju je Heidegger (Hajdeger) postavio između **Geschichtea** (historija) i **Geschicka** (vještina).

Međutim, način na koji su danas rutinski obilježene riječi koje se jasno uočavaju zbog čestog korištenja i zbog kretanja na granicama iskustva percepcije unutar ljudske savjesti, te putem čitavog sistema pogleda na svijet, kao i na način razmišljanja i ekzistencijalnog osjećaja čovjeka, pojam 'historija' kao i prethodno spomenuti pojmovi sa prefiksom **historijski** dobili su niz upotreba i zloupotreba, a to znači da je došlo do znatne deformacije na način na koji se prihvata i izgovara riječ 'historija'. Uglavnom, ove upotrebe i zloupotrebe su se koristile uz oštar nacionalistički, politički i ideološki naglasak, veoma često podržane snažnim šovinističkim namjerama ili diskriminirajućim konotacijama, otuđujućim i isključujućim pristupom.

Veoma često takvo nerealno i napeto ponašanje spram historije pretvorilo se u izvor oštrih iritacija i sukoba, debata i rasprava, što je predstavljalo razlog da se historija pokuša zaobići, a nisu izostali ni pokušaji da bude posmatrana sumnjičavim okom. Takav pogled na historiju vrlo je često prisutan kod intelektualne elite i u cjelokupnoj klimi političkih pokreta našeg vremena, koje je inače poznato kao postmodernistički period. Gledišta aktuelne zapadne elite samo su nastavak stavova o historiji i sličnih ideja i pogleda na svijet kojima su i ranije vladale kako kod poststrukturalističkih i dekonstruktivnih razmatranja, tako i kod takozvanih 'multikulturalnih pokreta' i 'globalističkih politika'.

Međutim, bez obzira na to što se u naše vrijeme i pokušavalo, iako rijetko, da se historija u potpunosti izbriše iz rječnika, iz ljudske svijesti i kao pogled na svijet, objavljujući time čak i njen kraj, sve dok se ona veoma često pojavljivala kao politički zavisna, ipak historija i sve ono što se veže za nju i dalje se predstavlja jednim od najtežih žarišta svakodnevnice i kao jedna od najmučnijih dilema životnog repertoara mnogih ljudskih društava. Historija je ta koja obuhvata nas i u svakom slučaju je bila i nastavlja da bude sastavni i suštinski dio osjećajnosti, ljudski neurološki čvor, kao i široko polje ranjivosti koju pokazuju neke forme mentaliteta i posebne kolektivne svijesti putem svog pogleda na svijet, forme osnivane i usklađene kao takve od strane raznih životnih iskustava i posebnih geopolitičkih okolnosti u kojima su se najviše nalazila ta društva.

Ovu knjigu nudimo čitaocu u ruke u paradoksalnom vremenu koje živi i proživljava riječ historija, unutar klime gusto opterećene revnosnim i groznim debatama, strastvenim

diskusijama, uz pravce i trendove koji su naglašeni epistemiološkim šovinizmom, kulturološkim i misaonim imperijalizmom. Ove rasprave se odražavaju i jasno su postavljene u **pro et contra** podacima i historijskim stavovima, najviše karakteriziranim folklorističnim naglaskom i veoma patetičnim repertoarom sličnim onim kod sportskog navijanja, začinjenim, s vremena na vrijeme, i poznatim antinomima tradicionalizam - modernizam, konzervativizam - progresivizam, konformizam - antikonformizam, kako bi se na stranu ostavila samo nostalgična antinomija revolucija - kontrarevolucija, našta su već skretali pažnju mnogi predstavnici zapadne misli.

S aspekta bistrog uma, daleko od nacionalističkih iritacija i napete prirode u/zbog inferiornosti ili superiornosti, ova paradoksalno-negativna sezona koju historija živi i proživljava jeste plod intelektualnih zahvata i ideologija koje vidljivo teže ka uspješnom raspadanju i bez dobrog izgleda da konkretiziraju svoje namjere ili barem se upoznaju sa istinitom prirodom historije, do te mjere je oslijepila javnost da se u mnogim slučajevima razni pojedinci mogu osjetiti uznemirenim zbog dileme da li ovakvu knjigu treba objaviti ili ne.

Imajući tu dilemu u vidu, na pisanje i objavljivanje ove knjige odlučili smo se sa namjerom pokušaja pristupa posmatranoj historiji preko izvornih i osnovnih formi i ciljeva, odlučno se suprotstavljajući otuđenjima svojstvenim mnogim Bošnjacima u protekla dva stoljeća.

Kako smo već naveli, pojam **historija** vodi porijeklo iz starogrčkog jezika. U najčistijem etimološkom značenju, pojam **historia** izvorno dolazi od prošlog participa glagola **oìda**, koji označava 'sve ono što je **viđeno**', kao i 'otkrivanje u cijelosti prethodnog **(pripovijedanje)**', zatim 'cjeline onako kako je viđena', ili jedan dio nje. To znači da historija bilježi sve ono što je procijenjeno kao vrijedno za objavljivanje, da bi svima postalo poznato, da se ne bi zaboravilo prolaskom vremena, da se dobro zapamti, da se usadi u mislima, da zauzme posebno mjesto u sjećanju, te da se prenese budućim generacijama. Pod ovim značenjem nalazimo je kod Isiodha i Tukidida, prvih historičara koje poznaje zapadnjačka i ljudska tradicija, a sa istim značenjem je prepoznajemo i kod Aristotela koji u suštini historije najviše teži viđenju fenomena, pa tek onda razvija vezu između posmatranja sa pričom koja slijedi. Jedina razlika između njih i Aristotela stoji u činjenici da se kod prvih suočavamo sa duhovnom, dok se kod druge susrećemo sa epistemiološkom, naučnom pedagogijom.

Sa tako utemeljenim zbirom nijansi o suštini značenja i raskošnim mozaikom ciljeva, pojam **historija** počinje da se gubi sredinom 18. stoljeća, kada se začinje definirati kao

naučna disciplina sa objektivnim pristupom prema prošlosti. Historija, kao istraživačka disciplina, ima za cilj obuhvatiti i predstaviti događaje iz prošlosti, oslanjajući se na 'činjenice'. I ne samo to, oslanjajući se opet na iste 'činjenice', u njenom pozitivističkom i naučnom definiranju, dobila je čitav prostor da donosi i zaključke počevši od 19. stoljeća pa do danas, dobivši tako i novi naziv poznat kao **historicizam**. Historija kao naučna disciplina ide još dalje imajući za cilj predstavljanje događaja iz prošlosti onakvim kakvi oni jesu, kako zvuči tragikomedijski načelo i moto Leopolda von Rankea (Leopold fon Ranke) koji nam nudi objektivnu predstavu i istinu iz prošlosti, odnosno istinitu panoramu događaja iz prošlosti - što je ustvari nemoguće.

Ovaj pravac se oslanja na razliku koju Aristotel definira između **res fictae** – pjesničke realnosti i **res factae** – faktičke realnosti, te baš zato je historicizam odlučno pokušao da historiju približi prirodnim naukama, što se pokazalo veoma problematičnim i epistemiološki apsurdnim.

Dakle, prema historicizmu svako može i sam oslikavati prošli događaj i maštati po ličnoj volji kako mu odgovara. Kroz pristup i ciljanje da se bude 'objektivan' historicizam namjerava 'otvoriti' prošlost jedne umrle i nepromjenjive realnosti, približavajući se znatno i veoma osjetljivo forenzičkim naukama. Približujući se znatno, ali ne poistovjećujući se, zato što je nekropsija i autopsija forenzičkih nauka otvaranje autentičnog leša (tijela životinje u prvom slučaju, tijela čovjeka u drugom slučaju). Nekropsija i autopsija historicizma se odvija unutar čistog i neprevazilazećeg ontološkog paradoksa, ona je otvaranje jednog imaginarnog tijela, **praesentia in absentia** (prisustvo odsustva) i **absentia in praesentia** (odsustvo prisustva) jednog događaja koji je prošao i koji se ne može ponovo vratiti u sadašnjost, osim kao odsustvo koje se ne može ponovo dogoditi, ne može postati sadašnjost, već može biti samo neprisutnost.

Prošlost je ono što se dogodilo na neponovljiv način i otišlo na nepovratan način, kako bi nam se predstavila kao 'neprisutno prisustvo' i 'prisutno neprisustvo', ili još bolje kao 'sadašnjost bez sadašnjosti' i istovremeno 'nesadašnjost sa sadašnjošću'. Ovo čini nekropsiju i autopsiju historicizma toliko ironičnom i epistemiološki i naučno apsurdnom u očima eksperta forenzičkih nauka, kao i svakog koji logički i analitički pristupi takvom fenomenu.

Za razliku od eksperta forenzičkih nauka, za historičara je nemoguće ostvariti direktno empirijsko viđenje i pogled na njegov 'leš', izražajno, događaj koji 'se dogodio, bio je', međutim 'ne dešava se i nema ga više', što znači da, ontološki, sasvim je neshvatljivo, nerazumljivo, neobuhvatno i nelogično.

Kao posljedica toga, ono što nam historičar nudi nije niti sama prošlost kao takva, koja je već 'bila', a ona 'više nije', niti je to viđenje prošlosti kao takve 'onako kako je bilo', već je riječ o predstavljanju njegovog viđenja prošlosti. Takvo viđenje, koje je dobiveno ne preko empirijskog gledanja i posmatranja, već preko deduktivnog rasuđivanja (od općeg prema posebnom), polazeći skroz od nečega drugog, nečega što se može gledati i posmatrati empirijski (kako bi se na taj način spasilo od čistog apstrakcionizma, istraživanja u prazno, onako samo reda radi), i iznad svega, preko operisanja, s jedne strane, općih načela nečega sasvim drugog i, s druge strane, čvrsto se oslanjajući na zakone koje od početka do kraja asociraju na 'možda', na neizmjerno enigmatično polje hipotetike.

Na ovaj način historičar historicizma izmišlja i dolazi do svog viđenja prošlosti, odnosno, forme gledanja na prošlost kao na nešto što odgovara njegovom shvatanju, njegovom načinu razmišljanja i rasuđivanja, stavljeno u red sa ličnim načelima, donoseći definicije prema svojim dedukcijama i zaključcima.

Dakle, veoma svjesni primjedbi koje mogu priložiti ne samo historičari, bez obzira na 'prekidanje bajnog i plemenitog sna historije kao objektivnog prikaza prošlosti onakve kakva je uistinu bila' i samih događaja 'onakvih kakvi su se uistinu dogodili', neophodno je osvrnuti se i na druge pravce i polazišta na koja se oslanja historija kao disciplina, dok nam tako pokušava ponuditi predstavu prošlosti i događaja koji su se desili u njenim vrtlozima. Znači, govori se o onom nečemu van događaja sa čime se 'historija služi i poistovjećuje', što na jeziku historije znači svjedočenje, podatak, dokument i sl.

Historija kao istraživačka disciplina ne samo historicistički orjentirana već i u drugim konstruktivnim i rekonstruktivnim priznatim pravcima, uopće ne oslanja svoju istraživačku djelatnost na empirijsko i direktno posmatranje i suštinsko viđenje prošlosti, i to iz razloga da ono što je prošlo, kako smo već napomenuli, više nije.

Kao posljedica toga, djelatnost historije kao istraživačke discipline temelji se i razvija ne kod neposrednog, već kod poprečnog gledanja i posmatranja prošlosti i događaja unutar nje, hvatajući se za ostatke i tragove onoga što je 'bilo i više ga nije', onoga što se dogodilo na neponovljiv način i pobjeglo na nepovratan način, onemogućavajući tako i zatvarajući zauvijek i najmanji živi trag svakog direktnog i empirijskog gledanja putem naučnog eksperimenta.

Iz ovog ugla gledano, u sopstvenoj suštini, ostaci i tragovi prošlosti jesu ono što sačinjava podatke, svjedočenja, dokumenta; znači, sirovinu i predmet djelatnosti historije kao istraživačke discipline, koja ne predstavlja ništa drugo osim jednu sliku prošlosti pod svjetlom ovih ostataka, tragova, podataka, svjedočenja i dokumenata. Pored toga, ta sirovina i taj predmet su ono što se može pokoriti empirijskoj analizi i direktnom posmatranju. Iz tog predmeta historičar 'izvodi činjenice' i gradi svoju priču. Historija, kako kaže jedna od njihovih parola, treba i mora se čvrsto osloniti na dobro dokazane 'činjenice'.

Međutim, šta zapravo jeste jedan ***factus****? 'Činjenica' nije objektivna realnost, niti je predmet koji se može vidjeti ili dodirnuti.* ***Factus actus est!*** *Činjenica je plod jednog akta, proizvod jedne dvostruke ili višestruke djelatnosti. Činjenica kao takva jeste uvijek 'nomadska monadizacija' i 'monadska nomadizacija' u isto vrijeme. Ona je monadizacija (nepokretnost) jednog nomadizma (pokretnost) čovjeka –* ***monada****, onog čovjeka posmatranog kao 'sopstvena savjest' – koji je ustrojen prema monadnoj realnosti, rezultat je jedne interpretacije, jednog povratka, jedne definicije dobivene preko jednog nomadskog izlaza čovjeka iz realnosti unutar sebe prema realnosti van sebe.*

Biti monadiziran, monadski rezultat jednog nomadizma čovjeka - ***monade****, izražajno znači da simbolizira, označava nešto sasvim drugačije od nekog pipljivog predmeta, ili predmeta kao takvog, jer se on dobija i postoji van njegove jednostavnosti kao predmet, i van njegove proste forme predmeta, van jedinstvene jednodimenzionalne predstave. Kao posljedica toga, monadizam nomadizma čovjeka –* ***nomada*** *sadrži sakrivenog unutar samog sebe i, štaviše, on ga čuva kao njegov strukturalni dio, nomadizam monadske realnosti, njeno preseljenje iz strukture predmeta 'kao takvog' (prost), od jedinstvene jednodimenzionalne predstave bivstvovanja u, prije svega, 'drugačije', u 'drugu vrstu bivstvovanja', i konačno, prelazak u 'drugačiju' suštinu ili drugačije razmišljanje i postupke.*

Svaka činjenica, interpretacija, prijevod, definicija i shvatljivost nije ništa drugo osim monadizacija monadske transformacije, sve u svemu, davanje jedne druge forme. Svaka činjenica, interpretacija, prijevod, definicija otkriva dok pokriva, krije dok ispoljava, onaj duboki ožiljak, genetsko nasilje koje se čini prema realnosti - ***monadi****, njeno vađenje izvan njenog prostora, van njenog usamljenja, van njene prirode, van nje kao takve, van jednostavnosti, van jednodimenzionalnosti, i sve to radi buđenja dinamike i njenog pretvaranja u trag.*

Svaka činjenica, interpretacija, prijevod, shvatljivost i definicija jeste trag, duboki ožiljasti trag jedne kvalitetne promjene, ožiljak koji ostavlja vanjski trag koji je označen i unutar samog onog koji nanosi taj ožiljak prilikom nanošenja ožiljka kao traga, prilikom premještanja sa jednog nomadskog izlaska iz sebe prema svemu onome što postoji izvan njega. U ovom smjeru gledano, u njenom najboljem i najodabranijem periodu, historija definirana kao nauka može nam ponuditi mnogo više od jednog traga objektivne istine, ali nikako sámu objektivnu istinu.

To je sve što nam može ponuditi u njenom najboljem periodu, dok u međuvremenu, u općem toku, ali nikako u sažetom općem obliku, historija kao disciplina, ni u jednom slučaju ne može nam ponuditi nešto drugo osim mnoštvo nomadskih monadizacija. Činjenica je monadizacija jednog nomadizma, plod 'otvaranja prema' i 'gledanje prema', trag preko kojeg onaj koji ostavlja trag, ostavlja ga izvan okvira unutrašnjeg ožiljka, prilikom samog čina ostavljanja traga, u konkretnom slučaju, ostataka, tragova, podataka, svjedočenja, dokumenata i, kao takav, nije sam po sebi nepromjenjiv, niti je jednak prema svima, što znači da i samo značenje koje mu se injektira, protura u unutrašnjost, zavisi upravo od nomadizacije, forme 'otvaranja prema' i pravca gledanja čovjeka, ove nomadske monade ***par excellence****.*

U ovom smjeru, sami razum me tjera i odlazi do jedne epizode iz života Sir Walter Raleigha. Dok je bio zatočen u Londonskoj kuli, Raleigh je pisao proširenu svjetsku historiju. Nakon što je završio prvi tom i započeo raditi na drugom, zadesio se kao svjedok svađe među nekolicinom radnika, od kojih je jedan izgubio život. Bez obzira na sve pokušaje i istrage, kao i na činjenicu da je lično bio svjedok događaja, Raleigh nije uspio saznati istinski razlog svađe, zbog čega je potpuno poništio započeti rad o historiji svijeta, zauvijek okrećući leđa historicizmu.

Ova knjiga po svojoj suštini i sadržini stoji potpuno suprotno od historicističkih trendova. Već smo naveli da je disciplinizacija ili naučnost samo početak otuđivanja historije. Pored toga, historija je u svojim početnim i izvornim formama, značenjima i ciljevima proživjela mnoštvo otuđivanja, među kojima je najistaknutiji njen imperijalizam, selekcionizam, probiranje koje je doživjelo najčistiji izraz preko riječi Winstona Churchilla (Vinston Čerčil) da 'historiju pišu pobjednici'. Zatim, iz razloga što je historija dobila taj status i paradoksalno stanje, ona je plod takvog trenda, koja je preko Churchilla jednostavno dobila samo

otvorenog artikulatora sa korijenima u romantizmu.

U svojim počecima i osnivanju historija nije bila selektivna, već sveobuhvatna, isto kao i spoznaja. Homer nam u svojim epovima prikazuje ne samo bogataše, svećenike, heroje i pobjednike, već i siromahe, obične ratnike, kukavice i gubitnike. Prikazuje nam Ahila i Hektora, Agamemnona i Simoisiona, hrabrog Ajaksa i Menelaja plašljivca. On nam ih ne pokušava prikazati pod svjetlom neke ideologije, već pod svjetlom ljudske prirode na univerzalnom polju. Isti pristup imamo i kod Isiodha i Tukidida. Dok nam prvi prikazuje čak i seoski život običnih ljudi, drugi nam pod svjetlom ljudske prirode prikazuje ne samo Helene već i Perzijance; ne samo svećenike već i obične ljude. Sve je to bilo tako zbog uvjerenja koje je jasno izrazio još u uvodnim riječima u ***Peloponeskom ratu.***

Ono što ljudi uspiju spoznati i razumjeti iz historije društva u kojem žive ukazuje samo do određenog stepena na njihov trend za promjenom i poštovanjem tradicija i ideala društva. I ne samo to već spoznaja i razumijevanje historije jednog društva određuje i sámu srž toga koliko njeni pripadnici pokazuju kao ideal društvo kojem pripadaju. Pod svjetlom ove spoznaje i značenja ljudi će pokušavati braniti ili mijenjati sámo društvo i njegove konfiguracije, od političkog, preko ekonomskog, kulturnog i mentalnog. Jedan takav ***cursus*** *na veoma jasan način susrećemo ne samo na teritoriji Balkana već i na prostorima koja su do prije četvrt stoljeća sačinjavala Jugoslaviju.*

Ova knjiga cilja ponuditi odgovor, uklanjajući i najmanju dilemu svrsishodnosti njenog objavljivanja u vremenu ispunjenom historijskim paradoksima.

Knjiga pod naslovom ***Drevna Bosna*** *predstavlja svojevrsnu arheologiju bošnjačke svijesti i bosanskoga duha u periodu od oko 3000 godina prije dolaska Osmanlija na Balkan, u izvjesnoj mjeri tretirajući i bošnjačke pretke i komšije, sve to sa ciljem rasvjetljavanja kontinuiteta bošnjačkog postojanja i pamćenja kod pojedinca i zajednice.*

Autor

O BOŠNJANIMA

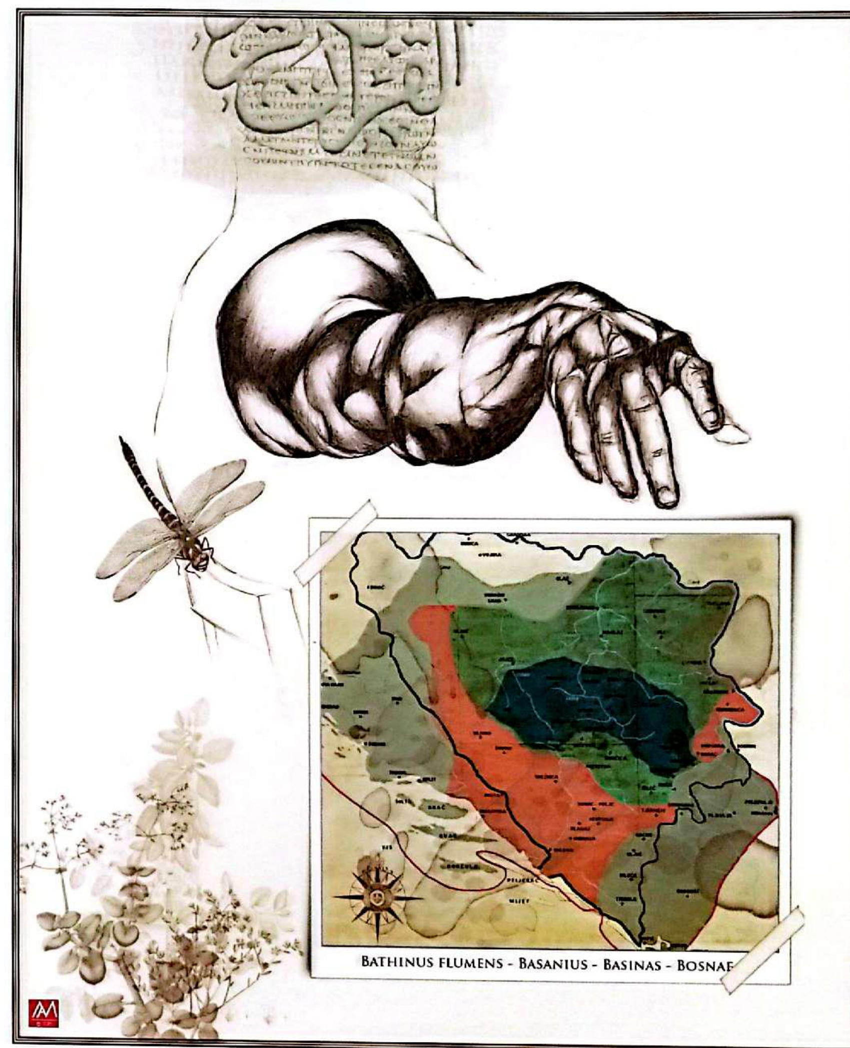
Bošnjaci su narod koji živi na širem području Balkana sa većom koncentracijom u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, koji predstavljaju njihovu matičnu domovinu, ali i sa trajnom prisutnošću na Kosovu, u Makedoniji, Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i Bugarskoj. U posljednjih nekoliko stoljeća konstantnih muhadžerluka, osjetno je njihovo prisustvo u Turskoj, Albaniji, Siriji, Jemenu, Egiptu, Saudijskoj Arabiji, a najnovijim migracijskim kretanjima, naročito tijekom druge polovice 20. i početkom 21. vijeka, rasuti su diljem Evropskog kontinenta, Sjeverne Amerike i Australije.

Uslijed neadekvatnog pristupa, nemanja vlastitih institucija koje bi se time bavile, tendencioznog i asimilatorskog postavljanja ovog problema od strane srpskih i hrvatskih historičara, teoretičara i drugih eksperata, sve do najnovijeg vremena porijeklo Bošnjaka i njihova etnogeneza nisu suštinski proučavani ili su saznanja o njihovom istinskom porijeklu namjerno skrivana, a široj naučnoj i općoj javnosti predočavana je kriva slika da su, kao narod, nastali od ovog ili onog supstrata s ciljem nipodaštavanja ili prisvajanja njihove tradicije, kulture, baštine i drugih posebnosti koje ovaj narod uzdižu na pijedestal najslavnijih i najznačajnijih evropskih

naroda po mnogo aspekata i mjerila civilizacijskih dostignuća i širine dijahronijskog i sinhronijskog zahvata njihovog bivstvovanja na Balkanu i u Evropi. Tako smo, ukoliko samo prelistamo aktuelne povijesti balkanskih naroda iz kojih se kasnije crpe i odrednice za historije i enciklopedije evropskih naroda, sve do najnovijih egzaktnih istraživanja, mogli čitati, u najboljem slučaju, da su Bošnjaci slavenski narod koji pripada grupi južnoslavenskih naroda, a češće su bile konstatacije da Bošnjaci, ustvari, nisu zaseban evropski narod već dio srpskog ili hrvatskog naroda kojeg je vjerska komponenta odredila da se tješnje veže za orijentalno-islamsku kulturu i civilizaciju i napravi dublji hijatus prema svom narodu koji u vjerskome smislu pripada jednom ili drugom dijelu kršćanstva. U te svrhe su čak krivotvorena bazična kulturna dobra Bošnjaka koja su svjedočila suprotno tim tezama – stećci i cjelokupna tradicija predislamskih Bošnjaka[*1], kao i negiranje posebnosti bosanskoga jezika[*2] te niza drugih relevantnih distinkcijskih pokazatelja različite narodnosne pripadnosti Bošnjaka u odnosu na sve svoje susjede i njihovu etnogenezu, kulturu, tradiciju, historiju i druge činioce opstojnosti.

Sve naprijed kazano svjedoči o nužnosti objektivnog naučnog sagledavanja Bošnjaka, njihove etnogeneze, religije, kulture, baštine, civilizacijskih dostignuća i perspektiva budućeg razvoja na balkanskim, evropskim i svjetskim razinama. Zato će ova knjiga, u svjetlu novih saznanja i apriornih naučnih činjenica, pokušati odgovoriti na jedno od najbitnijih i ujedno najdelikatnijih unutarbošnjačkih pitanja te ponuditi nova viđenja i teze o etnogenezi, vjeri bosanskih kristjana, historijskome razvitku Bošnjana, državi Bosni, kao i dijahroni presjek nastanka bosanskoga jezika i njegovih pisama, te na koncu ukazati na temeljne postavke kulturnoga identiteta ovog naroda, jer se zbog nedovoljne razriješenosti navedenih pitanja ostavljaju brojne pukotine koje daju mogućnosti iskrivljenog i nedobronamjernog tumačenja, koje smo do sada imali, a samim time i pravljenja neistinite slike o Bošnjacima, njihovom porijeklu, vjeri, kulturi i tradiciji.

ZEMLJA BOŠNJANA OD 10. DO 15. STOLJEĆA

ALTERE EISENZEIT 700-450 v. Chr.

Glasinačka kolica, Prirodnohistorijski muzej u Beču, Austrija

Karta Bosanskog tla iz 7. stoljeća p.n.e., objavljena u okviru kulturološkog predstavljanja Evrope, izdanje Francuske Nacionalne biblioteke u Atlasu "Evropa kroz vjekove".

Originalni naziv karte je "ALTERE EISENZEIT 700 – 450 v. Chr." Teritorija Bosne označena je natpisom "BOSNISCHE" i zahvata geografsko područje od Jadranskog mora pa do dijelova današnjih država Bosne, Hrvatske, Srbije, kao i dijelove teritorije Crne Gore. Ovo je jedna od onih do sada nepoznatih historijskih karata koja potvrđuje aktivni život na tlu Bosne preko 2.700 godina ili 27 stoljeća i koja, ujedno, još jednom potvrđuje istraženo i dokazano prisustvo **Glasinačke kulture** bronzanog i željeznog doba, koje je obilježeno i nizom specifičnih karakteristika.

Zahvaljujući arheološkim istraživanjima, istočno od Sarajeva, kao i na prostoru između Sokoca, Rogatice i Višegrada, dokazano je da je na tlu Glasinca u predhistorijsko doba postojala civilizacija čije se višestoljetno postojanje završava oko 300. godine p.n.e. Nosilac te civilizacije bilo je veliko ilirsko pleme Autarijati. Autarijati su predstavljali najmoćniji i najbrojniji ilirski narod u periodu koji je predstavljao prekretnicu u povijesnom razvoju čitavog Balkanskog poluotoka (6 – 4. stoljeće p.n.e.). Njihovo prisustvo na zapadnom i centralnom Balkanu osvjedočeno je nizom povijesnih podataka, filološkim reliktima i obiljem do sada pronađene materijalne građe. Nakon stabilizacije prilika, prelaskom u starije željezno doba započinje i nagli narodnosni, kulturni i politički razvitak autarijatskih zajednica. Taj proces je rezultirao i usložnjavanjem društveno-političke strukture autarijatskih zajednica i prerastanjem rodovsko-plemenske organizacije u prve začetke teritorijalno omeđenih kneževina od kraja 8. st. p. n. e. na tlu tadašnje Bosne.

Zbog postojanja velikog broja gradina i gromila zna se da je u doba Ilira Glasinac bio gusto naseljen. Istraživači navode kako je broj stanovnika prije 2300 godina bio približno jednak broju stanovnika iz sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. O bogatstvu Autarijata dovoljno govori činjenica da su oni, po vrstama i količini, imali mnogo više metalnog oružja, oruđa i nakita nego glasinački seljak u devetnaestom stoljeću.

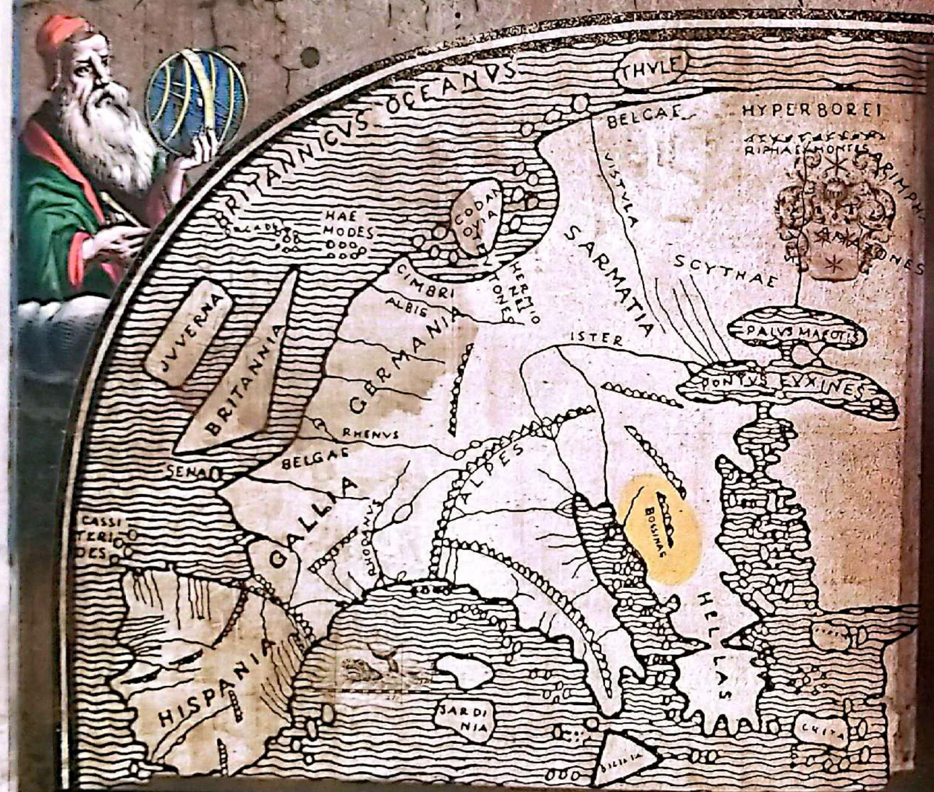
Kraj 7. i prva polovina 6. stoljeća vrhunac su kulturnog i političkog razvoja naroda na glasinačkoj visoravni. Najveći broj grobnih mjesta je iz tog vremena, a javlja se i više "kneževskih" nekropola, sa bogatim prilozima u oružju, nakitu različitih oblika, konjskoj opremi, keramici te bronzanom posuđu. Najpoznatija je Arareva kneževska gromila, sa izuzetnim prilozima: korintski šljem, nakit i glavarske insignije i oružje koje nosi sluga sahranjen u istoj humci. Ovo je doba kada se bronza, pored svoje primarne upotrebe za izradu nakita, upotrebljava još i u izradi metalnih dijelova odjeće, konjske orme, te sitnog oruđa i pribora svakodnevne upotrebe. Izostaje upotreba željeza u izradi nakita, ali se zato ono upotrebljava za proizvodnju ofanzivnog oružja (koplja, mačevi, bojne sjekire i noževi) i djelimično za izradu oruđa (sjekire i noževi).

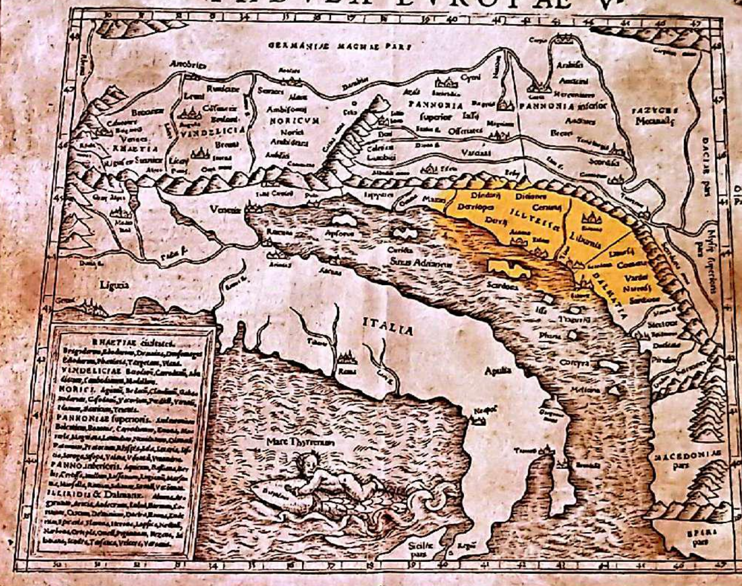
U jugozapadnoj Srbiji i sjevernoj Crnoj Gori otkriveno je više nekropola koje po načinu sahranjivanja i grobnim prilozima u potpunosti odgovaraju oblicima materijalne kulture na Glasinačkoj visoravni, te se pripisuju glasinačkom kulturnom kompleksu. Posebno se ističe velika kneževska humka u Novom Pazaru, u kojoj je, osim tipičnih glasinačkih jednopetljastih bronzanih lučnih fibula, nađeno mnoštvo nakita od zlata i srebra, što govori o postojanju lokalnih zlatarskih radionica. Najbolji primjer višestoljetne produkcije metalnih proizvoda i keramike karakterističnog tipskog kontinuiranog razvitka nalazi se na predmetima izrađenim od metalnog lima koji kao završni tip svoje evolucije imaju luksuzne zlatne i srebrene pojaseve "mramoračkog tipa". Upravo u tim Novo-Pazarskim radionicama stvoren je tip "mramoračkog nakita".

Gospodarstvo stanovnika tadašnje Bosne bilo je zasnivano na stočarstu, metalurgiji, zanatstvu i trgovini kao primarnim granama.

Glasinačka kultura nestaje dolaskom Kelta, koji prodiru u Bosnu tokom 4. stoljeća prije nove ere. Sa dolaskom Kelta izvršena je na Glasincu prva poznata smjena stanovništva na ovom prostoru.

EVROPA U PRVOM STOLJEĆU NOVE ERE - ILIRI NA TERITORIJI BOSNE

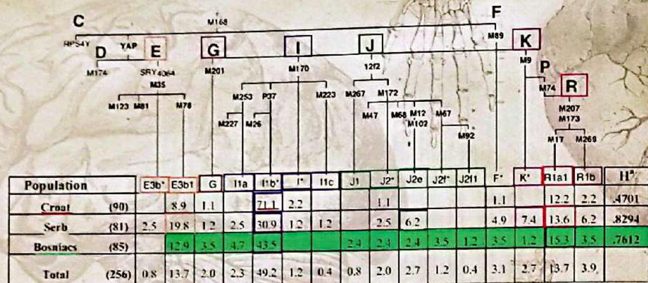

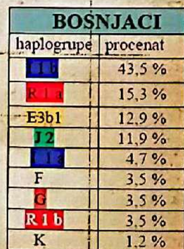

TAB. I

Population		E3b*	E3b1	G	I1a	I1b*	I*	I1c	J1	J2*	J2e	J2f*	J2f1	F*	K*	R1a1	R1b	H*
Croat	(90)		8.9	1.1		71.1	2.2			1.1				1.1		12.2	2.2	.4701
Serb	(81)	2.5	19.8	1.2	2.5	30.9	1.2	1.2		2.5	6.2			4.9	7.4	13.6	6.2	.8294
Bosniacs	(85)		12.9	3.5	4.7	43.5			2.4	2.4	2.4	3.5	1.2	3.5	1.2	15.3	3.5	.7612
Total	(256)	0.8	13.7	2.0	2.3	49.2	1.2	0.4	0.8	2.0	2.7	1.2	0.4	3.1	2.7	13.7	3.9	

BOSNJACI	
haplogrupe	procenat
I1b	43,5 %
R1a	15,3 %
E3b1	12,9 %
J2	11,9 %
I1a	4,7 %
F	3,5 %
G	3,5 %
R1b	3,5 %
K	1,2 %

ETNOGENEZA

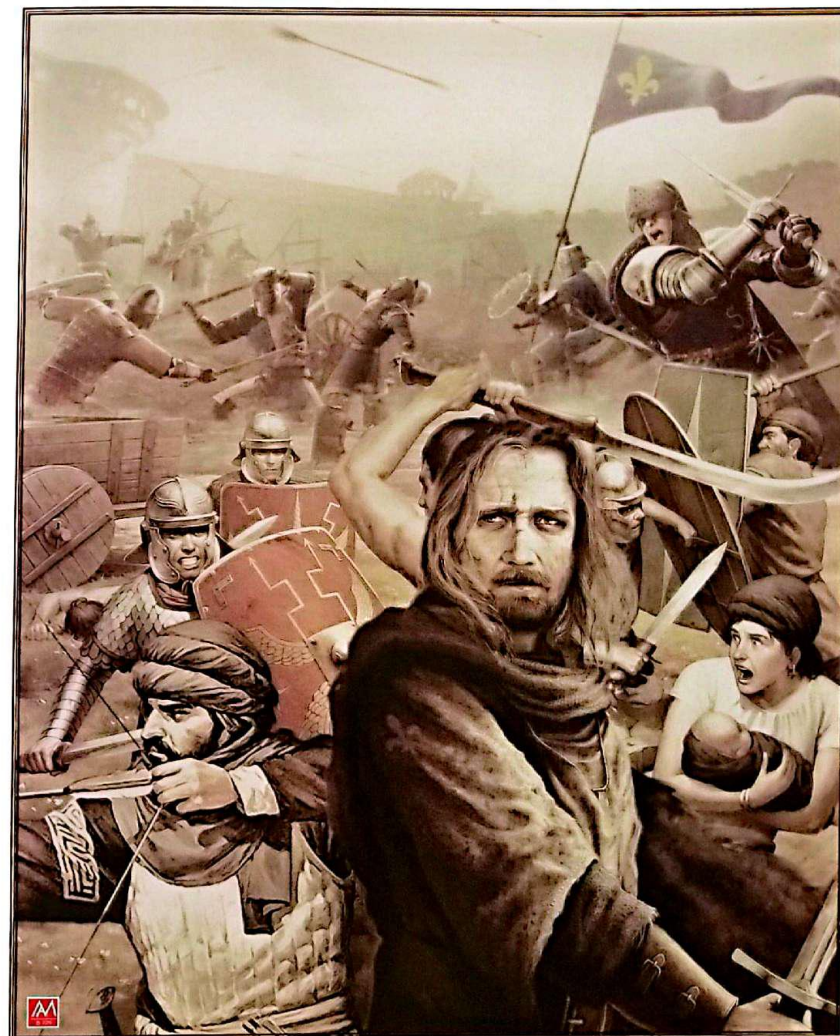
Najnovija istraživanja etnogeneze Bošnjaka, sprovedena na švicarskom etnogenetskom institutu IGENEA, Univerzitetu Leicester u Engleskoj, univerzitetima Berkeley, Utah i dr. u Americi, Genetskoj laboratoriji u Vancouveru i mnoga druga, DNK analizom dokazuju da u bošnjačkoj etnogenezi postoji 40% ilirskog, 20% gotskog, 15% slavenskog, 15% keltskog, 6% hunskog, 4% tračanskog supstrata.*[3] Ova egzaktna istraživanja sprovedena najsavremenijim metodama otvorila su mnoga važna pitanja i oborila niz neutemeljenih teza o porijeklu Bošnjaka te u prvi plan istakla svu onu argumentaciju koja je do sada bivala potiskivana, skrivana i odbacivana od strane vodećih srpskih i hrvatskih historičara. Među takvim rezultatima ovdje valja istaći da su antropološka istraživanja više puta potvrdila da skeletni ostaci ispod stećaka nastalih do 1463. godine – nadgrobnih spomenika bosanskih kristjana – isključivo pripadaju paleobalkanskom etiku, ili drukčije rečeno, u njima nisu pronađeni ostaci slavenskoga etika. Ukoliko tome dodamo činjenicu da prostor Bosne i Sandžaka od Ilirsko-rimskih ratova do dolaska Slavena pripada rimskoj provinciji/prefekturi Iliriku, čiji su orijentacioni graničnici Balkanski poluotok, a Bosna i Dalmacija centralni

dijelovi, onda je sasvim logično otkuda kod Bošnjaka u tolikoj mjeri ilirskog i gotskog, kao i supstrata drugih velikih srednjovjekovnih evropskih naroda.

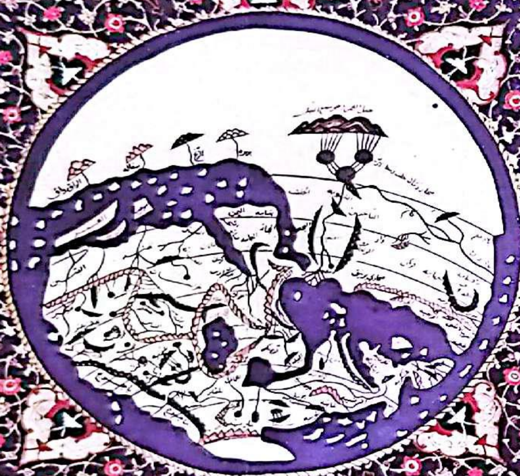
Riječ *prefektura* dolazi iz latinskog jezika (*praefectura*), a označava upraviteljstvo određenog teritorija. Rimljani su njome označavali oblasti kojima je upravljao *prefekt*, a čiji stanovnici su bili ravnopravni građani Carstva. Dioklecijan je Rimsko carstvo izdijelio na četiri prefekture: Orijent, Ilirik, Italija i Galija. Prefekture su nadalje dijeljene na *dijaceze* čije su manje cjeline bile *provincije*.*4

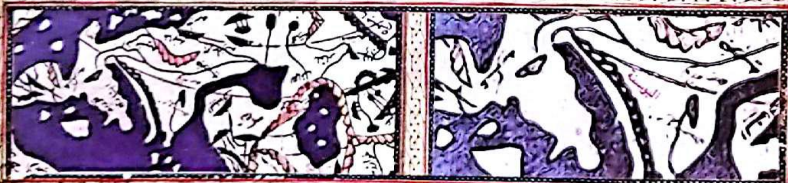
Procentualni slijed pronađene supstratne prisutnosti genetskih elemenata spomenutih naroda u bošnjačkome DNK kodu, bar u prva tri slučaja, otkriva i dijahrono slaganje slojeva na bazičnu masu i potvrđuje tezu da na Balkanu, zapravo, ne postoje čistokrvni narodi, da je uslijed stalnih previranja dolazilo do konstantnih potiskivanja i miješanja različitih etnika, što je u konačnici dovelo da u etnogenetskom supstratu svakog od današnjih balkanskih naroda imamo sastavnice različitih drevnih naroda koje čine jedinstveni etnički sklop svakoga od njih. Međutim, u razlučivanju statusa domicilnog stanovništva na Balkanu, a shodno nalazima IGENEA-e i drugih relevantnih institucija, nedvojbeno je da su Bošnjaci narod sa najviše ilirskoga u sebi, čak više od Albanaca, da pored toga imaju značajan dio gotskoga te da je njihova slavenska komponenta mnogo manje izražena negoli kod Srba i Hrvata.

Sve ovo navodi nas na zaključak da su Bošnjaci suštinski autohtoni starosjedioci Balkana te da su baš zbog te svoje autentičnosti i vjerske opredijeljenosti kroz povijest bili na udaru svojih istočnih i zapadnih susjeda, koji su imali potrebu da zauzmu njihove teritorije bogate rudom i geostrateški dobro pozicionirane, a to nisu mogli učiniti drukčije do pogromima i agresijom, zašta su, kao opravdanje, koristili opredijeljenost predislamskih Bošnjaka za vjeru kristjana zasnovanu na monoteizmu, jako bliskom arijanskome učenju koje u Iliriku najsnažnije zaživljava dolaskom Gota, a docnije se u njega, tješnjim vezama sa bogumilima i katarima, pojavljuju i dualističke dogme.

BOSNA NA KARTI SVIJETA 1154. GODINE
AUTOR: MUHAMMED "AL-SHARIF" AL-IDRISI

BOSNA NA KARTI JUGOISTOČNE EVROPE
1095 - 1272. GODINE
PERIOD KRIŽARSKIH RATOVA

STAROSJEDIOCI BALKANA

Da bismo spoznali etnogenezu Bošnjaka i njihovih predaka Bošnjana, neophodno je da se upoznamo sa prahistorijskim stanovništvom Balkana. U literaturi ćete rijetko naići na ozbiljnije tretiranje prahistorijskog balkanskoga stanovništva. Većina historičara, arheologa, antropologa, paleologa, etnografa i drugih naučnika svoja istraživanja baziraju na periodu nastanka i civilizacijskog razvoja starih Helena, Rimljana, Ilira i drugih naroda, smatrajući da je to dovoljno za sagledavanje usložnjenih balkanskih procesa. Međutim, šta je sa Balkanom prije historijske potvrde o postojanju i razvoju kultura i civilizacija ovih naroda? Da li su stare helenska, rimska, ilirska i druge balkanske civilizacije mogle tek tako nastati ili su, pogotovu što imamo dokaze o naseljenosti ovog područja i prije spomenutih naroda, ipak naslijedili životni prostor nekih ranijih naroda? U razrješenju ovog pitanja možemo pronaći odgovore i o etnogenezi Dobrih Bošnjana i drugih domicilnih balkanskih naroda.

Obzirom na navedenu činjenicu, interesantno je također da se ovo pitanje mnogo više tretira od strane starijih autora, onih koji su vremenski uokvireni u periodu druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća. Riječ je o utemeljivačima naučnih disciplina i instituta balkanistike i slavistike na katedrama univerziteta u Beču, Pragu, Parizu, Londonu, općenito Zapadnoj Evropi, gdje se, ustvari, i školovala prva naučna elita južnoslavenskih i balkanskih naroda koja je i prenijela takve teze, ideje, metodologiju i metodiku naučnih istraživanja na naše prostore.*[5] Iza Drugog svjetskog rata kao da se stavlja zastor na pojedine naučne postulate, koji nisu odgovarali zvaničnim politikama i njihovim ideološkim stavovima u pogledu etnogenetskoga koda balkanskoga stanovništva, jer su mogli negativno utjecati na asimilatorske i druge neprincipijelne procese usmjerene protiv izvornih balkanskih naroda, prije ostalih Bošnjaka i Albanaca. Zato ćemo se u ovom dijelu studije bazirati na tim starim izvorima, smatrajući ih, obzirom da se radi o respektnim naučnim imenima, temeljnim za razumijevanje etnogeneze balkanskih naroda.

Prema tim izvorima, prvotni stanovnici Balkanskoga poluotoka bili su predarijevci, odnosno predindoevropljani. Ova skupina naroda naziva se *alarodskom*, odnosno *Pelazgima*. Oni su najvećim dijelom naseljavali oblast Sredozemnog mora i Balkan sve do polovice drugog milenija stare ere. Antički historičari bilježe da su Pelazgi zaposjedali cijelu Heladu prije Helena, smatrajući i Frigijce njihovim dijelom. Među brojnim braniocima Troje nalaze se i oni, pa čak ima mišljenja da su Trojanci u suštini bili Pelazgi, isto kao i Sabini u Italiji. Izgrađivali su kiklopske građevine, imali vlastiti jezik i pismo kojim su pisali na listovima biljaka.*6

Nakon slabljenja Pelazga, na ove prostore dolaze prvi indoevropljani: Heleni, Iliri, Frižani, Tračani i ostali narodi iz ove skupine. Većina njih se miješa sa Pelazgima, dok se preostali koji žele izbjeći tu simbiozu povlače na planine i otoke. Toj već izmiješanoj skupini naroda docnije se pridružuju Kelti, Goti, Rimljani i drugi, da bi na posljetku početkom 7. stoljeća ovaj prostor zaposjeli Slaveni.

Procesi mijena jednog naroda u odnosu na drugi nisu bili jednostavni. Nekada je bilo potrebno više stoljeća dok jedna etnička skupina ne postane dominantna na određenom prostoru, pa ili potisne domicilno stanovništvo ili ga asimilira u mjeri u kojoj se njegov etnički supstrat neće odraziti značajnije na strukturu snažnijeg naroda.

Pelazgi autohtoni stanovnici Balkana

Najstariji sloj balkanskog stanovništva nisu činila indoevropska, semitska ili mongolska plemena, već zasebna grupa naroda koja je naseljavala teritorij Sredozemlja u kome, prema UNESCO-voj listi, spada tridesetak zemalja Evrope, Azije i Afrike – od Gibraltara, Španjolske, Portugala, Francuske, Italije, preko balkanskih zemalja, Turske i Sirije, pa sve do Egipta i Palestine na jednoj i Maroka i Alžira na drugoj strani. Zemlje središnjeg Balkana, iako malo ili nimalo ne izlaze na more, klimom, kulturom, historijom i tradicijom pripadaju tom prostoru.

Pitanje Pelazga na našem prostoru otvorio je slovenački etnograf i historik dr. Niko Županič još dvadesetih i tridesetih godina 20. vijeka, koji tvrdi:

*Nauka smatra za vjerovatno da su u Iliriji i Trakiji, pa i na cijelom Balkanskom poluostrvu prije dolaska Peonaea i Tračana živjeli u sjevernim i sjeverozapadnim predjelima Pelagonci – Pelazgi, koji djelomice ostadoše kod dolaska Arijevaca, većim dijelom pak uzmakoše u Egejsko primorje.**7

U Županičevoj terminologiji prastanovnici Balkana se dijele na predarijevce i arijevce, s tim što se pod arijevcima podrazumijevaju indoevropski narodi. Na primjeru skulptura prahistorijskih glava iz Vinče, Marlaša u Sjevernoj Siriji te prikazivanja Perzeja u Grčkoj, Županič, analizom fizionomije njihovih lica i drugih pokazatelja, utvrđuje nesporne sličnosti koje u najvećoj mjeri potječu od istog etničkog porijekla i imaju srodnost sa Hatima ili, u drugačijem čitanju, Hetitima, prvom poznatom civilizacijom Sredozemlja koja se razvila u Maloj Aziji tokom trećeg i drugog milenija stare ere.*8 Nauka nema precizan podatak o tome odakle su Hati došli, ali pretpostavlja se da je njihova postojbina oblast oko Kaspijskog jezera odakle su, ili preko Kavkaza ili preko Balkana, stigli do Male Azije, razvili se u jaku državu, porobili Babilon i uspješno se branili od napada egipatskih faraona. Teritorij njihove države obuhvata prostor od Gornjeg Eufrata u Egiptu do Smirne u Turskoj, pa se čak nailazi i na podatke da su Trojanci bili hatskog porijekla.*9

Moguće je pretpostaviti da naziv ovog naroda vodi porijeklo iz semitske arapske riječi *hat – pisanje*. Na to nas navodi veliki fond hatskih pisanih spomenika i razvijeno posebno hatsko pismo. Obzirom da je riječ o uklesavanju u kamenim pločama, gdje se posebno vodilo računa da napisano izgleda prijemčivo, ukazuje na mogućnost da je u tom periodu i nastala vještina *husni hatt – lijepo pisanje,* kaligrafija, koja se razvila u i danas cijenjenu posebnu umjetničku vještinu i naučnu disciplinu. *Husni hattom* su svojevremeno prepisivani Kur'an i druge važne knjige u Bosni i cijelome islamskome svijetu. Vjerovatno su pripadnici ovog naroda bili cijenjeni pisari, pa su po tom zanimanju i dobili ime.

Susjedi velike hatitske države bili su Pelazgi u užem smislu, koji obuhvataju više izumrlih naroda (Leleze, Karce, Ligurce, Etuščane, Sikulce, Sardonce, Amazonke, Kaspijce, Sumerce, Egipćane itd.) i tek nekoliko onih koji su preživjeli do danas: Baski i kavkaski aborigeni (Čerkezi, Abhazi, Čečeni, Lezgini i Gruzijci).

Hetiti ili Hati i balkanski Pelazgi bili su u srodstvu, vjerovatno istih etničkih korijena, tako da ih nauka često tretira kao Pelazge u širem smislu.

Dijahrona lingivstika potvrđuje da su ovi narodi ostavili dubok trag svog postojanja na Balkanu, naročito u toponimima, hidronimima i oronimima, koji inače i jesu najstarijeg porijekla i svjedoče starine jednog prostora. Županič, recimo, nalazi niz baskijskih korijena u balkanskim toponimima. Ilustracije radi, spomenut ćemo tri karakteristična toponima koje Županič detaljno elaborira: *Mizija, Ibar* i *Bosna.*

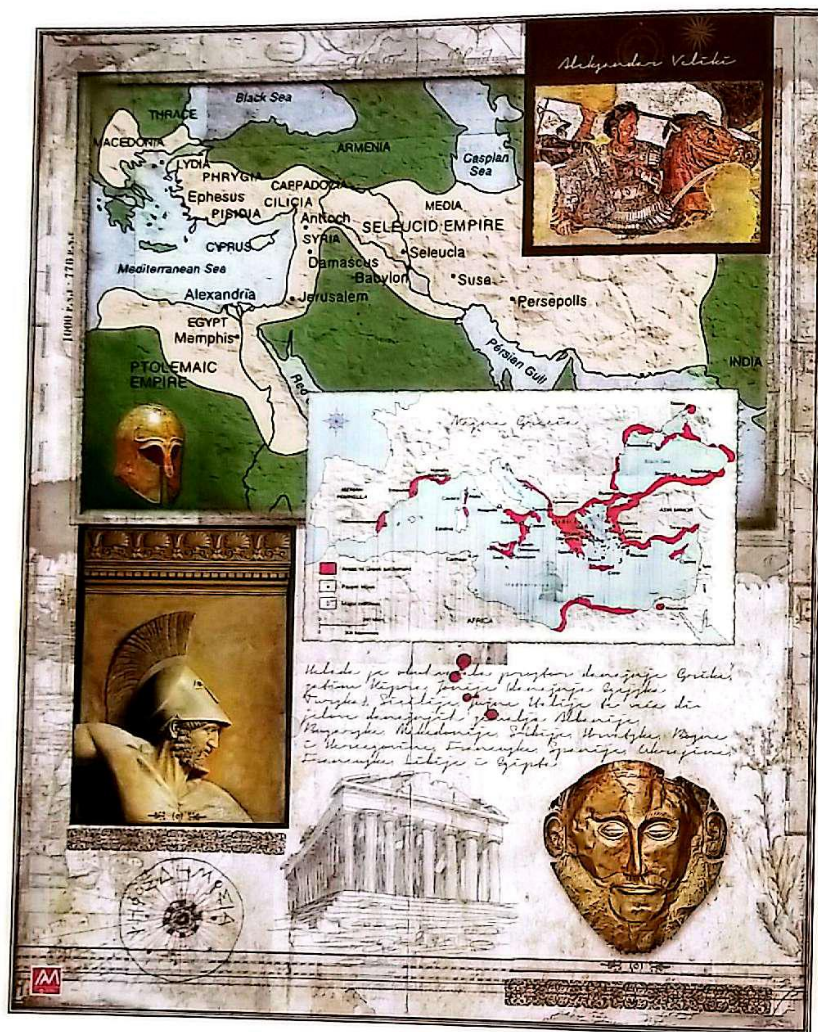
Mizija ili Mezija je antička država koja se prostirala na području između Mramornog i Egejskog mora, primarno naseljena Mizijcima, ali i drugim narodima. U prvom vijeku nove ere, u doba Dioklecijana, dolazi do podjele ove države na pokrajine Gornju i Donju Miziju. Gornja Mizija je obuhvatala sjevernozapadni dio današnje Bugarske, sjeverne Makedonije i Srbije bez Vojvodine, Sandžaka i Kosova. Tragajući za značenjem toponima μυδός (Moesia) Županič se obraća na Hesyciousa Aleksandrijskog (4. stoljeće) koji u svom *Abecednom pojmovniku* bilježi da kod Mižana μυδός znači *bukva* te zaključuje da Mizija doslovno znači „Zemlja bukava" ili „Bukovina" te preko Oštira nalazi vezu sa predšpanskim *mesto* u značenju „cer" ili „cerovina" i baskijskim izvornikom za toponim Marseille. Isti autor nadalje pronalazi veze između korijena *mez* (šuma) kod više kavkavskih i turskih plemena te na koncu zaključuje da Mizija/Mezija znači Šumadija, a Mižani Šumadinci.*[10]

Sličnom metodologijom, Županič utvrđuje da toponim *Bosna* potječe iz baskijske riječi ***Basanis***, izvodeći zaključak da su prahistorijski stanovnici Bosne, koji su dali ime rijeci, bili srodni sa Baskima, to jest da su pripadali alarodijcima. *Bosna je po svoj prilici hatitskog porijekla što se imena tiče i znači 'Šumsku rijeku' ili 'Šumavu', dočim bi zemlja Bosna značila 'Šumsku zemlju' – 'Šumadiju'* – tvrdi Županič i dodaje da je ime Bosna baskijskog porijekla.*[11]

Hidronim *Ibar*, prema Županiču, istog je korijena kao hidronim *Ebru* u današnjoj Španjolskoj (antičko *hiberus, iberus* – dolina) i vode porijeklo od baskijskog korijena *ibar* – dolina, iba(r)i – rijeka.*[12] Možemo također u vezu dovesti hidronim *Ibar* i *Ebru* sa toponimom *Iberijsko poluostrvo* kojeg bilježe helenski autori još u 6. vijeku stare ere da označe etnikume iberijskih plemena. U mnoštvu literature o Iberima, najvjerodostojnije postavke su da vode porijeklo ili su u bliskom srodstvu sa Hatima te da im je postojbina Kavkaska Iberija, odnosno antička Kraljevina Kartli na području današnje Gruzije, odakle su, pomjeranjima preko Balkana, dospjeli na područje koje danas poznajemo kao Iberijsko ili Pirinejsko poluostrvo, a koje obuhvata prostore država Španjolske, Portugalije, Gibraltara, Andore i Srednje Francuske. Granice Iberije za antičku Heladu predstavljale su kraj poznatoga svijeta, takozvani *oikoumene*.*[13]

Baske, jedini preživjeli narod iz skupine iberijskih plemena, Španjolci nazivaju *Vasikonima*, a Francuzi *Gaskonima*. Genetička istraživanja određuju njihovu starost na preko 25.000 godina, povezuju ih sa Keltima i balkanskim narodima. Najspecifičniji su po svome jeziku neindoveropskoga porijekla.*[14]

Prvi talas Indoevropljana

Historijskim slijedom, prostor Balkana od trećeg milenija stare ere zaposjedaju prvi (proto) indoevropski narodi. Prema općeprihvaćenom znanstvenom mišljenju, hipotetička indoevropska zajednica naroda u kojoj se razvija protoindoevropski jezik formirana je, najvjerovatnije, na prostoru Uzbekistana i Kirgistana, odakle je, potpomognuta klimatskim promjenama, migrirala i razudila se na nekoliko kontinenata te izgradila – stapajući se, nadjačavajući ili potpuno uništavajući postojeće – više razvijenih civilizacija.

Obzirom da se radi o ogromnom broju naroda i plemena, pažnju ćemo usmjeriti samo na par onih koji ostavljaju dubok trag na povijest, kulturu, kao i supstratnu osnovicu etnogenetskog sastava balkanskih naroda, pri čemu posebno mislimo na Helene, Kelte, Ilire, Rimljane (italske narode) i Tračane.

Heleni

Važno je napomenuti da stari narodi koji su činili okosnicu helenske kulture ne pripadaju indoevropskim Helenima već nekolicini alorodijskih naroda koji su, u simbiozi sa doseljenicima iz Male Azije i Balkanskog poluotočja, izgradili jednu od najtrajnijih i najbogatijih civilizacija u povijesti čiji je utjecaj i danas općeprisutan, naročito na polju kulture, umjetnosti, nauke, filozofije i književnosti.

U osnovici helenskog naroda bila su četiri plemena: Ahajci/Ahejci, Eoljani, Dorani i Jonjani, dok na vrhuncu svoje civilizacije narod Helena čini oko četrdeset plemena nastanjenih na prostoru današnje Grčke, od kojih je bilo i relativno malehno pleme *Hellenes* u Tesaliji pod vodstvom Ahila, po kome je i nacija dobila ime.

Razvoj helenske civilizacije tekao je nekoliko milenija i imao više faza (neolitski period, bronzano doba, minojsko doba, mikensko doba, tamno doba, klasično doba i helenski period) i traje sve do prevlasti Rimskog imperija. Odnosno, nauka za početak Helade,

države Helena, uzima period između 1000. godine prije nove ere, pa do održavanja prvih Olimpijskih igara 776. godine p.n.e. i njeno trajanje omeđuje uspostavom Rimskog carstva 27. godine p.n.e, prijelomnog trenutka u ljudskoj povijesti kada je Oktavijan vlast predao Rimskom senatu.*[15]

Helada je obuhvatala prostor današnje Grčke, zatim Kipra, Jonije (današnja Egejska Turska), Sicilije, Južne Italije te veće dijelove današnjih zemalja Albanije, Bugarske, Makedonije, Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Francuske, Španjolske, Ukrajine, Libije i Egipta. Na tom prostoru su se, prema Struvu i Kalistovu, još od trećeg milenija stare ere počeli razvijati *polisi* povezani u jednu heterogenu cjelinu koja je docnije rezultirala tako briljantnom kulturom i civilizacijom sublimiranom u Heladi.*[16]

Italski narodi

Pored grčkih plemena, drugu veliku skupinu na ovom području činili su italski narodi. Pojam *italski narodi* obuhvata većinu negrčkih naroda ili plemena koja su se na području stare Helade miješala sa Grcima, ali su naseljavala i šira područja. Većina ovih naroda govorila je indoevropskim jezicima. Međutim, ima i onih koji su neindoevropskog porijekla. U izraslija plemena ubrajaju se Sikuli na Siciliji, Japige i Mesapi na Apeninskom poluotoku, Etrurci u Srednjoj Italiji, Latini u oblasti Rima, Umbro-Sabelli u Južnoj i Srednjoj Italiji, te Veneti, Liguri i niz drugih većih i manjih etničkih skupina italskog, keltskog i ilirskog porijekla. Ovi narodi su se medusobno borili za prevlast, tako da je od razdoblja osnivanja Rimskog kraljevstva (753. god. p.n.e.) preko Rimske republike (510. god. p.n.e.) do Rimskog carstva (27. god. p.n.e.) trajalo pokoravanje i prilagođavanje svih etničkih zajednica Helade, Balkana i većeg dijela Evrope ovom carstvu, da bi se na koncu počelo širiti cijelim poznatim svijetom.*[17]

Svojstveno je za helenske gradove da sve do Aleksandra Velikog (356–323. god. p.n.e.) nisu bili ujedinjeni u čvrstu političku zajednicu, već su egzistirali autonomno u srodnoj kulturi.

Iliri

Ogromnu skupinu plemena ili, bolje kazano, plemenskih saveza (njih preko pedeset), koja su naseljavala prostore Balkana, Panonije, Južne Italije i Jadranskog priobalja, činili su Iliri. Zbog svog jednostavnog načina življenja dugo su bili izloženi raznim utjecajima i bivali

podanici helenske i rimske vlasti, da bi na koncu dobili posebnu poluovisnu državu Ilirsku prefekturu unutar Rimskoga carstva. Zbog otvorenosti i spremnosti da prihvate druge i drugačije, nerijetko su se miješali sa drugim etničkim skupinama (Helenima, italskim narodima, Keltima, Gotima te na koncu Slavenima).*[18]

Kelti

U periodu postojanja prvih indoevropskih civilizacija na Balkanu, pojavljuje se i niz drugih naroda, uslijed migracijskih kretanja, koji ostavljaju dubok trag na etnogenetsku sliku današnjih stanovnika Poluostrva. Među takvim posebno mjesto pripada Keltima, koje su Rimljani miješali sa Galima, i njihova velika seoba iz postojbine Panonije na Balkan i prostore Jugoistočne Evrope u 4. stoljeću p.n.e. s ciljem zaposjedanja bogatih krajeva, pa čak pustošenja Rima (387. god. p.n.e.) i zaposjedanja skoro cijelog Ilirika, a zasigurno Zapadnog Balkana, Jadranskog primorja i Bosne, gdje se miješaju sa starosjediocima Ilirima, naročito Japodima. Iako su, na koncu, i poslije viševjekovnih međusobnih trvenja, većina jačih keltskih plemena migrirala sa Balkana i Jugozapadne Evrope ka Britaniji i Galiji, ipak su ostavili snažan trag na genetski supstrat balkanskoga stanovništva. Od keltskih naroda do danas preživjeli su Bretonci koji naseljavaju francusku regiju Bretaniju, Geli ili Gaeli na području Škotske, Irske i otočja Man, Kornvolci na jugozapadu Britanije, Manci starosjedioci otoka Man u Irskome moru. Svakako da su dva najveća živa keltska naroda Irci i Velšani.*[19]

Tračani

Tračani se na historijskoj sceni javljaju u drugom mileniju p.n.e. Naseljavaju prostor između Karpata, Crnog, Mramornog i Egejskog mora, te doline Vardara i Morave. Pripadaju indoevropskoj skupini naroda. Najznačajnija tračanska plemena su Odrizi, Tribali, Dačani, Mezi, Besi, Geti i Sardi.

U 5. stoljeću p.n.e. Odrizi na teritoriji današnje Trakije osnivaju državu koja traje do sukoba Tračana sa makedonskim kraljem Filipom II (383-336. god. p.n.e.). U narednim stoljećima cijelu tračansku državu osvajaju Rimljani i ona postaje dio provincije Mezije. Pored Odriza i Dačani su također na teritoriji današnje Rumunije osnovali jaku državu, koju će u 2. vijeku n.e. pokoriti rimski imperator Trajan, formirajući nakon toga dijacezu Trakiju u čiji će sastav ući većina nekadašnjih tračanskih teritorija.

Drugi talas Indoevropljana

Balkanski poluotok u prvim stoljećima po rođenju Isaa a.s. iznova biva važna tačka na čvorištu velikih premještanja naroda izazvanih hunskim pohodima (375. godine p.n.e.) iz pravca Urala i Kaspijskog jezera.

Huni

Huni su se, prošavši kroz Vrata naroda, prema Rimskom imperiju i drugim krajevima Evrope, prvo sudarili sa Gotima, izazivajući njihovu seobu, što je proizvelo ciklične i dugotrajne procese migracija.

Predvođeni Atilom, Huni osnivaju veliko carstvo na prostoru između Karpata do Podunavlja, primoravaju Rimljane da im plaćaju danak, savladavaju Ostrogote te zaposjedaju veći dio Balkana. Nakon Atiline smrti, utjecaj Hunske države naglo opada i vrlo brzo dolazi do nestanka njihovog vojnog i političkog primata te na koncu raspada carstva i povlačenja Huna prema Aziji. Njihov utjecaj naročito je prisutan u kasnijoj mađarskoj i bugarskoj povijesti, ali su dakako i u drugim krajevima (Trakija, Sjeverna Italija, Zapadni Balkan i dr.) ostavili trajne tragove i doprinijeli miješanju naroda.*[20]

Goti

U slijedu spomenutih velikih migracija u 4. stoljeću p.n.e., vrlo važno mjesto pripada i Gotima, odnosno njihovom zapadnom kraku Vizigotima (Zapadnim ili Bijelim Dobrim Gotima), mada se ne može podvući jasna linija između njih i Ostrogota, uslijed rodbinskih, ratničkih, ekonomskih i kulturoloških veza i pomijeranja kojima su bili izloženi od svoje pojavnosti na historijskoj sceni. Vizigoti se iz Skandinavije doseljavaju na prostore Rimskoga carstva i vode surove ratove u Makedoniji i Iliriku, gdje se jednim dijelom zaustavljaju i miješaju sa autohtonim stanovništvom, dobijajući status saveznika Rimskoga carstva i pravo naseljavanja na prostoru Trakije, Dakije i balkanskih planina zbog zasluga u zaustavljanju hunskih pohoda, uz obavezu služenja u rimskim vojnama. Njihovo kraljevstvo obuhvatalo je dijelove Italije i Dalmacije sa prijestolnicom u Raveni. Najmoćniji vladar Teodorik Veliki ostao je upamćen kao pospješitelj obrazovanja i kulturnog uzdizanja, zbog čega je na dvoru bio

okružen vodećim rimskim pjesnicima i filozofima. Iza njegove smrti, početkom 6. vijeka, Ostrogoti ulaze u rat sa Istočnim Rimom i bivaju poraženi od strane imperatora Justinijana.

Vizigoti su narednih stoljeća konstantno provodili ratna osvajanja, što će na koncu rezultirati i osnivanjem Vizigotskog kraljevstva na Iberijskom poluostrvu nakon istrjebljenja Vandala. Vizigoti su često dolazili u sukob za iberijskim rimokatolicima zbog svog arijanističkog monoteizma i tolerancije spram pripadnika drugih religija, naročito Jevreja. Međusobni ratovi će trajati sve do druge polovice 7. vijeka, kada vizigotska vladarska porodica prelazi na katoličanstvo, ojača položaj crkve i oduzme plemstvu mogućnost izbora nosioca krune. Vizigotsko kraljevstvo će se održati do početka 8. vijeka, kada ih pobjeđuje Tarik bin Zijad, počevši od Bitke kod Gadalete (711. godine). Dio plemstva prebjegava na sjever i osniva kraljevstvo Asuriju na čelu sa Pelajom. Preostali Vizigoti ili ostaju sa muslimanima i, vrlo često, prelaze na islam ili prebjegavaju kod Franaka.*[21]

Vandali

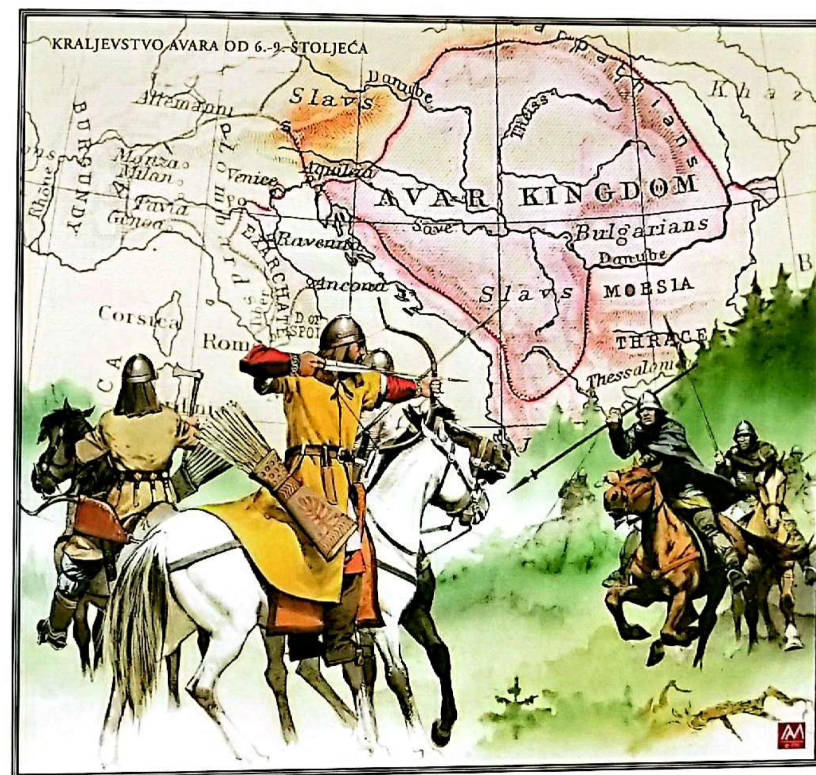
Nakon Huna i Gota, na strukturu stanovništva Balkana utjecali su, kao treća važna skupina, istočnogermansko pleme Vandali. Postojbina Vandala bila je Skandinavija, odakle su preko Baltika došli do Rimskog carstva i naselili prostor Poljske i Šlezije, odnosno doline rijeka Visle i Odre, gdje je prema rimskim historičarima nastala država Germanija. Vandali su se graničili sa Gotima, sa kojima su se često sporili oko teritorija, što je dovelo i do njihovog kasnijeg prodora ka Iberijskom poluotoku i Africi. Otuda je i prvotni naziv nekadašnje države Andaluzije na tlu Iberijskog poluotoka izvorno glasio *Vandaluzija*, ali se vremenom slogovna jedinica '*van*' uprostila i dobili smo početni slog u ovoj riječi '*an*'.*[22]

Danas nema izvornih potomaka Vandala jer su se dijelom stopili sa Berberima i drugim muslimanskim narodima u Španjolskoj, a dijelom sa Francima.

Avari

Na posljetku, u dodir sa balkanskim domicilnim stanovništvom vrlo rano došli su i Avari ili Obri, odnosno Evroazijski Avari, koji su prvotno naseljavali oblast Kaspijskog jezera, ali su, potisnuti ostalim turskim plemenima, u 6. stoljeću došli Justinijanu i u Panonskoj niziji osnovali Avarski kaganat. Sklapajući saveze sa ostacima hunskih i bugarskih plemena, osvajaju

Sirmijum i pomažu Langobardima protiv Gepida te docnije nasrću na najznačajnije imperijske gradove na Balkanu, ali i cijeloj Heladi, Trakiji i Iliriku, naročito kada se u nekom obliku u pljačkaškim pohodima udruže sa pridolazećim Slavenima. Njihovo prisustvo, kao i međuutjecaj sa balkanskim narodima, trajalo je do 9. vijeka, kada je okončana vladavina Avara u Evropi. Narodi koji danas vuku porijeklo od Avara su Sekelji, mađarska etnička zajednica u Rumuniji, Kabardinci sa Sjevera Kavkaza. Značajan dio dagestanskoga stanovništva (28%) izjašnjava se Avarima. U Azerbejdžanu je također prisutna značajna avarska manjina.*[23]

Treći talas Indoevropljana

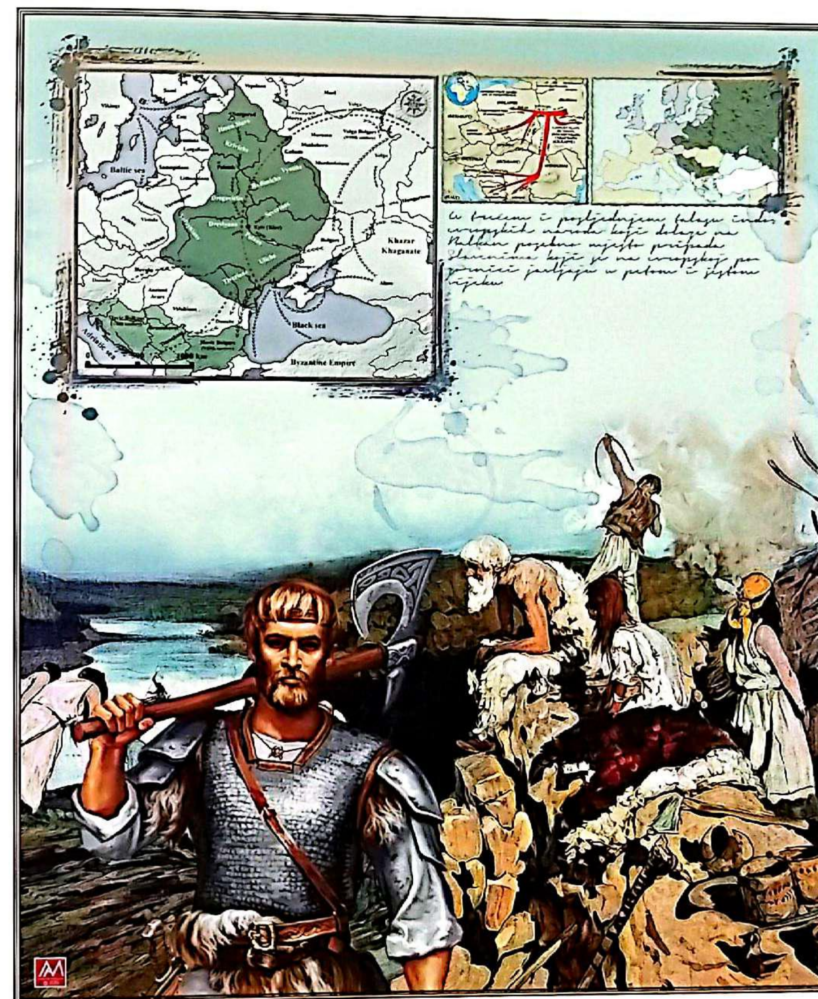
Slaveni

U trećem i posljednjem talasu indoevropskih naroda koji dolaze na Balkan posebno mjesto pripada Slavenima.

Slaveni se na evropskoj pozornici javljaju u 5. i 6. vijeku, nakon svih naroda koji su na Balkanu ostavili trajne tragove u etnogentskom, kulturološkom, civilizacijskom i svakom drugom smislu. Iz svoje prapostojbine, nakon završetka saveza sa baltijskim narodima, izdijeljeni u tri velike grupe: istočna slavenska plemena koja se šire na prostor Rusije, Ukrajine i Bjelorusije, zapadna slavenska plemena dolaze na prostor Srednje Evrope (Poljaci, Česi, Slovaci, Kašupi, Lužički Srbi) i južna slavenska plemena koja se doseljavaju u Istočnu Evropu ili na Balkanski poluotok. Njihov prodor u Evropu i na Balkan vezuje se sa gotskim i avarskim probojima Rimskog imperija i drugih dijelova starih država i saveza.*[24]

Za razliku od Gota i Avra koji se nisu uspjeli održati na tom prostoru, južni Slaveni se sjedinjuju sa strosjediocima, vrše razmjenu kulturno-civilizacijskih pregnuća i u tom međuutjecaju umnogome brojčano nadvladavaju domicilne narode od kojih preuzimaju neke od ključnih odlika kasnijeg oblikovanja i rastakanja na današnje narode Balkana koji u svojoj etnogenezi sadrže veći ili manji slavenski etnogenetski supstrat. Tako današnji Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Crnogorci, Slovenci, Makedonci, Bugari, pa dijelom čak i Albanci, Grci, Rumuni, Cincari, Aromuni, Vlasi i balkanski Romi u sebi, kao najmlađi etnogenetski sloj, sadrže u većoj ili manjoj mjeri slavenski haplotip.

Vrlo interesantna je pozicija Cincara, ili Arumuna, odnosno Vlaha, kojima, uslijed nepostojanja posebne države u povijesti, historija ne bilježi izvorno porijeklo, izuzev pretpostavki da su porijeklom sa juga Balkana, odnosno Pinda i Tesalije, te da su se docnije raselili diljem Poluostrva sa izraženijim enklavama u Albaniji, Makedoniji, Bosni, Crnoj Gori i Srbiji.*[25] Stariji od Roma, koji u većem broju dolaze na Poluostrvo tek sa Osmanlijama, vrlo vješto se prilagođavaju jačim narodima i narodnosnim skupinama i imaju važnu ulogu u njihovom kulturnom i nacionalnome uzdizanju, naročito Albanaca, Makedonaca i Srba.

REKONSTRUKCIJA ILIRSKE GRADINE NA LOKALITETU
'GRADINA' U BLIZINI SELA UMOLJANI NA BJELAŠNICI

Google

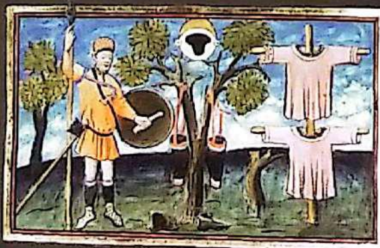

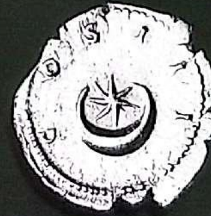

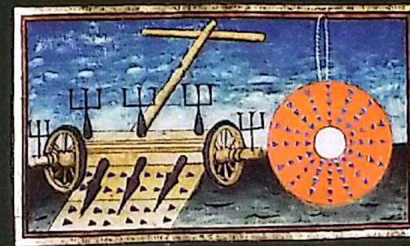
ILUSTRACIJA PREUZETA IZ: LEMJA CHABBOUH AKŠAMIJA: TRADICIJA IZMEĐU AUTENTIČNOSTI I FALSIFIKATA

PORIJEKLO DANAŠNJIH BALKANSKIH NARODA

Bošnjani

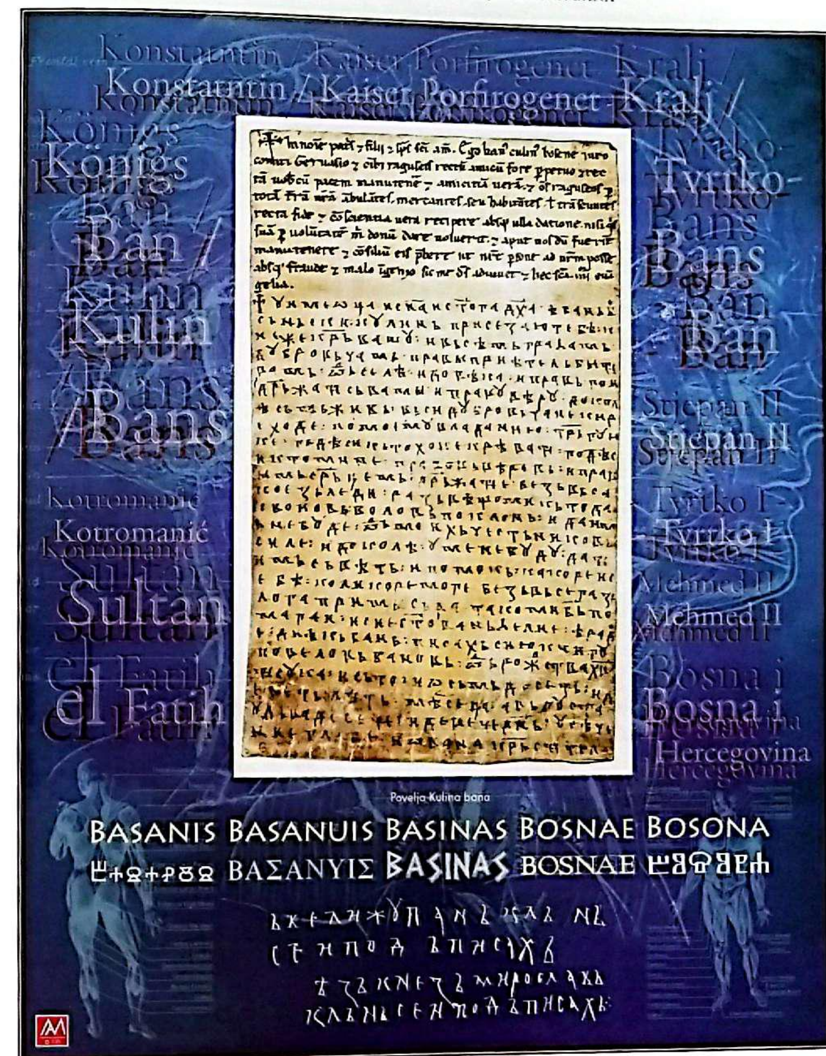
Prema historijskim izvorima, Bosnu su naseljavala velika ilirska plemena Japodi, Daorsi, Ardijejci, Dalmati, Liburni, Histri, Autarijati, Mezeji, Dezidijati, Breuci, Dindari, Pirusti, Deuri, Andizeti, Cerauni, Naraseji, Labeati i dr.

Japodi su naseljavali prostor između Bijele Krajine na istoku, rijeke Une na sjeveru i srednjih tokova rijeka Gline, Korane i Mrženice, odnosno prostor omeđen Velebitom i Plješevicom, ili kotline Ličkog, Krbavskog, Gračačkog i Gackog polja. Bili su poznati rudari i stočari. Daorsi, pretežno rudari, živjeli su na prostoru istočno od Neretve sa centrom u okolici Stoca. Njihovi susjedi bili su Ardijejci koji su zauzimali prostor od doline Neretve prema Jadranskome moru, Bokokotorski zaljev, južnu Dalmaciji, pa sve do Skadra i rijeke Vjose u Albaniji. Bili su vješti brodograditelji i pomorci. Rimljani su ih poštovali kao jedno od najmoćnijih ilirskih plemena, uz Autarijate i Dardance, i osnivače Ilirskog kraljevstva. Pretpostavlja se da je njihova centralna oblast bila oko Čapljine, što je u vezi i sa prijevodom latinske riječi *ardea – čaplja*. Još jedno jako ilirsko pleme bili su Dalmati koji su se graničili sa Ardijejcima i Japodima, smješteni na prostoru jugozapadne Bosne i srednje Dalmacije, odakle su se ponukani ispašom, jer su pretežno bili stočari, širili obuzimajući cijeli prostor između Krke i Cetine. Ostaci dalmatskih gradina pronađeni su na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju, sa središtem u gradu Duvnu. U nedobrosusjedskim odnosnima sa Japodima i Dalmatima bili su Liburni, naseljeni između rijeka Raše u Istri i Krke u Dalmaciji te jezgrom u Ličkome polju, na području Kvarnera i Sjevernoj Dalmaciji. Liburni su bili poznati trgovci, ratari, stočari, ali su najpoznatiji kao brodograditelji, pomorci i gusari.

Njihova brodica *liburnika* bila je jedna od najcjenjenijih antičkih lađa. Među pomorska ilirska plemena ubrajaju se također i Histri, poznati trgovci i gusari, susjedi Liburna i, slično kao i oni, u neprijateljstvu sa Japodima i Dalmatima. Histri su naseljavali Jadranski poluotok, danas izdijeljen između Hrvatske i Slovenije, koji je po njima i dobio ime *Istra*.

Autarijati su naseljavali prostor Gornjeg Podrinja i Polimlje, odnosno rijeka Drine, Tare i Lima, ili od Glasinačke do Pešterske visoravni, gdje i razvijaju zasebnu u nauci poznatu *glasinačku kulturu*. Bavili su se stočarstvom, obradom metala, trgovinom i izradom rukotvorina. Sjeverozapadni dio Bosne pripadao je Mezejima, drugom najznačajnijem ilirskome plemenu u Bosni koje je imalo vlastitu državu, iliti rimski *civitas*, koji se prostirao slivom rijeke Sane i srednjim tokom Vrbasa, što će se kasnije u banovini i kraljevini Bosni definirati kao *Donji kraj*. Bavili su se poljoprivredom, lovom i ribolovom te bili poznati i hrabri ratnici kako za vrijeme ilirskog kraljevstva tako i u sastavima rimskih galija. Desitijati ili u drukčijem čitanju Dezitijati naseljavali su središnju Bosnu. Predstavljali su najorganiziranije ilirsko pleme u ekonomskom, političkome i društvenome smislu. Bavili su se poljoprivredom, rudarstvom i trgovinom. Glavni su pokretači ustanka protiv Rimljana početkom novog milenija koji se pretvorio u veliki Ilirsko-rimski rat, poznat kao *Batonov ustanak*, a od rimskih hroničara okarakteriziran kao najteži u dotadašnjoj povijesti. U ustanku su ih prvi podržali Breuci, pleme koje je naseljavalo priobalja rijeka Save, Bosne, Drine i Vrbasa. Srednje Podrinje do ušća Lima i Prače u Drinu naseljavali su Dindari. Jezgra njihove zajednice bili su Srebrenica, Skelane i Rudo. Pretežno su se bavili rudarstvom. Prostor između rijeka Drine, Tare i Lima, odnosno današnjeg Sandžaka, postojbina je ilirskog plemena Pirusta usmjerenog skoro isključivo na rudarstvo. Deuri i Andizeti spadaju u brojčano mala bosanska ilirska plemena kojima nauka nije sa sigurnošću utvrdila prostor življenja.*[26]

Mnoga od ovih ilirskih plemena ostala su trajno upisana u historijskim spisima Rima, kao recimo Desidijati koji su 6. godine nove ere digli veliki ustanak protiv imperije kojoj je trebalo da upotrijebi čak petnaest legija da bi ih nakon trogodišnjeg rata pokorila.

Povelja Kulina bana

Ime i jezik naroda

U konačnici, kako nas obavještava profesor Enver Imamović, antički historičar iz 2. vijeka n.e. spominje i ilirsko pleme *Bathiatai*, čiji je naziv u najužoj korijenskoj vezi sa ilirskom riječju *Bathinus flumens* (čita se *Basinus*) po kojoj su dobile ime zemlja i rijeka Bosna, što je dokaz da su naziv zemlje Bosne i naroda Bošnjaka predslavenskoga porijekla.*[27] Ovo tumačenje svakako nije u suprotnosti ni sa Županičevim stanovištem koji tvrdi, pozivajući se na Humboltovu studiju *O Iberijskom poluostrvu*, da je ime rijeke Bosne izvedeno iz baskijske riječi *basa'o* (šuma), odnosno zemlje iz *Basanius (Basantis)* porijeklom iz hatidskog jezika i znači *Šumska rijeka* i *Šumska zemlja*, odnosno *Šumadija*. *Time hoćemo reći da su predhistorijski stanovnici Bosne, koji su dali ime rijeci, bili srodni sa Baskima, tj. da su pripadali Alarodijcima koji su bili rasprostranjeni od Gibraltarske moreuzine do rijeke Eufrata. Oni su, dakle, zahvatali i Hatide (Pelazge, Lelege, Eteokrićane, Karce), Reto-Etruščane, Iberce etc.* – tvrdi Županič.*[28]

Akademik Fatmir Bači smatra da je *Basinus* porijeklom starolatinska riječ koja se upotrebljavala za vanjski dio basena, ali kao kulturna odrednica njome je označavana zadnja granica jednog drugog svijeta, kulture i civilizacije. On kaže da kod starih Grka termin *varvar* označava jezičku barijeru druge kulture koja nije grčka. Znači, termin *varvar* nije za podcijeniti već se njime označavala druga kultura i jezik koji nisu bili jasni Grcima. Kod Rimljana termin *barbar* je podcjenjivački jer označava nižu, odnosno, primitivniju kulturu. Dakle, prema Bačiju, termin *Basinas,* koji označava posljednju granicu jedne zajednice prema drugoj, jeste sličan značenju *varvara* kod Grka, što potvrđuje postojanje druge kulture priznate kao ni bolje ni gore od vlastite, suprotno od značenja tog termina kod Rimljana koji taj prostor kao i ostale smatraju *barbarskim*. Znači da je *Basinas,* to jest Bosna, zemlja sa zasebnom kulturom koja se na sjeveru graniči sa rimskim teritorijama.*[29]

Eksplicitnog naziva zemlje nemamo u arhivskim dokumentima sve do 10. vijeka nove ere i Konstantina Porfirogenita, ali je u nauci dokazano da su, nakon seoba, Slaveni toponime, oronime, hidronime, horonime, ojkonime, etnike, kao i mnoge druge stvari preuzimali od starosjedilaca, naročito na domovinskome prostoru Bošnjaka gdje je došlo do jače simbioze starosjedilaca i slavenskoga stanovništva u kome su pridošlice uglavnom od domicila preuzele kulturu, religiju i mnoga civilizacijska dostignuća, a iste, zbog kompaktnosti i brojnosti, nadjačali u pogledu jezika, jer su Iliri, Goti, Kelti i drugi starosjedioci bili plemenski raštrkani i nejedinstveni te iz tog razloga nisu ni imali snage da sačuvaju maternji jezik, uprkos Slavenima koji su se, bar u početku svog dolaska u Ilirik, držali u većim plemenskim zajednicama, dok su, s druge strane, ilirsko-trački preci Albanaca bili kompaktnije uvezani i brojnošću nadilazili slavenske pridošlice te tako i uspjeli očuvati svoj maternji albanski jezik. Činjenica da su Bošnjani bili u epicentru Ilirika, a preci Albanaca na njegovoj periferiji također je važna za razumijevanje jezičkog pitanja, jer se, prema jezičkoj zakonomjernosti, izvorni jezički dijasistem uvijek bolje čuva na rubnim dijelovima njegovog govornog područja negoli u centru koji je izložen stalnim dodirima sa drugim jezicima i kulturama te kao takav podložan davanju i primanju leksičkih jezgara, termina, pa nerijetko i gramatičkih oblika.

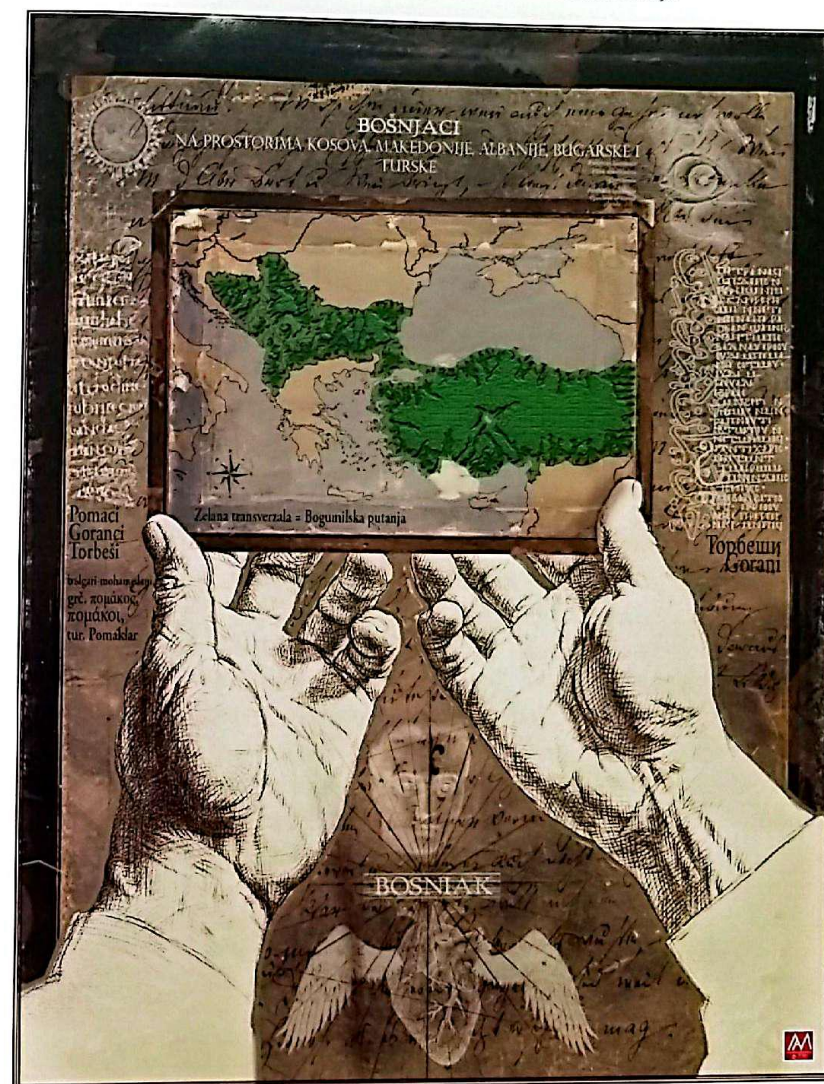
Upravo je iz ovog simbiotičkog obrasca i nastalo snažno srednjovjekovno bosansko kraljevstvo koje je najduže na Balkanu zadržalo nezavisnost i u kontinuitetu, sve do dolaska pod osmanlijsku vlast, doživljavalo proširenja teritorija i ekonomski prosperitet. Potvrdu o tom kontinuiranome prosperitetu nalazimo u sasvim novom pristupu povijesti Bosne u 9. i 10. stoljeću Muhameda Hadžijahića koji nedvojbeno utvrđuje da se poglavlja od 4. do 10. *Hrvatske hronike*, sastavnog dijela latinskog originala *Dukljanskoga ljetopisa*, odnose na Bosnu. Na njega se nadovezuju i drugi autori koji pronalaze da se upravo u *Hrvatskoj hronici* nalaze izvori koji potvrđuju nastanak prve bosanske vladarske dinastije gotskoga porijekla čiji je osnivač Stroil vladao prostorom *Zagorske* ili *Bosanske sklavnije* koja je obuhvatala prostor šireg poteza Balkanskoga poluotoka, zašta nalazimo potvrde u mnogim izvorima kasne antike, pa i srednjovjekovlja.*[30] Isti ti i mnogi drugi izvori također puno govore i o slavnome bosanskome vladaru iz 12. vijeka Kulinu banu te kontinuitetu bosanske državnosti i vladarske dinastije Kotromanića. Naravno, u svim tim izvorima preplíće se priča o bosanskoj "herezi" i vjeri Bošnjana, odnosno bosanskih kristjana.

Vladimir Dvorniković u *Karakterologiji Jugoslovena* govori o posebnosti prostora stanovništva Bosanskoga kraljevstva kao neutralnoj zoni u odnosu na hrvatsko i srpsko ime i njihova prvotna geopolitička jezgra i tvrdi da se i poslije širenja srpske i hrvatske države neutralna zona širila od panonske Slavonije preko Bosne ka Dubrovniku te da se dugo održala izvan utjecaja ovih dviju država, što je po njemu jasan dokaz „da je između srpskog i hrvatskog jezgra ostala zadugo široka, ni srpska ni hrvatska nego samo slovenska zona“*[31]. Suštinski, ta niti srpska niti hrvatska zona, o kojoj Dvorniković govori, nije mogla biti uopće većinska slavenska već je dakako riječ o etnogenetskom i geopolitičkom jezgru Bošnjana, starosjedilačkog balkanskoga naroda u čiji supstrat su ugrađeni alorodijski, hetitski, baskijski, ilrski, gotski, keltski, trakijski, hunski, nordijski, avarski i drugi geni koji se docnije miješaju sa slavenskim i djelomice genima orijentalnih naroda koji u konačnici u konglomeratu daju današnji narod Bošnjake.

Narod bošnjačkoga roda

Pored matičnog domovinskog prostora Bošnjana, Bosne i Sandžaka, dijelovi bošnjačkoga naroda autohtono žive i u drugim krajevima Balkana. Ovdje nije riječ o skorašnjim migracijama s kraja 19. i tokom 20. vijeka, već o etničkim grupama koje pripadaju bošnjačkome narodu po porijeklu, vjeri, kulturi, tradiciji i sudbini, a čije egzistiranje je historijski potvrđeno na prostorima Kosova, Makedonije, Albanije, Bugarske i Turske. Dakle, riječ je o Pomacima, Gorancima i Torbešima, koji su, iako kompaktni na svojim historijskim domicilnim životnim prostorima, brojčano i institucionalno nedovoljno jaki da se izbore sa pokušajima prisvajanja, asimiliranja, pa katkada i protjerivanja od strane većinskih naroda u državama gdje žive. Ove narodnosne skupine bošnjačkoga roda nastale su na liniji koja se u propagandi devedesetih godina 20. vijeka često oslovljavala kao *zelena transferzala*. Međutim, ispravnije je ovu liniju prozvati *bogumilskom putanjom*, obzirom da su upravo preko njihovih životnih prostora vodili putevi susreta bogumilskoga učenja iz Bugarske i arijanskoga naukovanja Dobrih Bošnjana iz Središnje Bosne, Hercegovine, Sandžaka i Dalmacije.

Pomaci su autohtoni na prostoru današnje Bugarske (u oblasti Rodopa, gradovima Smoljen, Blagoevgrad, Pazardžik, Krdžali, Pleven, Plovdiv, Solun, Svilengrad, Haskovo i dr.),

trakijskoga dijela Turske (Edirne, Krklareli i okolna mjesta sve do Tekrida) i sjeveroistočne Grčke i pojedinih dijelova Albanije. Bugarski represivni aparat tijekom 20. stoljeća sprovodio je u više navrata projekte asimilacije i etničkog čišćenja Pomaka, što je dovelo do velikih migracija ovog naroda prema Turskoj, tako da danas postoje velike pomačke oaze u Istanbulu, Izmiru, Bursi i drugim mjestima gdje su inače i muhadžeri iz Bosne i Sandžaka značajnije skoncentrirani. Pomaci se u svim identitetskim komponentama razlikuju od Bugara, osim u jeziku koji predstavlja južnoslavensku dijalekatsku osnovicu blisku torbeškim i goranskim govorima. Pomaci svoj jezik nazivaju *našinskim*. Po kulturi življenja, običajima, tradiciji i svim drugim pokazateljima Pomaci su identični širem bošnjačkome identitetskome kodu.*[32]

Torbeška bošnjačka etnička skupina nadovezuje se na Pomake i prostire na području Makedonije, Albanije i Kosova, sa jezgrom na Šar-planini, ali i drugim krajevima Makedonije, o čemu svjedoči i historijska oblast Torbešija u Skopskoj kotlini i nekoliko općina (Studeničani, Sopište i Zelenikovo) smještenih između planina Suva Gora, Karadžica, Dautica, Golešina i Kitka. Također, naseljeni su u općinama Rastuše, Labunište, Centar Župa, te Debarskom i Tetovskom regionu. Torbeši se od Pomaka razlikuju samo po neznatnim jezičkim razlikama što je došlo pod utjecajem makedonskoga jezika.*[33]

Jezgro Bošnjaka Goranaca također je na Šar-planini, tromeđi Kosova, Albanije i Makedonije, sa nizom velikih sela u Dragašu, Župi i Podgori te sedam sela u Albaniji, kao i u gradovima Prizrenu i Koksu. Vjerom, kulturom, tradicijom, običajima i načinom življenja istovjetni su Pomacima i Torbešima, dok im je u jeziku osjetniji utjecaj srpskoga.*[34]

Obzirom na sve pokazatelje, neupitno je da su Pomaci, Torbeši i Goranci u prošlosti činili jedinstven bošnjački etnikum, koji je bio izložen, što je i dalje slučaj, utjecajima različitih kompaktnijih naroda i državnih sistema te je posljedično to proizvelo i određene diferencijacije među njima. Međutim, sve one su novijega datuma i ne mogu izbrisati suštinske pokazatelje njihovog međusobnoga jedinstva i povezanosti sa cjelinom bošnjačkoga naroda.

Albanci ili Arbanaši

Uslijed svih balkanskih previranja, pitanje porijekla Albanaca do skora je različito interpretirano, u ovisnosti od pozicije i intencija onoga ko je iznosio hipoteze o njihovom porijeklu. Zapadnoevropski izvori su se kretali od toga da Albancima priznaju status starosjedilaca Balkana, kao jedinom preživjelom izvornome ilirskome narodu, obzirom na posebnost njihovog jezika u odnosu na indoevropske jezičke porodice.*[35] Kasnije su pojedini autori osporavali ovu tezu, poput Meyera i Weiganda, što je produbilo istraživanja albanskih znanstvenika koji su pronašli vezu savremenog albanskoga naroda sa Pelazgima. S druge strane, srbijanski autori su plasirali hipotezu da su Albanci porijeklom sa Kavkaza. Naročito je Jovan Deretić bio zagovornik ove teze, tvrdeći da je na Kavkazu postojala zemlja Albanija, smještena na dijelovima današnjih država Azerbejdžana, Ermenije i Rusije. Prema Deretiću, ovaj narod bio je poznat kao lovački i jedina njihova posebnost bili su psi, kavkaski ovčari, zahvaljujući kojima su i stupili u kontkat sa Aleksandrom Makedonskim.*[36] Kaplan Burović navodi da je ovu tezu insinuirao papa Pio II Piccolomini, a od njega preuzeo Staljin, preko koga je došla i do srpskih intelektualnih krugova. Dalja razilaženja idu u smjeru negiranja ovakvog stava ili, s druge strane, priznavanja, uz opasku da su Albanci Kavkaza također Iliri, pa prema tome i Albanci su ilirskoga porijekla.*[37]

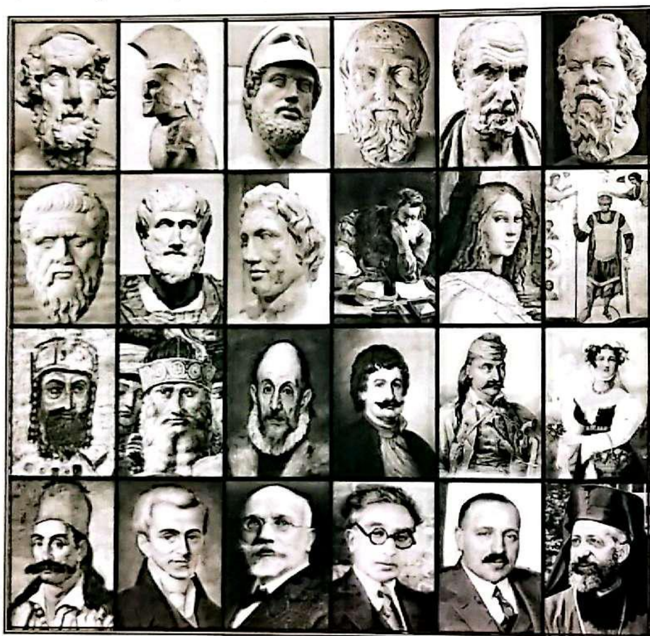
Kao i kod svih ostalih balkanskih naroda, mogućnost konačnog razrješenja ovog pitanja donijela je DNK analiza, koja je pokazala da Albanci u svom etnogenetskome kodu posjeduju veliki procenat ilirskoga supstrata, 30% – odmah poslije Bošnjaka kod kojih je ilirski element 40% i Hrvata sa 34% – zatim 20% slavenskog, 18% tračanskog, 18% feničanskog, 14% helenskog i 2% vikinškog, što ih nedvojbeno svrstava u domicilne stanovnike Balkana i, uz Bošnjake, najstarije živuće narode ovog podneblja.*[38]

Grci

Današnji Grci izvorni su nasljednici antičkih Helena. Njihov identitet, oslonjen na sve prijašnje helenske narode, ipak je najznačajnije baziran upravo na plemenu Heleni, a naziv *Grci* dolazi od ličnog imena *Græcus* (Γραικός). Prema legendi, pleme Graicoi je nastalo iz helenskoga naroda, a njegov osnivač Graecus bio je Pandorin sin. Ovo pleme je u 8. stoljeću stare ere prešlo u Italiju gdje prema njemu italski narodi sve Helene prozivaju Grcima. Današnji Grci naseljavaju države Grčku i Kipar, odnosno Peloponez, Kretu i ostrva Egejskoga mora. Autohtone grčke nacionalne zajednice postoje u Turskoj, Italiji i Albaniji. Grci, odnosno Heleni dali su najznačajniji pečat evropskoj kulturi i civilizaciji.*[39]

Mada ima i takvih teorija, koje je teško dokazati, da su stari Heleni potpuno izumrli, a da su današnji Grci zapravo koptski doseljenici iz Egipta.

Slavenski narodi na Balkanu

Kod određenja porijekla Slavena, zbog nepostojanja podataka o njima kod historičara prije Herodota, također postoji nekoliko nerazjašnjenih pitanja koja otvaraju prostor različitim tumačenjima i pristupima. Nama nije cilj upuštati se u nejasne i naučno neprecizirane stvari te ćemo se u ovom odjeljku isključivo držati provjerenih i provjerljivih naučnih činjenica, oslobođenih mitoloških elemenata, legendi i analogijskih zaključaka, na bazi autentične literature i neoborivih izvora. Naročito ovo ističemo, jer kako u savremenoj tako i u klasičnoj literaturi postoji nemalo teorija o porijeklu Slavena. Tako će, recimo, P. J. Šafarik u studiji *Porijeklo Slavena* navesti desetine najrazličitijih tumačenja ovog pitanja koja su produkt promišljanja, analiza, subjektivnoga osjećaja i težnji istraživača i skoro sva blizu, a opet udaljena od istine.

Definitivno je da su Slaveni u prapostojbini bili bliski Baltima, s kojima u savezu i doživljavaju određena civilizacijska pregnuća, naročito na polju jezičkoga razvitka, kako ističu Mihaljević i drugi slavisti, gdje su pored fonološkoga razvitka imali zajedničkih crta i na morfološkome planu.

Obzirom da su se slavenska plemena, kao glavnim zanimanjem, bavila stočarstvom i poljoprivredom, naseljavala su plodna priobalja rijeka Labe, Visle, Odre, Dnjepra i Dnjestra. Na toj teritoriji ostaju sve do pomjeranja koja su izazvana migracijama drugih većih i značajnih naroda. Vjerovatno su prvi odlivi Slavena krenuli sa hunskim prelaskom Vrata naroda 375. godine nove ere, a drugi nakon kretanja germanskih plemena iza Atiline smrti i slabljenja hunske države.

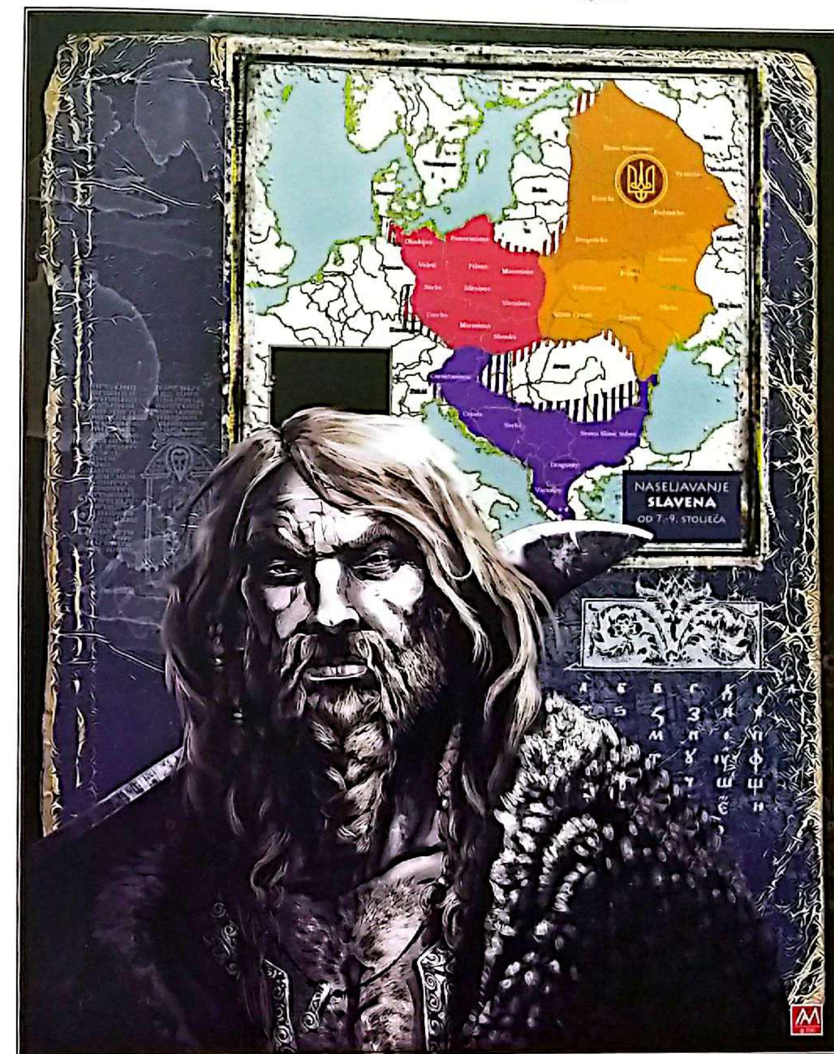
U toku tih viševjekovnih seoba, slavenska plemena su se izdiferencirala na tri kraka: istočne, zapadne i južne Slavene, kakve ih i danas znamo. Sve tri skupine slavenskih naroda ponijele su u nove krajeve općeslavenski jezički sistem, kulturu življenja i paganska vjerovanja da bi u dodiru sa razvijenim kulturama i civilizacijama i sveobuhvatnom vjerskom usponu kršćanstva polahko kultivirale vlastite nedostatnosti te bile izložene međuutjecajima sa skoro svim evropskim narodima.

Istočna plemena dolaze u dodir sa Vikinzima, finskim plemenima i drugim skandinavskim narodima koji na prostoru Novograda osnivaju prvu istočnoslavensku državu Kijevsku Rusiju, koja je tokom 9. stoljeća obuhvatala veće dijelove današnjih država Ukrajine, Rusije i Bjelorusije. Vikinški i finski vladari su već u 10. stoljeću prihvatili slavenske običaje, zaključno sa Svjatoslavom I, koji je porazio Hazare i Bugare i tako učvrstio granice istočnoslavenskoga carstva.

Zapadna slavenska plemena došla su do srednje Evrope i u 9. stoljeću osnovala državu koja će se u istočnorimskim spisima nazivati *Magna* ili *Velika Moravija*. Osnivač države Miomir I izgradio je njeno jezgro na ruševinama Nitrianske kneževine koju je osvojio 883. godine. Velika Moravija i njezini vladari bit će zaslužni za ukupni razvitak slavenske kulture i civilizacije, naročito pismenosti, o čemu će biti riječi docnije.

Treća južna skupina slavenskih plemena i rodova došla je u 6. stoljeću do Dunava, odakle se postepeno premještala ka Balkanu, naročito nakon propasti Justinijanove ideje da se zidinama ogradi od njihove najezde i Heraklitovom odlukom da ih nastani u središte Ilirske prefekture.

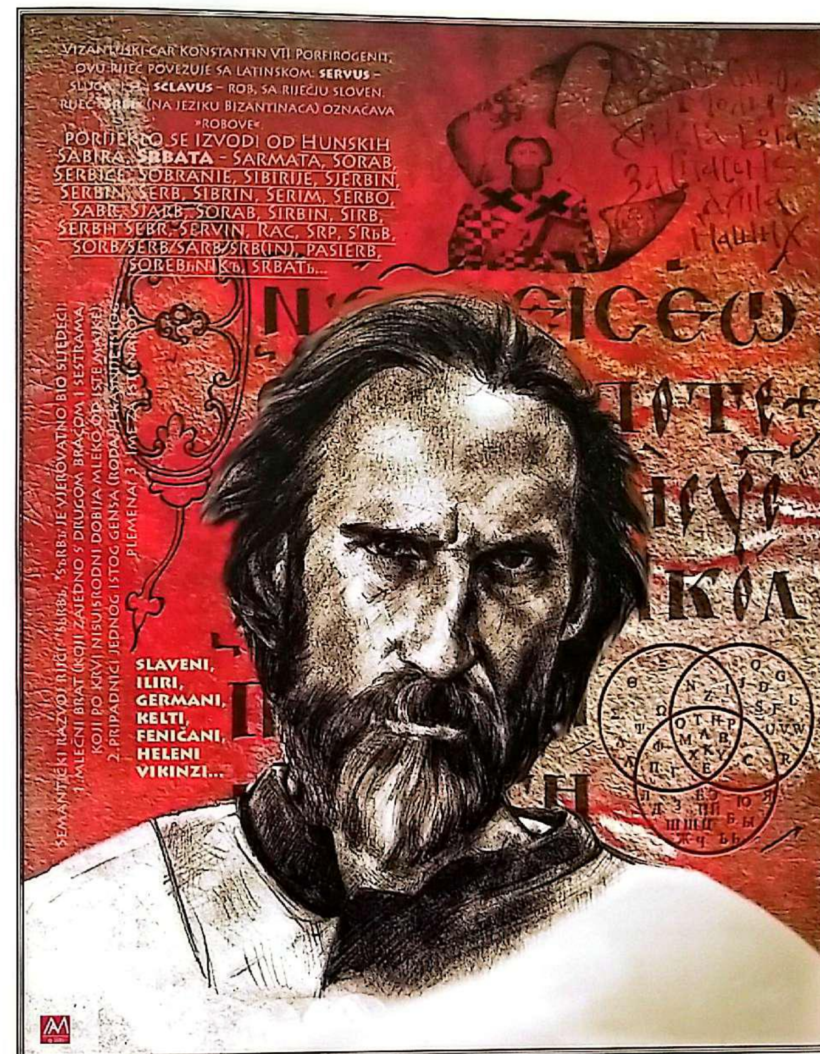
Slaveni su na Balkanu zatekli starosjedilačko stanovništvo s kojim su vijekovima imali međuutjecajne zone i bivali ili nadjačani, rjeđe, ili asimilirali i potiskivali staro stanovništvo, u većini slučajeva. Od južnoslavenskih plemena u simbiozi sa starosjediocima nastali su današnji južnoslavenski narodi: Srbi, Hrvati, Crnogorci, Slovenci, Makedonci i Bugari.[40]

Srbi

DNK analize potvrđuju da kod današnjih Srba najveći etnički supstrat jeste slavenski 30%, zatim ilirski 21%, germanski 18%, keltski 14%, feničanski 9%, helenski 6% i vikinški 2%,*41 što će reći da od svih današnjih balkanskih naroda Srbi imaju najveću šansu da vode direktno porijeklo od slavenskih plemena, tako da ranije teorije o porijeklu Srba, među kojima su najraširenije bile protoslavenska prema kojoj je ime *Srbin* starije od imena *Slaven*, *teorija o iransko-kavkaskom porijeklu* srpskoga naroda i *teorija o Srbima kao starosjediocima Balkana*, postaju znanstveno irelevantne. Najvjerovatnije su Srbi, kao veliko južnoslavensko pleme, na većini teritorija koje su zaposjedali utjecali na starosjedilačke narode, ali i primali od njih određene karakteristike, što će dovesti do današnjega rasporeda genetskoga supstrata ovoga naroda.

Oko porijekla imena *Srbin, Srbi* vodile su se i dalje se vode naučne rasprave i polemike. Raspon tumačenja porijekla imena Srba ide iz krajnosti da potječe od latinske riječi *servus* u značenju *rob, sluga* do mišljenja da je imenitelj *Srbi* prvotni naziv svih Slavena u značenju *rod, narod, pleme*. Vjerovatno je istina negdje između, jer nerijetko su Rimljani po karakteristikama davali imena narodima, a mnoge rimske hronike imaju podatke o tome da su robove i sluge uzimali iz slavenskih naroda, otuda vjerovatno i riječ *slav* u engleskom i nekim drugim jezicima ima značenje *rob* i naziv države *Servia* u bukvalnome prijevodu *Zemlja sluga*. Slavisti porijeklo etnikuma *Slaven* dovode u vezu sa riječju *slovo* nalazeći da je etimološki ovdje stajao vokal **o** koji je u pojedinim jezicima evoluirao u **a**, a u pojedinim se zadržao.*42 Da bi opovrgli ovakve karakterizacije, slavisiti, srbisti i srbofili upinjali su se da dokažu suprotno, odnosno da etnik *Srbin* potječe iz sanskrita i označava slobodnoga čovjeka, junaka, dok neki ruski historičari tvrde da je ime *Srbin* označavalo vojnički, ratnički savez u Rusiji te da su Kozaci nastali od Srba.*43 Neki znanstvenici čak tvrde i da je prvotno ime svih Slavena bilo *Srbi* te da svi današnji slavenski narodi potječu od Srba, pa čak ne samo Slaveni već i mnogi drugi evropski narodi, nalazeći da su Grci, Latini i Srbi narod istoga roda, odnosno da Tračani, Nordijci i mnogi drugi narodi potječu od Srba te da su Srbi uz Indijce bili najveći narod Evrope.*44 Naravno da su sva ova mišljenja neuravnotežena, da je istina sasvim drukčija, to jest da su Srbi jedno od južnih slavenskih plemena koja se doseljavaju na Balkan i miješanjem sa starosjedilačkim narodima i milenijskom etnogenetskom evolucijom dobijaju današnji identitet.

Hrvati

O porijeklu Hrvata također postoji nekoliko veoma izgrađenih teorija, od kojih su tzv. *iranska, germanska i slavenska teorija* najrasprostranjenije. Prema prvoj, značenje riječi *Hrvati* odnosi se na narod matrijarhata, odnosno narod kojim vladaju žene.*[45] Prema drugoj, Hrvati vode porijeklo od Gota ili nekih drugih germanskih plemena, s kojima su u simbiozi vladali Dalmacijom.*[46] Treća teorija govori o Hrvatima kao slavenskome plemenu koje se zajedno sa drugim južnoslavenskim plemenima doselilo na Balkan i u prvom talasu sa Avarima razorilo dotadašnje državno i društveno ustrojstvo, a docnije i zavladalo Dalmacijom.*[47] Sve tri teorije za izvore uzimaju nekoliko najstarijih spominjanja općenito slavenskih naroda, posebice Hrvata, kao što su Konstantin Porfirogenit koji bilježi legendu o sedmero braće i sestara koji iz Bele Hrvatske dolaze na Balkan,*[48] zatim *Ljetopis Popa Dukljanina**[49] i na koncu historijski spisi Tome Arhiđakona*[50]. Nijedan od ovih izvora ne daje konačne i jedinstvene argumente, niti razrješava sve dileme oko porijekla Hrvata.

Etimološka tumačenja etnikuma *Hrvat* također su višeznačna. Porfirogenit ga izvodi iz riječi *hora – zemlja* te prema njegovom opisu Hrvati su narod koji ima mnogo zemlje, odnosno zemljoposjednici. Bilo je i pokušaja izvođenja ovog imena iz različitih glagola, poput glagola *hrvati* i *čuvati,* supstantiva *gora* i *ples,* antroponima bugarskog kana *Kuvrata,* oronima *Karpati,* etnikuma *Saramati.**[51] Krajem 19. vijeka aktuelizira se povezivanje sa iranskim plemenom *Harahvatiš* i njihovom zemljom *Hrahvati.* Prema zagovornicima ovog mišljenja, Harahvati su iz Azije prešli na Don i izmiješali se sa slavenskim plemenima.*[52]

Dragan Primorac, vođa hrvatskoga tima u projektu istraživanja DNK fonda balkanskih naroda, u najnovije doba utvrđuje da su prema haplotipovima i Y hromozomu Hrvati najsličniji stanovnicima Bosne i Hercegovine, odnosno da većim dijelom vode porijeklo od starosjedilaca Balkana, a tek tridesetak odsto imaju u sebi slavenskih gena.*[53]

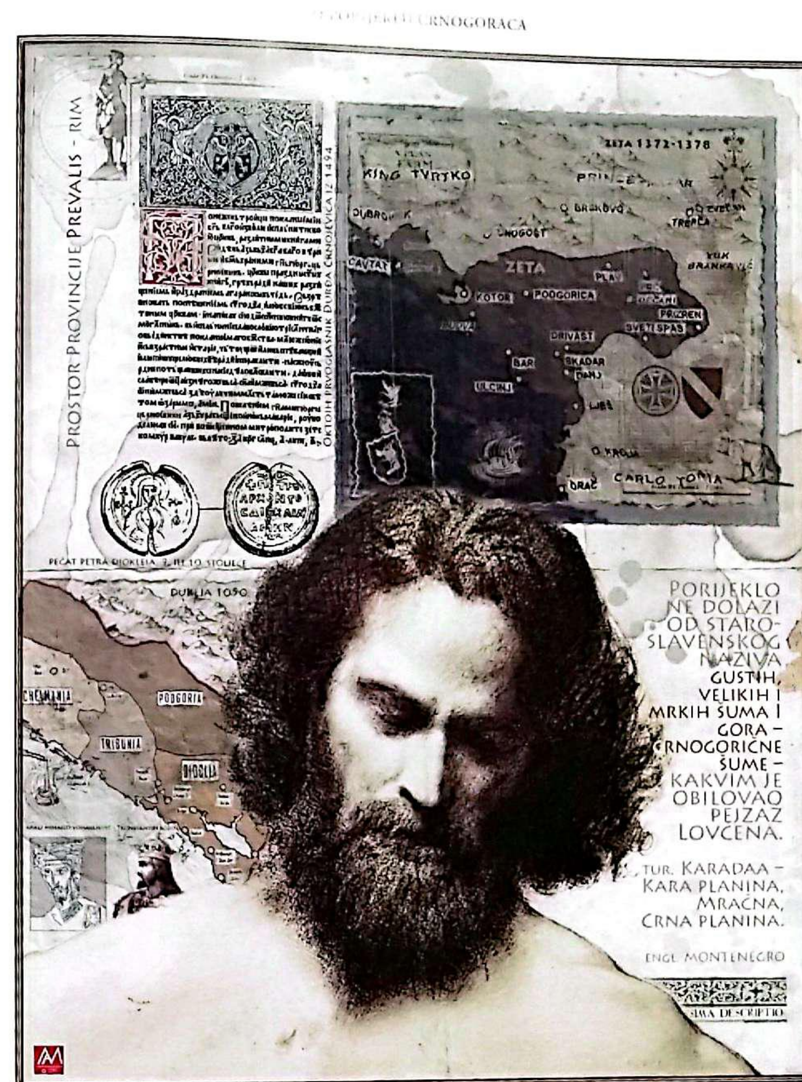

Crnogorci

Do u najnovije vrijeme Crnogorci su smatrani ili dijelom, odnosno etničkom grupom srpskog naroda ili u najboljem slučaju bratskim i najsrodnijim narodom sa Srbima. Takvo stanje kretalo se od narodne mitologije do znanstvene etimologije, sve do osamdesetih godina 20. vijeka i pojave niza intelektualaca na čelu sa Špirom Kulišićem koji su priznavali isto porijeklo srpskoga i crnogorskoga naroda, ali su naglašavali narodnosni, državnički i nacionalni razvoj Crnogoraca koji ih je činio zasebnim od Srba.*[54] Takve vrste polemika, uvedene još i u politička nadmudrivanja i intrige, potrajala su sve do najnovijih tehnika proučavanja etnogenetskoga koda. Tako je, recimo, švicarska IGENEA dala istovjetne rezultate za etnogenetski supstrat na prostoru Srbije i Crne Gore. Nedugo zatim američki instituti su obavili istraživanje samo za prostor Crne Gore na uzorku od preko četiri stotine stanovnika ove države, koji dovode do sasvim drukčijih pokazatelja, a što crnogorski istraživači, posebno Miroslav Ćosović, opravdavaju nesrazmjernim brojem uzoraka, to jest postotak crnogorskih uzoraka je bio neznatan u odnosu na srbijanski. Prema tim istraživanjima, većinski supstrat u crnogorskome etnogenetskome kodu čini mješavina Vlaha i Arbanaša, oko 50%, zatim je po utjecaju keltski, pa tek onda slavenski fond. Kako rasprave o ovim pitanjima još uvijek traju na razini Srba i Crnogoraca, nećemo sebi dati toliko slobode da komentiramo prve ili druge izvore.*[55]

Ovdje valja napomenuti značajno ilirsko pleme Dekleate ili Dokleate, susjede Lebeata, i najvjerovatnije pretke današnjih Crnogoraca Arbanaša. Linija razgraničenja Lebeata i Dokleata bila je zapadno od Podgorice, odakle su se Dokleati spuštali dolinom Zete ka Kotoru na Zapad, rijeke Bojane na istok i ušća Zete u Moraču na sjever. Antički centri ovih naroda bili su Medun (Lebeati) i Doclea, kasnija Duklja (Dokleata). Sve do dolaska Osmanlija cijeli prostor pripada Kraljevini Bosni, dok ga 1445. godine herceg Stjepan Kosača ne ustupi Stjepanu Crnojeviću I i despotu Đurađu Brankoviću.*[56]

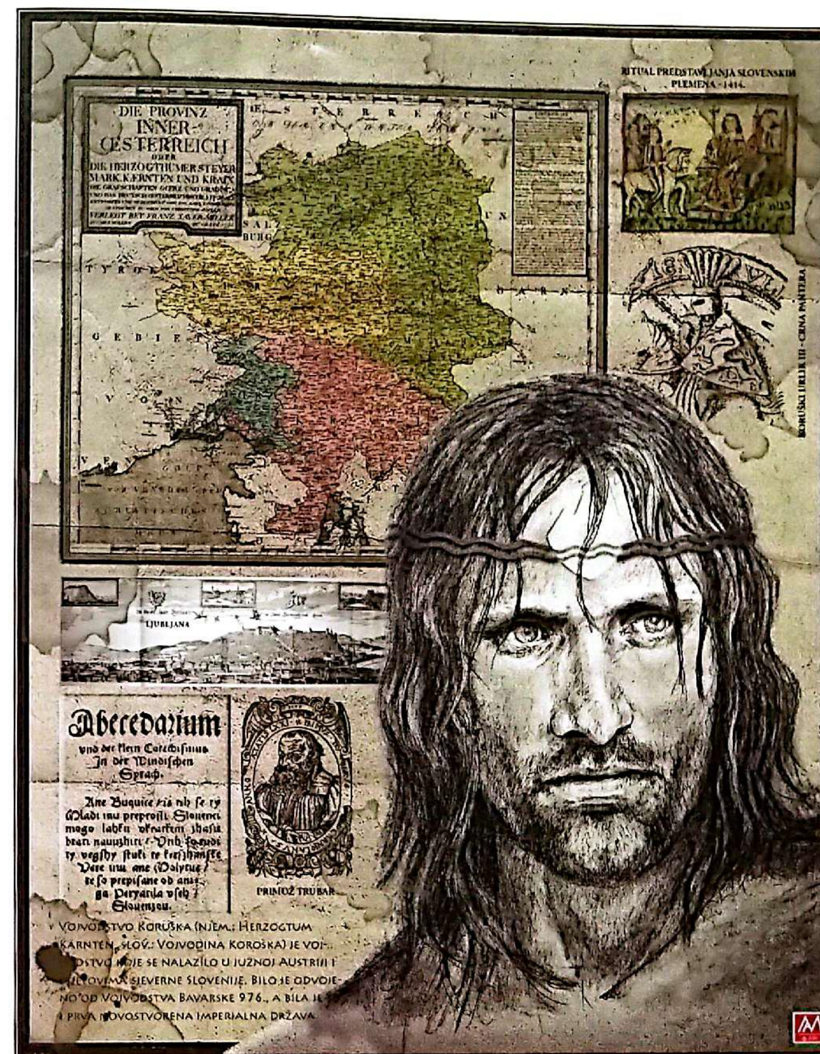
Imenitelj države i naroda *Crna Gora* i *Crnogorci* novijeg je datuma. Za razliku od antičkih *Duklje* i *Zete*, prvi puta se spominje krajem 13. vijeka u povelji nemanjićkog kralja Stefana Uroša II Milutina kao opis zemlje oko manastira na Skadarskome jezeru. Porijeklo im ne dolazi od staroslavenskog naziva gustih, velikih i mrkih šuma i gora – *crnogorične šume* – kakvim je obilovao pejzaž Lovćena. Taj termin su učvrstili Osmanlije koji istim imeniteljem označavaju slične predjele u svojoj državi *Karadaa – Kara planina, Mračna, Crna planina.*

Slovenci

Slovenci se u povijesti spominju kao treće južnoslavensko pleme koje u 6. vijeku pomjeranjima naroda, naročito Avara, dolazi na Balkan. U literaturi se navodi da potječu od sklavskog roda Karantanaca te da su još u 8. vijeku oformili kneževinu Karantaniju, koja vrlo brzo biva poražena od Franaka. Od tog doba Slovenci sve do iza Prvog svjetskoga rata potpadaju pod vlast Austrije, Mađarske i dijelom Italije s kojima i imaju snažne kulturno-civilizacijske, ekonomske i svake druge veze koje se odlikuju i prilivom stanovništva iz jedne u drugu državu. Međutim, DNK istraživanja daju drukčiju sliku. Prema njima, Slovenci najvećim procentom pripadaju germanskom viteškom plemenu Teutoncima, zatim podjednako u sebi imaju ilirskog i slavenskog supstrata te izraženiji dio feničanskog, dok je jevrejski i vandalski dio neznatan.

Ime ovog naroda potječe iz općeslavenskoga supstrata. Njegovo prvo spominjanje zabilježeno je tek početkom 16. stoljeća i označavalo je više slavenskih skupina koje su živjele unutar Austrougarskoga carstva, dok se kao upravni teritorij počinje javljati od 19. stoljeća.*[57]

Bugari

Iako ponajmanje pripadaju Slavenima i južnim Slavenima prema etnogentskome porijeklu, uslijed vjerskih, jezičkih i drugih vidova asimilacije protubugara, ili Bulgara, ovaj narod se, kako u nauci tako i u općem smislu, smatra južnoslavenskim.

Preci današnjih Bugara došli su iz Centralne Azije kao jedno od mnogobrojnih turkijskih plemena sa iranskim primjesama. Svoju prvu državu imali su još u 7. vijeku, i to u dva kraka – Veliku Bugarsku i Volgo Bugarsku – na prostoru između Kaspijskog i Crnog mora te dijelova današnjeg Tataristana.

Proces miješanja i sjedinjenja sa slavenskim plemenima okončan je u 9. vijeku, kada je većina Bugara preuzela slavensku jezičku matricu, običaje i vjerski se približila njima. DNK analize, također, potvrđuju da su današnji Bugari najvećim dijelom azijsko-turkijskog porijekla te da mnogo manjim dijelom u sebi imaju slavenskoga supstrata nego što se pretpostavljalo.

Postoji nekoliko teorija o nastanku etika *Bugarin* iz koga se i izvodi ime zemlje *Bugarska*. Prema najvjerovatnijoj, etik *Bugarin* izveden je iz staroturskoga glagola *bulgamak – miješati,* što bi značilo *mješanac,* narod nastao miješanjem različitih etničkih zajednica. Pored ovog, rasprostranjena su i tumačenja da je metatezom konsonanata *v* u *b* ovaj narod dobio ime po rijeci Volgi, koja bi po toj metatezi bila *Bolga,* što bi dovelo do imenovanja naroda koji naseljava njeno porječje *Bolgarima,* a njihove zemlje *Bolgarska,* što daljim uprošćavanjima dovodi do današnjih imenitelja *Bugarin* i *Bugarska.**[58]

Makedonci

Makedonci su kao narod osporavani sve do završetka Drugoga svjetskoga rata i dobijanja ravnopravnosti sa ostalim narodima unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Dijelom što su smatrani Bugarima, a dijelom i što se Grci nisu htjeli odreći nasljedstva tzv. Egejske Makedonije i Aleksandra Makedonskoga.*[59] Međutim, istraživanja švicarske IGENEA-e dokazuju da 30% etnogenetskoga koda današnjih Makedonaca čine antički Makedonci, 20% Teutonci te po 15% Heleni i Slaveni, a 10% Iliri.*[60]

Godine 2012. pojavilo se istraživanje Instituta za sudsku medicinu u Skoplju, čiji direktor Zlatko Jakovski je javnosti iznio podatke šestogodišnjeg rada koji su govorili u prilog činjenici da su današnji Makedonci najsličniji Bugarima i Srbima.*[61]

Porijeklo imena *Makedonije* i *Makedonaca* vodi nas u Heladu do plemena Makedon, čiji je osnivač, prema legendi, Zeusov sin Makedon. Antička riječ *makedon* ima značenje *visok, dugačak, gorštak.* Upravo je zbog ovog antičkog naslijeđa nastalo od strane Grčke osporavanje imena današnje države Makedonije koja obuhvata samo dio (Vardarska Makedonija) nekadašnje države Makedonije i njenog slavnog vladara Aleksandra.

Ostali balkanski narodi

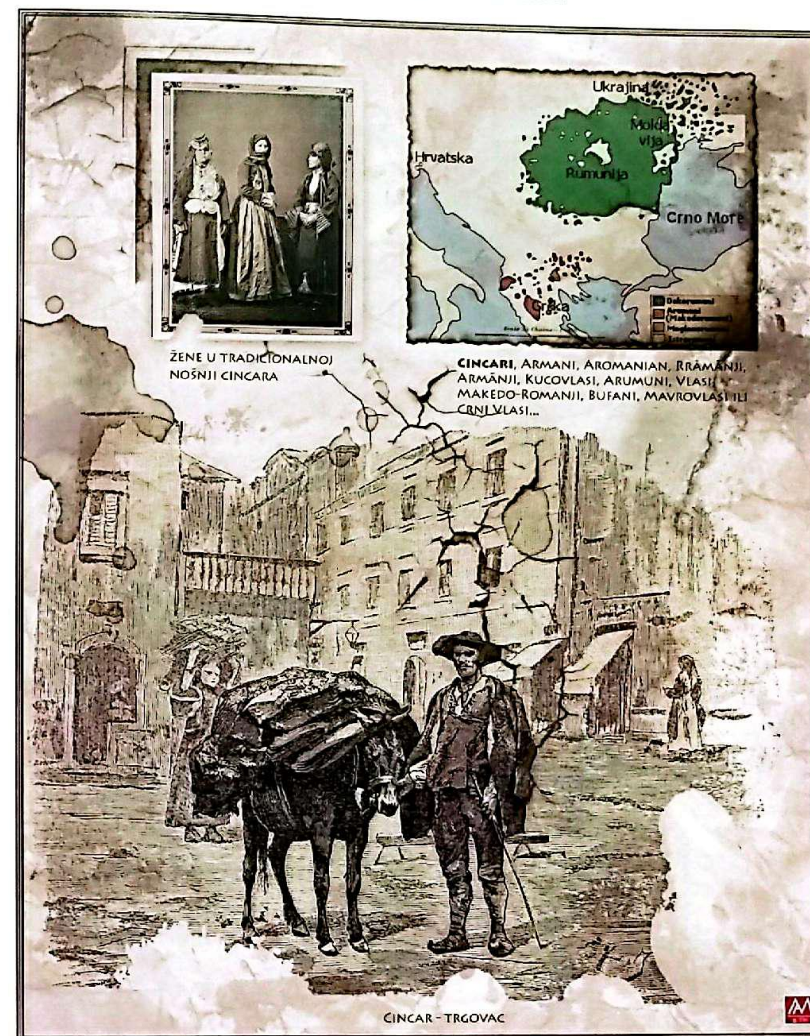
Pored već spomenutih, da bismo imali potpunu sliku, neophodno je da bar načelno promotrimo još nekoliko balkanskih naroda koji su u drukčijem položaju od gore pobrojanih jer nemaju jedinstvene države i teritorije. Ovdje ne mislimo na etničke zajednice i manjine, već narode koji su u povijesti ili danas predstavljaju značajan element balkanskoga stanovništva. Među takve ubrajamo Cincare i Rome.

Cincari

Cincari ili Armani, poznati i kao Arumuni i Vlasi, pripadaju najstarijem starosjedilačkom balkanskome stanovništvu, koje prema Vlahoviću i drugima potječe od Pelazga. U ovisnosti od pozicije istraživača, u literaturi se može pronaći da potječu od Tračana, Ilira, antičkih Makedonaca i Helena. Naziv *Arumuni* dao im je njemački istraživač Weihgand, koji je zagovarao tezu da su današnji Rumuni u srodstvu sa Cincarima, dok su ih imenom *Vlasi* nazivali Grci, Turci, Makedonci i većina ostalih balkanskih naroda.

Cincari vode porijeklo iz Albanije, gdje su imali nekoliko centara, među kojima je najduže preživio nekadašnji veoma važan trgovački grad Moskopolje. U srednjovjekovnim izvorima se čak navodi da su tokom 12. i 13. vijeka imali i svoje države Megalavlahiu i Vlahiu Minor te kneževinu Muzakiju. Osmanlije su im priznale pravo na narodnost i etnički identitet te im dozvolile da se slobodno bave svojim najvažnijim zanimanjem - trgovinom.

Cincari nisu uspjeli da se u potpunosti osamostale od drugih balkanskih naroda u državotvornome smislu, tako da su danas njih oko 250.000 raštrkani u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj, Makedoniji, Srbiji, gdje su se integrirali u većinske narode i dali veliki doprinos društvenome i kulturnome razvoju tih naroda.*[62]

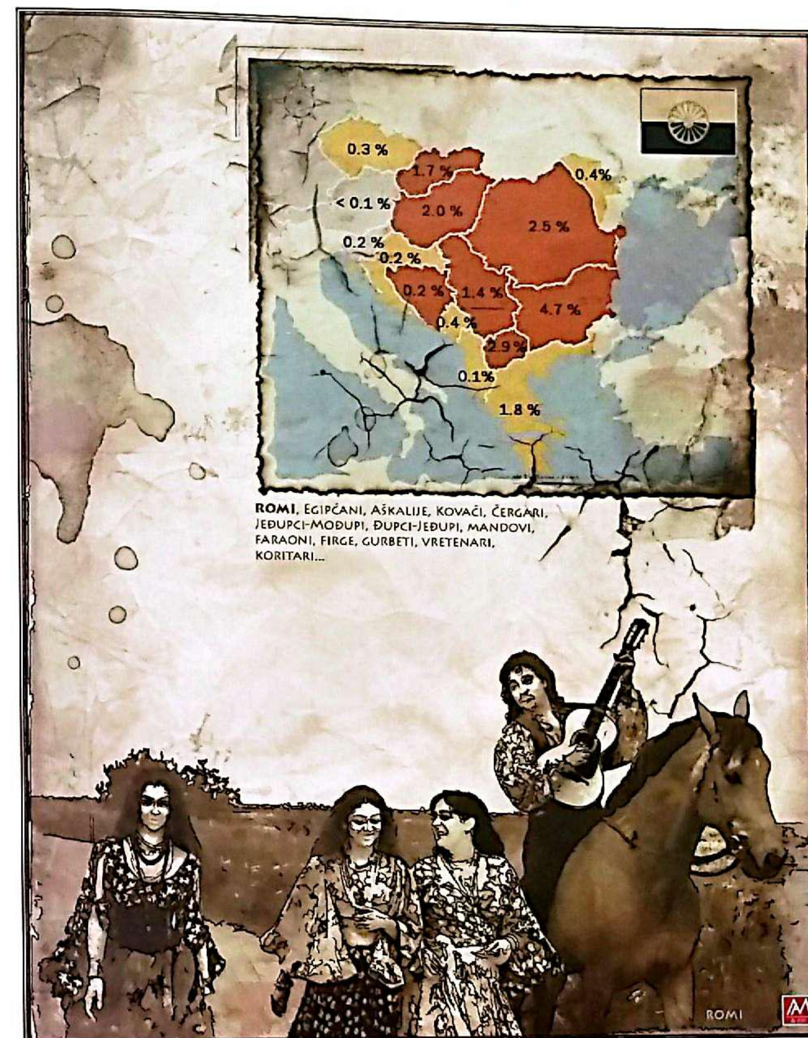
ŽENE U TRADICIONALNOJ NOŠNJI CINCARA

CINCARI, ARMANI, AROMANIAN, RRÂMÂNJI, ARMÂNJI, KUCOVLASI, ARUMUNI, VLASI, MAKEDO-ROMANJI, BUFANI, MAVROVLASI ILI CRNI VLASI...

CINCAR - TRGOVAC

Romi

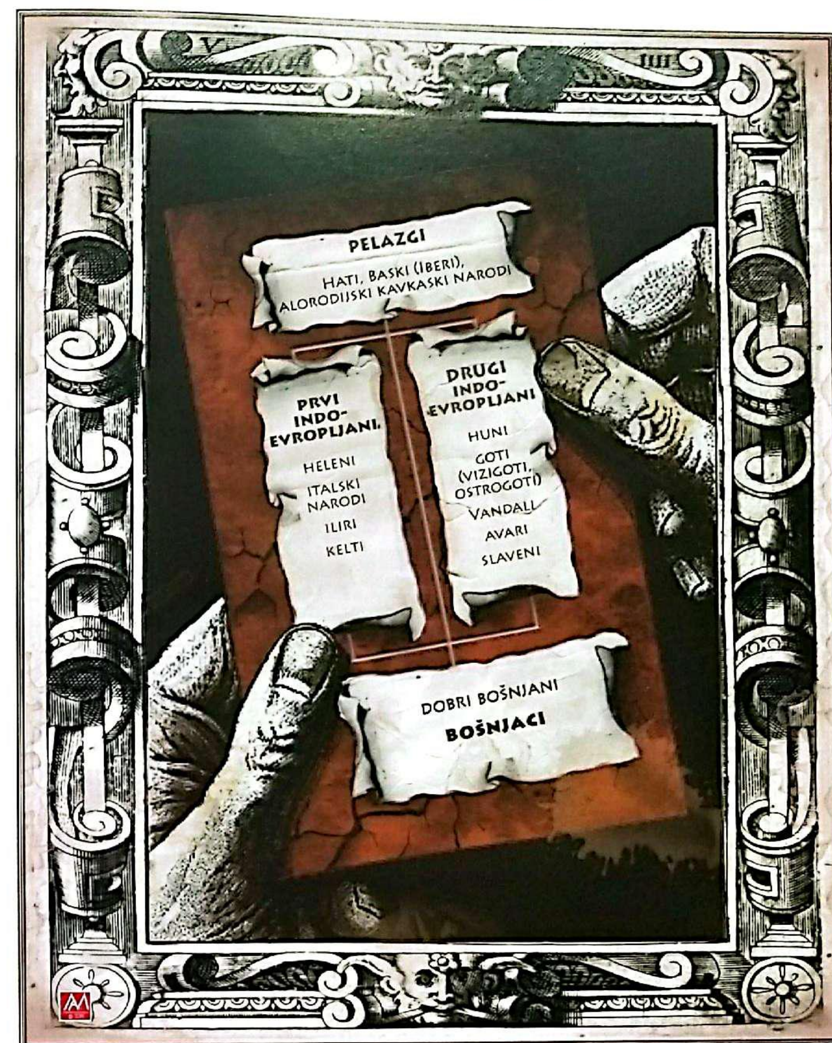
Pitanje romskog naroda i svih etničkih grupa koje ga čine još uvijek je aktuelno u naučnim kružocima. Lingvisti su davno tvrdili, a savremena genetička istraživanja potvrdila da Romi potječu iz Sjeverne Indije odakle su se prije milenij i po uputili ka Evropi i proširili na skoro sve njene prostore sa posebnim koncentracijama u balkanskim zemljama, srednjoj Evropi i Rusiji. Balkanski Romi vode porijeklo od južne grupe romskih migranata koja je preko Tigrisa, Eufrata i Sirije došla do Osmanskoga carstva i odatle ka Balkanu. Iako romska plemena naseljavaju dijelove Balkana i prije osmanske dominacije, ipak je za njihovo trajno i značajnije prisustvo na ovim prostorima zaslužan upravo ovaj imperij koji im je dao zaštitu i koristio ih u najraznovrsnije službe srednjeg i nižeg ranga. Vremenom su se od romskih etničkih grupa i rodova izrodile zasebne nacionalne zajednice i osjećanja njegovih pripadnika, tako da danas postoji niz etničkih zajednica Roma, npr. Egipćani, Aškalije, Kovači, Čergari... Također, u procesu prilagođavanja većinskome narodu, Romi su prihvatali različite vjere, što ih danas čini možda jedinim evropskim i balkanskim narodom koji skoro podjednako pripada svim tradicionalnim religijama.*[63]

ETNOGENETIKA BALKANSKIH NARODA

Iz svega predočenog, lahko je zaključiti da svi današnji balkanski narodi nemaju jednoznačno etnogenetsko porijeklo, da su haplotipovi i Y hromozomi kod svih nijansirani tako da odražavaju procese međuutjecaja starosjedilaca i doseljenika kroz povijest Balkanskoga poluotoka. Tim saznanjima oborene su teze o superiornosti, odabranosti, nadmoćnosti i starosti jednog balkanskoga naroda nad drugim. Na stotine nacionalnih i nacionalističkih teorija i hipoteza palo je u vodu zahvaljujući egzaktnom naučnom pristupu istraživanja gena koja su u najvećem broju slučajeva potkrjepljivala i produbljivala nepristrasne lingvističke i antropološke stavove objektivnih znanstvenika, što će sve dovesti do toga da u procesu rađanja savremenih naroda nije presudno samo porijeklo već i kulturni, civilizacijski, vjerski i jezički utjecaj kojim su svi narodi bili u određenoj mjeri izloženi te je u zavisnosti od slučaja do slučaja prevagnuo stariji ili mlađi element, odnosno brojčano ili mentalno jači i nadmoćniji.

Prije nego li pređemo na sljedeće poglavlje, važno je da se dotaknemo još jednog značajnog pitanja koje je često dovodilo do zabune, pa i zloupotreba u političkim i nacionalističkim prestrojavanjima naroda Balkana, što je nerijetko čak proizvodilo neshvatljivu mržnju, pohare, zločine i genocide jednih naspram drugih. To je pitanje rase, odnosno kom od pet poznatih rasnih tipova pripada koji narod, a koji od podtipova su mu urođeni i bliski. Sublimat savih dosadašnjih istraživanja i naučnih saopćenja govori u prilog prije iskazanoj konstataciji o pomiješanosti balkanskih naroda, pretežno bijele evropske ili dinarske rase sa različitim podtipovima i nijansama tena kože, oblika glave, konstitucije tijela i boje očiju. Ove manje ili veće razlike upućuju na to da se na osnovnu dinaroidnu nadovezuju i druge rase te da se susreću skoro svi poznati evropski rasni podtipovi u različitim segmentima antropološkoga ispitivanja. Te, uvjetno napisano, rasne nijanse i čine posebnosti svakog balkanskoga naroda ponaosob, ili unutar njih manjih etničkih skupina.

POLITEIZAM SE ODNOSI NA POŠTOVANJE ILI VJEROVANJE U VIŠE BOGOVA. POLITEIZAM ILI MNOGOBOŠTVO JE TIPIČAN OBLIK RELIGIJE KOJI JE BIO AKTUALAN U TOKU BRONZANOG I ŽELJEZNOG DOBA, PA SVE DO AKSIJALNOG DOBA I RAZVOJA IBRAHIMOVIH A.S. (ABRAHAMSKIH) VJEROVANJA KOJE ZASTUPAJU MONOTEIZAM.

PREDINDOEVROPLJANI

PELAGONCI-PALAZGI NJEGOVALI SU KULT DIONIZA, MEĐU NJIMA POZNAT KAO DYALUS ILI DRYALUS. HERODOT SPOMINJE DA U TRAKIJI I PELAGONIJI (PAEONIANS) ŽENE PRINOSE KAO ŽRTVU KRALJICI ARTEMIDI. OBOŽAVALI SU SUNCE U OBLIKU MALOG OKRUGLOG DISKA FIKSIRANOG NA VRHU STUPA.

INDOEVROPLJANI

HELENI SU IMALI TRADICIONALNU RELIGIJU KOJU SU NA PROSTOR GRČKE UVELI EGIPATSKI SVEĆENICI. ONA SE OSLANJALA NA GRČKA BOŽANSTVA, PRVENSTVENO JE BILA USMJERENA NA OLIMPSKA BOŽANSTVA, A OBUHVAĆALA JE I DREVNE HELENSKE VRIJEDNOSTI I VRLINE. RELIGIJA JE UKLJUČIVALA I INICIJACIJU OBREDA KAO ŠTO JE ELEUSINIANOVA MISTERIJA. BILA JE POZNATA U CIJELOM NASELJENOM SVIJETU.

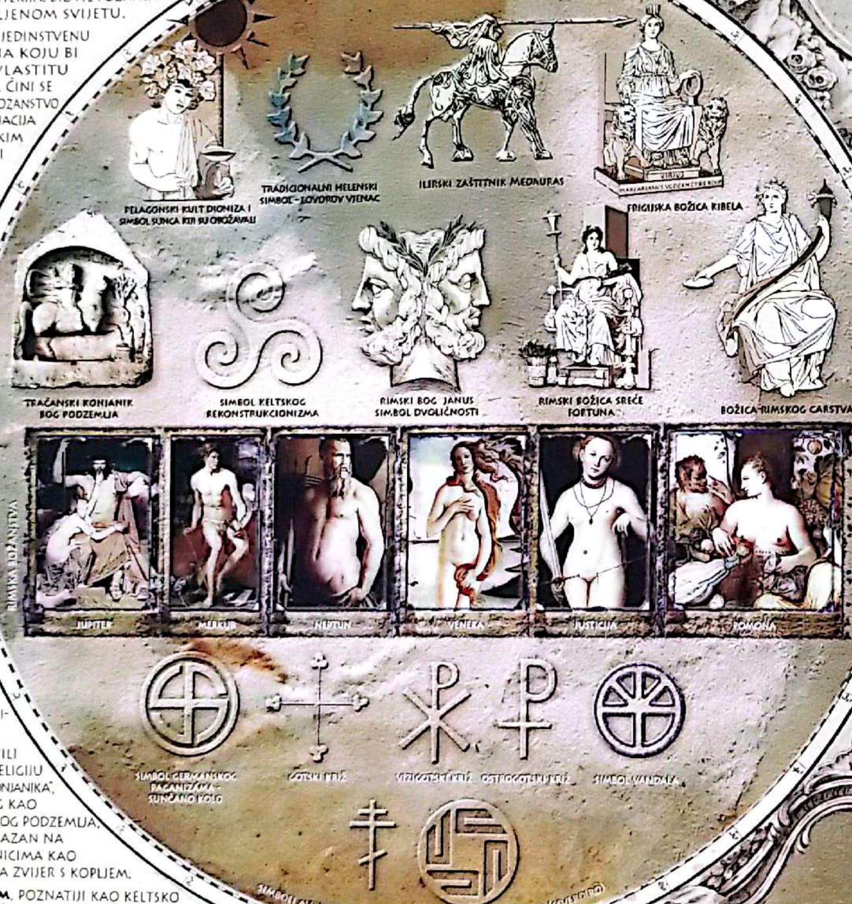
ILIRI NISU RAZVILI JEDINSTVENU KOZMOLOGIJU NA KOJU BI USREDOTOČILI VLASTITU RELIGIJSKU PRAKSU. ČINI SE DA JE SVAKO ILIRSKO BOŽANSTVO IMALO BEZBROJ VARIJACIJA U RAZLIČITIM ILIRSKIM PLEMENIMA. ILIRSKI GRAD RHIZON (DANAŠNJI RISAN, CRNA GORA) IMAO JE VLASTITOG ZAŠTITNIKA KOJI SE ZVAO MEDAURAS - OPISAN KAO ONAJ KOJI NOSI KOPLJE I JAŠE NA KONJU. ILIRI SU PRAKTICIRALI I PRINOŠENJE LJUDSKIH ŽRTAVA.

FRIGIJCI SU BILI INDOEVROPSKI NAROD IZ VREMENA ANTIKE I U RANOJ POVIJESTI ŽIVJELI SU NA JUGU BALKANA GDJE SU SE ZVALI BRIGIJCI. POŠTOVALI SU BOŽICU KIBELU, JEDAN OD ČETIRI ELEMENTA. PERSONIFICIRALA JE ZEMLJU.

TRAČANI SU BAŠTINILI PALEO-BALKANSKU RELIGIJU SA KULTOM "TRAČKOG KONJANIKA", TAKOĐER POZNATOG KAO "TRAKIJSKI HEROJ" - BOG PODZEMLJA, KOJI JE OBIČNO PRIKAZAN NA POGREBNIM SPOMENICIMA KAO KONJANIK KOJI UBIJA ZVIJER S KOPLJEM.

KELTSKI POLITEIZAM, POZNATIJI KAO KELTSKO PAGANSTVO, OBUHVAĆA VJERSKA UVJERENJA I PRAKSU KOJU OD ŽELJEZNOG DOBA POŠTUJU NARODI ZAPADNE EVROPE. TROSTRUKA SPIRALA JE JEDAN OD GLAVNIH SIMBOLA KELTSKOG REKONSTRUKCIONIZMA.

RIMSKA MITOLOGIJA JE UGLAVNOM PREUZELA MITOVE I LEGENDE OD STARIH GRKA I ETRUŠĆANA,

RELIGIJA, MITOLOGIJA I SIMBOLI

NARODA PRIJE POJAVE DOBRIH BOŠNJANA NA TERITORIJI BOSNE

UZ PROMJENU IMENA BOŽANSTVA. GLAVNA BOŽANSTVA SU JUPITER, NEPTUN I PLUTON. PO RIMSKIM BOŽANSTVIMA SU NAZVANE PLANETE. MEĐUTIM, STARI RIMLJANI SU NEKIM OD SVOJIH BOŽANSTAVA PRIDAVALI MNOGO VIŠE PAŽNJE OD STARIH GRKA, KAO ŠTO SU TO MARS, VESTA I VULKAN.

GOTI SU ISTOČNI GERMANI KOJI SU SE GRANALI NA DVIJE GRANE: **VIZIGOTE I OSTROGOTE**. ODIGRALI SU VELIKU ULOGU U PROPASTI ZAPADNOG RIMSKOG CARSTVA I NASTANKA SREDNJOVJEKOVNE EVROPE. GOTI SU U POČETKU BILI PAGANI ALI SU POSTEPENO PREŠLI U ARIJANSKO KRŠĆANSTVO. MNOGI ELEMENTI PRE-KRŠĆANSKE KULTURE I AUTOHTONIH UVJERENJA GOTA ČVRSTO SU ZADRŽANI I NAKON POSTUPKA PRELASKA, OSOBITO U RURALNIM I UDALJENIM REGIJAMA.

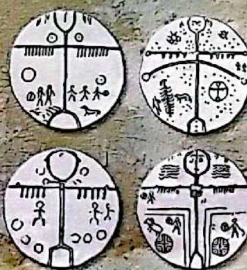
VANDALI - VANDALI SU ISTOČNO GERMANSKIO PLEME ILI SKUPINA PLEMENA, ZA KOJE SE PRVI PUT ČULO U JUŽNOJ POLJSKOJ, ALI SU SE KASNIJE NASELILI PO EVROPI I SJEVERNOJ AFRICI. VREMENOM SU PRIHVATILI ARIJANSKO KRŠĆANSTVO.

AVARI - PANONSKI AVARI SU BILI SKUPINA EVROAZIJSKIH NOMADA IZ RANOG SREDNJEG VIJEKA, NEIZVJESNOG PORIJEKLA, LOCIRANA U PANONSKOM BAZENU I ZNAČAJNOM PODRUČJU SREDNJE I ISTOČNE EVROPE. AVARI SU PREFERIRALI NJIHOVU DREVNU RELIGIJU S PANTEONOM PAGANSKIH BOGOVA (GLAVNI BOG TS'OB). IZMEĐU 5. I 12. STOLJEĆA GRUZIJSKO PRAVOSLAVLJE PRODIRE U AVARIJU. OD 13. STOLJEĆA PREOVLADAVAJUĆE VJEROVANJE JE SUNITSKI ISLAM.

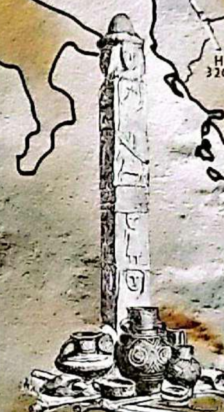
SLAVENI SU NAROD INDOEVROPSKOG PORIJEKALA KOJI SE OD 6. STOLJEĆA NASTANJUJE U ISTOČNOJ I JUGOISTOČNOJ EVROPI. SLAVENSKI MITOLOŠKI ASPEKT IMAO JE KARAKTER MNOGOBOŽAČKE RELIGIJE KOJA SE PRAKTICIRALA PRIJE HRISTIJANIZACIJE. ZA RAZLIKU OD OSTALIH MITOLOGIJA, OVA NE POSJEDUJE AUTENTIČNE ZAPISE. UNATOČ NEKIM TVRDNJAMA I TEORIJAMA, NIJE DOKAZANO DA SU SLAVENI IMALI BILO KAKAV SISTEM PISMENOSTI PRIJE DOLASKA ĆIRILA I METODIJA. DAKLE, SVA NJIHOVA IZVORNA VJERSKA UVJERENJA I STVORENA TRADICIJA SU VJEROJATNO PROLAZILI NIZ USMENIH GENERACIJSKIH PRENOŠENJA, ILI SU IH ZAPRAVO ZABORAVILI TOKOM STOLJEĆA NAKON NJIHOVOG BRZOG OBRAĆENJA NA KRŠĆANSTVO (KOJE JE ZAPOČELO S KONVERZIJOM BUGARA U 864. GODINI I BIO JE U VELIKOJ MJERI ZAVRŠENO DO KASNOG 11. STOLJEĆA.)

HUNI SU BILI I OSTALI PAGANSKOG PORIJEKLA. VJERUJE SE DA SU PRAKTICIRALI OBLIK ŠAMANIZMA (TANGERISMAN). ŠAMANIZAM JE ANIMISTIČKI SISTEM VJEROVANJA U KOJEM SVE STVARI IMAJU DUHOVE. ZA DUHOVNE ORJENTIRE POSJEDOVALI SU EIDOLE (IDOLE) KOJE SU PRAVILI OD RAZNIH MATERIJALA.

HUNI 441. N.E.
SLAVENI 6. st. N.E.
KELTI 280. P.N.E.
VANDALI 4/5. st. N.E.
RIMLJANI 20. N.E.
ILIRI 4. st. P.N.E.
AVARI 590. N.E.
GOTI 397. N.E.
FRIGIJCI 3. st. P.N.E.
TRAČANI 2. st. P.N.E.
PALAZGI 320. P.N.E.
HELENI 320. P.N.E.

HUNSKI TANGERISMANI

SALVENSKI SVETOVID

SIMBOLI SLAVENSKOG BOŽANSTVA GROMA-PERUNA

SLAVENSKI SIMBOL "KOLOVRAT"

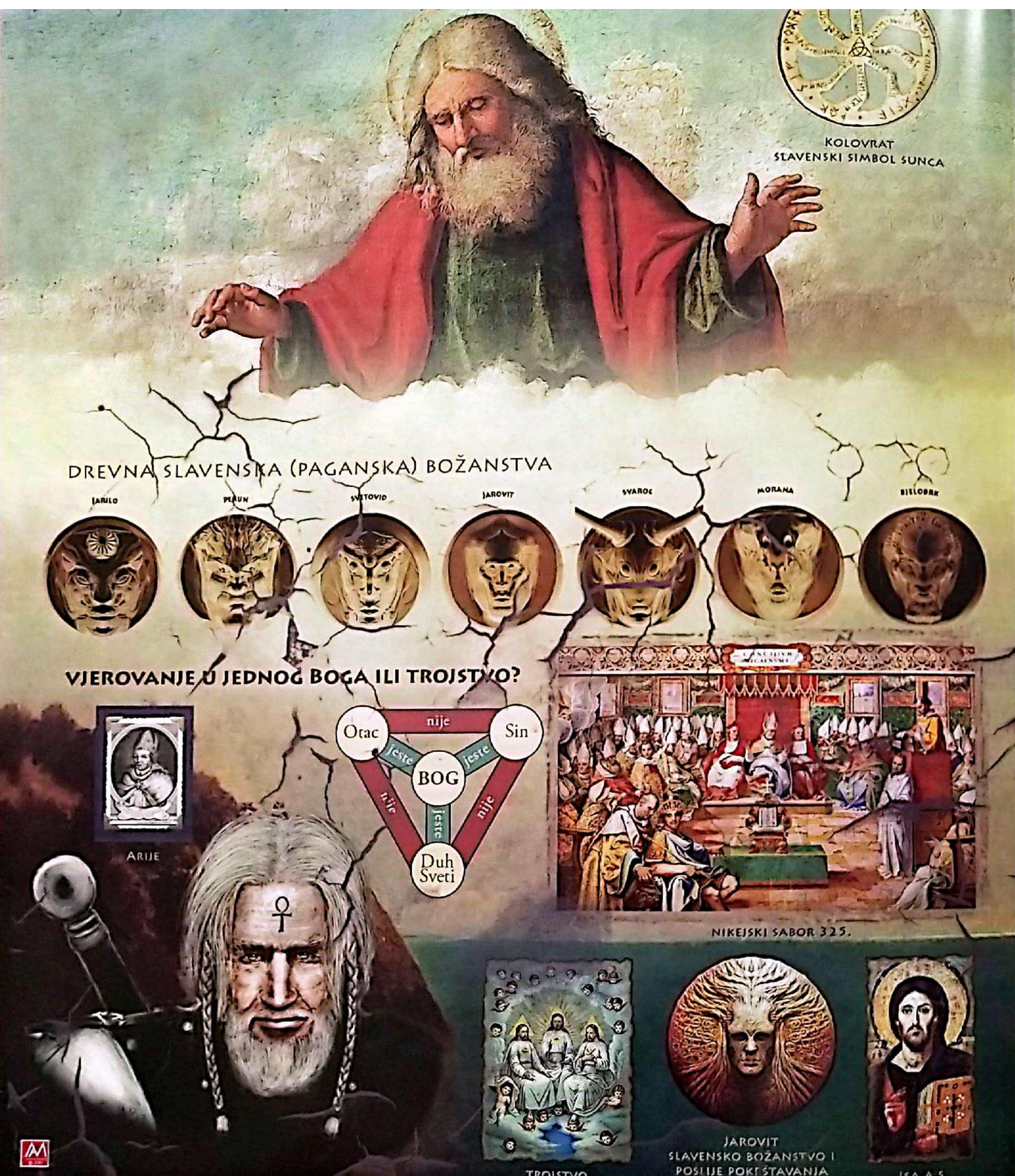
SLAVENSKI SIMBOL "IC XC NIKA"

SLAVENSKI SIMBOL RUKE BOŽANSTVA

SIMBOL BOŠNJAŠTVA

VJERA DOBRIH BOŠNJANA

Značajnost vjere u povijesti bilo kog naroda jeste jedno od ključnih polja opstojanja, koegzistiranja i suočeljavanja sa drugim narodima, kulturama i civilizacijama. U slučaju Bošnjaka, vjerska komponenta je još od antičkoga doba imala presudnu ulogu u pogledu sudbine ovog naroda i njegove zemlje.

U antičkom dobu, ilirski preci Bošnjaka bili su višebošci. Izmiješanost nacija i vjera te njihovih porodičnih, plemenskih i narodnih vjerovanja dovela je do paralelnog poštovanja više paganskih božanstava, kao što je, uostalom, bio slučaj sa cjelokupnim Rimskim carstvom. Već samom pojavom pretposljednjeg Božijeg poslanika Isaa, sina Merjeminog, Rimsko carstvo se, poslije početnog neprijateljstva i otpora, polahko preobražava u čiste i devijantne oblike monoteizma, onako kako se i kretalo propovijedanje Isaovog učenja od strane njegovih havarijuna i njihovih učenika, da bi 313. godine došlo do Milanskog edikta*[64] kojim kraljevi oba dijela Rimskog carstva priznaju kršćanstvo kao religiju i zaustavljaju progone kršćana te u konačnici 380. godine imperator Teodosije Veliki i zvanično proglašava kršćanstvo državnom religijom.*[65] To znači da se Isaovo učenje do 4. vijeka nove ere već proširilo svim teritorijama Rimskog imperija, ali također i da je to bio jako dug proces i sigurno ne bez poteškoća i prepreka.

U 4. stoljeću dolazi do prvog zvaničnog raskola u kršćanstvu i odstupanja vladajućeg klera od izvornog Isaovog učenja koje je na Nikejskom saboru 325. godine zastupao Arije, aleksandrijski svećenik i pjesnik.*66 Prethodnica Nikejskog sabora bila je višedecenijska rasprava i trvenje među svećenstvom da li je temelj kršćanstva vjerovanje u Jednoga Boga ili trojstvo. Osnov argumentacije onih koji su zastupali monoteističke stavove, a čiji je Arije glasnogovornik, bila je logička konstatacija ako je Bog otac onda je i On morao biti rođen. Suprotno tome, oni su smatrali da je Bog vječan, da nije rodio niti je rođen te da je Isaa a.s. stvorio Svojom svemoći. Međutim, njihovo učenje proglašeno je herezom, a svi oni, nakon pedeset godina borbe, bivaju izopćeni i proglašeni otpadnicima, iako njihov nauk, prema historijskim izvorima, biva sve snažnije prihvaćen u narodu i poprima oblike velike crkvene organizacije.*67 Sam Arije na Nikejskom saboru doživljava anatemu i biva proglašen za državnog neprijatelja te skupa sa svojim istomišljenicima doživljava sorgun, dok mu prijatelje episkope Euzebija Nikomedijskog i Teogonija Nikejskog šalju u Galiju, njega, Sekunda Ptolimedijskog i Teonoma Marmaričkog progone u Ilirik gdje nastavljaju svoju misiju i osnivaju čvrste temelje crkve, tako da će na narednim crkvenim saborima ilirski biskupi, kao na onome u Tiru 335. godine, zagovarati arijansko učenje.

Arije

Da bismo do kraja razumjeli sve usložnjene procese koji su se događali sa Bošnjanima i njihovom vjerom, važno je da se u najkraćem upoznamo sa Arijem i njegovim životopisom. Prema historijskim izvorima, Arije je rođen oko 260. godine u Libiji. Školovao se u Antiohiji u Lukijanovoj logičkoj školi. Po okončanju školovanja, dolazi u Aleksandriju i pristupa pokretu Melitija iz Likopolisa koji je bio rigorozan spram kršćana koji su podlegli Dioklicijanovim pritiscima da se odreknu Isaove vjere u periodu progona kršćana, zbog čega 306. godine biva izopćen iz Aleksandrijske crkve, da bi u istu bio primljen iznova i postavljen za svećenika. Godine 318. počinje sa javnim propovijedanjem monoteizma koje je zahvatilo veliki broj kršćanskih zajednica, što kulminira 320. godine iznošenjem stavova da je Isus stvorenje i da nije bog, nakon čega počinju žestoke polemike u kršćanskome svijetu praćene čak i fizičkim obračunima. Nakon dobijenih ratova za prevlast nad Rimskim carstvom, car Konstantin

se uključuje u unutarcrkveno pitanje i zakazuje veliki koncilij u Nikeji 325. godine s ciljem postizanja vjerskoga jedinstva jer je netrpeljivost između Arijevih pristalica i zagovornika trojstva prijetila da ugrozi unutardržavni mir i slogu.*68

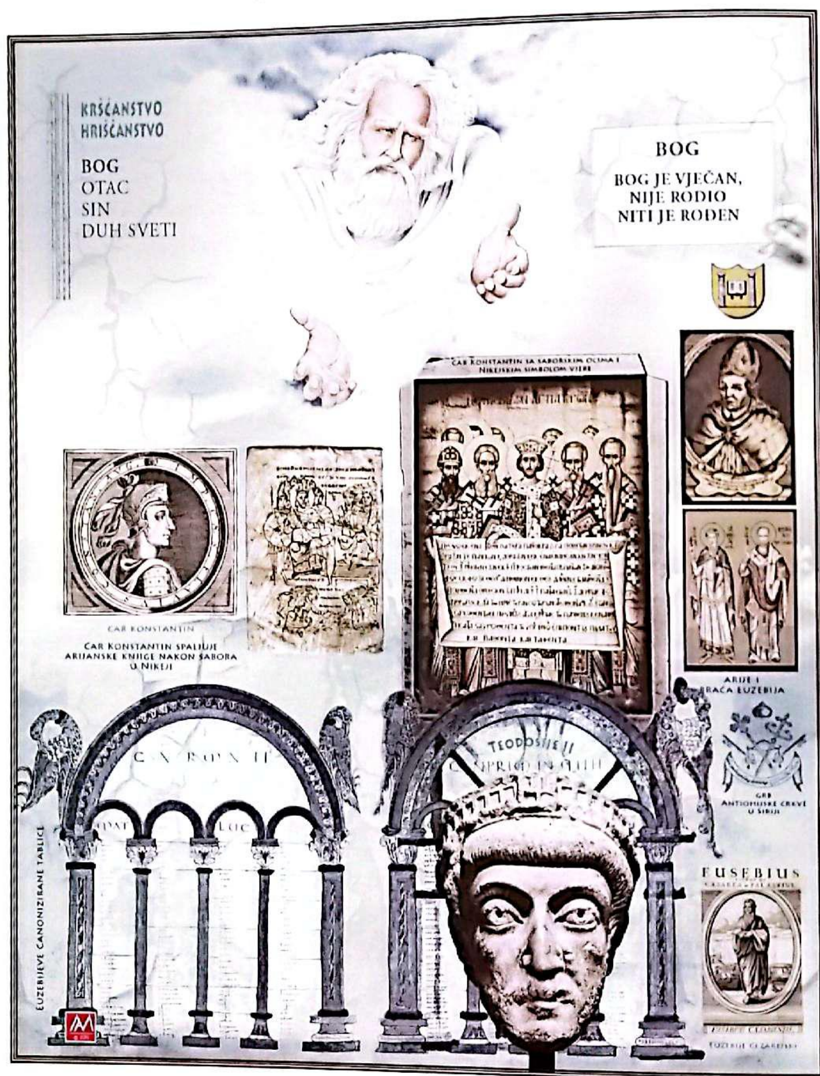
Nikejskom konciliju prisustvuje oko 270 biskupa i vodi se duga polemika koju je sam Konstantin prekinuo prevagnuvši na stranu biskupa Aleksandra i Arijevih protivnika te naredivši da svi biskupi pred njegovim službenikom potpišu saglasnost za odluke koncilija, prema kojima se zabranjuje Arijevo učenje, isti ekskomunicira i šalje u progonstvo, a sve njegove i knjige njegovih istomišljenika spaljuju. Prema izvorima, većina zastupnika Arijevog učenja potpisala je zaključke Nikejskog koncilija iz straha da ne bi doživjeli Arijevu sudbinu te je na koncu samo 17 njih ostalo principijelno. Izvori tvrde da su među takvim biskupima bili i dvojica Euzebija – Cezarejski i Nikomedijski.*69

Arije, nakon kratkog boravka u Palestini, biva prognan u Ilirik gdje, kako navode historičari, biva prinuđen na težak rad u rudniku. Tačno mjesto u koje je Arije prognan nije moguće utvrditi, iako se pretpostavlja da su to bili krajevi u kojima je kršćanstvo bilo manje razvijeno i koji su uz to imali jak državni nadzor. Postoje indicije da je to mjesto bilo ili negdje u Panoniji (područje današnje Mađarske), gdje su pronađeni materijalni dokazi kasnoantičkih arijevih sljedbenika, ili čak u Bosni koja je od tog vremena već bila poznata po eksploataciji rudnih bogatstava.*70

Prema drugoj teoriji, Arije je od progona pobjegao u srednju Aziju, a potom sa gotskim plemenima preko sjevera i srednje Evrope došao na Balkan. Otuda brojni pokazatelji da je njegovo učenje bilo veoma prošireno među Gotima.*71

Konstantinova pragmatična politika na principu mrkve i štapa, suočena sa dvije nepomirljive grupe kršćana, učinila je da nekoliko godina nakon Nikejskog sabora, usljed jačanja Arijevih protivnika i prijetnje da u potpunosti preuzmu kontrolu nad vjerskim institucijama, promijeni stranu te je novim koncilijem u Nikeji 327. godine Arijevim sljedbenicima ukinut progon, što je značilo da se Euzebije Nikomedijski vraća na prethodni položaj i naredne tri godine koristi da se približi Konstantinu kod koga lobira za oprost Ariju i jačanje monoteističkoga učenja. Na koncu, Konstantin 330. godine ukida Ariju progonstvo i poziva ga sebi u Carigrad.

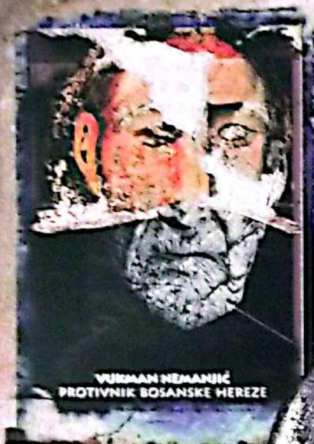
Zagrebački katolički teolog Ante Barušić izvodi zaključak da car Konstantin nije imao suštinskog vjerovanja, da mu razlike između arijanaca i antiarijanaca nisu ništa značile te da je njegov suštinski cilj bio državna crkva kao jak politički aparat koji će mu koristiti za učvršćenje i

opstanak na vlasti.*[72] Zato će nakon Arijevog povratka poslati u progon Aleksandra koga je podržao 325. godine i intenzivno raditi na ponovnom sjedinjenju crkve te će u tom pravcu i sazvati novi koncilij za 336. godinu na kome se Arije treba rehabilitirati. Međutim, dan prije održanja tog koncilija, Arije će umrijeti u Carigradu, kako neki izvori tvrde, pod sumnjivim okolnostima.

U zvaničnoj crkvenoj hijerahiji pokušaj slijeđenja nekog oblika Arijevoga učenja srećemo u 5. vijeku kod konstantinopoljskoga patrijarha Nestorija (428-431), također antiohijskoga učenika, velikoga besjednika i utemeljivača crkvene doktrine nestorijanstva.*[73] Prema toj doktrini, Mariji se oduzima epitet *bogorodice* i smatra se običnim ljudskim bićem koje je imalo privilegiju da se u njenoj utrobi začne Isa a.s. Nestorije predlaže da se ona kao majka Božijeg odabranika zvanično naziva *Hristorodica*.*[74]

Na sličan način kao i kod Arija, zbog političkih odluka i prevlasti u carstvu, intrigama i smicalicama, imperator Teodosije II 431. godine saziva koncilij na kojem samo 17 episkopa ostaje privrženo Nestoriju te on zbog toga biva optužen za herezu i protjeran u Egipat gdje provodi vrijeme do smrti (451. godine), a njegove besjede, poslanice i knjige bivaju uništavane i spaljivane diljem cijeloga kršćanskoga svijeta.*[75] Neznatan dio njegovih rukopisa sačuvan je u Antiohijskoj crkvi u Siriji gdje i danas uživa ugled jednog od najvećih velikodostojnika u povijesti kršćanstva. Među zvaničnim crkvenim autorima nerijetko se spominje da je Nestorije bio pripadnik dualističkoga učenja i jedan od začetnika bogumilstva.

FORMIRANJE CRKVE BOSANSKE NA MONOTEISTIČKIM OSNOVAMA ARIJANIZMA - ARIJANSKO UČENJE.

SLAVENI DOLAZE, A VEĆ JE PRISUTAN NAROD ILIRSKO-GOTSKOGA PORIJEKLA

Bosanski hristjani samo nominalno prihvataju zvanično kršćansko religijsko učenje u skladu sa važećim normativima.

Vjera bosanskih hristjana očuvala se do polovine XIV stoljeća

Izvorni predslavenski bošnjački monoteizam na Balkanu

BOGUMILSTVO JE KRIVOVJERJE!!!

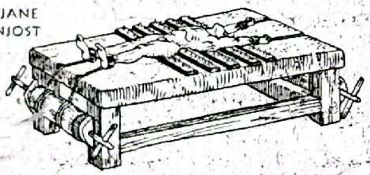

Plovdivski i pomački bogumili, te preživjeli katareni, albiginezi i pripadnici drugih učenja dolaze u Bosnu i stapaju se sa bosanskim hristjanima

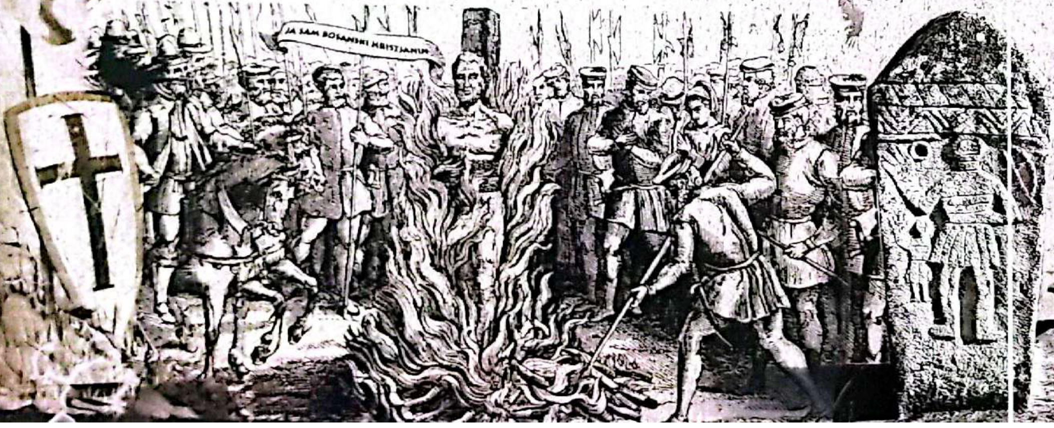

STEFAN NEMANJIĆ

Progoni bosanske hristjane iz Sandžaka u unutrašnjost Bosne

Spaljivanje bosanskog hristjanina koji je proglašen jeretikom

OČITOVANJA BOŽIJE JEDNOĆE
ISAOVA POJAVNOST KAO ODABRANOGA LJUDSKOGA BIĆA
NEGIRANJE IKONA, SVETACA, SAKRAMENTA I CRKVENIH RELIKVIJA
UVAŽAVANJE PRIJAŠNJIH OBJAVA
PRIHVATANJE POSLANSTVA MUHAMMEDOVO A.S.

Evanđelja - Oče naš	Kur'anska sura El-Fatiha

Bosanski hristjani i pomački bogumili prihvataju islamsko učenje kao spasenje.

Hristjani prepoznaju islam i Muhammedovu a.s. misiju kao povratak izvornoj od Boga objavljenoj prirodnoj vjeri.

Definira se linija izvornog predslavenskog bošnjački monoteizma na Balkanu, koja je usmjerena putem sticanja Božije milosti i spasenja.

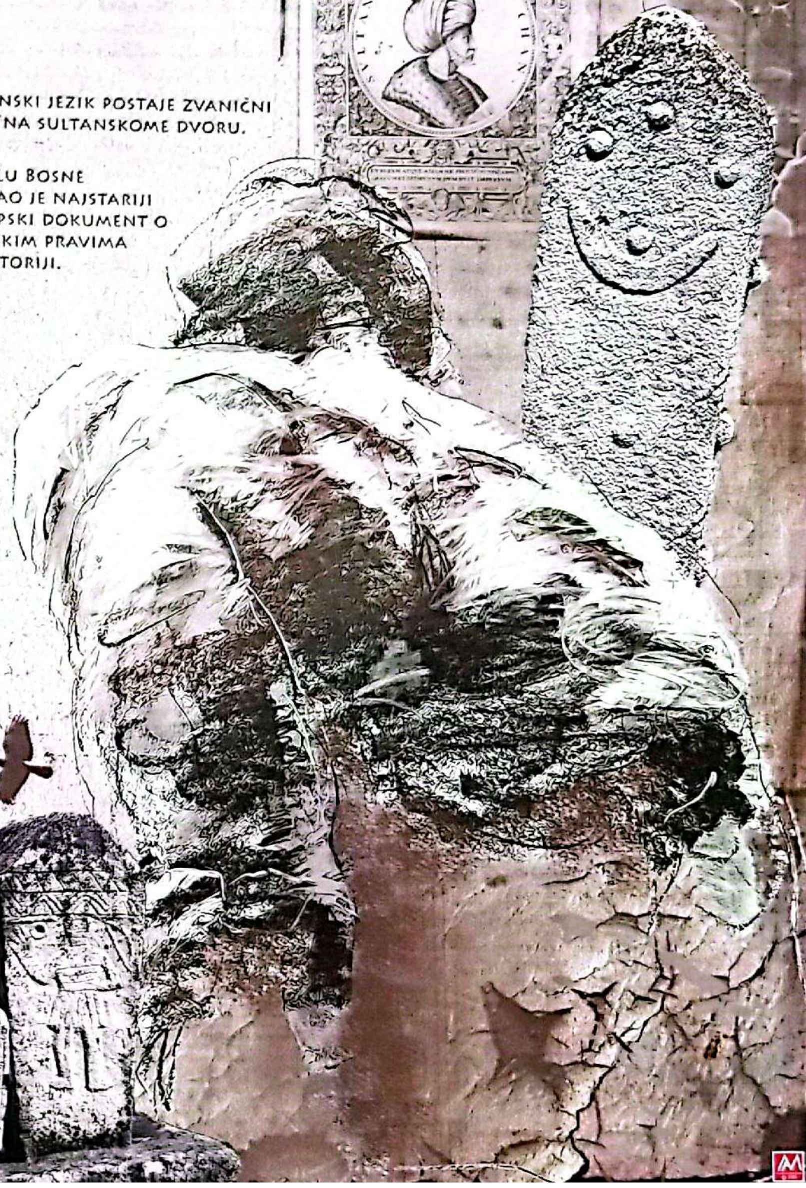

OD POLOVINE XIV STOLJEĆA TEKAO JE PROCES ISLAMIZACIJE

Bosanski jezik postaje zvanični jezik na sultanskome dvoru.

Na tlu Bosne nastao je najstariji evropski dokument o ljudskim pravima u historiji.

ZAJEDNICA BOSANSKIH KRISTJANA

Arijevom smrću nije nestalo njegovo učenje. Naprotiv, jake zajednice filoarijanaca nastajale su diljem Rimskog carstva. Imamo potvrde o postojanju Bosanske biskupije još u prvoj polovici 6. stoljeća nove ere, jer se u literaturi navodi da je na Saboru u Solinu 530. godine prisustvovala delegacija Bosanske biskupije.*[76] Nesumnjivi dokazi o postojanju Bosanske biskupije arijanske provinijencije vraćaju nas na onaj udio gotskoga supstrata u etnogenezi Bošnjaka, naročito nakon završetka njihovih selidbenih i osvajačkih pohoda i trajnog dogovora sa Rimljanima početkom 4. vijeka da naseljavaju granične dijelove Rimskoga carstva i brinu se o sigurnosti pograničnog pojasa imperije. Najvjerovatnije je došlo do vjerske i nacionalne simbioze ilirskih i gotskih plemena na širem području Gornjeg Ilirika, koji je najvećim dijelom zahvatao domovinski prostor Bošnjaka te uslijed snažne misije arijanskoga učenja na toj osnovi mnogo prije dolaska slavenskih plemena na Balkanski poluotok dolazi do formiranja Zajednice bosanskih kristjana na monoteističkim osnovama arijanizma, što državu Bosnu, bošnjački narod i bosanske vladare stavlja u nemilost istočnih i zapadnih susjeda, koji se već pozicioniraju kao zaštitnici ikonostasa i ikonoboraca.

U 5. i 6. vijeku teritorijalnim pomjeranjima Gota i Kelta pridružuju se i Slaveni čiji južni ogranak dolazi na Balkanski poluotok te polahko stežu obruč s istočne i zapadne strane oko, tada već nacionalno i vjerski formiranog naroda ilirsko-gotskoga porijekla, Bošnjaka i njihovog

vjerskog arijanskoga učenja. Slaveni su na nove teritorije donijeli svoja paganska vjerovanja i tek se na novonaseljenim teritorijama susreću sa Isaovom vjerom i polahko prelaze u jedan ili drugi oblik njegovog zvaničnog učenja, ali se, naročito u onim dijelovima u kojima je već postojala takva tradicija, u određenoj mjeri suočavaju i sa arijanskim učenjem.

Ako se prisjetimo inicijative moravskoga kneza Rastislava i njegove molbe Konstantinu da mu pošalje misionare koji će Slavenima napraviti pismo i prevesti službene knjige na njihov jezik, iz čega je proistekla prosvjetiteljsko-vjerska misija Ćirila i Metodija i njihovih učenika koja je rezultirala pojavnošću dvaju slavenskih pisama, glagoljice i ćirilice, i više prosvjetiteljskih škola iz kojih je krenula i opća vjersko-preporodna djelatnost na širem području srednje i istočne Evrope i Balkanskoga poluotoka, treba zastati kod uzroka Rastislavljeve inicijative i prisjetiti se da on pokreće ovo pitanje zbog toga što se njegovom i drugim teritorijama koje su Slaveni zaposjeli, Isaovo učenje širi preko Germana koji crkvene službe drže na germanskom jeziku te da se on boji da će se Slaveni na taj način asimilirati i izgubiti svoju etničku posebnost.*[77] Nije li moguće, sagledavši sve okolnosti, da su ta germanska plemena bila zapravo arijanskoga učenja te je iz istog razloga Konstantin odmah uputio misionare, koje nešto kasnije u Rimu prima i papa Hadrijan II koji u njima vidi dobre saveznike za borbu protiv neposlušnih germanskih biskupa i daje im blagoslov te Metodija imenuje za panonskog nadbiskupa. Također, ovdje je važna i činjenica da su arijanci, a među njima i svećenici bosanskih kristjana, vjerske službe držali na narodnim jezicima, dok su zvanične crkve to radile isključivo na latinskome i grčkome te nešto kasnije crkvenoslavenskome jeziku. Zašto bi se Rastislav bojao asimilacije Slavena u Germane ukoliko je crkvena služba bila na latinskome ili grčkome jeziku, kao što je to bio slučaj na cijelome kršćanskome prostoru, a ne plaši se da će istočnorimski svećenici isto pokušati uraditi? Ukoliko imamo u vidu i činjenicu da se znatno kasnije u Evropi dešava proces reformacije inspiriran arijanizmom u kome je jedna od osnovnih tački sporenja između reformističkih pokreta i papinske kurije i Katoličke crkve upravo bilo izvođenje vjerske službe na narodnome jeziku te da su ti procesi najglasovitije predvodnike imali na životnome prostoru Germana (Njemačka, Austrija i Švicarska) Martina Lutera*[78] i zapadnih Slavena (odnosno bivše Moravske države kneza Rastislava – Češke) gdje ovaj pokret predvodi propovjednik i mislilac Jan Hus.*[79]

Nakon propasti ćirilsko-metodske misije u Panoniji, njihovi učenici se pomjeraju prema Balkanu gdje, uz saglasnost vladara oba rimska carstava, rade na uspostavi čvrste crkvene

organizacije i regrutaciji svećenstva i vlastele protiv dvije najveće opasnosti, ne samo po crkvu već i imperije, a te opasnosti su s jedne strane bosanski kristjani, baštinici monoteističkog učenja na zaslonima arijanizma, i s druge strane bogumili, mahom pripadnici bošnjačkoga roda Pomaka, koji su se iz baze u Plovdivu u Bugarskoj ubrzano širili diljem Balkana i organizirali strukturu svoje, za zvanične zapadne i istočne kršćane, "heretičke" crkve. Moguće je da Pomaci bogumilsko učenje preuzimaju od konstantinopljskih nostrijanaca i dalje ga preko svojih torbeških i goranskih ogranaka šire ka Sandžaku i Bosni.

Tada već kršćanska Evropa suočava se sa velikim religijskim i političkim izazovom, jer se, pored bosanskih kristjana i pomačkih bogumila, otpor zvaničnom vjerovanju širi Evropom i kroz katarske, patarenske i albigineske enklave diljem Njemačke, Francuske, Španjolske, Češke i Italije i njihovog učenja, koje je u osnovi bilo na temeljima arijanizma. Katari se javljaju u zemlji Gala te je vjerovatno da su sljedbenici Arijevih istomišljenika koji su nakon Nikejskog sabora protjerani u te krajeve.*[80]

Sudbinu svih ovih naroda i njihovih učenja određivala je politička strategija i težnja za ovladavanjem teritorijama i bogatstvima država kojima je zvanična crkva bila partner te se protiv njih pod pokroviteljstvom i blagoslovom pape i konstantinopoljskoga patrijarha pokreće više krstaških ratova, koji će u konačnici proizvesti skoro iščeznuće "heretika" Evrope,*[81] čiji preživjeli sljedbenici mahom nalaze utočište u posljednjoj slobodnoj enklavi - Kraljevini Bosni, zemlji Bošnjana.

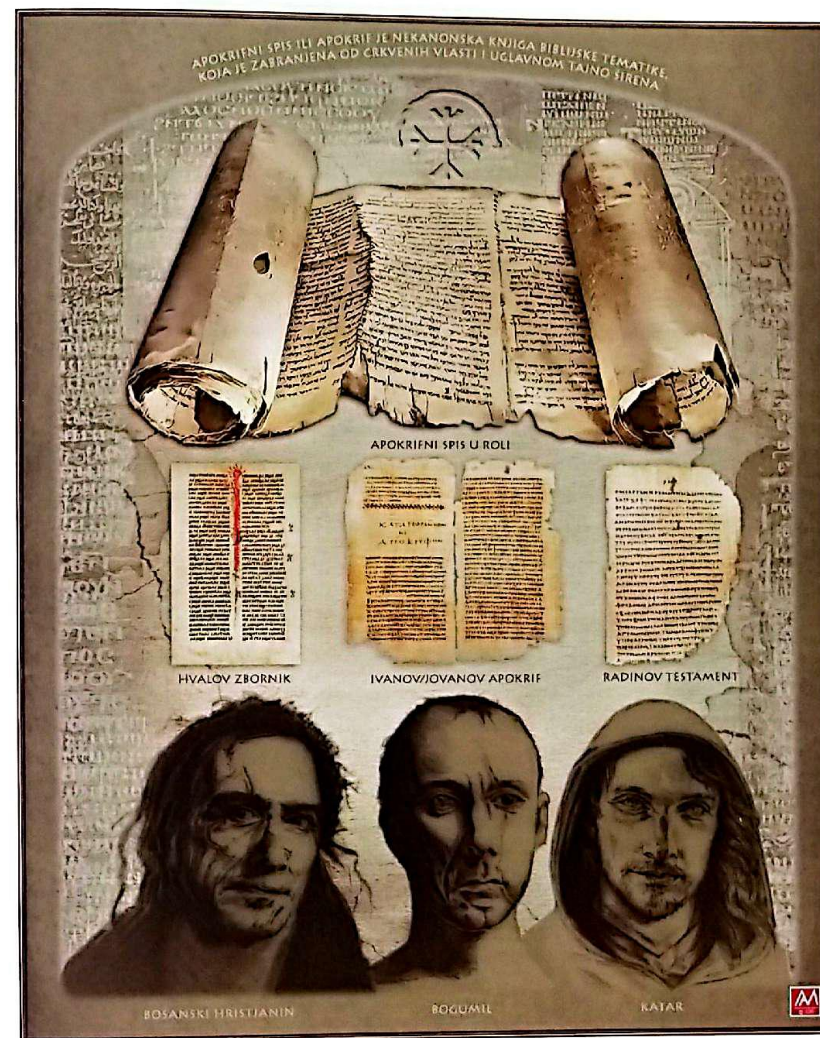
Krstaške inkvizicije ne zaobilaze ni Kraljevinu Bosnu, jer ortodoksi i katolici, kao graničnici Istočnog i Zapadnog carstva, svim sredstvima pokušavaju ovladati ovom tampon zonom između rimskih carevina i nauštrb Dobrih Bošnjana proširiti utjecaj i teritoriju, na fonu čega je i tužba Vukmana Nemanjića, vladara Duklje, papi Inoćentiju III protiv bosanske "hereze" 1199/1200. godine.*[82] Na sličan način se nešto ranije događa i veliki pogrom bosanskih kristjana iz Sandžaka od strane Stefana Nemanjića 1186. godine te malo docnije krstaški pohod protiv patarena u Dalmaciji i Zadru 1202. godine,*[83] odnosno mnogi drugi inkvizicijski ili susjedni pohodi na zemlju bosanskih kristjana.

Preživjeli katari, albiginezi i pripadnici drugih učenja nalaze privremeno utočište kod milanskih i ostalih italijanskih patarena, odakle se, nakon gubitka višegodišnjeg rata sa zvaničnom Katoličkom crkvom, zajedno sa patarenima sele za Dalmaciju, da bi se konačno poslije krstaškog razaranja Zadra i Dalmacije skrasili u Bosni, gdje su bili dobro primljeni

od Kulina bana i bosanskih kristjana. S druge strane, plovdivski i ostali pomački bogumili, koje srpski izvori pogrdno nazivaju *babunima*, nakon pogroma i progona, preko Makedonije i Kosova, dolaze u Sandžak, odakle ih docnije Nemanjići zajedno sa sandžačkim kristjanima protjeruju u unutrašnjost Bosne.

Ove dvije skupine prognanika stapaju se sa bosanskim kristjanima i u tom procesu dolazi do izvjesnih međuutjecaja u pogledu poimanja vjere i prakticiranja sakralnih obreda. Na cjelokupnu ovu usložnjenost prilika valja još dodati i instinkt za preživljavanje jedne takve "heretičke" države kakva je bila Kulinova Bosna, opkoljena neprijateljima sa sviju strana, uslijed koga je građanstvo s vremena na vrijeme nominalno prihvatalo zvanično religijsko učenje te skrivalo svoju suštinu i pred tuđincima se prikazivalo u skladu sa važećim normativima zvanične crkve.

Uprkos svim tim osvajačkim pohodima i pogromima sakrivenim pod plašt borbe protiv hereze, vjera bosanskih kristjana očuvala se do polovine 14. stoljeća i dolaska Osmanlija na teritorije Balkana, kada otpočinje i proces islamizacije. Upravo proces islamizacije pokazuje teritorije na kojima se arijansko učenje očuvalo, jer će od svih balkanskih naroda u prvom mahu bosanski kristjani i pomački bogumili prihvatiti islamsko učenje kao spasenje (doduše njima će se nešto kasnije pridružiti i Albanci), i to linijom koja će se pružati od Trakije preko Plovdiva i Bugarske ka Makedoniji i Kosovu, gdje žive dijelovi bošnjačkog plemena Torbeši i Goranci, sve do Sandžaka i Bosne u njihovim povijesnim granicama, čineći liniju izvornog predslavenskog bošnjačkoga monoteizma na Balkanu.

Osnovne vjerske dogme bosanskih kristjana

Prije nego se upustimo u usporedbe vjerskog učenja bosanskih kristjana i islama, važno je da se, nakon ove historijsko-kulturološke opservacije, dotaknemo i osnova ove religije. Već smo nekoliko puta naglašavali njeno učenje o monoteizmu proisteklom iz arijanizma i pokušali u kratkim crtama objasniti sve usložnjene procese njenog nastanka i evoluiranja, ali nismo se bavili njegovim drugim bitnim aspektima. Važno je da napravimo distinkciju između izvornoga vjerovanja bosanskih kristjana i bogumila i katara kod kojih se u određenim oblicima moglo naći dualističko učenje. Suprotno tome, prvotni bosanski kristjani svoj monoteizam crpe iz arijanizma, o čemu smo već govorili, ali smo ostali dužni pojasniti kako se i zašto pristalice ovoga učenja veoma rano dijele na *stroge* i *umjerene*, na one koji su, pored negiranja trojstva i oduzimanja božanskih atributa Svetom duhu i Mariji/Merjemi, za koju su tvrdili da je ljudskoga roda i da je po ljudskoj prirodi rodila Isaa a.s., vjerovali da je Isa sin Merjemin i po obliku i prirodi različit od Boga zato što je stvoren (poznatiji kao *anomojci*) i one koji su vjerovali da mu je sličan, koji su prozvani *poluarijevcima* i koji se dijele u dva pravca: 1) na one koji su vjerovali da je to sličnost po biti – takozvani *bazilijevci* i 2) one koji su vjerovali da Mu je sličan samo po volji – *homojci*. Bosanski kristjani, preko istočnih Gota, prihvataju homojsko arijanstvo koje je imalo izraženu notu tolerantnosti spram drugih religijskih poimanja.*[84] Za razliku od takvog vjerovanja bosanskih kristjana, bogumilsko učenje se zasniva na gnostičko-manihejskom dualističkom vjerovanju o postojanju božanstva dobra i božanstva zla koji su nastali iz istog korijena, ali je Satanael (Sotona) zbog zavisti lišen božanskih atributa i spušten da gospodari Zemljom i zavodi ljude na zlo. Otuda i bogumilsko učenje o principu dobra i zla (božanstvu tame i božanstvu svjetla).*[85]

Učenje katara i patarena, prema dostupnim izvorima, bilo je blisko bogumilskome nauku. Vrlo je moguće da su s jedne strane pomački bogumili, a s druge strane katari i patareni,

nakon krstaških pohoda pape Inoćentija i pronalaženja utočišta u Bosni, neke dijelove svog učenja prenijeli na bosanske kristjane, a sa druge strane neke dijelove preuzeli od njih, zbog čega se često u literaturi, pogotovu nedobronamjernoj, bosanski kristjani poistovjećuju sa bogumilima, patarenima, babunima, katarima i drugim sličnim učenjima, iako se značajno razlikuju od njih i po tome što nikada za sebe nisu uzimali drugi naziv do *bosanski kristjani* i *Dobri Bošnjani*.

Lujo Margetić dobro primjećuje da bosanski kristjani, suprotno od bogumila i patarena koji preziru bogomolje i crkve smatraju Sataninim kućama, imaju svoje *hiže*, čiji naziv je gotskoga porijekla i dolazi od gotske riječi *gudhûs* (Gotteshaus),*[86] u prijevodu Božija kuća, što je ekvivalentno islamskoj odrednici *Bejtullah* – Božija kuća, *Bejtulillah* – Allahove kuće, što se danas kolokvijalno može čuti i za džamije.

O samome obredoslovlju bosanskih kristjana direktnih izvora nije ostalo, jer su uslijed stalnih napada, progona i potreba za skrivanjem njihove knjige uništavane, a preživjele držane u najvećoj tajnosti, izuzev rijetkih spisa kakvi su *Testament gosta Radina* i *Hvalov zbornik* te takozvana *Tajna apokrifna bečka (bosanska) knjiga*, odnosno zapisi na marginama prijepisa sakramentnih rukopisa. Obredne knjige, prijepise evanđelja i druge preživjele sakralne rukopise ne možemo smatrati relevantnim izvorima za spoznaju učenja bosanskih kristjana jer su oni bili prilagođeni zvaničnome crkvenome učenju i predstavljali dio umijeća preživljavanja, dok su se izvorne knjige skrivale od znatiželjnih očiju crkvenih inkvizitora i njihovih uhoda. Zato u nekim drugim izvorima nalazimo potvrde o arijanskome učenju bosanskih kristjana, kao recimo u *Žitiju sv. Simeuna*, svjetovnog Stevana Nemanje, gdje se doslovno kaže da je Stefan Nemanjić, nakon Sabora u Deževi, pokrenuo pogrom i izvršio svojevrsni genocid nad trikletim sljedbenicima arijevskog učenja, ili u besjedi Save Nemanjića na Saboru u Žiči koji, bacajući anatemu na bosanske kristjane, posebno akcentirajući njihovo negiranje ikona, kaže: *Zli jeretici, trikleti babuni koji se lažno nazivaju kršćanima, i koji se rugaju našoj pravoj vjeri izostavljajući iz svetih knjiga riječi, i preokrećući na zlovjerje, i koji se otkidaju od svete i Pravoslavne crkve, i koji se rugaju svetome i časnome krstu i koji se rugaju svetim ikonama i ne klanjaju im se – da budu prokleti.*[87]

Ovo su bili dovoljni razlozi Nemanjićima da, pošto nisu dobili apsolutnu podršku na spomenutom Deževskom saboru, jer su mnoštvo naroda i mnogi velikaši bili bogumili, kako piše Stanoje Stojanović,*[88] pokrenu krstaški rat protiv bogumila i počine velika zvjerstva,

poput odrezivanja jezika didu, spaljivanja velikodostojnika, otimanja imovine i spaljivanja knjiga, o čemu se detaljnije može pročitati kod srpskih historijskih autoriteta poput Vladimira Ćorovića.*[89]

Iako se mora uzeti sa rezervom, interesantan je i popis 50 najvećih "hereza" bosanskih kristjana koji je 1461. sastavio španjolski kardinal Juan Torquemada, među kojima se posebno ističu: *...osuđuju i odbacuju Stari zavjet, Hrist nije istinski umro, niti je sišao nad Pakao, niti izišao na nebo, sve je bilo prividno, upotreba slika u crkvi je idolopoklonstvo, krst je simbol đavolji, preziru službu Božiju, laude i crkvene pjesme, štovanje svetačkih moći, svako poštivanje svetaca je zabranjeno, samo se Bogu valja klanjati, osuđuju crkvene sakramente, odbacuju krštenje u vodi jer je Ivanovo, Hristovo krštenje se vrši stavljanjem Evanđelja na grudi i polaganjem ruku...*[*90]

U pogledu dogmi bosanskih kristjana interesantno je i predavanje dr. Ive Pilara održano u Sociološkome društvu u Zagrebu 1927. godine gdje, među ostalom, kaže da su „bogomili" odbacivali hramove, crkve, kao i sjajne odjeće, ikone i kipove i sav sjaj u crkvama, a krst nazivali *drvom sramote*. Pilar odaje priznanje bosanskim kristjanima da su od svih kršćana najviše čitali Sveto pismo te su uslijed toga daleko nadilazili tadašnji evropejski nivo pismenosti i načitanosti u periodu od 12. do 15. vijeka.*[91] Još u mnogim rimskim i istočnorimskim izvorima, kao i radovima onih autora koji su iz raznih aspekata sagledavali fenomen bosanskih kristjana, nailazimo na detalje koji ovo učenje povezuju sa arijanizmom ili u krajnjoj liniji heterogenim kršćanstvom, ali ovdje nije moguće elaborirati sve njih jer će nas odvesti u sasvim drugi smjer od onog koji je intencija ove studije.

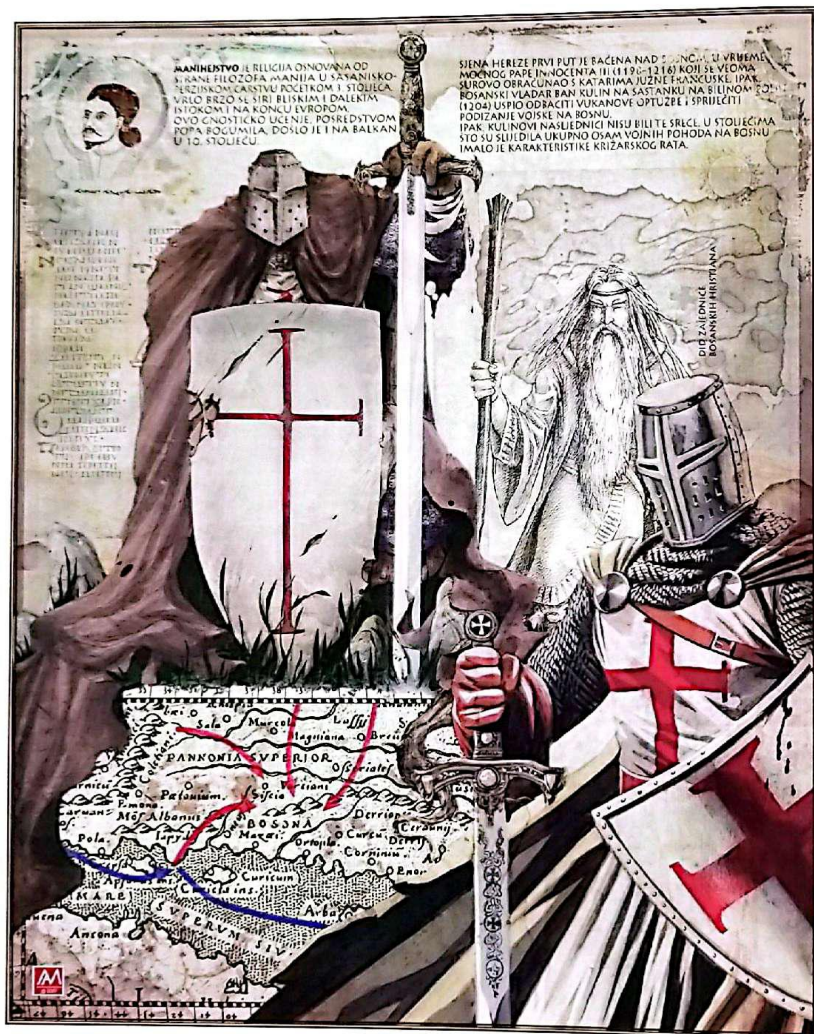
Obredoslovno, kristjani su imali više načina bogosluženja, od kojih se posebno ističu post i molitva.*[92] Kristjanska molitva je, prema pisanim izvorima, bila obavezna pet puta u toku dana: ujutru, u podne, poslije podne, prilikom zalaska sunca i treći sahat noću. Sami raspored molitve umnogome sliči petodnevnoj obaveznoj molitvi muslimana, što većina izvora navodi kao jedan od fakata bliskosti vjere bosanskih kristjana i islama koji je utjecao na tako brzu islamizaciju ovog stanovništva.

Međutim, prije nego li nešto više kažemo o sličnostima islamskog i kristjanskog učenja, valja nam još malo prostora posvetiti strukturi vjerske organizacije bosanskih kristjana i položaja same *Zajednice bosanskih kristjana* u odnosu na sve oblike "heretičkih" pokreta u Evropi tog doba, jer je, po svemu sudeći, snaga opstojnosti bosanskih kristjana, uprkos stalnim prijetnjama i progonima, ležala u razvijenoj i dobro organiziranoj instituciji Zajednice

bosanskih kristjana koja je kao takva imala i ključni utjecaj na vlastodršce. Činjenica je da bogumili, katari, patareni i drugi nekonvencionalni vjerski pokreti arijanskih osnova koji nisu priznavali bogomolje nisu uspjeli ni da prežive sve nedaće koje su ih zadesile, a da su se bosanski kristjani baš iz tog razloga očuvali i imali kapaciteta da prime sve pripadnike bliskih učenja pod svoje okrilje. Također, važnost ustrojstva Zajednice bosanskih kristjana ogleda se u statusu dida bosanskih kristjana koji je uvažavan od strane svih ovih učenja kao vrhovni vjerski poglavar, ili kako oni kažu neka vrsta "heretičkoga" pape.

O snazi institucionalnoga uređenja Zajednice bosanskih kristjana govori nam i činjenica da su sljedbenici Isaovoga izvornoga učenja iz krajeva svijeta po vjerski nauk vjekovima dolazili u Bosnu gdje je djelovao snažan teološko-znanstveni centar bosanskih kristjana i postojao razvijen obrazovni sistem.*[93]

Bogumilsko učenje

Korijeni bogumilskoga učenja vode u prva stoljeća po rođenju Isaa a.s. i vežu se za djelovanje perzijskoga vjerskoga maga i filozofa po imenu *Mani* (216-276. godina), koji je za sebe govorio da je učenik i sljedbenik Isusov. Mani je sjedinio Zaratustrino i neke elemente budističkih učenja sa kršćanstvom, zagovarajući ideju o postojanju dva božanstva, jednog koje je stvorilo duhovni svijet i drugog koje je tvorac materije i svega materijalnoga na svijetu. Njegovo učenje nije naišlo na odobravanje zvaničnih perzijskih vlasti te je po povratku iz Indije razapet na krst i ubijen. Međutim, gnostičko manihejsko učenje se kroz različite oblike širilo Bliskim i Dalekim Istokom, a na posljetku i Evropom, prijeteći da ozbiljno ugrozi zvaničnu verziju kršćanstva i poljulja ustrojstva imperija i kraljevstava u cijelome poznatome svijetu.*[94] Tako će se u 7. vijeku u Ermeniji javiti manihejski pokreti pavlićana i masalijana u Prednjoj Aziji. Ermenski carevi su pavlićane od 8. do 10. vijeka protjerali u Trakiju, Bugarsku i Makedoniju, gdje se već u 10. vijeku javlja jako jezgro manihejskoga učenja predvođeno popom Bogumilom (927-968) po kome i dobija naziv *bogumilstvo*.

Pop Bogumil je pripadao ortodoksnom svećenstvu, vjerovatno carigradskome "heretičkome" ustrojstvu. Centar njegovog djelovanja bio je Plovdiv, što nam daje mogućnost tumačenja da je pripadao Pomacima preko kojih je njegovo učenje i došlo među bosanske kristjane. Njegov najznačajniji učenik pop Jeremija, koji svojim knjigama i propovijedima uživa poseban ugled među "hereticima" i zajedno sa Bogumilom biva anatemisan od zvanične crkve, dovodi se u vezu sa prvim didom Zajednice bosanskih kristjana Jeremijom koji je bio vrhovni poglavar od 1010. do 1024. godine. Mnogi istraživači su mišljenja da su pop Jeremija i did Jeremija jedna ista osoba.*[95]

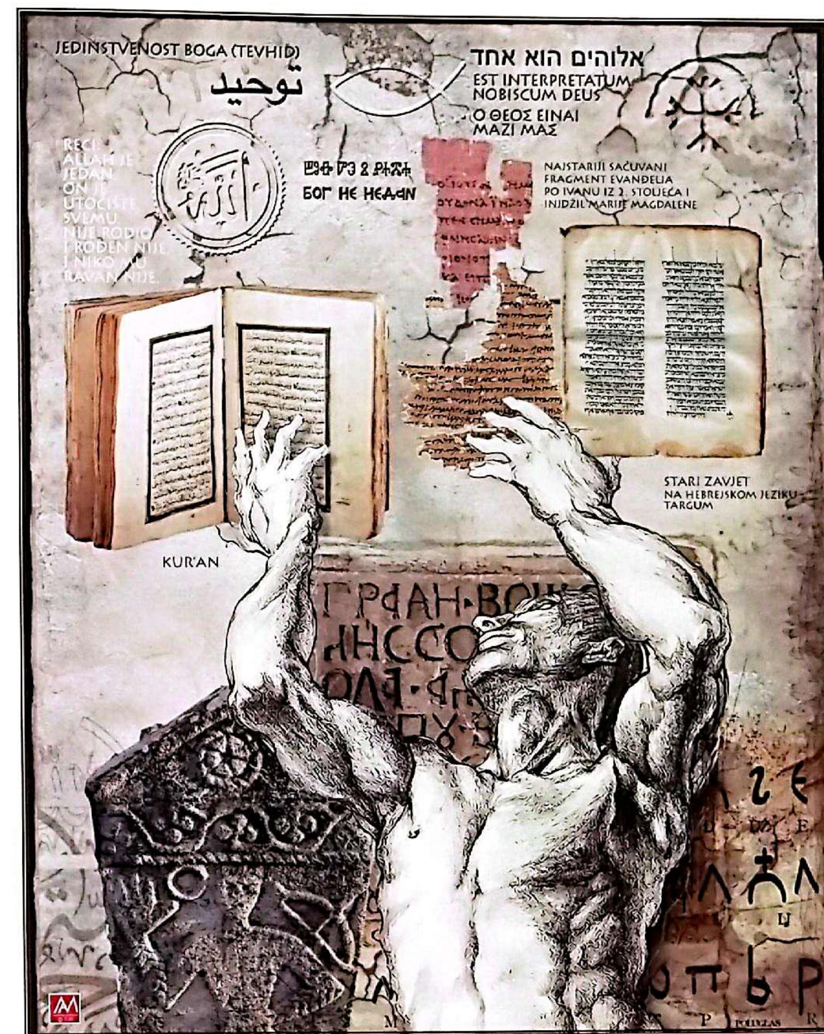
Žarište dualističkog manihejskog učenja od 12. vijeka postaju i Francuska, Španjolska te djelimice i Italija. Peter Waldo iz Liona, bogati trgovac i velikoposjednik, odriče se bogatstva i pokreće kružok *lionskih siromaha*, asketa i zagovornika dualizma, propovijedajući Bibliju na maternjem jeziku, imitirajući Isusov isposnički život, negirajući ikone i kultove svetaca te oštro se protiveći gradnji raskošnih katedrala i crkava. Sekta je po osnivaču dobila ime *valdanezi* i kao takva anatemisana od zvanične crkve te bila izložena progonima i pokušajima istrjebljenja.*[96]

Ipak, valdanezi nisu bili najznačajniji "heretički" pokret u tom dijelu svijeta. Mnogo rasprostranjeniji bio je pokret katara ili albižana iz nezavisne kneževine Langdok, formalno pod francuskom upravom, ali suštinski bližoj španjolskim kraljevinama Leon, Aragaon i Kastilja. Osnova njihovog vjerovanja je također bila dogma o dva božanstva, tame i svjetla, te borbe čovjeka da pomogne božanstvu svjetla da nadjača božanstvo tame u njemu samome, odnosno duhovnome nad materijalnim, što se postizalo direktnim gnostičkim suodnosom čovjeka i Boga, bez svećeničkoga posredništva, što je crkvu činilo suvišnom. Albižani su poput bosanskih kristjana imali strog način života – radikalni asketizam zasnovan na zabranama jedenja mesa i svih životinjskih proizvoda (mlijeka, jaja, sira i dr.), zabrani braka i seksulanih odnosa jer oni bude životinjsko u ljudima i slično. Zbog toga su, kao i bosanski kristjani, imali posvećene ljude *perfekte* i obične vjernike.*[97] Dakle, ustrojstvo slično kao i u Zajednici bosanskih kristajana, s tom razlikom što je žena kod katara mogla dostići i najviši stepen, što se naziva *ženskim principom*. Zbog ovakvih shvatanja, crkva je povela dva križarska rata protiv albigineza: prvi 1209. u kojem se svirepo obračunavaju sa "hereticima" i drugi 1244. godine ustremljeniji na slom njihove neovisne države i oduzimanje posjeda.

Izvan valdaneza i katara dualistiki heretički pokreti u Evropi 12. stoljeća javljaju se još u germanskom Kelnu (1143. godine *siromasi Hristovi*), belgijskom Liježu, francuskoj Dordonji, šireći se sve do Engleske u drugoj polovici 12. vijeka. Međutim, centri ostaju oblast Tuluza i Lombardije odakle utječu na stvaranje trećeg velikog heretičko-dualističkog jezgra *patarena* u Italiji.*[98]

Italijanski heretički pokret osnovali su u 11. stoljeću pobožni trgovci, koje su predstavnici zvanične crkve pogrdno nazvali *patareni* prema *patee – odrpanci,* kako su nazivali stanovnike siromašne milanske četvrti Patarie. Pored istovjetnog manihejsko-dualističkog učenja, ovaj pokret se borio i za reformu zvanične crkve, naročito fenomena *simonije* (kupovine službe), braka i konkubinata svećenika, što ih je dovelo u sukob sa Milanskom nadbiskupijom, a koncem 11. vijeka prouzrokovalo Veliki milanski građanski rat.*[99]

Katarski i patarenski pokret vrlo rano zahvataju Dalmaciju, o čemu svjedoči i krstaški rat iz 1204. godine protiv Zadra,*[100] preko koje dolaze do Bosne i saveza sa Zajednicom bosanskih kristjana, stapajući se sa bogumilima iz Bugarske, Albanije, Makedonije, Kosova, Srbije, a koji svi zajedno utječu na modifikaciju izvornoga arijanskoga učenja bosanskih kristjana pretvarajući ga djelimično i u neomanihejsko.

Srodnost sa islamskim učenjem

U ovom odjeljku pokušat ćemo u najkraćim crtama ukazati na neke pojedinosti o sličnostima vjere bosanskih kristjana sa islamom, jer su upravo one dovele do masovnog prihvatanja islama na onim dijelovima balkanskoga prostora koji su isti naseljavali.

U dogmatskome smislu, bliskost islamskoga *tevhida* sa učenjem bosanskih kristjana u pogledu negiranja trojstva, odnosno očitovanja Božije jednoće te objašnjenja Isaove pojavnosti kao odabranoga ljudskoga bića kojem se negiraju božanske osobine, osnovica je srodnosti vjere islama i bosanskih kristjana. Na ovu bazičnu dodirnu tačku nadovezuju se sve ostale, više ili manje, srodne dogmatske osobenosti, kao što je, recimo, negiranje ikona, svetaca, sakramenta i crkvenih relikvija ili islamsko uvažavanje prijašnjih objava, među kojima je i *Indžil*/Sveto pismo, koje su kristjani priznavali, te niz drugih temelja vjerovanja koji su u učenjima ove dvije religije imali zajedničku osnovicu.

Nema sumnje da je tokom vremena izvorni monoteizam kod arijevaca i sljedbenika drugih sličnih pravaca poprimio elemente koji su ga udaljavali s Pravoga puta, ali su osnove vjere ipak zadržale određene postavke monoteizma koje su bile dovoljne sljedbenicima Zajednice bosanskih kristjana da bez predomišljanja prihvate Muhammedovo a.s. poslanstvo i kolektivno pređu na islam.

Kristjanskim pokretima su i islamski obredi posta i redovne molitve bili bliski te načela islamskoga morala i izgradnje plementih ćudi kod ljudi, zašta su im odavali počast papini inkvizitori, kao što je recimo Bernard of Clairveaux, koji je zapisao sljedeće: *Ako ih se ispituje, niko ne može biti više kršćanin. Ako ih se hoće preobratiti, ništa nije neizglednije jer ono što propovijedaju potvrđuju i djelima. Moral im je takav da nikoga ne bi prevarili, ne ugnjetavaju nikoga, ne napadaju nikoga...*"[101] Dakle, poštenje, nenasilje, čovjekoljublje i dobronamjernost – osobine su koje su kristjani u tom periodu mogli naći još samo kod muslimana, obzirom da su ih pripadnici obiju crkava progonili i nad njima izvodili svirepe zločine s ciljem etničkog čišćenja i uništenja.

Jedina molitva koju su kristjani favorizirali iz Evanđelja - *Oče naš*, prema svom univerzalizmu, ukoliko zanemarimo određene terminološke nesuglasice, itekako ima bliskosti sa prvom kur'anskom surom *El-Fatiha*, s tom razlikom što se pristupna kur'anska sura prevashodno usmjerava na traženje upute od Allaha, a u biblijskoj pristupnoj molitvi se izravno od Boga traži opskrba, spasenje od grijeha i zaštita od iskušenja koje se ne može podnijeti. U nekim drugim kur'anskim poglavljima nalaze se *ajeti* kojim se vjernici upućuju na traženje milosti Uzvišenog Gospodara, oprost grijeha, zaštitu od kušnje i davanja blagodati kako na ovome svijetu tako i na *Ahiretu*, kao što je kur'anska dova: *Rabbena atina fid-dunja haseneten ve fil-ahireti haseneten ve kina azaben-nar / Gospodaru naš, daj nam dobro i na ovom i na Drugom svijetu i sačuvaj nas kazne u Vatri.*

Ove univerzalne aksiome sadržane u svim od Boga objavljenim religijama bile su dodatni podstrekač da kristjani prepoznaju islam i Muhammedovu a.s. misiju kao povratak izvornoj od Boga objavljenoj prirodnoj vjeri te su iz tih razloga Osmanlije doživjeli kao spasitelje koji ih neće samo zaštititi od progonitelja već i usmjeriti putem stjecanja Božije milosti i spasenja.

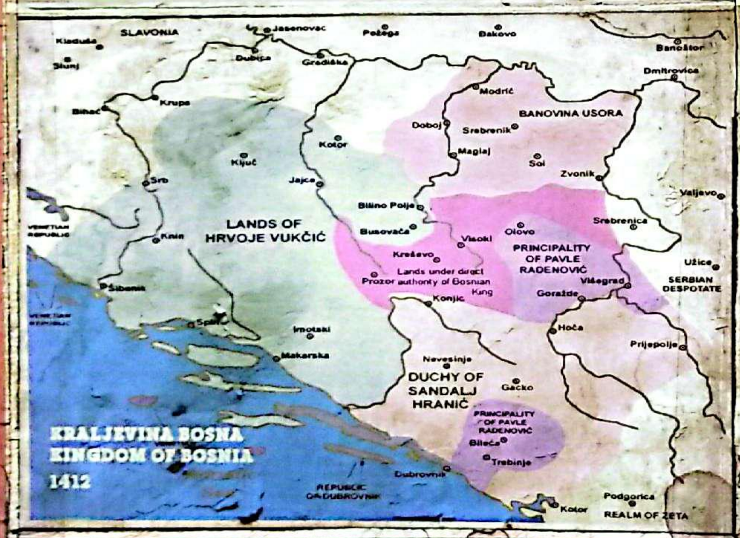
Susret sa muslimanima

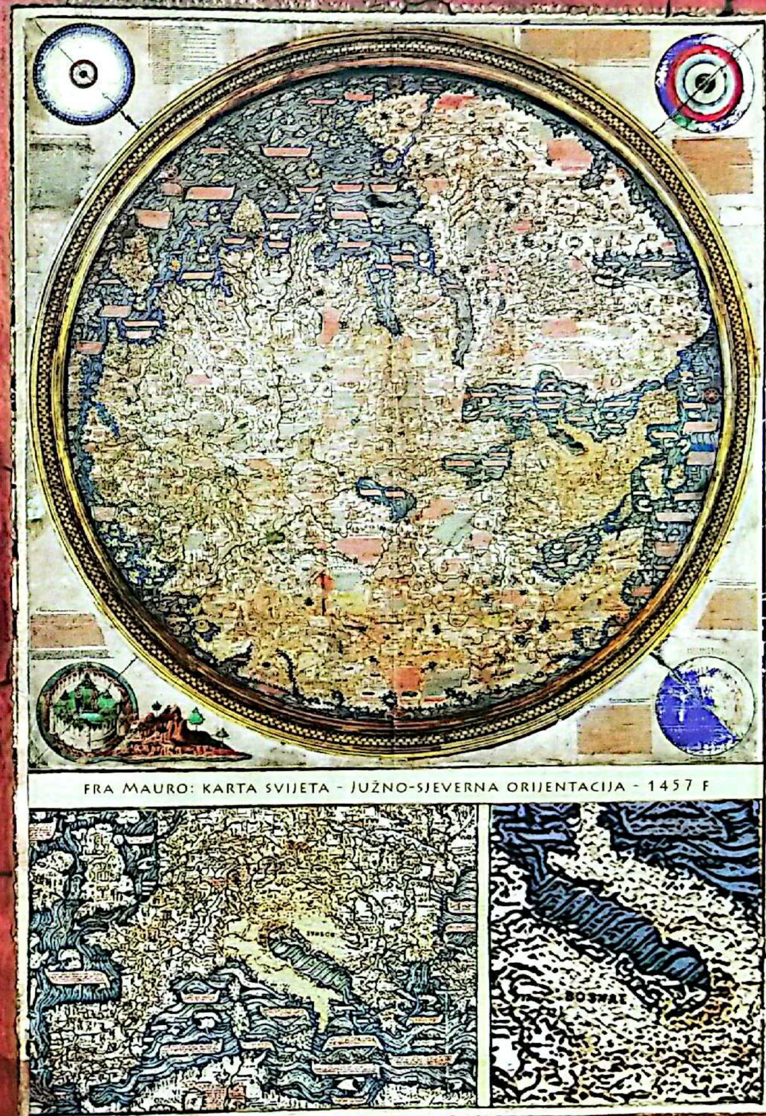
Provodeći se kroz sve procese koji su zadesili Bošnjane, koje smo nastojali sažeto objasniti, lahko je razumjeti masovni prelazak na islam ovog naroda prilikom osvojenja Bosne od strane osmanlijske vojske pod vođstvom sultana Mehmeda el-Fatiha. Svi navedeni pokazatelji u značajnoj mjeri objašnjavaju činjenicu da su Bošnjani jedini na Balkanu u radosti dočekali vjeru islam, što potvrđuje i podatak da je kod grada Jajca sultana Mehmeda el-Fatiha dočekalo 40.000 porodica koje su istoga dana primile islam.[*102] Važno je također napomenuti da su na islam prelazile sve strukture stanovništva, od uglednika i velikaša, među kojima i princ Tomo Sigismund i princeza Katarina, koja postaje Emina i čije se turbe danas nalazi u Skoplju, kao i sin najznačajnijeg humskog vlastelina hercega Stjepana, potonji veliki vezir Ahmed-paša Hercigonjić, do običnih kristjana i kristjanki.

Islam se podjednako prihvata u urbanim i seoskim sredinama, a Bošnjani su zbog toga uživali veliki ugled u osmanlijskom društvu, gdje u narednim stoljećima zauzimaju najznačajnije državne, vojne i društvene pozicije, dok bosanski jezik čak postaje zvanični jezik na sultanskome dvoru.

Tolerancija Mehmeda el-Fatiha prema onima koji nisu htjeli preći na islam, njegova *Ahdnama* bosanskim franjevcima kojom istima garantuje slobodu ispovijedanja vjere, kretanja i življenja na teritoriji svog carstva, pokazuje dubinu islamskih principa s kojima se do tada Evropa nije susretala. Taj dokument se uzima kao najstariji evropski dokument o ljudskim pravima u historiji, jer je nastao 326 godina prije francuske Buržoaske revolucije 1789. godine i 485 godina prije Međunarodne deklaracije o ljudskim pravima 1948. godine. Naravno, od njega je jedino stariji dokument *Medinska povelja* posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda a.s. kojom se Jevrejima u prvoj islamskoj državi garantuju sloboda i ljudska prava iz koga je sultan Mehmed el-Fatih i crpio osnovicu za svoju Ahdnamu.

FRA MAURO: KARTA SVIJETA - JUŽNO-SJEVERNA ORIJENTACIJA - 1457 F

VJERSKI ŽIVOT U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Vjerski život u srednjovjekovnoj Bosni odražavao je stvarnu sliku države i naroda Bošnjaka. Suštinski svjetonazor bilo je učenje bosanskih kristjana, ali je njihova zajednica od strane istočnih i zapadnih susjeda smatrana "heretičkom" te kao takva i opasnošću po opstanak države uslijed okruženja koje je izgovor borbe protiv hereze koristilo kako bi ovladalo Bosnom i njenim bogatstvima. Narod, većina plemića i dobar dio vladara zvanično je pripadao Zajednici bosanskih kristjana. Međutim, bivalo je i onih vladara koji su se, radi očuvanja države, prevjeravali na katoličanstvo, uglavnom formalno, ali je imalo i suštinskih primjera, naročito od početka 15. vijeka do propasti kraljevstva. Ispostavilo se da je očuvanje Zajednice bosanskih kristjana garant očuvanja države, jer kada je kralj Stjepan Tomaš počeo sa njihovim progonom, vrlo brzo se suočio sa najpogubnijim posljedicama – vlastitom propašću i propašću kraljevstva.[*103]

Zajednica bosanskih kristjana zasnovana na arijanskom učenju i nadograđena u određenoj mjeri svim oblicima ondašnjih "heretičkih" dualističko-manihejskih teoloških postavki, izgradila je duh Bosne kao slobodarske zemlje i Bošnjaka kao samosvojnog, originalnog i jedinstvenog naroda otvorenog duha i tolerancije prema drugom i drugačijem, a dovoljno jakog da se ophrva sa onima koji žele da ga po svaku cijenu prilagode sebi, makar to bile onovremene rimske, ugarske i mletačke sile. Uspjeli su, zahvaljujući vjerskome ubjeđenju i prema njemu izgrađenom načinu života, da se odupru svim izazovima te dovoljno ojačaju da postanu utočište ugnjetavanim i progonjenim narodima i pojedincima širom svijeta.

Pored neupitne dominacije Zajednice bosanskih kristjana, u Bosni su se kasnije javile obje varijente kršćanstva. Zapadnokršćanska, odnosno Rimokatolička crkva prisutna je od svog osnutka, odnosno, prema kršćanskim izvorima, od dolaska apostola Pavla u Ilirik i Dalmaciju iz koje se njegov nauk kretao dalje prema Bosni. Međutim, organiziranog crkvenog upraviteljskog sistema nema sve do 11. stoljeća, kada se u Trebinju osniva prva biskupija.*[104] Do tada su Bošnjaci katolici pripadali Barskoj nadbiskupiji, odnosno ranije Splitskoj, ili je još ranije izdijeljena na Solinsku i Sirmijumsku nadbiskupiju, da bi tek u poznom periodu, pod utjecajem političkih gibanja, došlo do uspostavljanja jačeg crkvenog ustrojstva na području Bosne. Kulin ban je uvidio da administrativno pripadanje Bosanske biskupije Splitskoj nadbikupiji otežava diplomatske napore za učvršćenjem države, pa je sa Dubrovčanima postigao dogovor da Bosanska biskupija postane *sufragonska* prema Dubrovačkoj mitropoliji, smatrajući da će na taj način, obzirom na trgovačke i druge kontakte sa Dubrovčanima, osigurati mir i slobodu ispovijedanja vjere bosanskih kristjana.*[105] Iako strateški dobro zamišljen, ovaj Kulinov manevar nije uspio, jer, kako smo već pisali, dukljanski vladar Vukan pokreće pitanje bosanske "hereze" kod pape Inoćentija koji organizira prvi u nizu križarskih ratova s ciljem utiranja Zajednice bosanskih kristjana. Nakon abolicije na Bilinom polju 1203. godine, kao nadzornici prevjernika i sprovodioci kršćanskoga zakonika, u Bosnu dolaze pripadnici Dominikanskoga reda.

Dominikanci su kao katolički redovnički pravac nastali početkom 13. stoljeća u Tuluzu s ciljem borbe protiv južnofrancuskih katara pod patronatom Dominika de Guzmana, koga papa Grgur kasnije proglašava svecem. Dominikanci su bili poznati po okrutnosti i svireposti prema hereticima, naročito jer ih je i papa ovlastio kao inkvizitore, i posvećenosti katoličanskom naukovanju zbog čega su i imali nazive *Domini canes – Božiji psi*, ali i *Crna braća* i *Jakobinci*.*[106]

Dominikanci su u Bosnu došli iz Ugarske gdje su imali jedan od razvijenijih centara. Njihovo djelovanje bilo je usmjereno s jedne strane na pridobijanje vladara i vlastelina koji su im, radi političkog napredovanja i postizanja ugleda kod kršćanskih zemalja, darivali posjede i izgrađivali samostane, a sa druge strane misionarenje među bosanskim kristjanima i inkvizicijsko kažnjavanje pripadnika njihove zajednice. Najveći uspjeh postići će za vrijeme vlasti Matije Ninoslava i Prijezde, koji će im darivati velika imanja i izgraditi nekoliko samostana, a papa Grgur IX ponukan time dat će im na upravljanje Bosansku biskupiju,

postavljajući za prvog bosanskog biskupa Ivana Nijemca, dominikanca iz Wildhausena.*[107]

Pritisci i česti nasrtaji dominikanaca na pripadnike Zajednice bosanskih kristjana i njihove velikodostojnike trajali su cijelo stoljeće obilježeno međusobnim napadima, križarskim ratovima i pogubljenjima istaknutih "heretika", što je izazvalo revolt, protjerivanje i pogubljenje pojedinih dominikanskih biskupa, poput biskupa Ponze (Povše), nakon čega se dominikanci pokušavaju prilagoditi bosanskome narodu i prihvataju zahtjev da se službe drže na bosanskome jeziku. To dovodi do optužbi bosanskih biskupa da su podržali krivovjerje i izuzimanje Bosanske biskupije iz Dubrovačke mitropolije te njeno izvorno vezivanje za Rim. Posljedica toga jeste pokušaj latiniziranja vjerskih službi, što stvara antagonizam kod naroda i još jače ga vezuje za bosanske kristjane te samim tim pada i značaj biskupije.

Krajem 13. stoljeća u Bosnu dolaze franjevci. Pokorničko bratstvo braće i sestara osnovao je Franjo Asirški 1209. godine s jednim od glavnih ciljeva borbe protiv "heretika" i heterodoksnih učenja unutar kršćanstva.*[108] Iz ovog bratstva razvilo se nekoliko franjevačkih redova: *red male braće* - muškaraca, *klarise* – sestara, *franjevački svjetovni red* – mješoviti muško-ženski red.

Nakon omraženosti dominikanaca, kršćanski svijet pokušao je preko franjevaca iskorijeniti bosanke kristjane. Franjevci u Bosni dobijaju potporu kako stranih vladara (naročito Ugara) tako i pojedinih bosanskih kraljeva, a svojim umnogome blažim pristupom od dominikanskoga bivaju prihvaćeni i od naroda, što dovodi do jačanja njihovoga utjecaja na bosanskome dvoru među vlastelinima, pa i pukom.*[109] Takav odnos omogućava da se 1340. godine osnuje *Bosanska vikarija* ili franjevačka biskupija Bosna srebrena, pod čijom ingerencijom potpadaju Južna Italija, Južna Ugarska, Bugarska i Rumunija. Umjesto stranih fratara koji su pri osnutku reda došli u Bosnu, većinu svećenstva čine pripadnici bošnjačkoga naroda, što dodatno učvršćuje red na području Bosne i ojačava njegovu poziciju na dvoru. Taj utjecaj će kulminirati za vrijeme vladavine Stjepana Tomaša Ostojića koji, prema njihovom nagovoru, pokreće građanski rat protiv većinskog kristjanskog naroda, što, kako smo vidjeli ranije, dovodi do propadanja države.*[110]

U Bosni su od katoličkih redova djelovali još *benediktanci* i *pavlini*. Benediktanski red nastao je u 6. stoljeću i ujedno je najstariji i najutjecajniji svećenički red u Rimokatoličkoj crkvi - dao je preko četrdeset papa. Benediktanci su svoje samostane imali u Dubrovniku, na Mljetu i u Dalmaciji, odakle se njihov misionarski rad prenosio i u Bosnu. Također, starim svećeničkim redovima pripada i red pavlina, nastao u Egiptu, ali je ekspanziju doživio u

Ugarskoj u 13. vijeku. Rasprostranjen je u Sloveniji i Hrvatskoj odakle je vršio utjecaj i na Bošnjake katolike u Bosni.*[111]

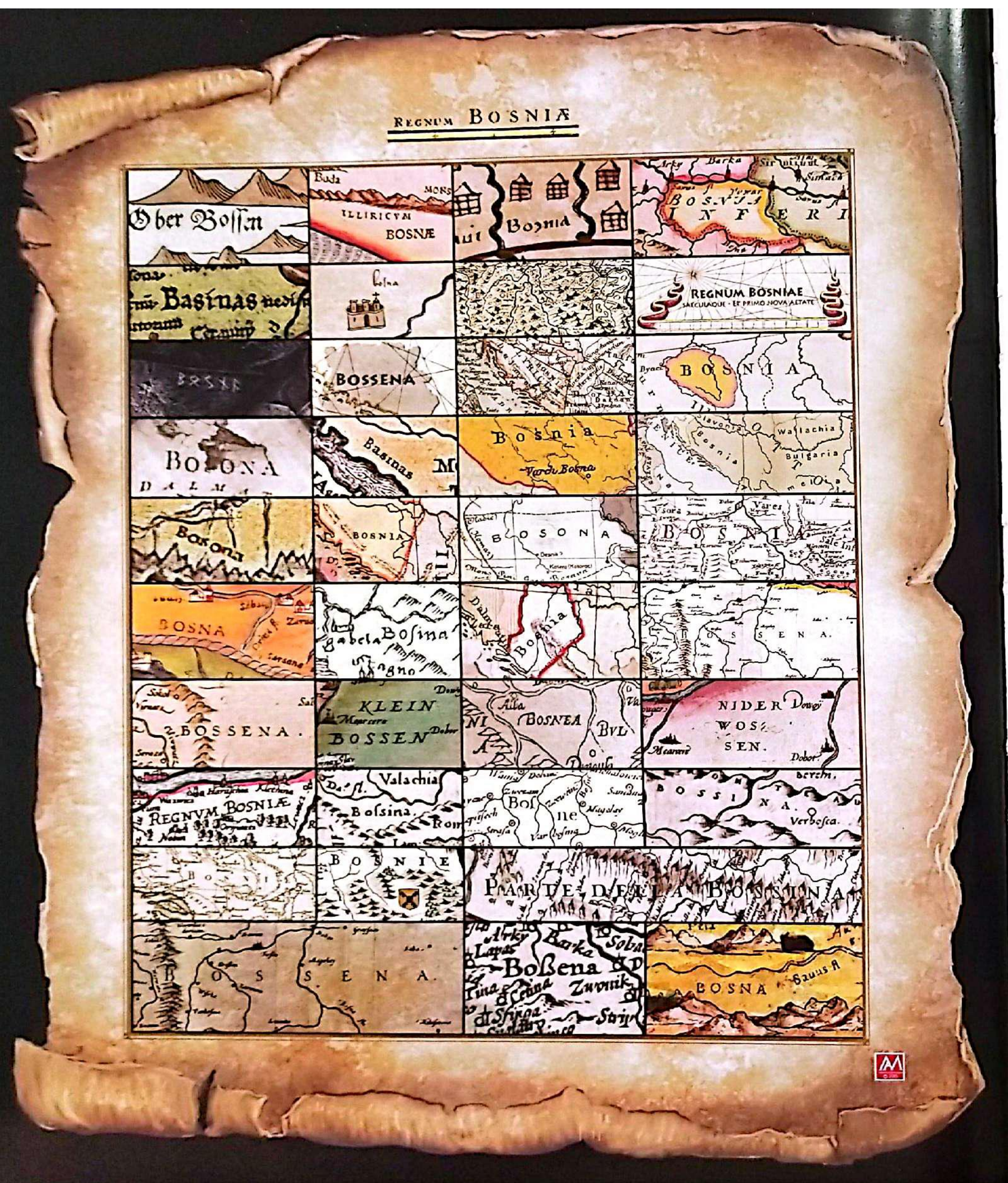
Među izvorima bosanske medijavalistike nema preciznih podataka o postojanju organizirane ortodoksne crkvene hijerarhije. Srpski autori pokušavaju naslijeđe Zajednice bosanskih kristjana i Dobrih Bošnjana predstaviti kao kontinuitet postojanja ortodoksne crkvene organizacije. Ovakvi stavovi u sukobu su sa historijskim činjenicama. Da Nemanjići nisu protjerali pripadnike Zajednice bosanskih kristjana iz Sandžaka, da ih nisu, prema njihovim izvorima, zvjerski ubijali i masakrirali, a njihovome didu jezik odsjekli, te da Savo Nemanjić nije anatemisao pripadnike ovog učenja,*[112] možda bi se, uslijed nedovoljne diferenciranosti, ovakvi stavovi srpskih autora mogli pravdati ustrajavanjem na izvođenju službe na narodnome jeziku, očuvanjem bosanskoga jezika, pisma i niza drugih narodnosnih posebnosti, odnosno njihovim istovjetnim odlikama sa kasnijom Srpskom pravoslavnom crkvom. Pobrojani momenti to ne omogućavaju, jer su se upravo iz vjerskih razloga sandžački i drugi kristjani koji su se našli pod nemanjićkom vlašću sklanjali u Bosnu. S druge strane, nepobitno je postojanje tijekom cijelog Srednjeg vijeka dijela Bošnjaka koji su u vjerskome smislu pripadali ortodoksnom učenju, da su isti u borbi za očuvanje vjerskog identiteta imali zajedničkog neprijatelja sa bosanskim kristjanima – Rimokatoličku crkvu, papu i njegove inkvizitore – što je uz osjećaj pripadnosti istom bošnjačkome narodu dovodilo do savezništava i zajedničkog djelovanja. Pravoslavni Bošnjaci će vjerovatno biti pod ingerencijom, najprije nemanjićke Pravoslavne arhiepiskopije te od 1346. godine i Skopskog sabora u patrijaršiju, koju će docnije i Osmanlije priznati obnavljajući Pećku patrijaršiju u 16. vijeku.*[113] Interesantna je i činjenica da ortodoksnih hramova u Bosni nema za vrijeme Kraljevstva, već da isti nastaju docnije pod osmanskom vlašću izgradnjom ili preuzimanjem rimokatoličkih bogomolja.

Prema svim izvorima, pripadnika Rimokatoličke i Ortodoksne crkve u Bosni nije bilo puno. Njihov procenat varirao je u odnosu na prisustvo Istoka i Zapada, dok je većina stanovništva pripadala Zajednici bosanskih kristjana. Iz tog razloga je Bosna, naročito nakon svirepog progonstva južnofrancuskih katara i italijanskih patarena, te konstantnih inkvizitorskih i križarskih pohoda postala najveća evropska oaza slobodne misli i duha. Tako su je doživljavali i svi evropski "heretici", što je doprinijelo njenom zavidnom ugledu na internacionalnome nivou.

Naročito su veze bosanskih kristjana sa albiginezima bile rasprostranjene. Albiginezi su

bosanskoga dida smatrali za vrhovnoga poglavara, a po vjerski nauk dolazili kod magistara u Bosnu na "Heretički univerzitet"*[114]. Slika koju su vidjeli u Bosni činila se nestvarnom, obzirom na zlodjela, progone i surovost koju su doživjeli u svojoj zemlji, naročito u križarskim ratovima početkom 13. stoljeća. Iz tih veza i tolike sličnosti između učenja bosanskih kristjana i katara, jer su mnogi katarski studenti iz Francuske, Španjolske, Italije, pa čak i Engleske, kao i bogumilski iz Bugarske i patarenski iz Italije, knjige svojih bosanskih učitelja prevodili na vlastite jezike, vjerovatno je nastala i pojava *bosanskoga pape* kao vrhovnog poglavara svih "heretika"*[115]

Heterodoksni papa je do polovice 12. vijeka boravio u Konstantinopolju. Sveheterodoksnim saborom u Sen Feliksu 1167. godine predsjedava papa Nikitas iz Konstantinopolja. Nakon progona heterodoksa iz Konstantinopolja*[116] i cijeloga Istočnoga Rima, papinstvo preuzimaju katari Langdoka, Lombardije, Katalonije i Francuske, odakle se papa sa većim brojem sljedbenika, nakon spomenutih križarskih ratova, seli u Bosnu i u narednom periodu papinstvo sa katarskih prelazi na bosanske svećenike.*[117] Već kasnije imamo dokaze da katari, patareni i drugi heterodoksi govore da je njihov vrhovni poglavar, odnosno papa, u Bosni. Ova činjenica pojašnjava nastojanja Rima da po svaku cijenu iskorijeni Zajednicu bosanskih kristjana i njihovo svećenstvo.

DRŽAVA BOSNA

U procesu nastanka naroda veoma važnu ulogu imalo je nekoliko pokazatelja koje ćemo pokušati približiti u ovom poglavlju. Elaborirat ćemo one ključne momente koji se odnose na životni prostor Bošnjana i stvaranje njihove države. Sagledavanjem svih ovih komponenata, nadamo se, dobit ćemo cjelovitiju sliku o ovom narodu koji zauzima središnji dio Balkana, preko koga su se kroz povijest prolamala skoro sva ključna civilizacijska i druga pomjeranja koja su se događala u Evropi, od drevnih civilizacija kakve su helenska, rimska i istočnorimska, preko srednjovjekovlja i osmanske dominacije, pa sve do moderne evropske historije i lomova Prvog i Drugog svjetskog rata, perioda komunizma i postkomunizma, pa sve do trenutačnih regionalnih tranzicijskih i svjetskih globalističkih stremljenja. Na koncu, spoznajom ovih pokazatelja mnogo ćemo lakše prodrijeti i svestranije dokučiti i ono što se događa u trenutku našega življenja te razumjeti trenutačne i one dalekosežnije procese koji se događaju neposredno oko nas.

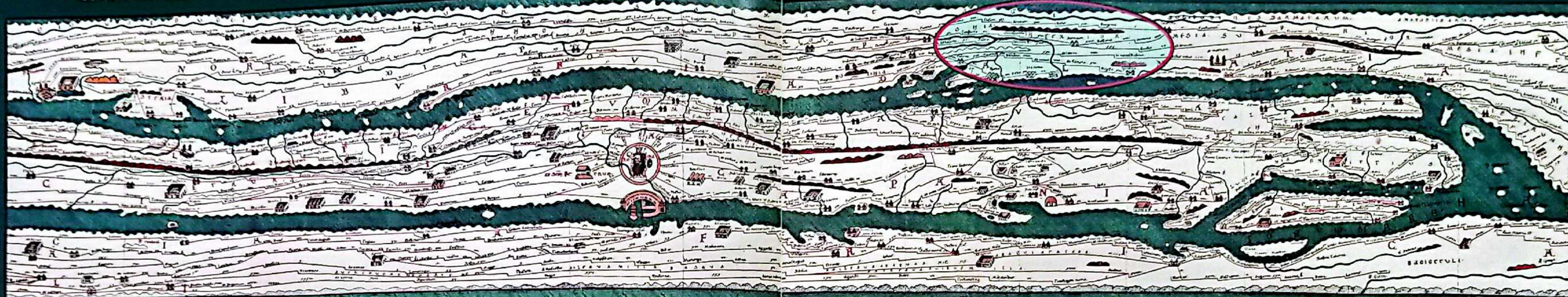

BOSNA NA KARTI ISTOČNOG RIMSKOG CARSTVA - MEDITERAN
(ROMANII IMPERII QVA ORIENS EST - DESCRIPTIO GEOGRAPHICA 1669)

BOSNA (BOSONA) JE AKCENTIRANA U OKVIRU PROVINCIJE DALMACIJE NA GRANICI ZAPADNOG I ISTOČNOG RIMSKOG CARSTVA

Peutingerianova karta rimskog carstva (Tabula Peutingeriana, Peutinger ... - cestovna mreža u Rimskom carstvu - teritorija Bosne posebno je izdvojena -

Originalna karta na kojoj se temelji, vjerovatno potiče iz 4. ili 5. stoljeća, a sama je temeljena na karti koju je pripremio Agrippa za vrijeme vladavine cara Augusta.

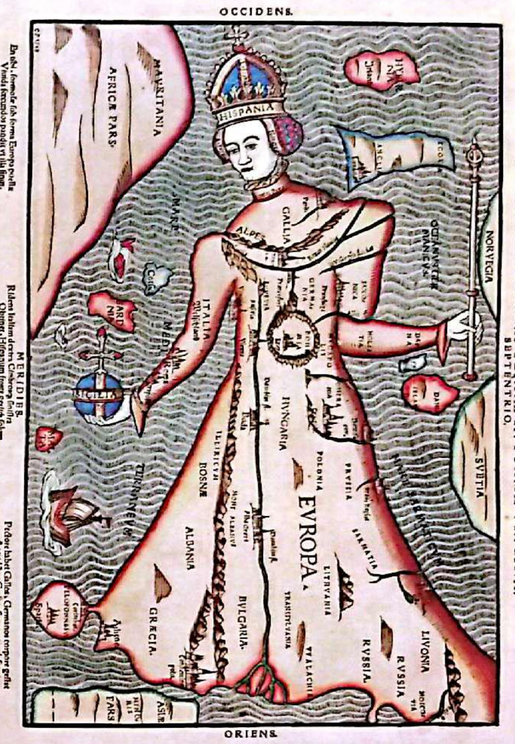

Rimske provincije: Ilirik, Makedonija, Dacia, Mezija, Panonija i Trakia (200. pne)

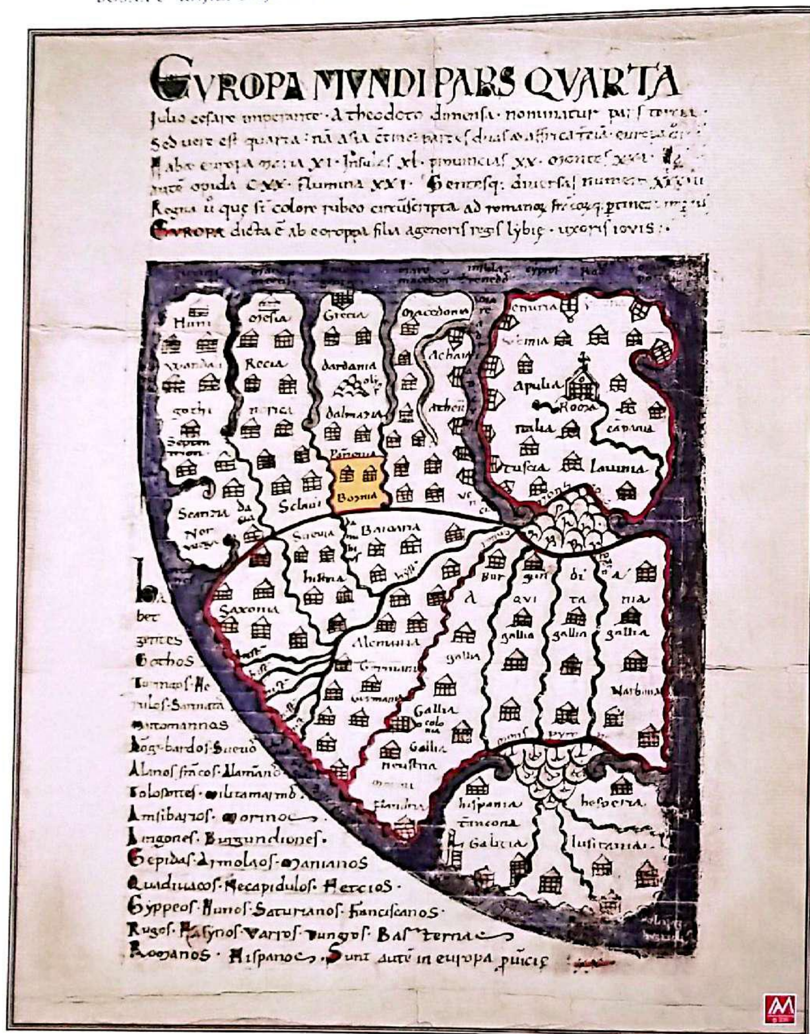
Bosna na karti zapadnog dijela Ilirika (Theatrum Orbis Terrarum - Illyricvm, 1595)

DESCRIPTIO TOTIVS ILLYRIDIS XVI. NO. TAB.

LIJEVO:
SEBASTIAN MUNSTER - KARTOGRAFSKI OPIS SJEVERNOG ILIRIKA, [DESCRIPTIO TOTIUS ILLYRIDIS XVI] (1570)
RANA KARTA ILIRIKA KOJA POKRIVA DANAŠNJE PODRUČJE SLOVENIJE, HRVATSKE I BOSNE. U GORNJEM LIJEVOM UGLU (TERITORIJ BOSNE) NASELJA SU OZNAČENA SA SIMBOLOM POLUMJESECA. LJESTVICA KARTE JE IZRAŽENA U NJEMAČKIM MILJAMA. ILUSTRACIJE SU U TEHNICI DRVOREZA I OKRUŽUJU NATPISE NA LATINSKOM TEKSTU.

GORE:
SEBASTIAN MUNSTER - EVROPA KAO KRALJICA [EUROPE AS A QUEEN (1545/1570)]
OVAJ MUNSTEROV RAD NALAZI SE MEĐU PRVIM KARTOGRAFSKIM PRIMJERIMA GDJE ZEMLJE I KONTINENTI DOBIJAJU OBLIKE LJUDI I ŽIVOTINJA. BOSNA JE DATA U OKVIRU ILIRIKA.

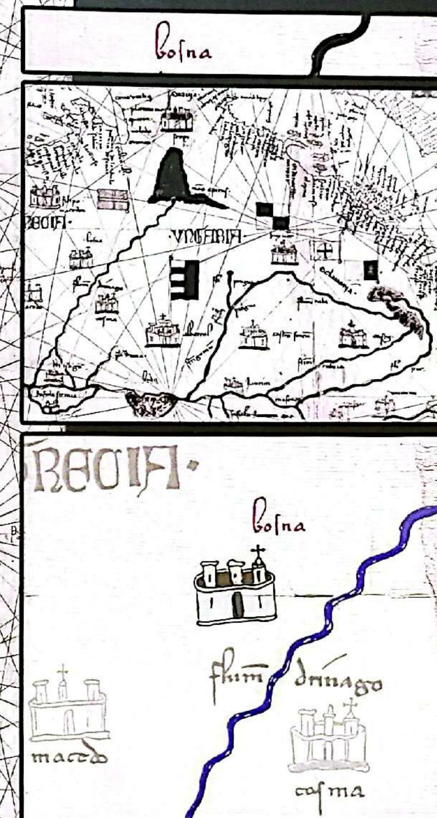

Philip Cluverius - Veteris et Nova Pannoniae et Illyrici Descriptio, 1697.

claudius ptolemy lienhart holle - [quinta europe tabula - title on verso], 1482.

Evropa i Bosna na "petoj tabli" Klaudija Ptolomeja i Lienharta Höllea, 1482.

Bosna na pomorskoj karti Angelina Dulcerta iz Majorke (1339. godine). Pored vinjete grada, s dvije kule i sakralnim objektom, upisan je naziv "Bosna", koji je lociran uz srednji tok rijeke Drine (Drinago).

Dugo su bosanski historičari ovu kartu smatrali za prvu na kojoj se pojavljuje naziv "Bosna". Na sreću nisu bili u pravu.

Vidi: Karta Bosne u "Knjizi cvijeća" - "Europa mundi paus Quarta" iz 1120.

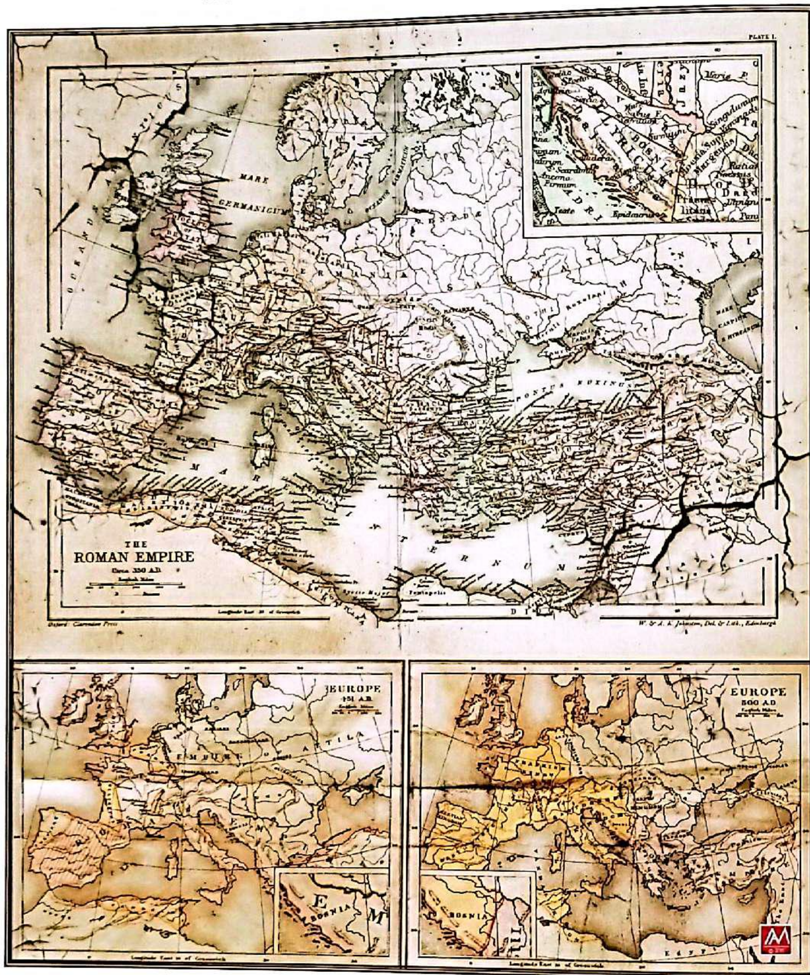
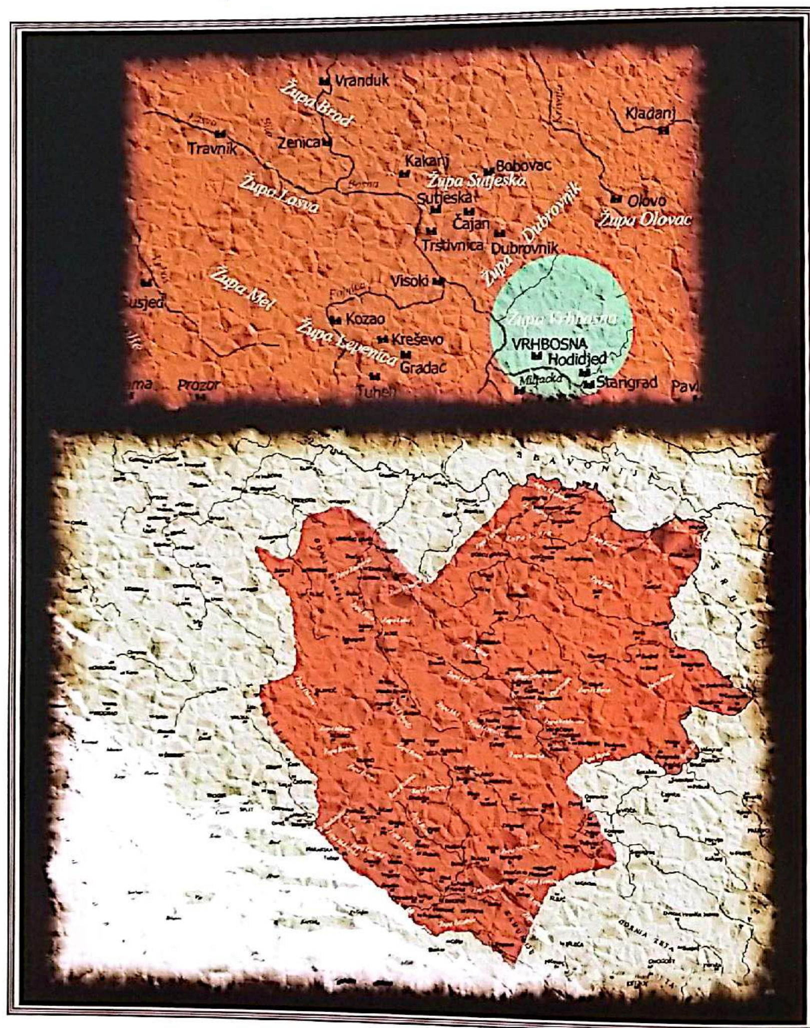

PLATE I.
MARE GERMANICUM
THE ROMAN EMPIRE
EUROPE 451 A.D.
EUROPE 500 A.D.
BOSNIA
W. & A. K. Johnston, Del. & Lith., Edinburgh

PLATE 33/I
CAROLINGIAN TIMES
768-900
BANNATE BOSNIA
English Miles.
KARENTANUM
AVARI
(HUNI)
Carniola
BOSNIA
Illyrii
ADRIATICUS
BENEVENTANA
Oxford: Clarendon Press
W. & A. K. Johnston, Del. & Lith., Edinburgh

Trstivnica
Dubrovnik
soki
ševo
Gradac
VRHBOSNA
Hodidjed
Miljacka
Stangrad
Kotorac
Pavlov

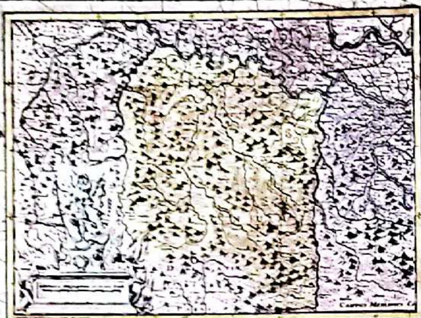

KINGDOM
OF
HUNGARY
Veszprim
Kalocsa
Fünfkirchen
Drave R.
Slavonia
Agram
Save R.
OF CARINTHIA
Villach
STYRIA
1180
Pettau
Cilli
Laibach
M. OF CARNIOLA
M. of Istria
Pola
Zengg
Dalmatia
Zara
Bosnia
Vardh Bosna
Spalato
Rama
RASCIA
Ragusa
ADRIATIC SEA
Sinigaglia
Ancona
To Byz. Emp. 1151-1167
Chieti
Siponto
Manfredonia
Foggia
Trani
KINGDOM
OF
HUNGARY
Bosnia 1200
Scale 1: 9 000 000
Miles
Long. East 10 of Greenwich

Vranduk
Župa Brod
Kladanj
Travnik
Zenica
Kakanj
Bobovac
Župa Sutjeska
Sutjeska
Olovo
Župa Lašva
Čajan
Župa Olovac
Župa Dubrovnik
Trstivnica
Dubrovnik
Visoki
Župa Mel
Kozao
Župa Vrhbosna
Kreševo
VRHBOSNA
Župa Lepenica
Hodidjed
Gradač
Miljacka
Starigrad
Prozor

The Byzantine Empire, 1265—1355.
BOSNIA
KINGDOM OF BULGARIA
BLACK SEA
MONGOL DOMINIONS
SELJUK TURKS
KINGDOM OF CYPRUS
DOMINION OF THE MAMELUKES
I The Byzantine Empire in 1265.
Byzantine Empire
Greek Empire of Trebizond
Greek Despotat of Epirus
Kingdom of Bulgaria
Kingdom of Servia
Wallachian States
States under Latin rule
Palatinate of Cephalonia
Venetian possessions
Mongol dominions and Seljuk Turks
Dominion of the Mamelukes
BOSNIA
WALLACHIA
KINGDOM OF BULGARIA
BLACK SEA
BYZANTINE EMPIRE
EMPIRE OF TREBIZOND
KINGDOM OF CYPRUS
DOMINION OF THE MAMELUKES
II The Byzantine Empire and the Ottoman Turks in 1355.
Byzantine Empire
Greek Empire of Trebizond
Kingdom of Armenia
Ottoman (Osmanli) Turks
Other Turks
Kingdom of Servia at its greatest extent
Kingdom of Bulgaria
States under Latin rule
Venetian possessions
Genoese possessions
Dominion of the Mamelukes
Medieval Bosnia

IDENTIFIKACIJA I RAZVOJ TERITORIJE BOSNE NA KARTAMA EVROPE OD 1. DO POLOVINE 14. STOLJEĆA

REGNUM BOSNIA

BOSSENA

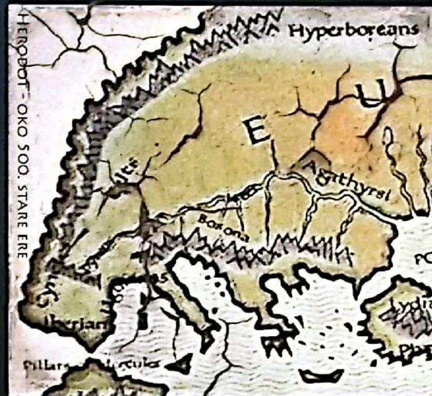

REGNUM BOSNIAE

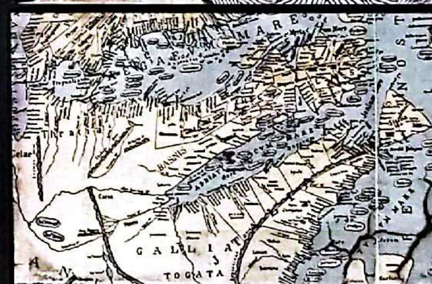
SAECULAQUE - ET PRIMO NOVA AETATE

BOSSENA - BOSONA - BASINAS - BASNIS - BOSNIA

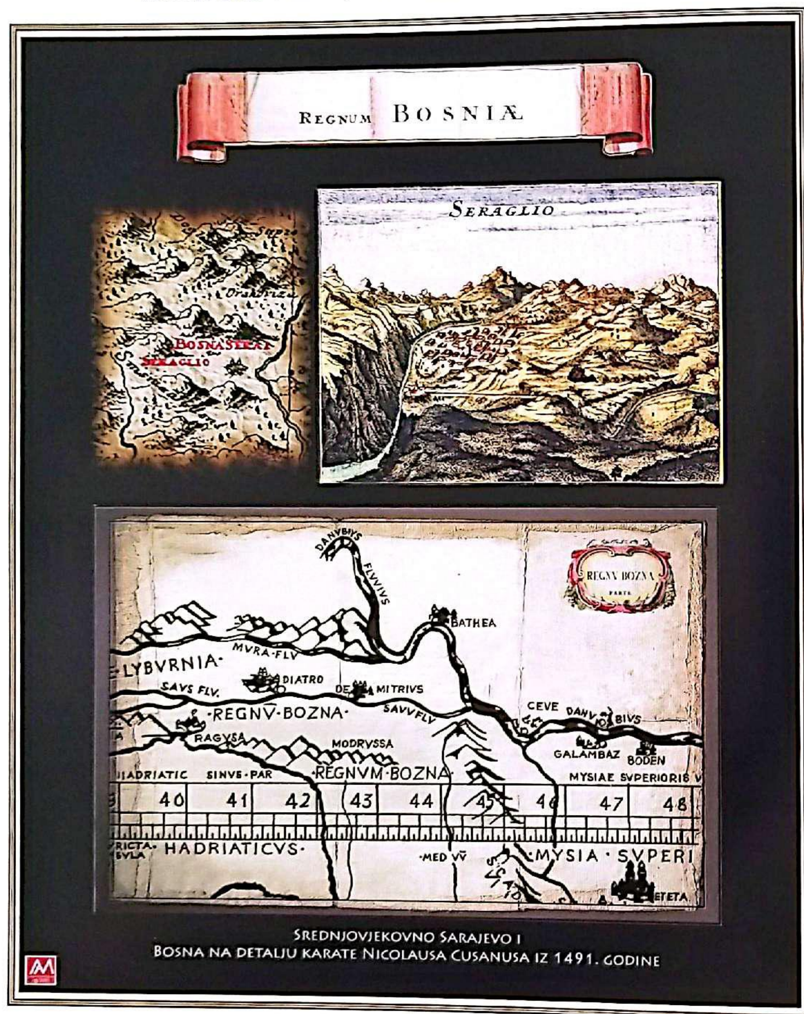
HERODOT - OKO 500. STARE ERE

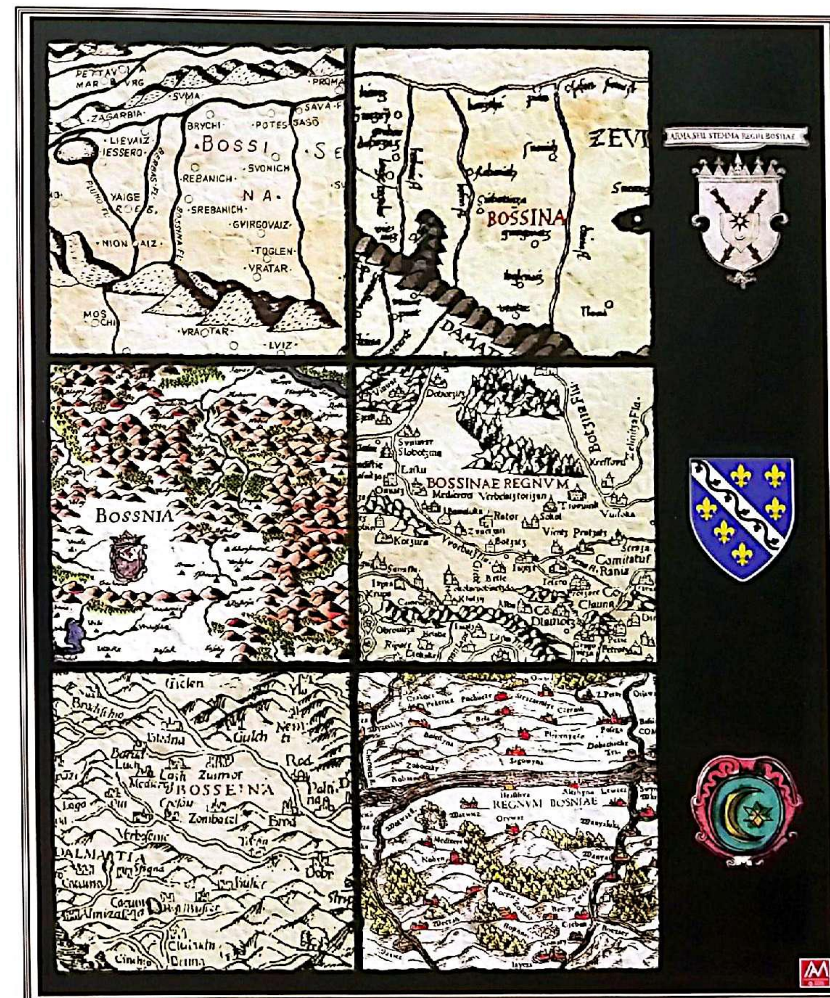

Srednjovjekovno Sarajevo i
Bosna na detalju karate Nicolausa Cusanusa iz 1491. godine

SREDNJEVJEKOVNA KRALJEVINA BOSNA NA KARTI JUGOISTOČNE EVROPE

REKONSTRUKCIJA SREDNJEVJEKOVNE KRALJEVINE BOSNE PO NACRTIMA MARKA VEGE

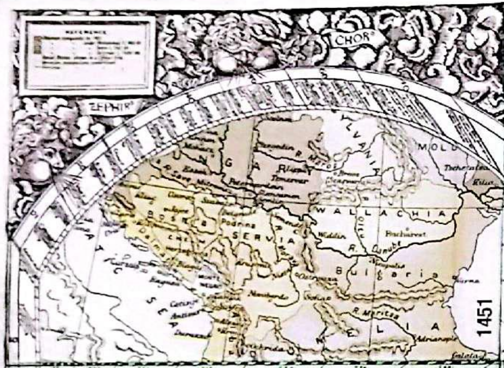
BOSNA U 14. STOLJEĆU NA KARTI EVROPE

BOSANSKI SANDŽAK 1468. GODINE - PODJELA NA VELIKE VILAJETE

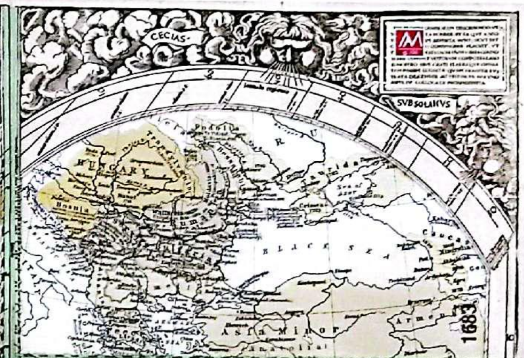
SANDŽAK NA AUSTRIJSKOJ KARTI IZ 1862. GODINE (JOHNSON MAP)

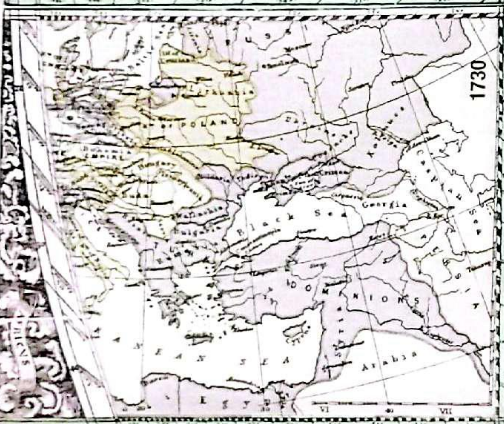

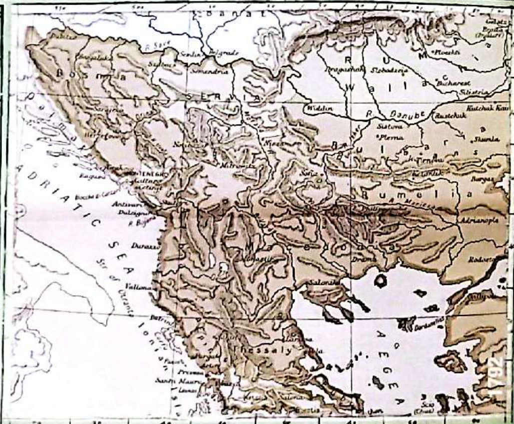

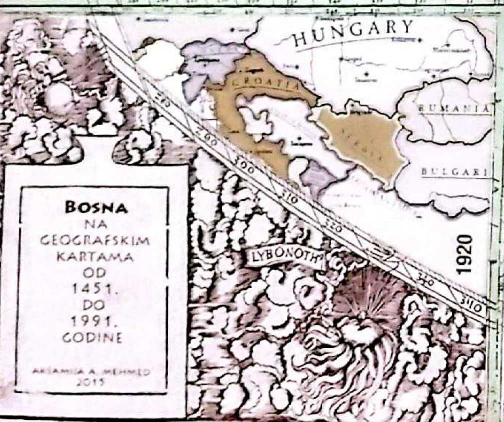

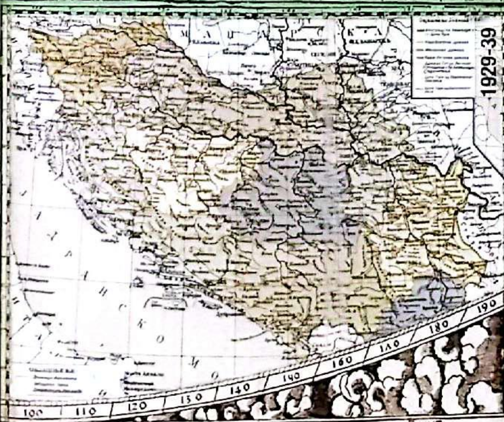

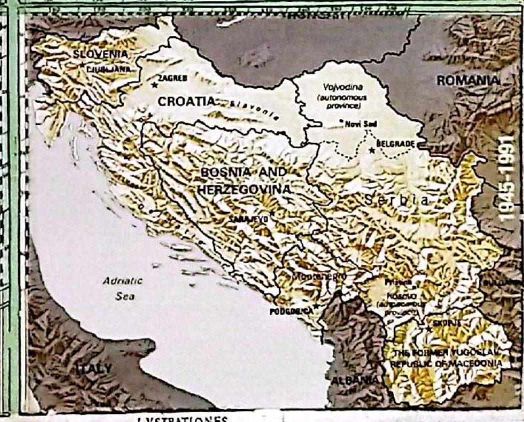

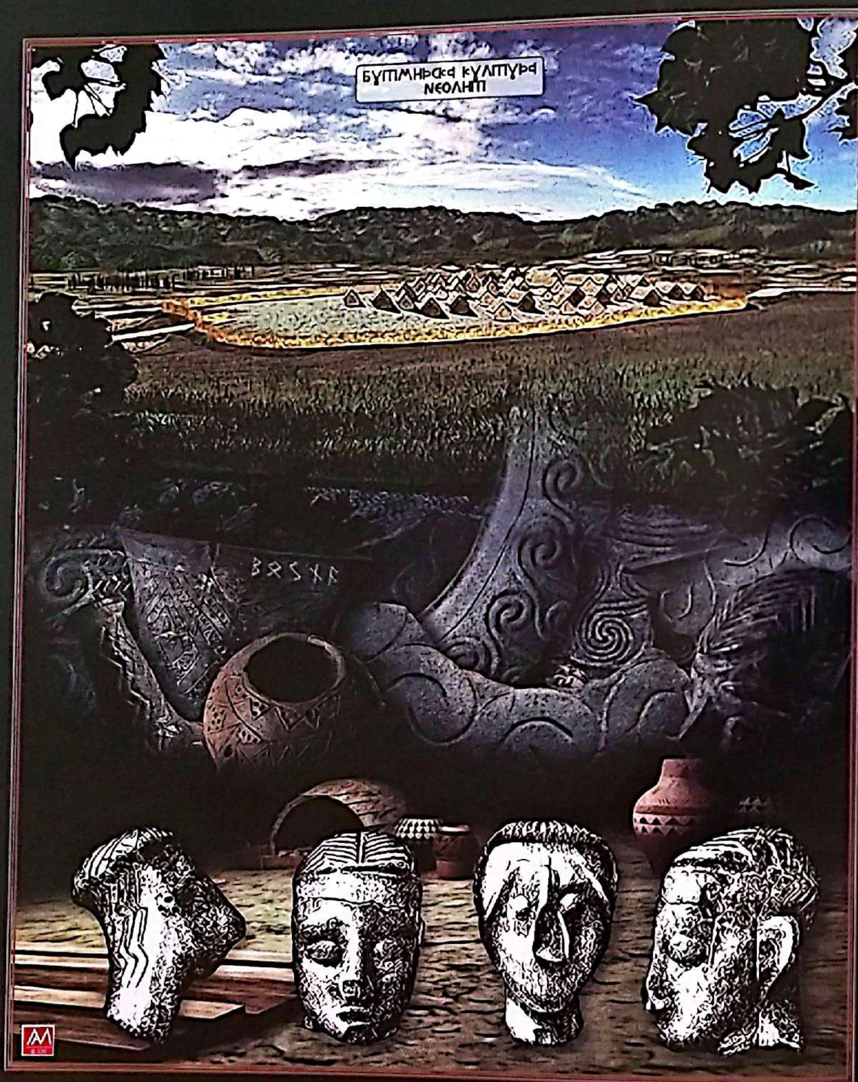

Bosna
na geografskim kartama od 1451. do 1991. godine

Akšamija A. Mehmed
2015

VNIVERSALIS COSMOGRAPHIA SECVNDVM PTHOLOMAEI TRADITIONEM ET AMERICI VESPVCII ALIORV QVE LVSTRATIONES

RAZVOJ CIVILIZACIJSKE STRUKTURE BOSNE - BUTMIRSKA KULTURA - NEOLIT

ŽIVOTNI PROSTOR

Prahistorija

Narodi, rodovi i plemena od čijeg koncentrata nastaju Bošnjani naseljavali su četiri važna čvorišta današnjeg središnjega Balkana: Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju i Sandžak u najširem obuhvatanju teritorija označenih tim imenom. Ili, drukčije kazano, starosjedilačko stanovništvo Ilirika: Japodi, Daorsi, Ardijejci, Desitijati, Mezeji, Skordijci, Plereji, Autarijati, Liburni, Dalmati i drugi koje čine temelj Bošnjana naseljavalo je ove današnje četiri razuđene i geografski povezane cjeline.*[118]

Jedna od najstarijih dokazanih civilizacija na tlu Evrope upravo je nastala na prostoru Bosne - *Butmirska kultura*, iz perioda kasnoga neolita, negdje između 5.200 god. p.n.e. do 3.200. god. p.n.e., koja se prostirala na području Butmira kod Sarajeva, Kiseljaka, Okolišta i Obre. U arheološkim istraživanjima pronađeno je mnoštvo specifične keramike, organizirano naselje zemunica, ljudske i životinjske figure od pečene gline koje svjedoče o razvijenom i dobro organiziranom životu.*[119]

Kontinuitet razvoja civilizacije na tlu Bosne svjedoči i *Glasinačka kultura* koja se proteže od 1.800. god. p.n.e. do 200. god. p.n.e. i obuhvata period od bronzanog do latenskoga, odnosno predilirskoga i ilirskoga doba u istočnoj Bosni i Sandžaku, pretežno naseljenom Autarijatima.*[120] Na nju se nadovezuje *Pešterska kultura* čija su istraživanja naglo zaustavljena nakon izvjesnih otkrića na lokalitetima Pružanj, Melaje i dr., da bi se tek u novije doba interes istraživača za nju pojačao.*[121]

Hercegovina je također od prahistorije naseljena. Arheološko nalazište Badanj kod Stoca svjedoči o prisustvu pračovjeka na ovim prostorima još prije 14.000 godina. Crtež ili gravura lovačkoga prizora, životinje, uklesan u stijeni pokazuje stepen razvijenosti kulture i civilizacije i njene povezanosti sa sličnim otkrićima na području Rimskog imperija, odnosno Sicilije i drugih krajeva današnje Italije.[*122] Cijela Hercegovina prekrivena je antičkim *tumulima* i još uvijek neistražena, tako da novija istraživanja daju potpuniju sliku, kao što je recimo nedavno istraživanje na Hutovom blatu pokazalo da se na dnu jezera nalazi više olupina brodova starih preko dva milenija za koje naučnici imaju ozbiljne indicije da su pripadali ilirskim plemenima.[*123]

Sandžak je od prahistorije nedjeljivo povezan sa Bosnom, o čemu svjedoči i naprijed spomenuta veza Glasinačke i Pešterske kulture. Na području općine Tutin istražena je Smalućka pećina i pronađeni su dokazi da je ista bila naseljena 2.000 godina prije nove ere.[*124] Na mnogim lokalitetima oko Novoga Pazara, Sjenice, preko Pešteri i Bihora pronađeni su znatni artefakti koji svjedoče ljudsko prisustvo na ovom području još od prahistorije.[*125] Da u Sandžaku ništa od arheoloških naslijeđa nije istraženo svjedoči i najnovije otkriće u Plavu, gdje su se ukazali ostaci antičkog groblja starog 3.500 godina prilikom radova na lokalnoj infrastrukturi. Pronađeni su i značajni artefakti te potvrđene indicije da je na ovom području postojalo ilirsko utvrđenje. S druge strane, poražavajuća je činjenica da je ovo prvo arheološko istraživanje u ovoj oblasti, prema riječima Lutovca iz beranskoga Polimskoga muzeja, a i ono je rađeno tek nakon što su radnici pri izradi komunalne infrastrukture naišli na ostatke grobova.[*126]

Još u prvom stoljeću nove ere spominje se teritorij Dalmacije koji obuhvata prostor od Jadranske obale do Drine na istoku i Budve na jugoistoku.[*127] Na ovom prostoru su živjeli isti ilirski narodi i plemena kao u Bosni, Hercegovini i Sandžaku, što će vjerovatno i biti presudno da Rimljani upravo ove teritorije uzmu za središte Ilirika kao jedinstvene organske cjeline naseljene pretežno ilirskim narodima sve do dolaska Kelta, Germana, Avara, Vandala i Slavena, koji mijenjaju etničku, demografsku i teritorijalnu sliku ovog prostora.

ZAVISNE FEUDALNE DRŽAVE NA TERITORIJI ILIRIKA

Ilirik

Spomenute teritorije koje određujemo kao zemlju Bošnjana u periodu od željeznog doba do ovladavanja Rimskog imperija ovim prostorom razvijale su snažnu civlizaciju koja je dolazila u dodir sa svim naprednim društvima. Naročito je vidljiv helenski utjecaj i to preko trgovačkih i drugih veza pretežno sa Daorsima, što potvrđuju i nalazi u nekropolama u Atenici, Glasincu i Novome Pazaru, kako bilježi Mesihović, a naročito su takvi dodiri prisutni u Hercegovini, gdje je pronađena i grčko-ilirska kaciga i niz drugih artefakata, što je posljedica grčkog ovladavanja jadranskom obalom, koji povezuju ova dva naroda i svjedoče o njihovome savezu.[*128]

S druge strane, Rimski imperij je polahko uzimao primat, carstvo se naglo širilo i težilo da osvoji balkanski predio zbog ovladavanja strateškim položajima i rudnim bogatstvima. Povod napada bio je sprječavanje piratskih nasrtaja na rimske brodove, ali suštinski je rat usmjeren protiv ilirske kraljice Teute i Dimitrijusa sa Farosa.[*129] Iako su ratovi trajali preko četiri decenije (218-168. god. p.n.e.), Rimljanima je trebalo skoro dva vijeka da poraze ilirska plemena Dalmacije i Hercegovine, nakon čega su uspostavili vlast na cijelom teritoriju Balkana.[*130] Ubrzo je formirana *provincija Dalmacija* na prostoru Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore sa sjedištem u Salonu (Solin), a nešto kasnije i prefektura *Ilirik* koja je obuhvatala cijeli zapadnobalkanski prostor te je na koncu i nužno izdijeljena na *Gornji* i *Donji Ilirik*.[*131] Te su granice kasnije učvršćene duž *Teodosijeve linije razgraničenja* koja će postati i suštinska granica zapadnoga i istočnoga Rimskoga carstva sa Bosnom kao međugraničnim prostorom.

Cjelokupan Ilirik sastojao se od dviju cjelina – *decezija Panonije* i *Mezije* – i obuhvatao je teritorije današnjih država Austrije, Mađarske, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Makedonije, Albanije, Grčke i Bugarske. Naš teritorij bio je jedan od sedam provincija *decezije Panonija*, koja je još obuhvatala šest provincija: Priobalnog i Sredozemnog Norika, Donje i Gornje Panonije te Panonije Savije i Valerije.[*132]

Rimljani su zadugo pokušavali da ovladaju zemljom Ilira. Najprije im je to pošlo za rukom u priobalju gdje se otvorena granica prema italijanskome teritoriju širila i davala mogućnost lakše kontrole,[*133] dok su sa ilirskim narodima u planinskim predjelima Hercegovine, Crne Gore, Bosne i Sandžaka imali većih poteškoća i zato su primjenjivali taktiku tihog prilagođavanja kroz dovođenje kolonista i asimilacije uglednijih i važnijih plemenskih rodova.[*134] Na taj način su, lukavom i strpljivom imperijalističkom taktikom, za nekoliko vjekova uspjeli uspostaviti vlast na cijelom ovom području, koje je dodatno postalo rovito nakon političko-vjerskih previranja u procesu prelaska na kršćanstvo, a naročito tokom podjele kršćana na rimokatolike i ortodokse. U tim previranjima prefektura Ilirik je nekoliko puta prelazila iz jednog dijela carstva u drugi, iz ruku rimokatolika u ruke ortodoksa, odnosno, trvenja Rima i Konstantinopolja su se završavala upravo na ovoj liniji razgraničenja koja je predstavljala središnju i nikada do kraja pokorenu zemlju u kojoj su se već dobrano ukorijenili sljedbenici arijanstva.

Postepeno slabljenje centralnih vlasti dovelo je do stvaranja više manjih država koje su nastajale na ostacima ilirsko-gotsko-keltskih naroda, njihovih potomaka i nadolazećih Slavena, tako da od ranog Srednjeg vijeka na ovom prostoru možemo govoriti o zavisnim feudalnim državama Paganiji, Dukljі, Zahumlju, Travuniji, Bosni, Raški, Zeti.[*135]

Paganija je nastala na ostacima prve ilirske provincije na oblasti Dalmacije i sliva rijeke Neretve. Travunija se prostirala na potezu istočne Hercegovine i dubrovačkoga predjela, ne uključujući u to i grad Dubrovnik. Duklja je bila na području Crne Gore i Sjeverne Albanije. Nakon propasti dukljanske vladarske dinastije Vojislavljevića, na ovom prostoru nastaje država Zeta. Zahumlje je obuhvatalo južnu Dalmaciju te značajne dijelove Hercegovine i Bosne. Bosna je također bila zasebna feudalna državna tvorevina te na koncu *Rascia* ili Raška čije je središte bilo na području današnjeg Sandžaka.[*136]

Sve ove države, banovine, vojvodstva ili kraljevine bile su uzajamno povezane i činile su ostatke Ilirka koji su se, pod utjecajem novopridošlih naroda i vrhovne vlasti tadašnjih imperija, počeli diferencirati po vjerskoj osnovi, što je uvjetovalo i podjele prema političkome i vojnome opredjeljenju te na kraju dovelo do rađanja nacionalnih država većine današnjih balkanskih naroda.

MAKSIMALNI PROSTOR DRŽAVE BOŠNJANA OD 9 -15. STOLJEĆA

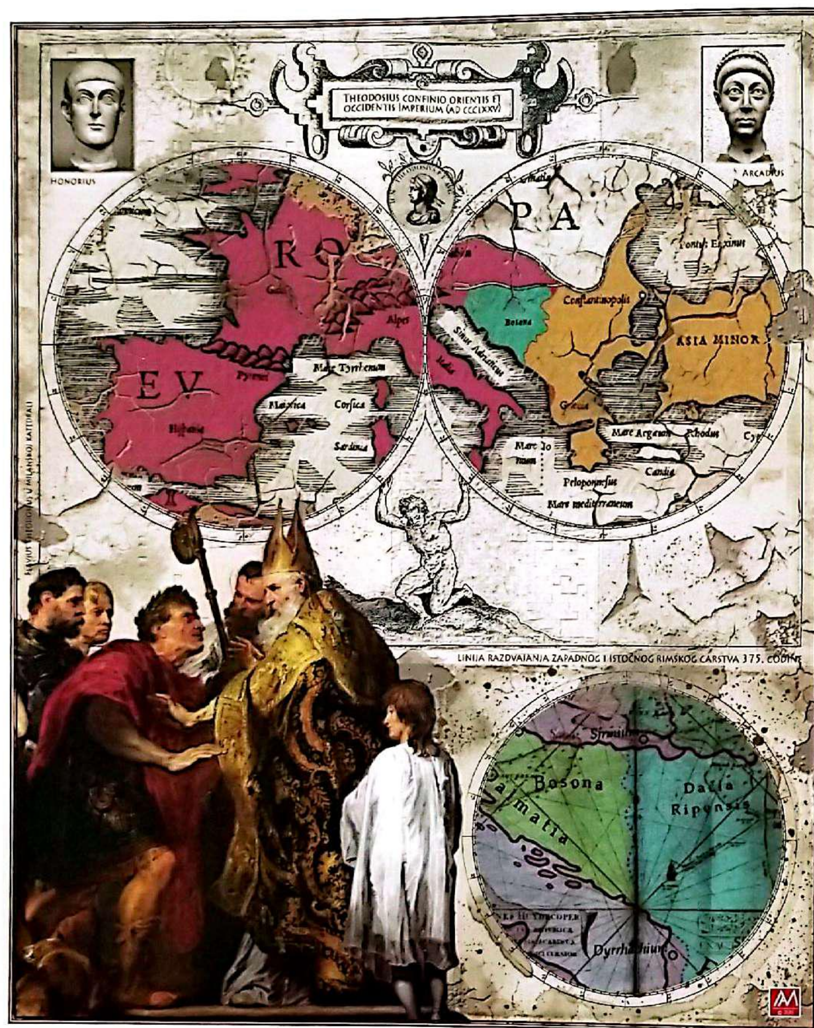

Banovina i Kraljevina Bosna

Prva samostalna državna organizacija Bošnjana bila ja Banovina Bosna. Smještena u središte Ilirka, između dva ogranka Teodosijeve linije razgraničenja Istoka i Zapada, uspijevala je da očuva samostalnost, slobodarski duh i toleranciju, što je učinilo obećanom zemljom za sve protjerivane "heretike", arijevce, bogumile, patarene, babune iz cijele Evrope, koji su se spajali sa Bošnjanima već naviknutim da poštivaju različitosti i iste prihvataju kao svoje bogatstvo, za razliku od svih drugih država nastalih na Iliriku koje su se morale odrediti za jednu ili drugu varijantu kršćanstva i to konstantno dokazivati krećući u krvave obračune sa svojim doskorašnjim sunarodnicima, što je u konačnici proizvodilo diferencijacije, antagonizme, neprijateljstva, a što je odgovaralo velikim imperijima jer su na taj način lakše trajno zagospodarili Balkanom i promijenili njegov nekadašnji identitet.

Banovina Bosna konstituirana je na feudalnome principu. Ilirski plemenski savez smijenjen je vlastelom izniklom iz njega koja se dijelila na *velmože*, *vlastelu* i *plemiće*.*[137] Bosna je bila banovina od svog osnivanja sredinom 9. stoljeća, pa sve do krunisanja bana Tvrtka za kralja kada postaje Kraljevina Bosna i kao takva postoji sve do osmanskih osvajanja sredinom 15. stoljeća. Dakle, u skoro pet stoljeća postojanja srednjovjekovna Bosna, kao središnja zemlja Bošnjana, obuhvatala je teritoriju koja je u najvećem dijelu predstavljala teritorij nekadašnjeg Ilirka.*[138] U kontinuitetu su bosanski vladari upravljali Bosnom, Humom ili Hercegovinom u najširem smislu tog teritorija koji je podrazumijevao veći dio današnje Crne Gore, sa sve Bokokotorskim zaljevom, dobar dio Dalmacije te s određenim oscilacijama gospodarili su i Sandžakom, koji je jedno vrijeme, našavši se u centru nemanjičke države, doživio pogrom autohtonoga stanovništva, ali se kasnijim krunisanjem Tvrtka za kralja Bosne, Srbije i Donjih kraja vratio u sastav Bosanskoga kraljevstva i takav ostao sve do dolaska Osmanlija.*[139] Upravo u ovom periodu su se Bošnjani definirali kao narod sa svim sastavnicama identiteta, o kojima će biti riječi u narednim dijelovima studije.

TEODOSIJEVA LINIJA RAZGRANIČENJA ZAPADNOG I ISTOČNOG RIMSKOG CARSTVA

Bosna između Zapadnog i Istočnog Rima

- Teodosijeva linija -

Flavije Teodosije, jedan od velikih vladara Rima, od 375. do 395. godine, smatra se posljednjim imperatorom koji je vladao cjelovitim Rimskim carstvom.*[140] Zbog sve većih vjerskih, kulturoloških i političkih razlika između Zapadnog i Istočnog Rima, Teodosije se odlučio na podjelu carstva na dva dijela. Linija razgraničenja između dva dijela Carstva, kod historičara poznata pod imenom *Teodosijeva linija*, uspostavljena je na relaciji sjever-jug, po kojoj se i danas ovaj prostor Evrope dijeli na katolički i ortodoksni. Posebna zanimljivost jeste to što je Teodosije, povlačeći ovu liniju sa sjevera, oko Bosne uspostavio istočnu i zapadnu liniju, čime je bosanskom prostoru priznata svojevrsna politička i kulturološka posebnost. Simbolička granica između katoličkog i ortodoksnog kršćanstva prije Teodosija bila je na Trojanovim vratima, u Trakiji, na prostoru današnje istočne Bugarske.*[141] Uspostavom svoje linije, Teodosije Carstvo dijeli na upravu sinovima - Honoriju (zapadni dio) i Arkadiju (istočni dio) sa prijestolnicama Rimom i Konstantinopoljem, koji sve do propasti Rimskog imperija ostaju cjelina, ali istovremeno ojačavaju i postepeno se udaljuju u upravnom, vojnom, vjerskom i kulturološkom smislu.*[142] Takva vrsta otuđenja utjecala je na stvaranje više nacionalnih identiteta naroda koji su prije bili ili jedinstveni ili u bliskim rodbinskim vezama. Ovakve podjele doprinijele su i daljoj razdiobi dotadašnjih prefektura, provincija i decizija, tako da je 396. godine istočna linija razgraničenja išla tokom rijeke Drine, odnosno od Sirmijuma (Sremske Mitrovice) dolinom Drine, pa sve do Jadrana.*[143] Mada se, uslijed političkih brakova i vojnih i zaštitarskih saveza sa pojedinim državama, pomijerala s jedne obale na drugu, ostala je takvom sve do dana današnjeg, prelama se kroz zemlju Bošnjana i zavisno od situacije donosila benefite ili pogrome ovom narodu, ali i davala mu mogućnost da izgrađuje zaseban identitet, drugačiji i od jedne i od druge varijante kršćanstva.*[144]

Mrduljaš daje tabelarni pregled pripadnosti ilirskoga prostora, odnosno današnjih država Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore jednom ili drugom dijelu carstva. Tako će do kraja 4. vijeka isti pripadati Zapadu, a od početka do polovine 4. vijeka Bosna, Sandžak, Dalmacija, Jadransko primorje i Hrvatska Zapadu, a dijelovi Srbije i Crne Gore Istoku.*[145] S tim, što je ovdje ipak riječ o periodu ranokršćanstva u kome vjerske razlike nisu bile izražene koliko i političke, jer će Istok i dalje latinski jezik uzimati kao službeni.

Nama je najzanimljiviji period 445-480. u kome su prostori Bosne i Dalmacije bili samostalni, odnosno predstavljali su poseban ni istočni ni zapadni dio Carstva.*[146] Iz toga se jasno vidi da je zemlja Bošnjana još u 5. vijeku imala jedinstven teritorij. Samostalnosti ilirskih prostora doprinosili su i brojni kompromisi velikih sila.

Prema mnogim pokazateljima, zapadni dio Teodosijeve linije uspostavljen je na potesu današnje zapadne Bosne (Velike Kladuše) prema Istri.

U vremenu pokušaja obnove Zapadnoga Rimskoga carstva s kraja 8. i početka 9. vijeka od strane pape Lava III i franačkoga kralja Karla Velikog*[147] iznova se aktuelizira linija razgraničenja Istoka i Zapada i upravo linijom Teodosijeve granice vode borbe za prevlast između Rima i Konstantinopolja. Karlovo Franačko carstvo uspijeva zaposjesti Istru, ali Dalmacija i ostali priobalni ilirski prostori, kao i Bosna, ostaju izvan njegovoga izravnoga utjecaja, uspijevajući balansiranim odnosima održati neovisnost između Istoka i Zapada.*[148] Postoji tvrdnja da je papa Lav III obećao Karlu Velikom da će ga krunisati za imperatora ukoliko osvoji prostor do Teodosijeve linije. Opće je poznato da Karlo Veliki nikada nije ušao u Bosnu.

Nema sumnje da je prostor Bosne prije, a posebno poslije uspostave Teodosijeve linije, svojevrsni distrikt sa jasno izraženim kulturološkim, vjerskim i političkim posebnostima. Obzirom da je Teodosijeva linija prva svojevrsna granica u Evropi te da je Bosna prvi geografski prostor u historiji evropskog kontinenta definiran granicom, nedvosmisleno možemo ustvrditi da je Bosna prva evropska zemlja koja temelji svoju državnost i na poznatim i priznatim granicama. Istina, borbe za prisvajanje Bosne, kao i pomijeranje njenih granica nikada nisu prestale i do dana današnjeg značajno određuju strukturu, identitet, pa i sudbinu ovog prostora i bošnjačkog naroda.

Identitet Bosne i Bošnjaka slojevito je određen skoro nadnaravnom dosljednošću vjerskim posebnostima od paganskog preko bosansko-kristjanskog, pa sve do islamskog perioda, što je za Zapadni i Istočni Rim i njihove nasljednike smatrano „herezom", povremeno tolerirano, a uglavnom negirano i surovo kažnjavano.

Pored vjerskih posebnosti, kulturološka i jezička osobenost prati Bosnu i Bošnjake od prahistorijskog do sadašnjeg vremena. Odlučnost Bosne i njenog naroda za očuvanje sopstvene autonomnosti i političke samobitnosti koštalo ih je brojnih vojnih pohoda koji su mnogo puta Bosnu pretvarali u zgarište, a njen narod žrtvom zločina i do genocidnih razmjera.

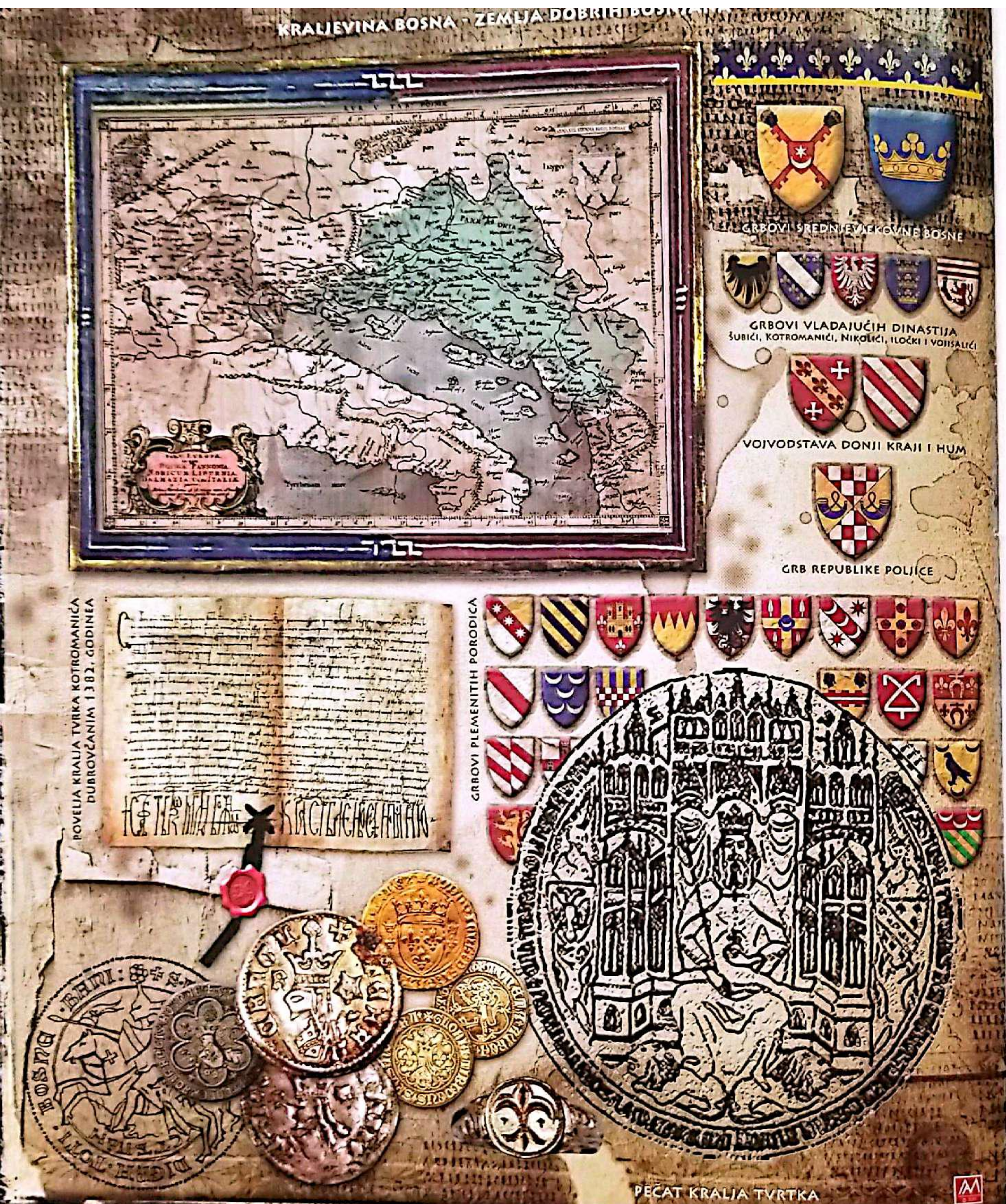
Zanimljiva je tvrdnja da je pojam *Bizantija* kao naziv Istočnog carstva izmišljen vjekovima

nakon propasti imperija te da je djelo njemačkog historičara iz 16. vijeka Heronima Wolfa sa ciljem priskrbljivanja civilizacijskih vrijednosti Novoga Rima, kako se ovaj dio Carstva zvanično zvao, u korist Staroga Rima, odnosno Rimokatoločke crkve.*[149]

BANOVINA BOSNA NA GEOGRAFSKIM I HISTORIJSKIM KARTAMA

REGNI BOSNAE
KRALJEVINA BOSNA

DRŽAVNO USTROJSTVO

Na čelu prve zvanične države Bošnjana nalazio se ban, za razliku od susjednih država gdje je vrhovnu vlast obnašao župan, odnosno arhižupan prema grčkim i megažupan prema latinskim izvorima. U literaturi se navodi da je ova titula u Bosnu došla u 6. stoljeću posredstvom Avara, koji su imali kao vrhovnu vojnu titulu *ban, bajan*. Međutim, Avarski kaganat je bio prisutan i u susjednim državama, pa se ova titula u njima nije odomaćila, što navodi da ovaj naziv, koji se u srednjovjekovlju koristi isključivo u Bosni za vrhovnog vladara, ipak ima šire značenje.[*150] Nama je bliže stanovište onih lingvista koji tvrde da je ova titula dio šireg indoevropskog leksikuma te da je bila, pored Avara, prisutna i kod ilirskoga i keltskoga naroda. Tome u prilog ide i činjenica da je titula *baton* označavala vrhovnoga ilirskoga vladara, koga su latinski izvori bilježili kao *bato*.[*151] Naročito ako imamo u vidu da je u Rimsko-ilirskom ratu početkom nove ere (6-9. godina) ilirsku vojsku predvodio Batona Desidijat ili Bato Deasidiatus, kako ga bilježe rimski izvori.[*152] Također, u prilog izvornosti ove titule na teritoriji Bošnjana govori i više toponima koji su očuvali svjedočanstvo na svoje pretke, kakvi su Banj Stijena u dolini Prače na Glasincu, rudarski gradić Banovići ili Banovica u Bijelim Vodama kod Novoga Pazara. Postoje indicije da je ilirski grad Arsa nadomak Novog Pazara bio jedan od stolnih gradova vladara sa titulom *bato(n)*. Upravo je kasnijim utjecajem slavenskih naseljenika Arsa doživjela leksičke izmjene, pa je tako postala *Rascia*, država prеđašnjih Ilira i potonjih Bošnjana, sve dok ih Nemanjići za račun učvršćenja političkih, vjerskih odnosa sa Istočnim Rimom i jačanja istočnog dijela Teodosijeve granice nisu pokušali etnički očistiti.

Prvu potvrdu o samostalnosti bosanske države nalazimo u ugarskom dokumentu iz 1137. godine, gdje se ista spominje pod terminom *bosnenis ducatus*.*[153]

Zapaženije prisustvo Banovine Bosne bilo je za vrijeme bana Borića koji se suprotstavio ugarskome kralju Gezi II i očuvao samostalnost države koja se prostirala od Vranduka na sjeveru do planina Zvijezda i Romanija na istoku, Bjelašnice, rijeka Rame i Neretve na jugu, te Vrbasa, Donjeg Vakufa i planine Vlašić na zapadu.*[154] Ovaj predio, bogat rudama i soli, bio je izazovan okolnim državama i imperijima te su konstantno nastojali zaposjesti ga. Međutim, dešavalo se suprotno, jer će već nasljednik bana Borića Kulin proširiti granice države na račun ugarskih i novorimskih teritorija zahvaljujući mudrim odlukama da stane na stranu jednih ili drugih u ratnim pohodima, tako da je recimo bio saveznik ugarskoga kralja Bele III protiv istočnorimskog imperatora Andronika I Komnena.*[155]

U Kulinovo doba počinju i papinski nasrtaji na Bosnu, tako da će već njegov sin ban Stjepan pokušati uvesti katoličanstvo kao zvaničnu religiju, zbog čega će biti zbačen, a umjesto njega doći će ban Matija Ninoslav koji će voditi nekoliko ratova protiv krstaša.*[156]

Polovinom 13. vijeka na mjesto bosanskih vladara dolazi dinastija Kotromanića, najvjerovatnije gotsko-ilirskoga porijekla, koja je sačuvala tu poziciju sve do fetha Mehmeda el-Fatiha 1463. godine. Iz ove dinastije banovi su bili Prijezda I, Prijezda II, Stjepan I Kotromanić, Stjepan II Kotromanić, Tvrtko I Kotromanić i Stjepan Vuk.*[157]

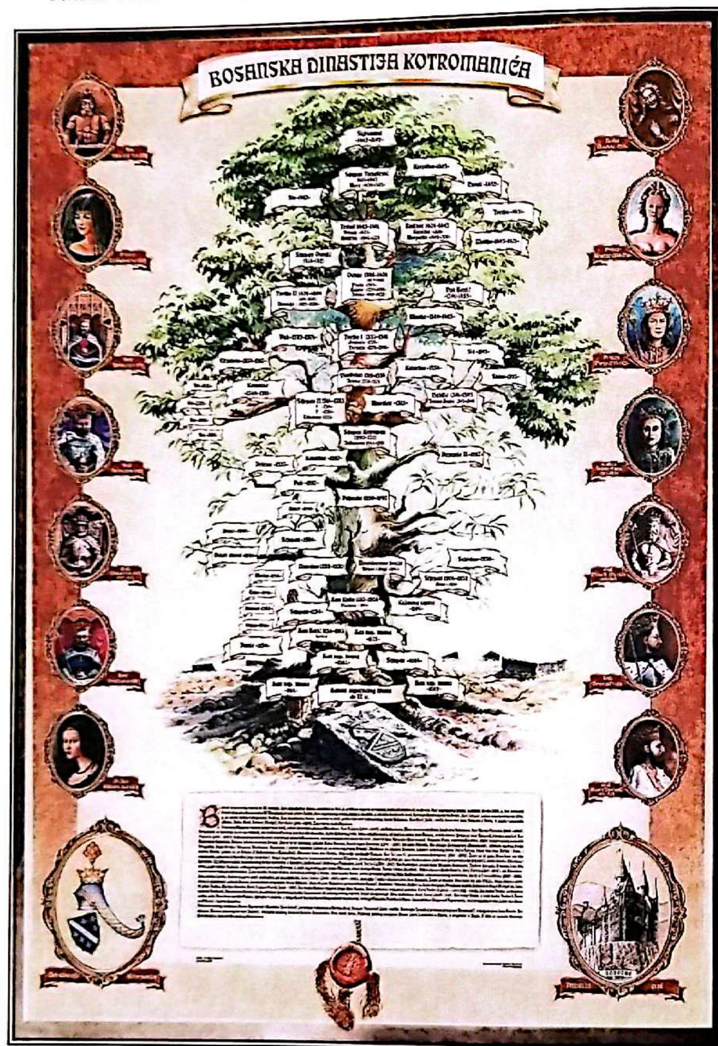
Godine 1377. Tvrtko I Kotromanić se vraća na prijestol i uzima titulu *kralja*, od kada počinje kraljevska dinastija Kotromanića koju će, nakon njega, činiti i sljedeći vladari: Stjepan Dabiša, Jelena Gruba, Stjepan Ostoja, Tvrtko II Kotromanić, Stjepan Ostojić, Radivoj Ostojić, Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević.*[158] Bosna je u doba svoje srednjovjekovne nezavisnosti 303 godine postojala kao zasebna država, od čega 197 kao banovina i 104 kraljevina.

Pored vladarskih dinastija, u Bosni su važnu ulogu igrale i vlastelinske loze, među kojima posebno Hrvatići, Hranići, Kosače, Ugrinići, Pribisavljevići, Dabišići, Sankovići, Radivojevići, Divoševići, Tepčići, Vlatkovići, Tihorodići i drugi.*[159]

Do kraja dinastije Kotromanića u sastav bosanskoga kraljevstva ušle su teritorije današnje Bosne, Hercegovine, Srbije, Crne Gore i dobar dio Hrvatske.*[160] Društveni život se prirodno razvijao u svjetovnoj sferi u pogledu nastanka utvrđenih gradova, trgovačkih kolonija i sela; duhovnoj sferi u pogledu razvoja religijske infrastrukture hiža, samostana i manastira; obrazovnoj sferi u pogledu postojanja obrazovnih institucija.

STABLO BOSANSKE KRALJEVSKE DINASTIJE KOTROMANIĆ · (AUTOR ENVER IMAMOVIĆ)

U srednjovjekovnoj Bosni gradovi su nastajali na uzvišenjima, na obalama rijeka i u ravničarskim predjelima. Posebno su zanimljivi utvrđeni gradovi koji su koncipirani tako da izdrže duge i teške opsade napadača.*[161] Redžić navodi preko stotinu takvih gradova na svim područjima Bosne i Hercegovine, a mi ćemo se zadovoljiti spominjanjem najznačajnijih kakvi su Bobovac, Vranduk, Visoki, Sokolac, Blagaj, Dobrun, Jajce, Banja Luka i dr., kojima treba pridodati Jeleč, Trgovište i Gradinu Arsa (potonji Ras) kod Novoga Pazara, Jerinjin grad i Kovin kod Prijepolja, Bihor kod Berana, Soko grad i Šćepan grad na sastavu Tare i Drine te Budoš i Klobuk kod Nikšića.*[162]

Stolni grad bosanskih vladara nalazio se u Moštrama kod Visokog do početka 13. stoljeća kada se, iz bezbjednosnih razloga, banska administracija seli u utvrđeni, iznijeti i teško osvojivi Bobovac nadomak Kraljeve Sutjeske.*[163] Povremeno funkciju vladareve rezidencije ima i grad Jajce.*[164]

Ustrojstvo bosanske države bilo je organizirano na četiri nivoa: administrativnom, vjerskom, obrazovnom i vojnom.

Omeragić navodi da još za vrijeme Kulina bana Bosna ima cjelovit i dobro osmišljen administrativni sistem.*[165] Ban i drugi važniji vlastelini imali su vlastite administrativne kancelarije, o čemu svjedoče brojne bosanske povelje i drugi važni spisi. U stolnom gradu postojao je i arhiv u kome su se čuvala važna državna dokumenta.*[166] Također, bilo je razvijeno i sudstvo, o čemu svjedoči preko četrdeset pokretnih i nepokretnih kamenih sudačkih stolica, prisutnih u svakom bosanskome gradu, na kojima su vlastelini i duhovnjaci sjedili prilikom donošenja presuda i obavljanja upraviteljskih poslova.*[167]

Vrhovno političko tijelo u Bosni bio je *Stanak* ili u rjeđem nazivu *Zbor*. Stanak je sabor bosanske vlastele koji je sazivao i njime predsjedavao ban ili docnije kralj, a donosio je najznačajnije odluke o unutrašnjim i spoljnopolitičkim pitanjima. Jedna od njegovih najvažnijih funkcija bila je izbor bana, odnosno kralja i vladara.*[168]

Pored zaokružene teritorije i dobro uspostavljene administracije, državnost Bosne ne bi mogla biti tako neupitna da sve vrijeme svog postojanja Bosna nije imala kvalitetnu i odvažnu vojsku. Bosanska vojska iz perioda srednjovjekovne samostalnosti predstavljala je elitne formacije nastajale na iskustvu ilirskih boraca starosjedilaca i profesionalne rimske vojske u kojoj su bosanski mladići vjekovima prije samostalnosti učestvovali. Takva vojska, pod direktnom upravom bana ili kralja i sastavljena uglavnom od domaćih regruta, svih vojnih

rodova i formacija, od pješadije do mornarice, bilježila je velike uspjehe na bojištima sve do propasti kraljevstva.*[169]

Vojsku su činili stalni odredi vladara, a za ratne prilike vršena je mobilizacija svih koji su bili sposobni boriti se. Učešće u odbrani i osvajačkim pohodima bilo je pitanje časti svakog pojedinca. Pored svih kopnenih redova, Bosna je imala i veoma razvijenu mornaričku flotu čija je primarna uloga bila dominacija na primorju. Najelitni dio vojske bili su vitezovi. Raskošno odjeveni i dobro naoružani (koplje, bodež, buzdohan, mač, štit, pancir, kaciga, perjanica, plemeniti konj), bosanski vitezovi bili su izuzetno cijenjeni u Evropi, gdje su se često natjecali i osvajali turnire. Ni na bojnome polju nisu zaostajali. U onovremenim hronikama postoji niz zapisa o junaštvima bosanskih vitezova i vladara koji su bili vrhovni komandanti.*[170]

U poznijem periodu, naročito od vremena Tvrtka I Kotromanića, u Bosni se počinje proizvoditi i vatreno oružje za domaće i izvozne potrebe. Posebno je bio cijenjen teški bosanski top, tzv. *bombarda*, sa trostruko većim đuladima od standardnoga evropskoga topa.*[171]

U istočnorimskoj literaturi se spominje da su prilikom rata sa Istočnim Rimom, prije konačnog obračuna, snage na dvoboju odmjeravali ban Kulin i konstantinopoljski kralj te da ga je Kulin tom prilikom tako snažno udario da je kralju vizir kacige ostao urezan u čelo.*[172] Isto tako, na svim važnim vojnim turnirima u Evropi bosanski vitezovi su osvajali prestižna priznanja, zadobijali slavu i počasti. Na koncu, u sudaru sa Osmanlijama 1389. godine na Kosovu Polju, jedino bosanska vojska nije poražena od strane sultana Murata I.*[173]

Još jedna veoma važna odlika državotvornosti srednjovjekovne Bosne bio je i novac. Novac je na području zemlje Bošnjana prisutan još u vrijeme prije postojanja Ilirika kao rimske prefekture, jer će Daorsi u dolini Neretve u 2. vijeku p.n.e. kovati vlastiti novac. U docnijem periodu, glavno platežno sredstvo, pored razmjene dobara, bili su rimski dinari.*[174]

Nakon formiranja posebne srednjovjekovne države Bosne, dubrovački i mletački interesi finansijski su potkrjepljivani njihovim valatuma, sve dok bosanski vladari nisu počeli kovati vlastiti novac, čemu su posebno pogodovala ogromna rudna bogatstva srebra i zlata.*[175] Bosanko-hrvatski banovi Šubići prvi su bosanski vlastelini koji su kovali novac. Njihovi novčići bili su po uzoru na venecijanske groše.*[176]

Stjepan II Kotromanić će iskovati prvi bosanski novac šire upotrebe, po uzoru na novac Dubrovačke Republike. Treću vrstu novca iskovat će Tvrtko I Kotromanić, najprije kao ban, a onda i kao kralj. Njegov drugi zlatnik, nakon dobijenih kalupa iz Dubrovnika, postat će jedna

od najskupljih valuta Evrope, jer će biti četiri puta teži od tadašnjih evropskih zlatnika, finoće 980/1000, težine 14 grama i prečnika 33 mm.*[177]

Srednjovjekovna Bosna imala je i svoja simbolička obilježja, grbove i zastave. U Fojničkome grbovniku, jednom od najstarijih heraldističkih izdanja na Balkanu, oslikani su grbovi svih vlastelinskih porodica i data kratka razjašnjenja pojedinih simbola.*[178] Grbovnik datira iz 1340. godine, mada uslijed nekih grbova iz poznijeg perioda (kakav je grb *Bosnae*) moguće je da je ovaj grbovnik nastao u poznijem periodu (16. vijek, period Iliraca), a djelo je, kako stoji u posvetnoj stranici, popa Stanislava Rupičića, koji kaže da je to grbovnik bosanskih, ilirskih i srpskih vladara. Grbovnik obuhvata 126 plemićkih porodica u Bosni, Srbiji, Hrvatskoj i Primorju, kao i grbove desetak država nastalih na ostacima Ilirika. Neke od tih država su u periodu nastanka grbovnika bile u sastavu Bosanskoga kraljevstva, ali su zadržale svoja obilježja, kakvi su recimo grbovi Primordie (Primorja), Dalmacie i Rascie, dok su zabilježeni recimo i grbovi iščezlih država kakav je grb Vllvriae (Ilirije).

U svakom slučaju, neupitno je da je bosanska srednjovjekovna država imala veliki broj plemićkih grbova, a da je državni simbol bio grb dinastije Kotromanića, na kome je prikazana silueta vladara sa zlatnom krunom na glavi, plavim plaštom i štitom izdijeljenim na tri cjeline od kojih je središnji dio bijele, a ostala dva plave boje. Štit je obgrljen zlatnim okvirom. Na plavim oazama islikana su po tri zlatna ljiljana (ukupno šest), dok središnji dio obuhvata gravura.

U literaturi su česta sporenja oko autohtonosti ljiljana kao simbola srednjovjekovne Bosne, s intencijom da se prikaže kao simbol koji je uvezen iz Italije ili Francuske i docnije usvojen u Bosni. Međutim, kako ističe Imamović, na Ilidži kod Sarajeva su pronađeni ljiljani od prije 2.000 godina. Također, ljiljani su bili otisnuti i na bosanskome srednjovjekovnome novcu, čest su motiv na stećcima i sveobuhvatno predstavljaju jedinstven simbol države Bosne.*[179]

Među istaknute bosanske srednjovjekovne simbole također spada i polumjesec. U fojničkome i drugim grbovnicima na amblemima više plemićkih porodica nalazi se ovaj simbol, poput Alapovića, Bakčića, Bibića, Bakića, Bijeloperovića, Bisaljića, Bogopanovića, Bosnića, Brzojevića, Cetinjanića, Kovačića, Debeljića, Ekličića, Gojkovića, Grupčevića, Grupkovića, Halenića, Hrabrenovića, Hvakovića, Jamometovića, Kutlovića, Mileinovića, Mirilovića, Neorića, Novakovića, Sagrijelovića, Sitničanića, Sladojevića, Sokolovića, Šimrakovića, Teševčića, Ugrinovića, Vilića, Vojnića, Vlašića, Vraničića, Vukotića, Zlatonosovića, Zoranovića i drugih.

Simbol polumjeseca nalazi se i na grbovima Ilirije i Bosnae.*[180] Ovaj starobosanski simbol tokom boravka u Bosni zapazio je Mehmed el-Fatih i utkao ga u grb Osmanskoga carstva odakle je prešao na sve islamske zemlje kao opći simbol islama i muslimana i dinstinktivan krstu u kršćanstvu, o čemu je još u 16. vijeku u svojoj *Općoj historiji Turske imperije* pisao italijanski historičar Sansonivo.*[181]

BOSANSKI SREDNJOVJEKOVNI SIMBOL POLUMJESECA NA GRBOVIMA PLEMIĆKIH PORODICA

RIMSKI GRAD I POLITIČKO SREDIŠTE DOBRIH BOŠNJANA U 14. STOLJEĆU

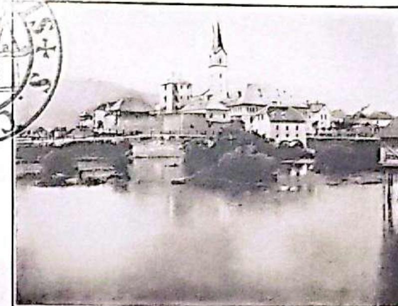
ISTRAŽIVANJIMA JE UTVRĐENO DA SU STANOVNICI BANJALUČKOGA KRAJA U DAVNA VREMENA BILI TRAČANI I ILIRI, A DA SU IM PRETHODILI HATIDI. RIMSKA OSVAJANJA ZATEKLA SU OVDJE ILIRE, PODIJELJENE NA PLEMENA I PLEMENSKE GRUPE. MNOGI TRAGOVI VLADAVINE RIMLJANA, A ONA JE TRAJALA OKO 800 GODINA, NAĐENI SU U BANJOJ LUCI I NJENOJ OKOLINI. U TOKU 7. STOLJEĆA NA OVE SE PROSTORE NASELJAVAJU DOBRI BOŠNJANI U SREDNJEM VIJEKU I OSNIVAJU GRAD NA UŠĆU VRBANJE U VRBAS, NA LIJEVOJ OBALI VRBASA - PODRUČJE DANAŠNJE BANJE LUKE POD NAZIVOM VRBASKI GRAD / VRBAŠKI GRAD. U 14. STOLJEĆU GRAD JE U OKVIRU BOSANSKOG KRALJEVSTVA - STJEPANA II KOTROMANIĆA.
TVRĐAVA "KASTEL" PREDSTAVLJA JEDNU OD NAJSTARIJIH HISTORIJSKIH GRAĐEVINA U BOSNI I HERCEGOVINI. PO MNOGIM PROCJENAMA TVRDJAVU KASTEL SU NAJVJEROVATNIJE SAGRADILI STARI RIMLJANI U 9. A PO NEKIM U 3. STOLJEĆU.

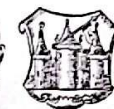

SLOBODNI KRALJEVSKI GRAD - TRGOVAČKI I ZANATSKI CENTAR NA KOMUNIKACIJI KOJA JE SPAJALA SREDNJOEVROPSKI SA SREDOZEMNIM BAZENOM, NA TZV "VOJNIČKOJ CESTI"

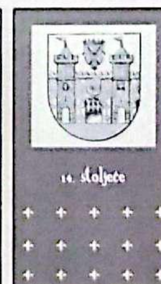
BIHIG BYHEG BICHICH
BIHAG VYWEGH WYJGH

BIHAĆ (BIHIG, BYHEG, BICHICH, BIHAG, VYWEGH, WYJGH...) ILI BIŠĆE - "CIVITAS BYHYG" PRVI PUT SE SPOMINJE (I KAO GRAD I KAO UTVRDA) 1260. GODINE U POVELJI UGARSKOG KRALJA BELE IV. BIO JE TO SLOBODNI KRALJEVSKI GRAD ČETVEROUGAONOG OBLIKA, OPASAN DVOSTRUKIM BEDEMIMA. NA GRADU SU BILA TROJA ULAZNA GRADSKA VRATA OD HRASTOVINE OKOVANA ŽELJEZOM.

U 14. STOLJEĆU NA OVOM PODRUČJU SUDARAJU SE INTERESI NAJMOĆNIJIH LIČNOSTI IZ SLAVONIJE I BOSNE TOGA DOBA. U PRVOJ POLOVINI 14. STOLJEĆA U VRIJEME UGARSKOG KRALJA LUDOVIKA, INAČE BOSANSKOG ZETA, BIHAĆ SE SVE ČEŠĆE SPOMINJE KAO UPORIŠTE KRALJEVSKE VLASTI. U DRUGOJ POLOVINI 14. STOLJEĆA, KADA JE DOŠLO DO USTANKA UGARSKO-HRVATSKIH VELIKAŠA 1384. I SUKOBA SA DOBRIM BOŠNJANIMA 1387. BIHAĆ JE DOŠAO POD BOSANSKU VLAST 1398. GODINE. POČETKOM 15. STOLJEĆA UGARSKO KRALJEVSTVO ZAUVIJEK GUBI DALMACIJU, A NEKAKO U ISTO VRIJEME SE NA HISTORIJSKOJ POZORNICI OVIH KRAJEVA POJAVLJUJE OSMANSKI FAKTOR (1592). BIHAĆKA TVRĐAVA, KAO "BEDEM NA GRANICI" I "VRATA BOSNE" BILA JE JEDNA OD NAJVEĆIH I NAJVAŽNIJIH UTVRĐENJA BOSANSKOG EJALETA I NABOLJE ČUVANA U KRAJIŠKOJ ZONI, TOKOM CIJELE OSMANSKE UPRAVE. DESET GODINA NAKON AUSTROUGARSKE OKUPACIJE 1888. GODINE, AUSTROUGARSKE VLASTI SU PORUŠILE BEDEME BIHAĆKE TVRĐAVE, POD IZGOVOROM POTREBE DA SE GRAD TREBA ŠIRITI.

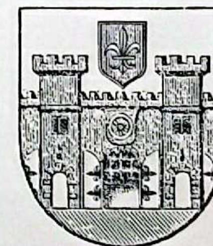
SREDNJOVEKOVNI STOLNI GRAD-TVRĐAVA BOSANSKE BANOVINE - REZIDENCIJALNA UTVRDA BOSANSKIH VLADARA

BLAGAJ SE SPOMINJE U DRUGOM OBLIKU VEĆ U 10. STOLJEĆU U KONSTANTIN PORFIROGENETOVOM DJELU "DE ADMINISTRANDO IMPERIO" (O UPRAVLJANJU IMPERIJOM) KAO "BONA" I "HLUM". DO 1326. GODINE ŠIRE PODRUČJE JE POD RAŠKOM, A OD TADA JE U SASTAVU BOSANSKE BANOVINE STJEPANA II KOTROMANIĆA. BLAGAJ SE NALAZIO U OKVIRU ŽUPE BIŠĆE I ČINIO JE CENTAR HUMSKE ZEMLJE. U BIŠĆU (PODGRADINA) I BLAGAJU SU REZIDENCIJALNA MJESTA BOSANSKIH VLADARA KOJA ONI POVREMENO POSJEĆUJU. U 15. STOLJEĆU U ISTOJ FUNKCIJI SU U RUKAMA VOJVODE SANDALJA HRANIĆA I NJEGOVOG SINOVCA HERCEGA SVE DO DOLASKA OSMANLIJA 1465.

SREDNJOVJEKOVNA TVRĐAVA NASTALA NA KASNOANTIČKOJ UTVRDI IZNAD BLAGAJA ZAPRAVO JE BILA GRADSKA PALAČA NA SPRAT SA RJEŠENOM KANALIZACIONOM INFRASTRUKTUROM, OPASANA TVRDIM BEDEMIMA S NAZUBLJENIM VRHOVIMA KOJI SU I DANAS PRISUTNI. U NJEMU JE STOLOVAO STJEPAN VUKŠIĆ KOSAČA. ISPOD TVRĐAVE FORMIRANO JE NASELJE PODBLAGAJ. TO JE DANAŠNJE NASELJE BLAGAJ KOJE JE U OSMANSKO DOBA DOBILO SVOJU ORIJENTALNU FIZIONOMIJU.

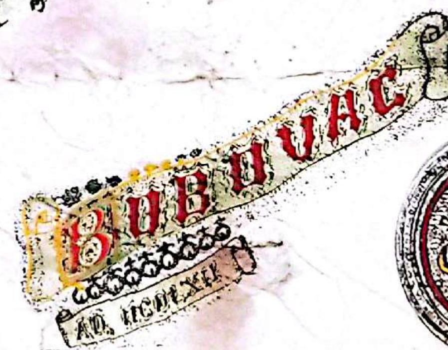
NAJBOLJE UTVRĐENI SREDNJOVJEKOVNI GRAD-TVRĐAVA BIO JE SJEDISTE VECINE BOSANSKIH VLADARA

BOBOVAC JE NAJZNAČAJNIJI I NAJBOLJE UTVRĐENI GRAD SREDNJOVJEKOVNE BOSNE PODIGNUT NA STRMOJ, STEPENASTOJ STIJENI JUŽNIH PADINA PLANINSKOG MASIVA DRAGOVSKIH I MIJAKOVSKIH POLJICA IZNAD UŠĆA MIJAKOVSKE RIJEKE U BUKOVICU. JUGOZAPADNO OD VAREŠA. ZAHVALJUJUĆI POLOŽAJU I OPREMLJENOSTI VAŽIO JE ZA NAJBOLJE UTVRĐENI BOSANSKI SREDNJOVJEKOVNI GRAD. PODIGAO GA JE BAN STJEPAN II KOTROMANIĆ POLOVINOM 14. STOLJEĆA, A KASNIJE JE SLUŽIO KAO SJEDIŠTE VEĆINE BOSANSKIH VLADARA, PRECIZNIJE OD PERIODA VLADAVINE STJEPANA II, PREKO BOSANSKIH KRALJEVA, SVE DO PRESTANKA BOSANSKE SAMOSTALNOSTI TURSKIM OSVAJANJEM (1463.).
PRVI PUT SE BOBOVAC U PISANIM DOKUMENTIMA POMINJE 1349. U NJEMU SE ČUVALA BOSANSKA KRALJEVSKA KRUNA. TU SE NALAZILA I KRALJEVSKA GROBNA KAPELA ZA KOJU SE PRETPOSTAVLJA DA JE KRALJ OSTOJA NAREDIO DA SE STARA BOBOVAČKA CRKVA PREUREDI ZA TU SVRHU. U NJOJ SU BILA SAHRANJENA TRI BOSANSKA KRALJA: STJEPAN OSTOJA, TVRTKO II KOTROMANIĆ I STJEPAN TOMAŠEVIĆ.

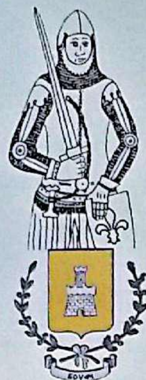
BOČAC

SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA BANOVINE JAJCE

početak 15. stoljeća

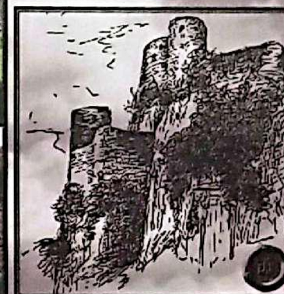

TVRĐAVA BOČAC NALAZI SE U DANAŠNJOJ BANJALUČKOJ REGIJI NA LIJEVOJ OBALI RIJEKE VRBAS. PROSTIRE SE JUGOZAPADNO OD PLANINE ČEMERNICE DO DESNE OBALE RIJEKE VRBAS. IZGRAĐENA JE POČETKOM 15. STOLJEĆA NA STIJENI ZA ODBRANU PRIJELAZA PREKO RIJEKE VRBAS. PRVI PUT SE SPOMINJE 1446. A KASNIJE I 1494. GODINE. BOSANSKI KRALJ STJEPAN TOMAŠEVIĆ IZDAO JE POVELJU SVOME STRICU KNEZU RADIVOJU 18.9.1461. GODINE DARUJUĆI MU, IZMEĐU OSTALOG, I GORU BOČAC. TOKOM TURSKE OKUPACIJE OVIH PROSTORA NAKNADNO JE UTVRĐENA I ODRŽAVANA, TE TVRDE ZIDINE I KULE KOJE OKRUŽUJU VELIKI PROSTOR UTVRDE SU RELATIVNO DOBRO OČUVANE I DANAS. U RANOM 18. STOLJEĆU SPOMINJE ZE KAO NASELJE S NEKOLIKO TOPOVA. NAPUŠTENA JE PRIJE 1833. GODINE.

BORAČ

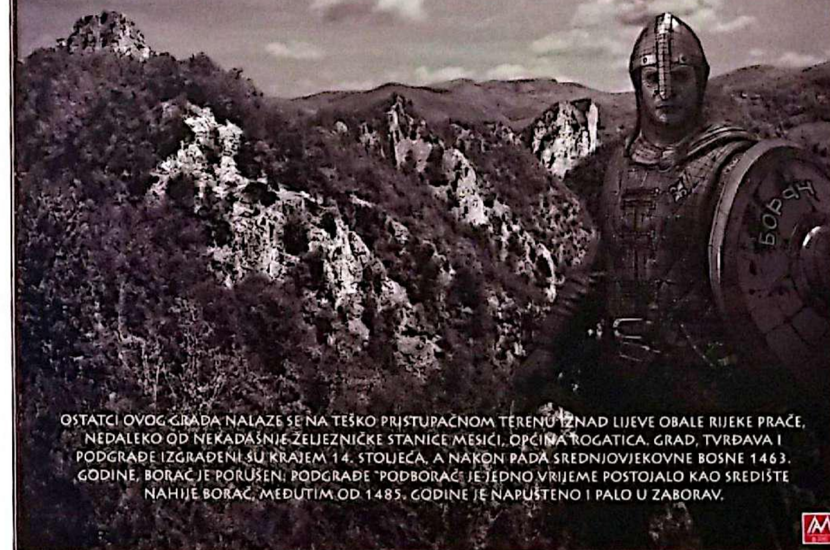
SREDNJOVJEKOVNI GRAD I POLITIČKO SREDIŠTE

1392

OSTATCI OVOG GRADA NALAZE SE NA TEŠKO PRISTUPAČNOM TERENU IZNAD LIJEVE OBALE RIJEKE PRAČE, NEDALEKO OD NEKADAŠNJE ŽELJEZNIČKE STANICE MESIĆI, OPĆINA ROGATICA. GRAD, TVRĐAVA I PODGRAĐE IZGRAĐENI SU KRAJEM 14. STOLJEĆA, A NAKON PADA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE 1463. GODINE, BORAČ JE PORUŠEN. PODGRAĐE "PODBORAČ" JE JEDNO VRIJEME POSTOJALO KAO SREDIŠTE NAHIJE BORAČ, MEĐUTIM OD 1485. GODINE JE NAPUŠTENO I PALO U ZABORAV.

BOSANSKA KRUPA

SREDNJOVJEKOVNI KRALJEVSKI GRAD

13. stoljeće

PODRUČJE KRUPE I OKOLINE BILO JE PERIFERNA TERITORIJA KELTSKO-ILIRSKOG PLEMENA JAPODA.
U SREDNJEM VIJEKU PODRUČJE DANAŠNJE KRUPSKE TERITORIJE PRIPADALO JE UGARSKOJ DRŽAVI. U 10. STOLJEĆU ULAZILO JE U SASTAV ŽUPE PSET, A U 13. STOLJEĆU GUBI SE IME PSET I PRVI PUT SE JAVLJA IME KRUPA.
ZA TVRĐAVU U KRUPI ČIJI SE OSTACI NALAZE NA BREŽULJKU ZVANOM GRAD, ZNA SE DA JE POSTOJALA U 13. STOLJEĆU. OD 1410. DO 1565. GODINE KRUPA JE TRI PUTA BILA KRALJEVSKI GRAD. KARA-MUSTAFA PAŠA SOKOLOVIĆ JE 23. JUNA 1565. GODINE ZAUZEO KRUPSKU TVRĐAVU I OD TADA JE KRUPA POD OSMANSKOM VLAŠĆU SVE DO 1878. KADA VLADAVINU U CIJELOJ BOSNI PREUZIMA AUSTO-UGARSKA MONARHIJA.

BUŽIM

SREDNJOVJEKOVNI VLASTELINSKI GRAD

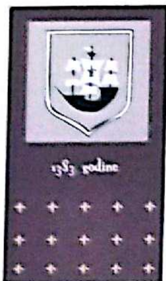
polovinom 13. stoljeća

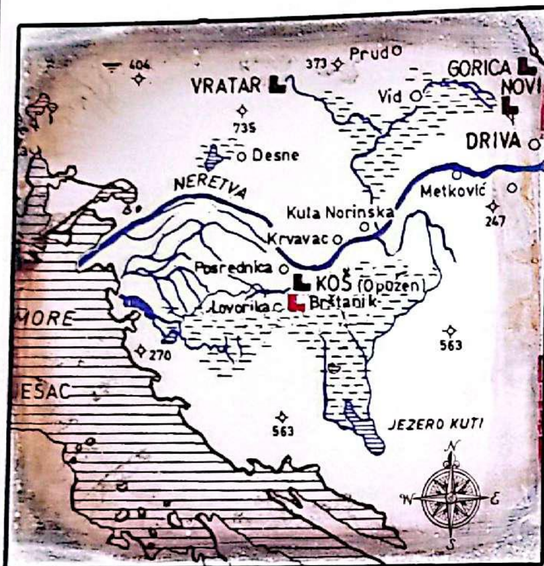
UTVRDA-GRAD BUŽIM (ČAVA ILI ČAVSKI GRAD) JE VJEROVATNO BIO VEĆ SAZIDAN 1251. GODINE. SASTOJAO SE OD JEDNE DONŽON KULE I GRADSKOG ANSAMBLA. OD STRANE UGARSKOG KRALJA KARLA I ROBERTA U 15. STOLJEĆU IZVRŠENA JE REKONSTRUKCIJA I NADOGRADNJA KOMPLETNE UTVRDE. KULA JE BILA CILINDRIČNOG OBLIKA SA DRVENIM STROPOVIMA I DRVENIM ČARDAKOM NA VRHU (DANAS JUGO-ISTOK). PRILIKOM POMENUTE REKONSTRUKCIJE KULA JE SRUŠENA DO NIVOA PODNICA PRVOGA SPRATA. NA TOJ OSNOVI PODIGNUTA JE NOVA KAPI KULA I DODATNE ČETIRI OKRUGLE KULE NA UGLOVIMA. TAKOĐER, UNUTAR ZIDINA IZGRAĐEN JE I NOVI GRAD TRAPEZOIDNOG OBLIKA. GRAD JE PREDSTAVLJAO UTVRĐENO PREBIVALIŠTE NA STRATEŠKI ISTAKNUTOM I TEŠKO PRISTUPAČNOM MJESTU FEUDALNOG POSJEDA. BILO JE TO SJEDIŠTE VLASTELINA NAMIJENJENO BORAVKU I ODBRANI.

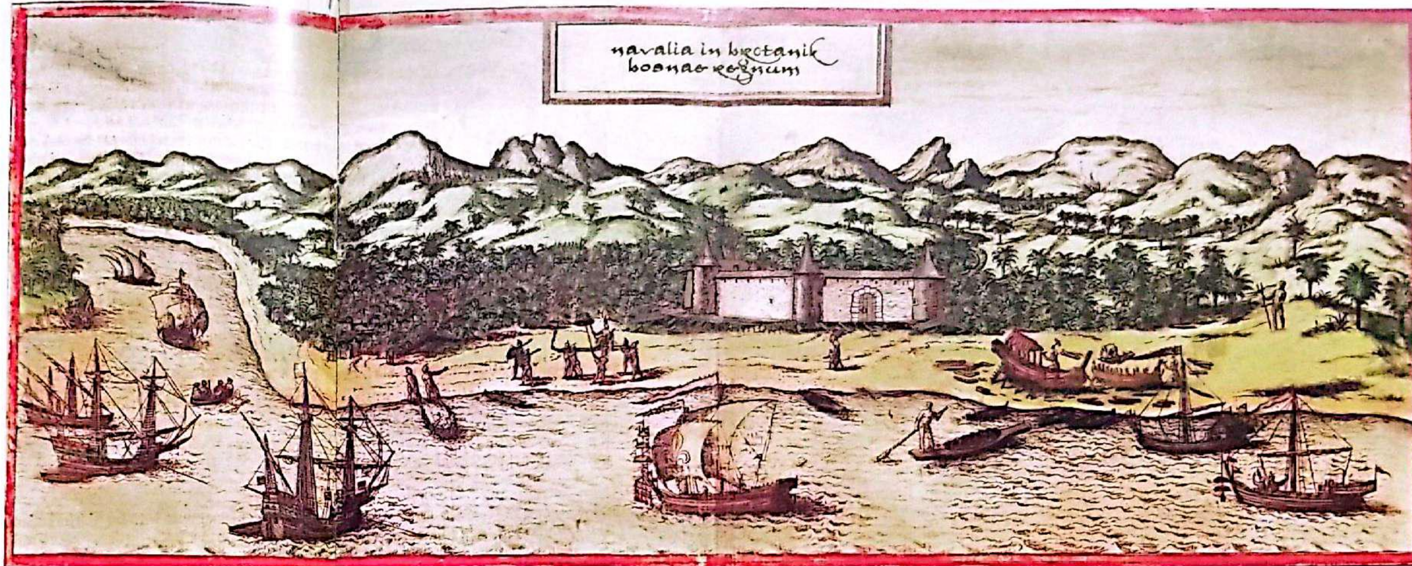
BRŠTANIK, SREDNJOVJEKOVNI GRAD NA UŠĆU NERETVE. UTEMELJIO GA JE 1383. BOSANSKI KRALJ TVRTKO I, KAKO BI IZLAZOM NA MORE I GRADNJOM VLASTITOG BRODOGRADILIŠTA SPRIJEČI GOSPODARSKO-PROMETNU OVISNOST O DUBROVNIKU. MLETAČKI GRAĐANIN NIKOLA BASEJ BIO J U TVRTKOVOJ SLUŽBI U SVOJSTVU ADMIRALA BOSANSKE FLOTE. PRVE DVIJE LAĐE BILE SU SAGRAĐENE U VENECIJI. U HISTORIJSKIM IZVORIMA SPOMINJE SE KAKO JE BOSNA TRGOVALA SA INOSTRANSTVOM ISKLJUČIVO SA SVOJIM LAĐAMA.

DUBROVČANI ... SRUŠILI BRŠTA... 1483. GODINE. MLETAČKA REPUBLIKA JE 168... I U NJOJ SE DO 1878. GODINE NALA... VOJNA POS... GODINE SE KORISTILA KAO BOLNICA ZA OBOLJELE OD KOL... GODINE JE STRADALA U POŽARU I OD TADA SE NALAZI U RUŠEV...

SREDNJOVJEKOVNO BRODOGRADILIŠTE DOBRIH BOŠNJANA I TRGOVAČKO SREDIŠTE SA SKLADIŠTIMA SOLI

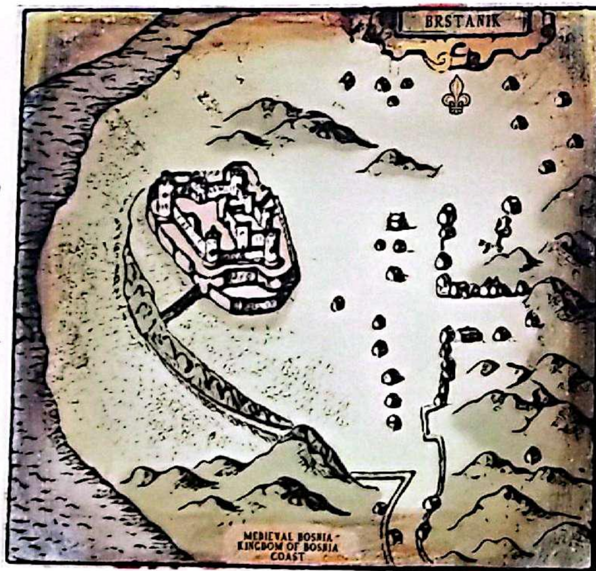

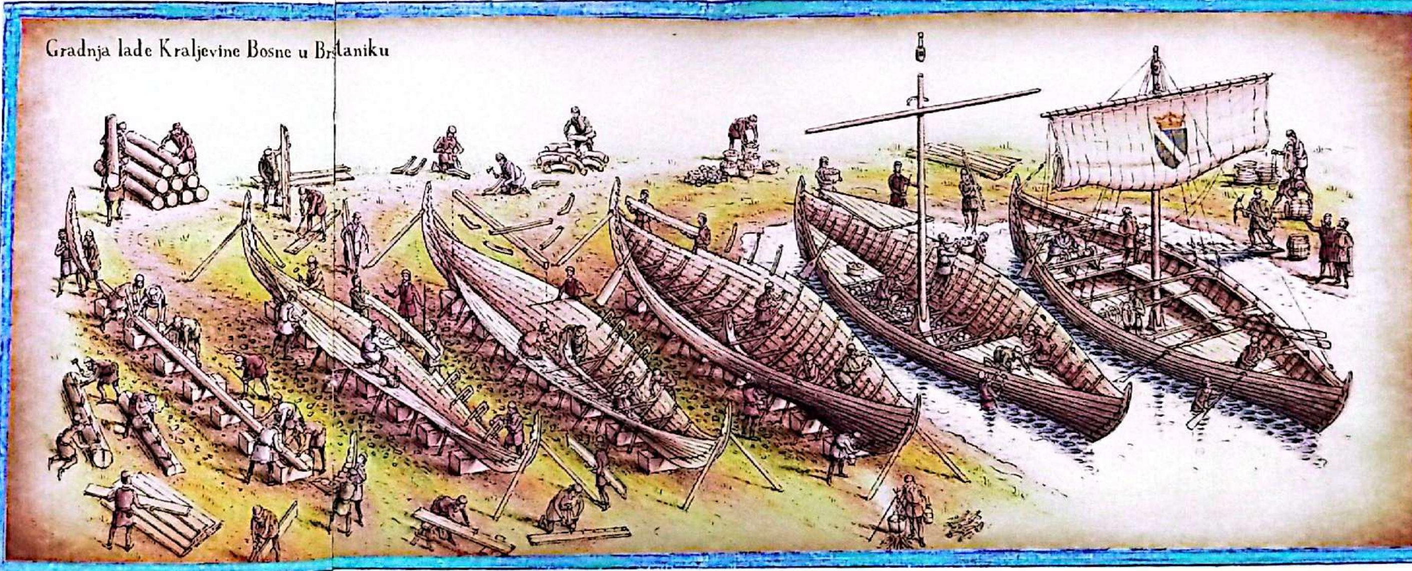

BRŠTANIK

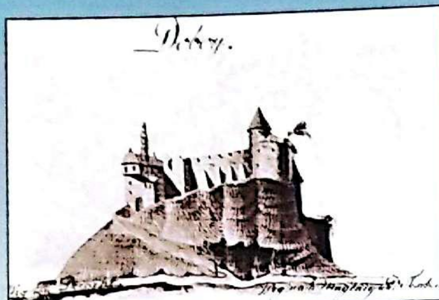

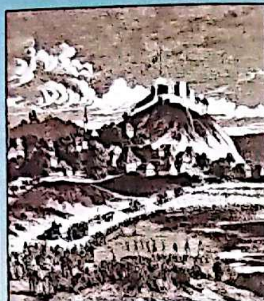

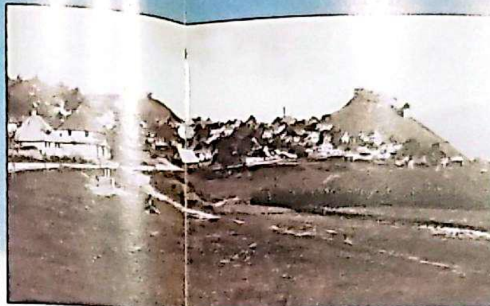

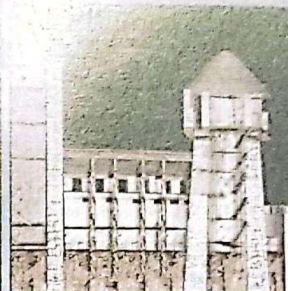

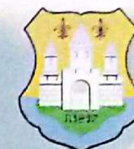

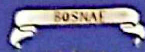
GEOSTRATEŠKO SREDIŠTE
DOBRIH BOŠNJANA U 13. STOLJEĆU

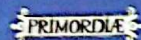
SREDIŠNJI GEOSTRATEŠKI ZNAČAJ POLOŽAJA OKO UŠĆA USORE I SPREČE PRESUDAN JE ČINILAC ZA POSTANAK TVRĐAVE I UTVRĐENOG GRADA, IZ KOJIH SE, KAO JEZGRA, RAZVIO DOBOJGRAD. TVRĐAVA JE PRAVOUGAONOG OBLIKA A NA SVAKOM OVALNOM UGLU SU KULE. NA POLOVINI SVAKE STRANICE POSTOJE OTVORI - KAPIJE, KOJE SU OPET SA OBJE STRANE ZAŠTIĆENE KULAMA. U SREDINI VELIKOG PRAVOUGAONIKA JE ZGRADA ŠTABA, A OKOLO ČITAVOG CASTRUMA JE OPKOPAN ŠIROKI ROV I DOVEDENA JE VODA IZ STOTINJAK METARA UDALJENOG KORITA BOSNE. U PODNOŽJU UZVIŠENJA SAGRAĐENO JE NASELJE "CANABEA". NASELJE JE IMALO VELIKU ZGRADU KUPATILA SA TOPLOM VODOM KOJA JE VODOVODNIM CIJEVIMA OD KERAMIKE PROVEDENA KROZ ČITAVO NASELJE. IZMEĐU GRAĐEVINA JE KAMENOM POPLOČANA ULICA OD KOGA SU I SVE GRAĐEVINE CANABEA. KRAJEM JUNA 1415, KADA SE DOBOJGRAD SA SVOJIM PODGRAĐEM (TRGOM) "IN UXORA SUBTUS CASTRUM DOBOI" U KOJEM SE NALAZE KRALJEVI LJUDI (VOJNICI) PRVI PUT SPOMINJE U PISANIM DOKUMENTIMA, OSMANLIJE SU POTUKLI UGARSKU VOJSKU KOJU JE KRALJ SIGISMUND POSLAO DOLINOM RIJEKE BOSNE DA BI POVRATIO IZGUBLJENI UTJECAJ U TIM KRAJEVIMA.

NOVI

SREDNJOVJEKOVNI GLAVNI KOMERCIJALNI, POMORSKI I ZANATSKI CENTAR - REZIDENCIJA VOJVODA DOBRIH BOŠNJANA

GRB BOSANSKOG PRIMORJA

GRB KRALJEVINE BOSNE

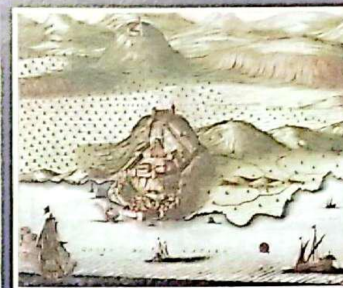

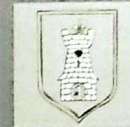
POVELJA KRALJA TVRTKA I O OSNIVANJU NOVOG 1382. GODINE

GRB PORODICE KOTROMANIĆ

prije 1382. godine

NOVI (SVETI STEFAN, CASTRUM DE SOTTORINA, CASTRUM NOVUM, NOVI GRAD, HERCEG NOVI) JE SREDNJOVJEKOVNI GRAD U BOKI KOTORSKOJ KOJI JE OSNOVAO KRALJ TVRTKO I KOTROMANIĆ KAO DRUGO BRODOGRADILIŠTE I TRG SOLI. OVAJ GRAD SA UTVRDOM STVOREN JE PLANSKI U NASTOJANJU BOSANSKOG KRALJA DA SE OSLOBODI EKONOMSKE OVISNOSTI O DUBROVNIKU. NAREDIO JE OSNIVANJE NOVOG GRADA U DRAČEVICI (NOVI) U TOPALJSKOM ZALIVU I U SLANSKOM PRIMORJU (BRŠTANIK). IZGRADNJA NOVOG ZAVRŠENA JE PRIJE 15.9.1382. GODINE S CILJEM DA SE ON RAZVIJE KAO GLAVNI KOMERCIJALNI, POMORSKI I ZANATSKI CENTAR. BIO JE TO I NAJMLAĐI UTVRĐENI GRAD NA JADRANU KOJI JE IMENOVAN KAO "CASTRUM NOVUM".

TVRTKOVU EKONOMSKU POLITIKU PRIMJENJIVAO JE I STJEPAN VUKČIĆ KOJI JE U NOVOM OTVORIO TKAONICU.

OSMANLIJE SU ZAUZELE NOVI 1482., KAO ZADNJE UPORIŠTE RANIJEG POSJEDA RODA KOSAČA.

OSNOVNA JEZGRA GRADSKE UTVRDE VREMENOM JE BILA PROŠIRIVANA I DOGRAĐIVANA - KANLI-KULA 1483., ŠPANJOLA TVRĐAVA 1538., SAHT KULA 1667. GODINE I TVRĐAVA FORTE MARE 1687...

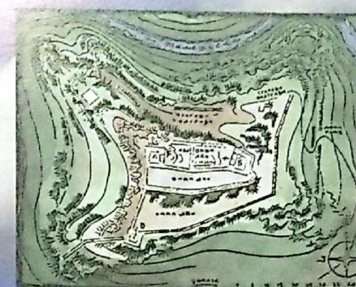
U TOM VREMENU KRALJEVINA BOSNA SE TAKO PROSTIRALA NA JUGU OD BIOGRADA DO KOTORA (BEZ DUBROVNIKA I PELJEŠCA), ZAJEDNO SA OTOCIMA BRAČ, HVAR, KORČULA, ŠOLTA I ČIOVO, A NA ZAPADU DO MILEŠEVA. SJEVEROISTOČNI DIO DRŽAVE NAJSLIČNIJI JE DANAŠNJOJ GRANICI BOSNE I HERCEGOVINE. NA SJEVEROZAPADU BOSANSKA KRALJEVINA SE PROSTIRALA DO BOSANSKOG NOVOG.

GRADSKA UTVRDA HISARDŽIK (MILEŠEVAC) SE NALAZI 7 KM ISTOČNO OD PRIJEPOLJA. SMJEŠTENA JE IZNAD KANJONA RIJEKE MILEŠEVKE, NA VRHU STRME I STJENOVITE LITICE, PRISTUPAČNE SAMO S JUŽNE STRANE. IZGRAĐENA JE NA VRHU STIJENE I IMALA JE DVA DIJELA: UŽI – GORNJI DIO I NIŽI – SPOLJNI ODBRAMBENI DIO, A IMALA JE I PODGRAĐE. PUTOPISAC EVLIJA ČELEBIJA (OKO 1650. GODINE) NAVODI DA JE TVRĐAVA IMALA 12 KULA. NE ZNA SE TAČNO KO JE IZGRADIO TVRĐAVU, ALI SE ZNA DA JE U 14. STOLJEĆU PRIPADALA KRALJU TVRTKU, A U 15. NJOME GOSPODARE SANDALJ HRANIĆ I HERCEG STJEPAN. HISARDŽIK (TUR. "HISAR" - TVRĐAVA) SE PRVI PUT POMINJE U POVELJI ALFONSA PETOG ARAGONSKOG KOJU JE UPUTIO VEMOŽI STEFANU KOSAČI 1444. GODINE. 1465. GODINE TVRĐAVU SU SU ZAUZELI OSMANLIJE I U NJOJ JE DUGO BILA TURSKA POSADA. ČESTO SE SPOMINJE U TURSKIM IZVORIMA ŠTO UKAZUJE DA JE IMALA ZNAČAJNU ULOGU I U TURSKO DOBA. TVRĐAVA DOMINIRA DIONICOM PUTA PRIJEPOLJE-SJENICA, TZV. BOSANSKOG PUTA, JEDNE OD NAJVAŽNIJIH SREDNJEVJEKOVNIH KOMUNIKACIJA KROZ ZEMLJU, A KOJA JE POVEZIVALA OBALU SREDNJEG JADRANA SA CENTRALNIM I ISTOČNIM BLAKANOM. POSLIJE BALKANSKIH RATOVA ČITAV KRAJ JE PRIPOJEN SRBIJI.

GEOSTRATEŠKO SREDIŠTE
DOBRIH BOŠNJANA U 13/14. STOLJEĆU

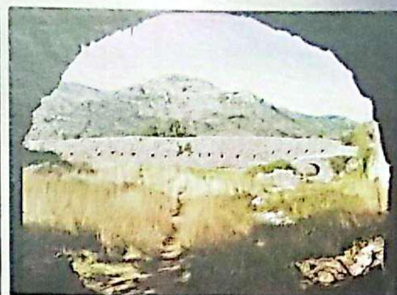

SREDNJOVJEKOVNA STRATEŠKA UTVRDA ZA PRIJEM KARAVANA SOLI KOJI SE KREĆU OD STONA PREMA UNUTRAŠNJOSTI

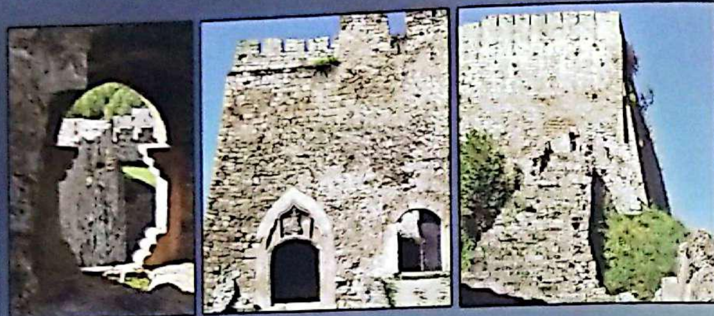

HUTOVSKA TVRĐAVA, HUTOVSKI GRAD, HADŽIBEGOV GRAD ILI SAMO GRAD JE TVRĐAVA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI. NALAZI SE NA CESTI KOJA VODI IZ STOCA PREMA NEUMU, U BLIZINI HUTOVA, PODNO PLANINE ŽABE, ODNOSNO ZAPADNO NA BRDU OD HUTOVA. SMJEŠTEN JE NA STRATEŠKOM MJESTU, NA VRHU PRIJELAZA, KUDA SU PROLAZILE KARAVANE SOLI IZ STONA PREMA UNUTRAŠNJOSTI. ZA VRIJEME RIMLJANA TU SE NALAZIO PUNKT DALLUNTUM. HUTOVSKA TVRĐAVA SAZIDANA JE U OBLIKU NEPRAVILNOG VIŠEUGAONIKA (U OSNOVI PETEROUGAONIK). NA SVAKOM JE UGLU KULA (UKUPNO DEVET, OD ČEGA OSAM RAZLIČITIH OSNOVICA). ZIDINE SU TVRDE I VISOKE. UNUTAR GRADA JE PROSTRANA ZARAVAN. GRAD SE U OSNOVI PRUŽA U PRAVCU ISTOK-ZAPAD. SEDAM KULA JE DJELIMIČNO, A DVIJE SU U POTPUNOSTI IZBAČENE IZ PLATNA BEDEMA. JUGOISTOČNA, JUGOZAPADNA I ZAPADNA KULA SU MASIVNE DVOSPRATNE GRAĐEVINE, OKRUGLA TLOCRTA, S PUŠKARNICAMA NA OBA NIVOA. KULE ČETVEROUGAONOG TLOCRTA SU ULAZNA KULA, KULA NA LOMU IZMEĐU SJEVERNOG I ZAPADNOG ZIDA, SJEVEROZAPADNA KULA I IZBAČENA KULA U SREDINI ISTOČNOG BEDEMA. GLAVNI ULAZ JE BIO S JUŽNE STRANE, ZBOG ČEGA JE ONDJE BILA JOŠ JEDNA KULA, POLUIZBAČENA POLOŽAJA, KOJA JE S VANJSKE STRANE ZIDINA BILA POLUKRUŽNA, A S UNUTARNJE RAVNA. PROZORA I DOVRATNIKA BILO JE MALO I SVI SU BILI OD MONOLITNIH KAMENIH GREDA. UZ ISTOČNOM BEDEMU NEKAD JE BIO SMJEŠTEN NIZ OD SEDAM PROSTORIJA, IZMEĐU KOJIH JE BILA HODNA LINIJA. ISTOČNE ZIDINE IMALE SU PET MANJIH PRIZEMNIH PROSTORIJA I DVIJE NA SPRAT, S ULAZOM IZ DVORIŠTA ILI KROZ DRUGE PROSTORIJE, A UNUTAR NJIH NIŠE. PRETPOSTAVLJA SE DA JE ONDJE ŽIVJELA POSADA. SJEVERNI KRAJ TOG NIZA ZAVRŠAVA MALIM ČETVEROUGAONIM PROSTOROM NA KOJEM SU BILA ČETIRI VISOKA I USKA TORNJA KOJIMA DO DANAS NIJE USTANOVLJENA SVRHA. GLAVNI ULAZ BIO JE NA JUŽNOM ZIDU. ULAZILO SE KROZ ČETVEROUGAONU KAPI KULU. VANJSKI JE ULAZ BIO NA ZAPADNOM ZIDU, A UNUTARNJI ULAZ, POLUKRUŽNA SVODA, U PLATNU JUŽNOG BEDEMA. SPOREDNI ULAZ BIO JE NASUPROT GLAVNOM ULAZU, NA SJEVERNOM ZIDU.

TVRĐAVA/KASTEL U JAJCU NALAZI SE U SKLOPU SREDNJOVJEKOVNOG KOMPLEKSA UTVRĐENOG GRADA. PRETPOSTAVLJA SE
DA JE POSTOJALA JOŠ U 13. STOLJEĆU. GRADSKA UTVRDA SA TVRĐAVOM JE TOKOM NEKOLIKO STOLJEĆA GRAĐENA,
POPRAVLJANA I DOGRAĐIVANA. NA JUGOZAPADNOM DIJELU TVRĐAVE NALAZI SE PORTAL SA KRALJEVSKIM GRBOM.
NASTANAK PORTALA DATIRA IZMEĐU VLADAVINE TVRTKA II I KRALJA STJEPANA TOMAŠEVIĆA, KOJI DEFINITIVNO
PRESELJAVA KRALJEVSKI DVOR U JAJCE 1421. GODINE. PO OBLIKOVANJU PORTALA SA KRALJEVSKIM GRBOM U DUHU
KASNE GOTIKE, VEOMA JE SLIČAN PORTALU SA TVRĐAVE BOBOVAC.
ZIDOVI SU VISOKI, A KOMPLEKS JE SAGRAĐEN NA BREŽULJKU KOJI JE U OBLIKU JAJETA, RIJEKE PLIVA I VRBAS SU UJEDNO I
ZAŠTITA DVORCA. OD TVRĐAVE SE PROTEŽU DVA KOMPLETNA BEDEMA NA SJEVERNOJ I ZAPADNOJ STRANI

GLAVNI GRAD SREDNJOVJEKOVNE DRŽAVE BOSNE

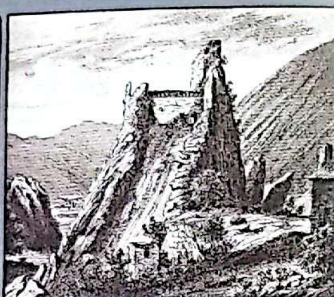
SREDNJOVJEKOVNOG GRADA. NA SJEVERNOM BEDEMU IZGRAĐENA JE ŠAMIĆA TABIJA KOJA PRUŽA POGLED NA PRILAZ GRADU PREKO RIJEKE VRBASA, TE MALA I VELIKA TABIJA IZGRAĐENE KASNIJE U VRIJEME OSMANSKOG PERIODA U JAJCU. NA SJEVEROZAPADNOM I JUGOISTOČNOM UGLU TVRĐAVE NALAZE SE DVA ČETVEROSTRANA TORNJA, A PRETPOSTAVLJA SE DA JE JEDAN TORANJ BIO I NA SJEVEROISTOČNOM UGLU. PRVOBITNI SE ULAZ U TVRĐAVU NALAZIO NA ZAPADNOJ STRANI. U PERIODU OSMANSKE VLADAVINE GRADILI SU SE POTPORNI ZIDOVI TVRĐAVE. UNUTAR ZIDOVA TVRĐAVE NALAZILA SE DŽAMIJA I BARUTHANA. KRAJEM 18. STOLJEĆA NA TVRĐAVI SE IZGRAĐUJU PUŠKARNICE, OTVARAJU SE DRUGA VRATA ISTOČNO OD KRALJEVSKIH, DOK JE KRALJEVSKI PORTAL ZAZIDAN. U DOBA AUSTROUGARSKE VLADAVINE, PORED BARUTAHNE SAGRAĐEN JE I REZERVOAR ZA VODU.

KLJUČ NA SANI

POSLJEDNJE KRALJEVO UPORIŠTE PRIJE DOLASKA OSMANLIJA

14. stoljeće

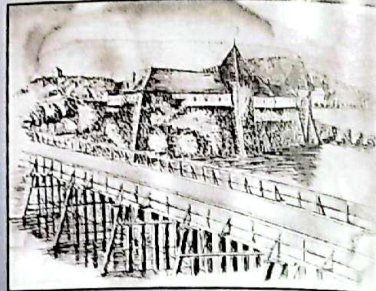
GRADSKA UTVRDA KLJUČ („KLJUČ BOSNE"), PO KOJOJ JE GRAD DOBIO IME, LOCIRANA JE IZNAD RIJEKE SANE, A NASTALA JE U PRVOJ POLOVINI 14. STOLJEĆA. SPOMINJE SE 1322. I 1325. GODINE U VRIJEME STJEPANA II KOTROMANIĆA. NAZIV GRADA KLJUČA DAO JE KARLO ROBERT ANŽUJSKI "CLAVIS" - KLJUČ - KLJUČ NA SANI.

GRADITELJI SU PRI GRADNJI KORISTILI SVE POGODNOSTI STRMOG TERENA RADI POBOLJŠANJA ODBRAMBENE MOĆI GRADA. KLJUČ, IZDUŽENIM OBLIKOM SVOJE OSNOVE I RELATIVNO MALOM POVRŠINOM BRANJENOG PROSTORA, SLIČAN JE NIZU SREDNJOVJEKOVNIH BOSANSKIH GRADOVA. GRADSKA UTVRDA SASTOJI SE OD DVIJE KULE I DVORIŠTA. U UTVRDU NA SANI ULAZI SE USKIM PRILAZNIM PUTEM, ZATIM PROLAZI KROZ KAPI-KULU IZA KOJE SLIJEDE DONJI I GORNJI DIO GRADA. GORNJI DIO GRADA ZAPOČINJE USKIM PROLAZOM I ČINE GA KAMENO STEPENIŠTE KOJE IDE DO DONŽONA - ĆOŠKASTE KULE. SA ISTOČNE STRANE NALAZI SE BEDEM, A SA ZAPADNE PRIRODNE STIJENE. GLAVNA ODBRAMBENA KULA DONŽON BILA JE NAJVISOČIJA I NJENA SVRHA BILA JE UGLAVNOM KAO STRAŽARNICA. BEDEM SA UNUTRAŠNJE STRANE IMA GALERIJU KOJA JE BILA ZAKLONJENA ZIDANIM GRUDOBRANIMA.

OVA UTVRDA POZNATA JE I PO TOME ŠTO JE U NJOJ 1463. GODINE TURSKA VOJSKA ZAROBILA POSLJEDNJEG KRALJA BOSNE STJEPANA TOMAŠEVIĆA. TVRĐAVA JE STALNO DOGRAĐIVANA, JER JE IMALA VELIKI VOJNI ZNAČAJ, A DO 1838. GODINE BIO JE STACIONIRAN TURSKI GARNIZON KOJI JE ŠTITIO TRGOVAČKE PUTEVE U DOLINI RIJEKE SANE.

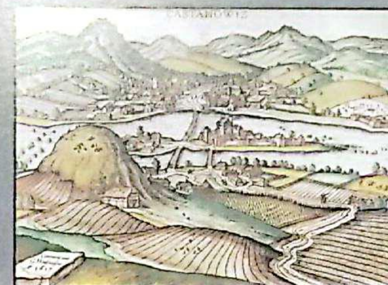

KOSTAJNICA

SREDNJOVJEKOVNA STRATEŠKA UTVRDA ZA KONTROLU PROTOKA ROBA I GRANICE PREMA UGARSKOJ TERITORIJI

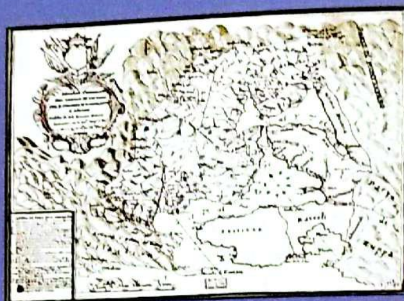

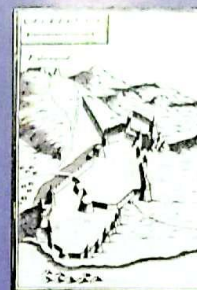
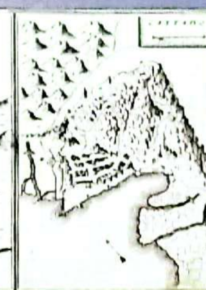
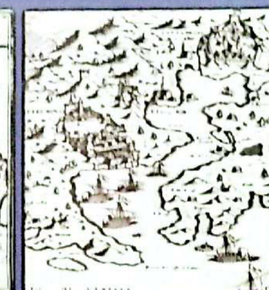

IME KOSTAJNICA SE SPOMINJE PRVI PUT 1240. GODINE KAO MJESTO PREKO KOGA JE VODIO PUT U DUBICU "AD VIAM DE KOZTAINICHA OD DUBICHAM VENIENTEM". SAMO IME NASTALO JE OD RIJEČI "KESTEN", JER JE PREDIO S OBJE STRANE RIJEKE UNE BOGAT KESTENOM. OD TOG VREMENA KOSTAJNICA MIJENJA MNOGE GOSPODARE.
SREDINOM 13. STOLJEĆA KOSTAJNICOM GOSPODARI PORODICA HETINK, A U 14. STOLJEĆU NAJVJEROVATNIJE PRIPADA BABONIĆIMA, NAJSTARIJEM PLEMSTVU POUNJA.
POBJEDOM TURAKA KOD DUBICE 1513. GODINE, KOSTAJNICA PADA U POSJED BANA PETRA BERISLAVIĆA. VEĆ U PRVOJ POLOVINI 16. VIJEKA GRAD I UTVRDA SU VLAŠNISTVO ZRINSKIH DAROVNICOM KRALJA FERDINANDA. ZA VRIJEME ZRINSKIH, TVRĐAVA JE BILA POSEBNO UTVRĐENA I NADGRAĐENA. PO TIM GOSPODARIMA STARA KOSTAJNIČKA TVRĐAVA, KOJA JE NA DESNOJ OBALI UNE, ZOVE SE ZRINJSKI GRAD.
ELVIJA ČELEBIJA JE 1660. DOŠAO U KOSTAJNICU I IZMEĐU OSTALOG ZAPISAO: „OVAJ GRAD JE PODIGAO ZRINJSKI UZ POMOĆ UGARSKOG KRALJA FERDINANDA... KOSTAJNICA JE VELIKI GRAD, SAGRAĐEN OD TVRDOG MATERIJALA. OBLIK MU JE PETOUGAONI, A LEŽI NA OBALI RIJEKE UNE, NA TERITORIJI BANJE LUKE."

SREDNJOVJEKOVNA BOSANSKA UTVRDA NA PRIMORJU ZA TRGOVINU I KOVANJE NOVCA DOBRIH BOŠNJANA - KRALJEVINE BOSNE

KOTOR U 10. STOLJEĆU SPOMINJE KONSTANTIN PORFIROGENET. KRALJ TVTKO I DOBIO JE GRAD KOTOR KAO DAR UGARSKO-HRVATSKE KRALJICE 1385. GODINE. U 14. STOLJEĆU TRGOVINA GRADA CATTARO, KAKO JE TADA ZVAN, KONKURIRALA JE DUBROVAČKOJ I IZAZIVALA ZAVIST VENECIJE. BOSANSKI KRALJ TVRTKO I TU JE KOVAO I NOVAC DOBRIH BOŠNJANA. NAKON VIŠE POKUŠAJA MLEČANI SU USPJELI DA SKLOPE UGOVOR S VOJVODOM SANDALJEM HRANIĆEM U BLAGAJU KOD MOSTARA 1.11.1423. GODINE PO KOJEM IM JE PREPUŠTENO FORMALNO GOSPODARENJE NAD GRADOM KOTOROM. PREMA UGOVORU, VOJVODA SANDALJ JE ZADRŽAO NEKA PRAVA, TAMO JE IMAO I VLASTITU KUĆU I DOBIJAO JE STALNU GODIŠNJU POTPORU, KOJU SU PLAĆALI VENECIJANI. U KOTORU SU BILE I CARINE, KOJE SU NAPLAĆIVALI CARINICI PORODICE HRANIĆ-KOSAČA OD SANDALJA I NADALJE.

OPSADU KOTORA DRŽALI SU OSMANLIJE 1538. I 1657, POSJEĆIVALA GA JE I KUGA 1572, A GOTOVO JE UNIŠTEN U ZEMLJOTRESIMA 1563 I 1667. PO SPORAZUMU IZ KAMPOFORMIJA IZ 1797. GODINE PREŠAO JE U RUKE AUSTRIJE, ALI JE 1805, PO POŽUNSKOM MIRU, DODIJLJEN ITALIJI, DA BI KONAČNO POSTAO DIO FRANCUSKOG CARSTVA (1810). IPAK, 1814. GODINE GRAD JE VRAĆEN AUSTRIJI POSLIJE BEČKOG KONGRESA.

SREDNJOVJEKOVNA STRATEŠKA UTVRDA ZA PRIJEM KARAVANA SOLI KOJI SE KREĆU OD STONA PREMA UNUTRAŠNJOSTI

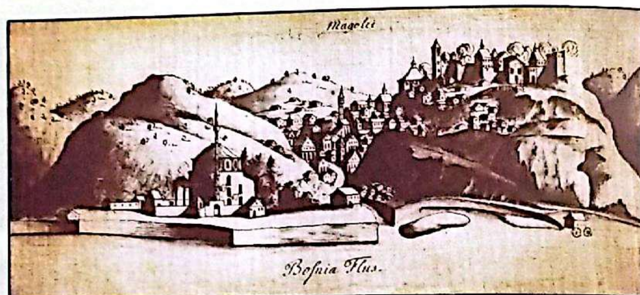
STARI GRAD LJUBUŠKI (CIVITAS LUBLANO) LOCIRAN JE NA ISTAKNUTOM VRHU KRŠEVITOG LANCA BRDA BUTUROVICE, KOJE SE NALAZI NA ISTOČNOM KRAJU LJUBUŠKOG POLJA. ČITAV KOMPLEKS STAROGA GRADA LJUBUŠKOG IMA OBLIK NEPRAVILNOGA VIŠEUGAONIKA. GRAD SE SASTOJI IZ DVA DIJELA. PRVO UTVRĐENJE JE NASTALO U DOBA SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE, PREMA POVIJESNIM IZVORIMA, 21.2.1444. GODINE POD NAZIVOM "LUBUSSA". GRADSKA UTVRDA PALA JE U OSMANSKE RUKE NEŠTO PRIJE 1477., KADA JE POSTALA POGRANIČNA TVRĐAVA S JAKOM POSADOM. OSMANLIJE SU UČVRSTILI I PROŠIRILI TVRĐAVU, DOGRADILI BEDEME S PUŠKARNICAMA I NASTAMBE ZA VOJNU POSADU. CIJELI SISTEM ODBRANE I PROSTORNOG RASPOREDA UTVRĐENJA JE IZUZETNO DOBRO OSMIŠLJEN. UNUTAR ZIDOVA SE VIDE KRAJNJI OSTACI RAZNIH GRAĐEVINA: STRAŽARNICE, HAMBARA, PEKARE, BARUTHANE, A PRONAĐENE SU I ČETIRI ČATRNJE. NA SJEVERNOM DIJELU NALAZI SE VELIKI DONJI OBOR S TABIJOM. JUGOISTOČNO OD GRADSKOG UTVRĐENJA SAZIDANE SU DVIJE MASIVNE KULE, OKRENUTE PREMA ISTOKU, KOJE DOMINIRAJU GRADOM. NA SVIM ODBRAMBENIM ZIDOVIMA BILE SU PUŠKARNICE, OD KOJIH SU MNOGE SAČUVANE. DANAS SE U GRAD ULAZI KROZ RANIJI UNUTARNJI ULAZ, KOJI JE LUČNO ZASVOĐEN. U UNUTARNJEM, SJEVEROZAPADNOM DIJELU IZA ULAZA, IZGRAĐENE SU DVIJE KULE I ČATRNJA. UZ PREGRADNI ZID NALAZILO SE NEKOLIKO PROSTORIJA NEPOZNATE NAMJENE. U OSMANSKIM DOKUMENTIMA VODI SE 1565. GODINE KAO "KALA LUPUŠKA" (TVRĐAVA LJUBUŠKI).

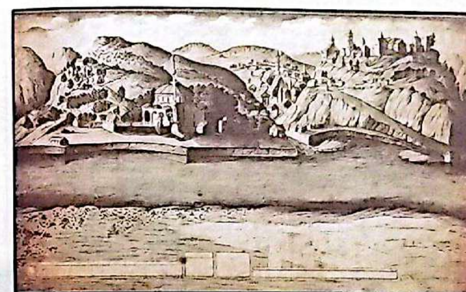

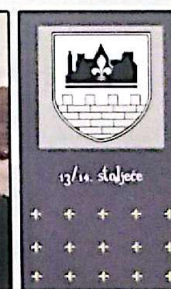
SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA NA RIJECI BOSNI - RAZVIJENI TIP GRADA SA BRANIĆ KULOM

MAGLAJSKA TVRĐAVA LEŽI NA DESNOJ OBALI RIJEKE BOSNE, POKRAJ RIJEČICE LIŠNICE. OKO GRADA SE VRLO RANO RAZVILO I NASELJE, KOJE JE S VREMENOM PRERASLO U CENTAR NAHIJE, ŠTO JE DOVELO DO TOGA DA SE OVA GRADSKA UTVRDA-TVRĐAVA IZ SREDNJOVJEKOVNOG PERIODA ODRŽALA U DOSTA DOBROM STANJU SVE DO DANAS, MIJENJAJUĆI, NARAVNO, FORMU I SADRŽAJ U SKLADU SA PROMJENAMA U NAČINU RATOVANJA.

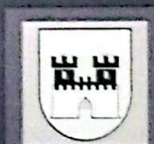
OBLIK UTVRDE JE KARAKTERISTIČAN ZA PERIOD OD SREDINE 14. DO POČETKA 15. STOLJEĆA KADA SU SE NA TLU BOSNE VODILE BORBE IZMEĐU MAĐARSKOG KRALJA SIGISMUNDA I BOSANSKIH KRALJEVA I VELIKAŠA. PRVI PUT SE SPOMINJE U POVELJI KRALJA OSTOJE IZDATE DUBROVČANIMA NA LIŠNICI NA USORI 15.1.1399. GODINE. NEŠTO KASNIJE, 1408. GODINE U POVELJI KRALJA SIGISMUNDA "SUB CASTRO NOSTRO MAGLAY" IZRIČITO SE SPOMINJE GRAD MAGLAJ. VEĆE CIVILNO NASELJE KOJE SE RAZVIJALO I RAZVILO ISPOD TVRĐAVE BILO JE PRIVREDNI CENTAR U SREDNJEM TOKU RIJEKE BOSNE. GRAD JE, PREMA STRATEŠKIM USLOVIMA VREMENA U KOJEM JE NASTAO (NAJKASNIJE U 14. ST.), PODIGNUT NA VRLETNOJ I STRMOJ MAGMATSKOJ STIJENI, KOJA SE SNAŽNO ISTIČE NAD DESNOM OBALOM BOSNE. SREDNJOVJEKOVNI MAGLAJ, ONAJ IZ 15. STOLJEĆA PREDSTAVLJAO JE VEĆ RAZVIJENIJI TIP GRADA SA BRANIĆ-KULOM. U GRAD SE ULAZILO SA ZAPADNE STRANE, STAZOM KOJA JE DOLAZILA SA JUŽNE LOKACIJE, IZ ZAGRAĐA, ODAKLE SE PENJALA PREKO VISOKE STIJENE DO GRADA. NAKON VIŠE PREPRAVKI I DOGRADNJI VRŠENIH U PROŠLOSTI, GRADSKU UTVRDU ČINE OBJEKTI: KAPETAN-KULA, DIZDAREVA KULA, ŠIRBEGOVA KULA, TABIJE, TAMNICA, CISTERNA ZA VODU I SAHAT-KULA KOJA JE ISKUCAVALA SATE PO SREDNJOEVROPSKOM VREMENU.

SADAŠNJI IZGLED STARI GRAD JE DOBIO U OSMANSKO DOBA, TEK U 18. ST. MADA JE U SVOME DUGOM TRAJANJU OD NAJMANJE ŠEST STOLJEĆA, PROŽIVJELA BROJNE MANJE I VEĆE PROMJENE I PROŠLA KROZ VIŠE FAZA IZGRADNJE, MAGLAJSKA JE UTVRDA U OSNOVI SAČUVALA SVOJE SREDNJOVJEKOVNO JEZGRO. KONAČNO 1878. GODINE GUBI SVAKI VOJNIČKI ZNAČAJ I BIVA NAPUŠTEN KAO VOJNO-ODBRAMBENA UTVRDA.

SREDNJOVJEKOVNA STRATEŠKA UTVRDA NA RASKRŠĆU PUTEVA IZ PRIMORJA PREMA ISTOČNOM DIJELU BOSANSKOG KRALJEVSTVA

1373. godine

ONOGOŠT (SANDERUA, ANDERVA, NAGOSTE, ANAGASTUM, ONOGOŠT, NIKŠIĆ), JE NASELJE, DVOR I NAZIV KOJI JE PRETHODIO NASTANKU MODERNOG NIKŠIĆA.

SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA ONOGOŠT NASTALA JE NA RUŠEVINAMA ANTIČKOG DREVNOG GRADA ANDERBE U 4. STOLJEĆU, KASNIJE ANAGASTUMA. LOCIRANA NA VAŽNOM RASKRŠĆU PUTEVA KOJI SU IZ PRIMORJA VODILI KA UNUTRAŠNJOSTI BALKANSKOG POLUOSTRVA, KROZ SVOJU VIŠESTOLJETNU BURNU HISTORIJU IGRALA JE VRLO VAŽNU ULOGU PRIVREDNOG, KULTURNOG I ADMINISTRATIVNOG SREDIŠTA PROSTORNOG DIJELA CRNE GORE I HERCEGOVINE.

NALAZI SE NA STRMOM UZVIŠENJU KOJE SE UZDIŽE IZNAD NIKŠIĆKOG POLJA. IZDUŽENOG JE OBLIKA, A PRUŽA SE PRAVCEM SJEVER-JUG. NA NAJJUŽNIJOJ TAČKI UTVRĐENJA SMJEŠTENA JE KULA, KOJA JE IMALA TRI SPRATA I PETOUGONU OSNOVU, DOK SE NA KRAJNJEM SJEVERNOM DIJELU NALAZE OSTACI NEŠTO NIŽE KULE OSMOUGAONE OSNOVE.

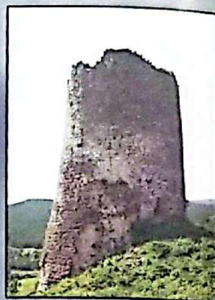
RASPADOM SRPSKOG SREDNJOVJEKOVNOG CARSTVA ONOGOŠT JE UŠAO U OBLAST VOJISLAVA VOJINOVIĆA. NJEGOV NASLJEDNIK NIKOLA ALTOMANOVIĆ IZGUBIO JE RAT SA BOSANSKIM KRALJEM TVRTKOM I I KNJAZOM LAZAROM HREBELJANOVIĆEM. POSLIJE 1373. ONOGOŠT JE U BOSANSKOM KRALJEVSTVU. TVRTKO JE TADA, PORED ONOGOŠTA, DOBIO I DIJELOVE ZAHUMLJA, TE PODRINJE S PIVOM I TAROM, SREDNJE I DONJE POLIMLJE (PRIJEPOLJE, PLJEVLJA, FOČU, GORAŽDE, VIŠEGRAD, BILEĆU, GACKO, MILEŠEVO...). ONOGOŠT JE BIO EKONOMSKI VAŽNO ČVORIŠTE U SREDNJEM VIJEKU KOJE JE I DALJE RAZVIJANO. NALAZIO SE U POSJEDU RODA KOSAČE. VOJVODA SANDALJ HRANIĆ KOSAČA JE TU DRŽAO CARINU. POSLIJE NJEGOVE SMRTI VLADAO JE NJEGOV SINOVAC STJEPAN VUČIĆ KOSAČA.

ORAŠAC

SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA NA DESNOJ OBALI RIJEKE UNE - KORIŠTENA ZA KONTROLU TRGOVAČKOG PUTA

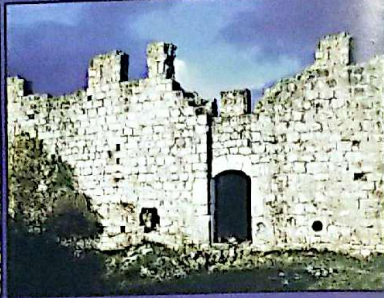
ORAŠAC ILI OREŠAC (KULA VLASTELINSKE PORODICE DIZDAREVIĆ U OSMANSKOM PERIODU) NALAZI SE U ISTOIMENOM NASELJU UZ DESNU OBALU RIJEKE UNE IZMEĐU KULEN VAKUFA I BIHAĆA. TO JE SREDNJOVJEKOVNA TVRĐAVA KOJA JE KORIŠTENA ZA KONTROLU TRGOVAČKOG PUTA IZ KRALJEVINE BOSNE PREMA DALMACIJI.

OVA JE UTVRDA BILA OGRAĐENA KAMENIM BEDEMIMA, A UNUTAR BEDEMA NALAZILA SE KULA I NEKOLIKO OBJEKATA ZA SMJEŠTAJ VOJNIH POSADA. KULA JE VISOKA 8 METARA I NA NJOJ SU VIDLJIVI TRAGOVI KASNIJIH INTERVENCIJA. USLIJED TAKVIH POPRAVKI I MODIFIKACIJA, KULA JE PROMIJENILA SVOJ PRVOBITNI OBLIK. VEĆI DIO NASELJA I DŽAMIJA DOGRAĐENI SU U DOBA OSMANSKE VLASTI.

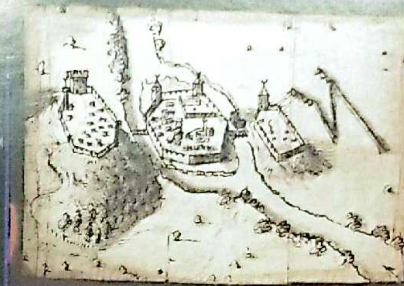

SREDNJOVJEKOVNA FORTIFIKACIJSKA GRAĐEVINA - NAJUTVRĐENIJA GRADSKA UTVRDA U GORNJEM TOKU RIJEKE UNE

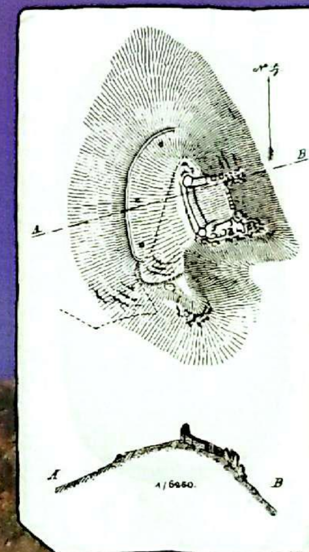

GRAD OSTROVICA (ŽISRIKEBIRA) KOD KULEN VAKUFA SADRŽI NAJMANJE TRI PREPOZNATLJIVA POVIJESNA SLOJA. SREDNJOVJEKOVNI SLOJ GRADA IZGRAĐEN JE U 15. STOLJEĆU NA PRAHISTORIJSKOJ GRADINI OD KOJE SU MJESTIMIČNO SAČUVANI OSTACI ZAŠTITNOG BEDEMA NA ISTOIMENOJ LOKACIJI. GRADINA JE BILA BRANJENA KOMBINACIJOM ZAŠTITNOG BEDEMA I STRME STIJENE, S NAJNEPRISTUPAČNIJE STRANE, A ČIJI SE NASIPI I DANAS RASPOZNAJU. ISPOD ZAPADNOG ZIDA UTVRDE PROTEŽE SE JARAK, A NA ZAPADNOJ STRANI NALAZE SE TEMELJI RUŠEVINE. ULAZ JE BIO NA ZAPADNOJ STRANI.

GRADSKA UTVRDA OSTROVICA POMINJE SE U 15. STOLJEĆU KAO POSJED HRVATSKE VLASTELINSKE FAMILIJE KURJAKOVIĆA. U SREDNJEM VIJEKU BIO JE TO NAJUTVRĐENIJI GRAD U GORNJEM TOKU RIJEKE UNE KOJI JE PROMJENIO VIŠE VLASNIKA (FRANKOPANI, MIKULČIĆI, KEGLEVIĆI I KULENOVIĆI). OKRUGLU KULU, DO NJE TABIJU I GLAVNI BEDEM SAZIDALI SU UGRI, A UGLATU TABIJU (ĆOŠALIJU) I OSTALI DIO GRADA NADOGRADIO JE SULTAN AHMED II. TADA JE GLAVNI ULAZ BIO SA JUŽNE, A SPOREDNI SA SJEVERNE STRANE.

U DECEMBRU 1523. GODINE GRAD JE POTPAO POD OSMANSKU UPRAVU I SVE DO 1878. GODINE OSMANSKA VLAST JE U NJEMU DRŽALA POSADU. NAPUŠTEN JE 1878. GODINE.

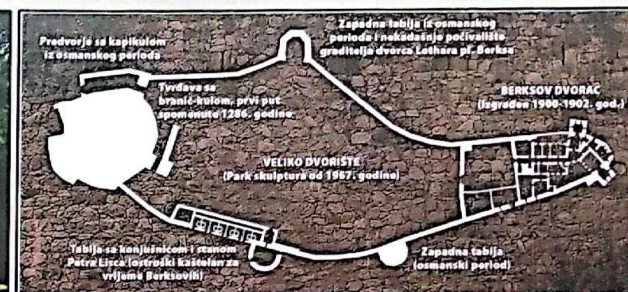
SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA NA RIJECI UNI - RAZVIJENI TIP GRADA SA KAPI, BRANIČ KULOM I DVORCEM

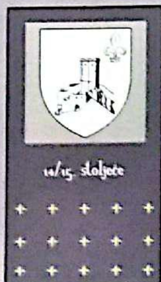

OSTROŽAC, GRADINA STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA, SREDNJOVJEKOVNA TVRĐAVA I OSMANSKI GRAD. TVRĐAVA JE SMJEŠTENA NA DOMINANTNOM UZVIŠENJU IZNAD LIJEVE OBALE RIJEKE UNE I ISTOIMENOG NASELJA. TVRĐAVA JE NEPRAVILNOG KRUŽNOG OBLIKA SA KAPIKULOM I KRUŽNOM BRANIČ-KULOM UZ KOJI SE NALAZI BUNAR. TVRĐAVA SE PRVI PUT SPOMINJE 1286. GODINE. UTVRDA JE NASTALA NA PRIVATNOM POSJEDU BABONIĆA-BLAGAJSKIH, NAKON ŠTO SU JE SINOVI RADOSLAVA BABONIĆA, 1321. GODINE KUPILI OD PLEMENITIH SUČANA, NAZVAN OSTROŽAC. NE MOŽE SE SA SIGURNOŠĆU REĆI KADA TAČNO BABONIĆI GRADE UTVRDU, ALI VEĆ 1346. GODINE SPOMINJE SE JEDAN "KAŠTELAN OSTROŽCA", ŠTO NAS UVJERAVA DA JE TVRĐAVA VEĆ TADA POSTOJALA. BIO JE TO PROSTRAN STARI TVRDI UTVRĐENI GRAD, SA VELIKIM BRANJENIM UNUTRAŠNJIM PROSTOROM, UNUTAR KOJEG JE BILO SMJEŠTENO CIJELO MALO NASELJE. GLAVNI DIO UTVDE BIO JE LOCIRAN NA ZAPADNOJ STRANI NA SAMOM RUBU STRME STIJENE IZNAD RIJEKE UNE. U GRADU SE NALAZI I OKRUGLA KULA S MNOŠTVOM BASTIONA I DUGULJASTI OBOR (DVORIŠTE), OPASAN VISOKIM BEDEMIMA, S NIZOM PUŠKARNICA.

POSRED VEĆ POSTOJEĆEG SJEVERNOG DIJELA GRADA, KOJI SE ZVAO "NARODNI", A KOJI JE POTICAO IZ SREDNJEG VIJEKA, PODIGNUT JE NOVI, JUŽNI, DIO GRADA, KOJI JE PROZVAN "GOSPODSKIM". NAJVEĆI UDIO U POPRAVCI I DOGRADNJI OSTROŽAČKE GRADSKE UTVRDE IMAO JE OSMAN-AGA BEŠIREVIĆ, KOJI JE BIO PRVI KAPETAN OSTROŽAČKE KAPETANIJE OD 1690, DO 1727. GODINE. IZ OVE KRAJIŠKE BEGOVSKE PORODICE, SVE DO UKIDANJA KAPETANIJA 1835. GODINE, SU POTICALI I OSTALI NJENI ZAPOVJEDNICI. TAKO JE OSTROŽAC OD PRVE POLOVINE 18. STOLJEĆA POSTAO SJEDIŠTE OSTROŽAČKE KAPETANIJE, KOJA JE PO SVOJOJ TERITORIJI, BROJU TVRĐAVA I LJUDI BILA NA PRVOM MJESTU U BOSANSKOM EJALETU.

MEHMED-BEG BEŠIREVIC PRODAO JE OSTROŽAČKI GRAD LOTHARU VON BERKSU, OKRUŽNOM NAČELNIKU U BIHAĆU. ODMAH PO KUPOVINI (1835) LOTHAR JE POČEO SA RESTAURACIJOM GRADSKE UTVRDE I IZGRADNJOM DVORCA U KOJI SE USELIO 1902. GODINE. ODAVDE JE LOTAR FON BERKS U IME HABZBURGA UPRAVLJAO BIHAĆKIM KRAJEM.

SREDNJOVJEKOVNA FORTIFIKACIJSKA GRAĐEVINA - KLJUČNA TVRĐAVA DONJEG TOKA RIJEKE NERETVE

POČITELJ PREDSTAVLJA TVRĐAVU KOJA POTIČE IZ SREDNJEGA VIJEKA. PRETPOSTAVLJA SE DA JE GRADITELJ UTVRĐENOG GRADA I OSNIVAČ PRIGRADSKOG NASELJA BIO BOSANSKI KRALJ TVRTKO I KOTROMANIĆ, 1383. GODINE. IZGRAĐEN JE NA STRMOJ KAMENOJ LITICI LIJEVE OBALE NERETVE I PROŠIRIVAN JE U NEKOLIKO ETAPA (SREDNJOVJEKOVNA GRADNJA I GRADNJA U DOBA OSMANSKOG CARSTVA) OD 16. DO 18. STOLJEĆA. PRVI PUT SE POČITELJ NAVODI U POVELJI IZ 1444. GODINE (POSICHELL, VDOBRANAH CASTELLO CON LO CONTATO). KASNIJE JE SPOMENUT 1448. (CASTRUM BECZITELJ) I 1454. GODINE (CIVITATE POZITELL CUM PERTINENTIIS SUIS).

POČITELJ JE IMAO ZNAČAJNU ULOGU U SUKOBIMA SA OSMANLIJAMA.

IZVORNA SREDNJOVJEKOVNA JEZGRA GRADA JE NAJSTARIJI OGRAĐENI DIO, GDJE SE DVIJE FAZE IZGRADNJE MOGU IDENTIFICIRATI: STARIJI, UNUTARNJI GRAD ILI UTVRDA (TORANJ S MALIM UNUTARNJIM DVORIŠTEM - DONJON) S KRAJA 14. STOLJEĆA, S KASNIJIM DODACIMA, IZMJENAMA I POJAČANJIMA IZ DRUGE POLOVINE 15. STOLJEĆA. SUDEĆI PREMA IZGLEDU NAJSTARIJIH DIJELOVA UTVRDE, MOŽE SE PRETPOSTAVITI KAKO MALO MJESTO ISPOD UTVRDE DATIRA IZ RANIJEG ILI ISTOG RAZDOBLJA KAO I SAMA UTVRDA. U OSMANSKO DOBA TVRĐAVA JE DOGRAĐIVANA U VIŠE NAVRATA, A S VREMENOM JE UZ TVRĐAVU NASTALO PODGRAĐE KOJE JE ZAJEDNO SA TVRĐAVOM POPRIMILO ORIJENTALNI IZGLED. GRAD JE OBZIDAN TAKO DA TVORI UNUTARNJI DONJON S KVADRATNIM TORNJEM, DVA BASTIONA (MEHMED-PAŠIN I DELIBAŠIN), DIZDAREVU KUĆU, KUĆU GAVRANKAPETANOVIĆA, ŽITNICU, UTVRDBENU DŽAMIJU I „VODOTORANJ" (CISTERNU S ULAZOM I STUBAMA KOJE VODE DO VODE), TE DVA VELIKA I DVA MALA PORTALA (KAPIJE). NAKON USPOSTAVE AUSTRO-UGARSKE VLASTI U BIH 1878. GODINE, POČITELJ GUBI SVOJ STRATEŠKI ZNAČAJ I NAGLO PROPADA. U TOM RAZDOBLJU PORUŠEN JE DIO ZIDINA KOD DONJE KAPIJE I OTVOREN PUT U DONJE POLJE, A KASNIJE JE PORUŠEN I DRUGI DIO ZIDINA, ZAJEDNO S MALIM VRATIMA IZA HAMAMA, I PROŠIREN JE PUT U GORNJE POLJE, ČIME JE UNIŠTEN KONTINUITET GRADSKIH ZIDINA POČITELJA.

PRUSAC

SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA I GRAD

14/15. stoljeće

PRUSAČKA TVRĐAVA (PRUSAC - TERRA BIANCA, LONDA, BIOGRAD), PO SVOM POVOLJNOM POLOŽAJU BILA JE IZVRANREDAN ODBRAMBENI OBJEKAT DO POJAVE VATRENOG ORUŽJA. TVRĐAVA SE RAZVILA OD STAROG KAŠTELA I PLEMIĆKOG DVORCA IZ SREDNJEG VIJEKA. MOGUĆE JE ZAPAZITI DVIJE EPOHE GRAĐENJA, JEDANA PRIJE OSMANSKE INVAZIJE, A DRUGA IZ KASNIJEG VREMENA. GRAD SE SASTOJI OD GORNJEG I DONJEG DIJELA. U GORNJEM GRADU, U DVORIŠTU NALAZI SE I BUNAR SA IZVORIŠTEM VODE, GDJE JE BILA I CITADELA OPASANA ZIDOM ISPOD KOGA SE NALAZIO ZAŠTITNI JARAK. U OBORU GRADA NALAZILA SE KULA I TRI BASTIONA. OBOR JE, TAKOĐER, BIO OPASAN ZIDOM I JARKOM. IZMEĐU GORNJEG I DONJEG GRADA NALAZILA SE SAHAT KULA. PRVI PUT SE SPOMINJE 1478.

SOKOGRAD

SREDNJOVJEKOVNI GRAD KRALJA RADIVOJA

14/15. stoljeće

U SELU SOKOLU, SJEVERNO OD GRAČANICE, NALAZE SE RUŠEVINE ISTOIMENOG SREDNJOVJEKOVNOG GRADA, NA STRMOJ STIJENI KOJA SE UZDIŽE U SREDINI NASELJA. SOKOGRAD JE BIO RELATIVNO MALE POVRŠINE, OVALNOG OBLIKA, SA VEĆOM ULAZNOM KULOM PETOUGAONOG TLOCRTA NA SJEVEROZAPADNOJ, KAO I DVIJE USKE POLUKRUŽNE KULE NA JUGOISTOČNOJ STRANI. O IMPRESIVNOJ VISINI ZIDINA SVJEDOČI JEDAN MANJI SAČUVANI DIO, NA SJEVERNOJ STRANI. U VRIJEME BOSANSKE SAMOSTALNOSTI, GRAD SOKO JE PRIPADAO KNEZU RADIVOJU (1429), SINU BOSANSKOG KRALJA OSTOJE. U VRIJEME OSMANSKE VLASTI (ZAUAET 1520. GODINE) PREDSTAVLJAO JE MANJU VOJNU UTVRDU KOJA JE OSIGURAVALA OVAJ DIO BOSANSKOG EJALETA OD PRODORA IZ PREKOSAVSKIH KRAJEVA. GRAD SOKO - SOKOGRAD SE SPOMINJE U UGOVORU KRALJA SIGISMUNDA IZ 1426. GODINE.

Srednjovjekovna gradska utvrda na raškom Podrinju kao dio Bosanskog kraljevstva

Uzvodno uz rijeku Rašku, prema njenom izvorištu, desetak kilometara od Novog Pazara, pokraj same rijeke i puta koji vodi prema Tutinu i Pešteri, na lokalitetu "Gradina sa Podgrađem" nalaze se ostaci srednjovjekovne gradske utvrde Rasa, odnosno Pazarišta, Starog Pazara ili Eski Bazara. Utvrda je imala stratešku važnost još od bronzanog doba, a u antici Rimljani na tom mjestu, u blizini rudnika željeza, osnivali su utvrdu Arsa koja u kasnoj antici dobiva brojne objekte. Od svog osnutka u 8. stoljeću utvrda je mijenjala vladare sve do raspada Raške (Servije) nakon smrti tobožnjega cara Uroša Nejakog (1371). Tada, 1373. i 1377. godine, nad tim prostorima (oko 8.000 četvornih kilometara, što se odnosilo na raško Podrinje) vlast preuzima bosanski kralj Tvrtko I Kotromanić. Bosna je postala najveća i najjača zemlja na Balkanskom poluostrvu sa respektabilnom političkom, ekonomskom i ratnom snagom.

Ovakva utvrda tipa kastela i refugija, tj. pribježišta, predstavljala je obrazac sigurnog naselja kao dio odbrambenog sistema regije. U njima su bili smješteni malobrojni pripadnici vojske, ali i okolno stanovništvo, a u utvrđenom podgrađu zanatlije i trgovci. Nakon 9. stoljeća utvrda na Gradini se aktivnije koristi i sve do kraja 12. stoljeća biva više puta rušena i obnavljana. Prilikom jedne od obnova (između 1130 - 1140. godine) podignuti su zidani bedemi, sa kapijom koja je branjena sa dvije kule. Nakon toga je uslijedila i dodatna obnova utvrde. Tada je ulazna kapija zazidana, a otvorena je nova pored ojačane glavne kule. U sjevernom dijelu utvrde je podignuta dvorska palača, a u unutrašnjem nekoliko brvnara. U posljednjoj fazi obnove i dogradnje utvrde umjesto brvnara zidaju se kamene kuće na sprat. U prizemlju su se nalazile radnje sa trgovačkom robom i zanatske radionice. Prostorije na spratu su služile za stanovanje.

Gradsku utvrdu Starog Pazara osvojili su Osmanlije 1439. i konačno 1455. godine, te su osnivanjem obližnjeg Novog Pazara (1461) doveli do potpunog gašenja stare gradske utvrde kao naseljenog mjesta.

Izvor: Muzej "Ras", Novi Pazar.

RISANJ

SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA U BOKOKOTORSKOM ZALJEVU - RAZVIJENI TIP GRADA SA BRANIĆ KULOM I DVORCEM

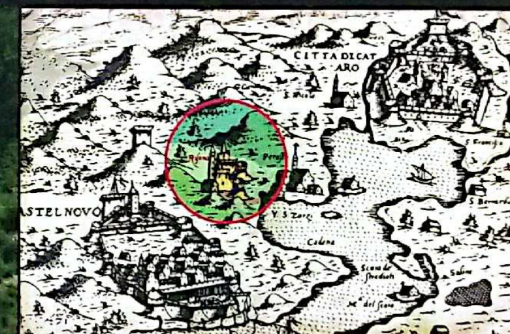

1371. godine

RISAN (LAT. RISINIUM; GRČ. RHIZON) JE U SREDNJEM VIJEKU BIO SASTAVNI DIO TADAŠNJE TRAVUNIJE. TRAVUNJA (LAT. TRIBUNIA) JE SREDNJOVJEKOVNA DRŽAVA KOJA JE OBUHVATALA JUŽNU DALMACIJU I DIJELOVE ISTOČNE HERCEGOVINE. TO JE SREDNJOVJEKOVNO POVIJESNO PODRUČJE U PRIMORJU IZMEĐU KOTORA I DUBROVNIKA, A U UNUTRAŠNJOSTI TERITORIJ DIJELA DANAŠNJE HERCEGOVINE I VEOMA MALOG DIJELA CRNE GORE.

BOSNA JE 1326. GODINE OSVOJILA SUSJEDNO ZAHUMLJE. SLABLJENJEM RAŠKE NAKON MARIČKE BITKE (1371.), TRAVUNJOM I OKOLNIM PODRUČJEM ZAVLADALA JE VELIKAŠKA PORODICA VOJINOVIĆA IZ HUMA. IPAK, 1376. GODINE TADA BOSANSKI BAN TVRTKO PREDAO JE RISAN ZETSKOM KNEZU ĐURĐU BALŠIĆU. NAKON PORAZA RAŠKOG VELIKAŠA NIKOLE ALTOMANOVIĆA, SADA BOSANSKI KRALJ TVRTKO I. KOTROMANIĆ ZAUZEO GA JE PONOVO 1378. GODINE, PA GA JE STJEPAN TOMAŠEVIĆ SA JOŠ NEKIM MJESTIMA, KRAJEM 1491. PREDAO DUBROVČANIMA PRILIKOM SKLAPANJA SAVEZA S NJIMA PROTIV HERCEGA STJEPANA VUKŠIĆA. KADA SU OSMANLIJE 1539. GOD ZAUZELI HERCEG NOVI, RISAN IM SE PREDAO BEZ OTPORA I OSTAO JE, SA MALIM PREKIDOM 1648, U NJIHOVOJ VLASTI SVE DO 1687. GODINE.

SAMOBOR

SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA I OMILJENI GRAD VLASTELINA SANDALJA HRANIĆA I STJEPANA VUKČIĆA KOSAČE

14. stoljeće

STARI GRAD SAMOBOR SE NALAZI U GORNJEM PODRINJU KOD USTIPRAČE. SMJEŠTEN JE NA LITICI BRDA U MASIVU PLANINE GOSTUN, NAD KANJONOM RIJEKE JANJINE, U BLIZINI NJENOG UŠĆA U DRINU. SA NAJVIŠE TAČKE GRADA MOGLA SE KONTROLIRATI VAŽNA RASKRSNICA PUTEVA KOJI SU SREDNJOVJEKOVNU BOSNU POVEZIVALI S DUBROVNIKOM, RAŠKOM I OSTALIM KRAJEVIMA. SAMOBOR SE PRVI PUT SPOMINJE U HISTORIJSKIM DOKUMENTIMA 1397. GODINE. SAGRADIO GA JE VOJVODA SANDALJ HRANIĆ KOSAČA. UTVRĐENI GRAD SAMOBOR PREDSTAVLJA SNAŽAN ODBRAMBENI SISTEM KOJI SE SASTOJAO IZ TRI DIJELA, GLAVNE UTVRDE, ODBRAMBENOG BEDEMA I JEDNE SAMOSTALNE ODBRAMBENE KULE. JUŽNI, SJEVERNI I ISTOČNI DIO UTVRĐENJA BIO JE SAMO DJELIMIČNO OPASAN BEDEMOM.

SOKOLAC

SREDNJOVJEKOVNO UPORIŠTE NA OBALI RIJEKE UNE

13/14. stoljeće

UTVRDA SOKOLAC JE LOCIRANA NA LIJEVOJ OBALI UNE IZNAD BIHAĆA. O NASTANKU SOKOLAČKE TVRĐAVE MALO SE ZNA, PA TAKO HISTORIOGRAFI BARATAJU VREMENOM OD 11. DO 14. STOLJEĆA. PRVI PUT SE SPOMINJE 1380. GODINE, U OKVIRU IZDATE POVELJE PRIVATNOG KARAKTERA KOJA JE BILA ISPISANA GLAGOLJICOM. KOMPLEKS UTVRDE VEOMA JE DOBRO I KVALITETNO GRAĐEN TAKO DA SU SE I KULA I ZIDINE SAČUVALE DO DANAS. OSMANLIJE SU JE ZAUZELI 1592. GODINE. UTVRDA JE BILA U SASTAVU BIHAĆKE KAPETANIJE. POSADOM JE ZAPOVIJEDAO ĆEHAJA. PO PADU BIHAĆA GRAD I UTVRDA SU NAPUŠTENI. BIHAĆKI OKRUŽNIK LOTHAR VITEZ BERKS OBNOVIO JE UTVRDU1897. GODINE. BILO JE OVO VAŽNO STRATEGIJSKO UPORIŠTE I ZA OSMANSKO I HABSBURŠKO CARSTVO.

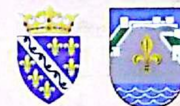

SREDNJOVJEKOVNA GRADSKA UTVRDA NA PRIMORJU KAO DIO BOSANSKOG KRALJEVSTVA

NAKON SMRTI UGARSKOG KRALJA 1382. GODINE IZBILI SU NEMIRI NA PODRUČJIMA DALMATINSKE OBALE. BOSANSKI KRALJ TVRTKO ISKORISTIO JE TU PRILIKU I POSLAO BOSANSKU VOJSKU U TAJ DIO DALMACIJE, NAJPRIJE JE ZAUZEO TVRĐAVU KLIS (1387), TE U LJETO 1390. GODINE PREUZEO POTPUNU KONTROLU NAD SKORO CIJELOM DALMACIJOM, ZAJEDNO SA NEKIM OTOCIMA. NA TAJ JE NAČIN PRIPOJIO BOSANSKOJ KRALJEVINI I PREUZEO VLAST NAD SPLITOM, TROGIROM, ŠIBENIKOM, TE OTOCIMA BRAČOM, KORČULOM I HVAROM. TADA JE KRALJEVINA BOSNA OBUHVATALA NAJVEĆI DIO ISTOČNE JADRANSKE OBALE: OD ZADRA DO BOKOKOTORSKOG ZALJEVA, ISKLJUČUJUĆI DUBROVNIK, KOJI JE I DALJE BIO POD VRHOVNOM VLAŠĆU UGARSKOG KRALJA.

ŠIBENIK (SIBENIQUO, SIBINIUM) SE RAZVIJAO KAO UTVRDA (CASTRUM) SA STARIJIM PREDGRAĐEM (SUBURBIUM) NA PODRUČJU DOLCA I MLAĐIM NA ISTOČNOJ STRANI KAŠTELA, GDJE SE U 12. STOLJEĆU POČELA RAZVIJATI JEZGRA SREDNJOVJEKOVNOGA GRADA SA UTVRDOM. GRADSKA UTVRDA JE IZNIKNULA NA BRIJEGU 70 M IZNAD MORA SA UTVRĐENIM ZIDINAMA KOJE SU SE SPUŠTALE DO SAME MORSKE OBALE.

POZNATO JE KAKO JE KRALJ TVRTKO I KOTROMANIĆ POVELJOM (11.6.1390. - SUTJESKA), IZDATOM U FORMI ISPRAVE U DVA PRIMJERKA (NA LATINSKOM I BOSANSKOM JEZIKU) POTVRDIO PRAVA, ZAKONE I OBIČAJE STANOVNIŠTVA TOG KRAJA, ZADRŽAVAJUĆI SAMO ZA SEBE PRIHODE OD SOLI I TRIDESETNICE. IZDAVANJU POVELJE PRETHODILA JE ZAKLETVA ŠIBENČANA NA VJERNOST BOSANSKOM KRALJEVSTVU.

IL CASTELLO

S. Francesco

Sibinium, ptolemeo Sicum vulgo Sibenicho. Dalmatiæ opp.

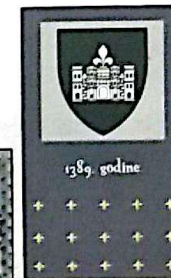
SREDNJOVEKOVNA UTVRDA U BOKOKOTORSKOM ZALJEVU - RAZVIJENI TIP GRADA SA BRANIĆ KULOM I DVORCEM

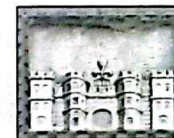

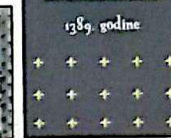

DOK SE LUDOVIK I BAVIO PITANJEM DOBIJANJA POLJSKE KRUNE (1370), TVRTKO I POČINJE DA ISPOLJAVA PRETENZIJE DUŽ JADRANSKE OBALE. ZBOG OSMANSKIH UPADA NA POJEDINE DIJELOVE NJEGOVE BOSNE I PRERASPODJELE SVOJIH ČETA, TVRTKO I KOTROMANIĆ JE SMANJIO OBIM OSVAJANJA GRADOVA NA JUGOISTOKU DANAŠNJE HRVATSKE, ALI JE OPSJEDANJEM I ZATVARANJEM ODREĐENIH OBLASTI U DALMACIJI POSTIGAO DA DOĐE DO ISTICANJA BIJELE ZASTAVE I PRISTANKA DA SE BEZ UBIJANJA I RUŠENJA UTVRDA I GRADOVA VLASTELA I NAROD PREPUSTE U BOSANSKE RUKE. PREDSTAVNICI TROGIRA PRVI SU OTVORILI VRATA PREGOVORIMA I NAJAVILI PREPUŠTANJE SVOGA GRADA POD TVRTKOVU JURISDIKCIJU. TO ĆE ISTO, JEDAN ZA DRUGIM, NAJAVITI I GRADOVI SPLIT I ŠIBENIK. UTVRĐENI SU ROKOVI PREDAJE. SPLIT JE DOBIO POSLJEDNJI ROK: 15. JUNA 1389. GODINE. PRIJE TOG DANA, DEPUTACIJE DALMATINSKIH GRADOVA TE OTOKA STIZALE SU DA KLEKNU PRED KRALJA TVRTKA I. TO JE TRAJALO DO KRAJA APRILA 1390. GODINE. TVRTKO I JE POSTAO NEPORECIVIM GOSPODAROM I OTOKA BRAČA, HVARA, KORČULE, ŠOLTE I ČIOVA. OD TOG VREMENA U TITULI BOSANSKOG KRALJA TVRTKA PISALO JE „BOŽJOM MILOŠĆU SLAVNI KRALJ BOSNE, DALMACIJE, HRVATSKE, PRIMORJA I RAŠKE". SMRĆU KRALJA TVRTKA I GRAD SPLIT ĆE SE UBRZO VRATITI POD UGARSKI SUVERENITET.

STARI GRAD SREBRNIK (CASTRUM SREBRENICH) KOD TUZLE PRVI PUT SE SPOMINJE 15.2.1333. GODINE U POVELJI BOSANSKOG BANA STJEPANA II KOTROMANIĆA KAO GRADSKA UTVRDA U NJEGOVOJ VLASTI. TOM PRILIKOM ON JE POTVRDIO I POSLANICIMA DUBROVAČKE REPUBLIKE PRAVO NA POSJEDE NA PELJEŠCU. NAKON SMRTI BOSANSKOG KRALJA TVRTKA I (1391) UTVRDA 1393. GODINE PADA U UGARSKE RUKE. IZMEĐU BOSANSKE I UGARSKE VLASTI, OD DRUGE POLOVINE 14. STOLJEĆA, PREUZIMANJE I GUBLJENJE SREBRENIKA NEKOLIKO SE PUTA PONAVLJALO. OSMANLIJE GA OSVAJAJU 1463. GODINE SA JOŠ 117 BOSANSKIH GRADSKIH UTVRDA. SLIČNA SITUACIJA ĆE SE PONOVITI I IZMEĐU OSMANLIJA I UGARA SA OVOM UTVRDOM. NAIME, POSLIJE PONOVNOG ZAUZIMANJA UGARI 1465. GODINE FORMIRAJU SJEDIŠTE BANOVINE I TEK 1512. GODINE OSMANLIJE DEFINITIVNO PREUZIMAJU SREBRENIK.

GRADSKA UTVRDA JE VIŠE PUTA TEMELJITO PREPRAVLJANA I DOGRAĐIVANA, ALI IPAK VIDLJIVI SU NJENI SRDNJOVJEKOVNI OBRISI I OSNOVA KOJI JOJ OSIGURAVAJU STATUS JEDNE OD NAJLJEPŠIH GRADSKIH UTVRDA BOSANSKE KRALJEVINE.

SREDNJOVJEKOVNA FORTIFIKACIJSKA GRAĐEVINA - NAJUTVRĐENIJA GRADSKA UTVRDA U GORNJEM TOKU RIJEKE UNE

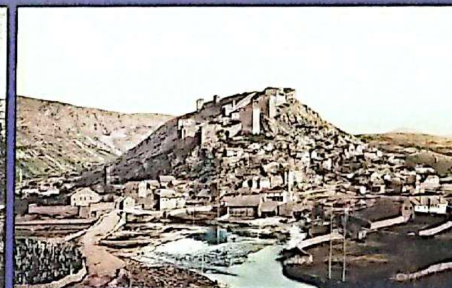

STOLAC

SREDNJOVJEKOVNA GRADSKA UTVRDA NA LIJEVOJ OBALI RIJEKE BREGAVE - JEDAN OD VEĆIH SREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA

STARI GRAD STOLAC ("LOCO DICTO STOLAC") NALAZI SE NA LIJEVOJ OBALI RIJEKE BREGAVE, IZNAD ISTOIMENOG NASELJA STOCA I PREDSTAVLJA ODBRAMBENI OBJEKAT KOJI PO SVOJOJ VELIČINI SPADA U RED NAJVEĆIH SREDNJOVJEKOVNIH GRADOVA. U 17. STOLJEĆU UTVRDA JE IMALA 13 KULA I BILA JE JEDNA OD NAJBOLJE UTVRĐENIH. SASTOJALA SE OD DONJEG GRADA, GORNJEG GRADA, SREDIŠNJEG PLATOA SA GRADNJOM IZ RAZDOBLJA AUSTROUGARSKE UPRAVE, PRISTUPNOG PUTA OD DONJE KAPIJE SVE DO GORNJE KAPIJE UZ VELI-DEDINO BRDO, KAO I DIJELA BRDA ISPOD BEDEMA. ZAŠTIĆENA JE LANCEM KAMENIH KULA I BEDEMA, KOJI SU IZVEDENI OD TESANIH BLOKOVA KAMENA KREČNJAKA. PORED KULA, GRADSKA UTVRDA IMA I 10 CISTERNI (ČATRNJI) ZA VODU, MAGACIN ZA BRAŠNO, OBJEKTE ZA STANOVANJE...

PRVI SIGURAN PODATAK O STAROM GRADU STOCU DATIRAN JE U SREDNJEM VIJEKU 7.5.1420. GODINE, MADA POSTOJE INDICIJE O PODACIMA KOJI SU RANIJE DATIRANI A VEZANI SU ZA POSJED STJEPANA VUKČIĆA KOSAČE. DIO OSMANSKOG CARSTVA POSTAO JE NAKON OSVAJANJA 13. JUNA 1465. GODINE. POSLIJE KARLOVAČKOG MIRA 1699. GODINE UTVRĐENI GRAD JE POPRAVLJEN I PROŠIREN, TE JE DOBIO I UPRAVU NA ČELU SA DIZDAROM. OKO 1706. GODINE JE OSNOVANA STOLAČKA KAPETANIJA. U AVGUSTU 1878. USPOSTAVLJENA JE AUSTRIJSKA UPRAVA. VOJNI ERAR JE TEMELJITO POPRAVIO STARI GRAD 1883. GODINE, A 1888. JE IZGRADIO MODERNU TVRĐAVU SA KASARNOM SMJEŠTENOM IZNAD ONE KOJA JE POSTOJALA U RAZDOBLJU OSMANSKE UPRAVE.

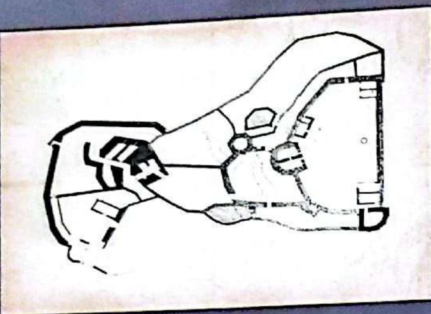

SREDNJOVJEKOVNA FORTIFIKACIJSKA UTVRDA - U POSJEDU KRALJA STJEPANA TOMAŠEVIĆA

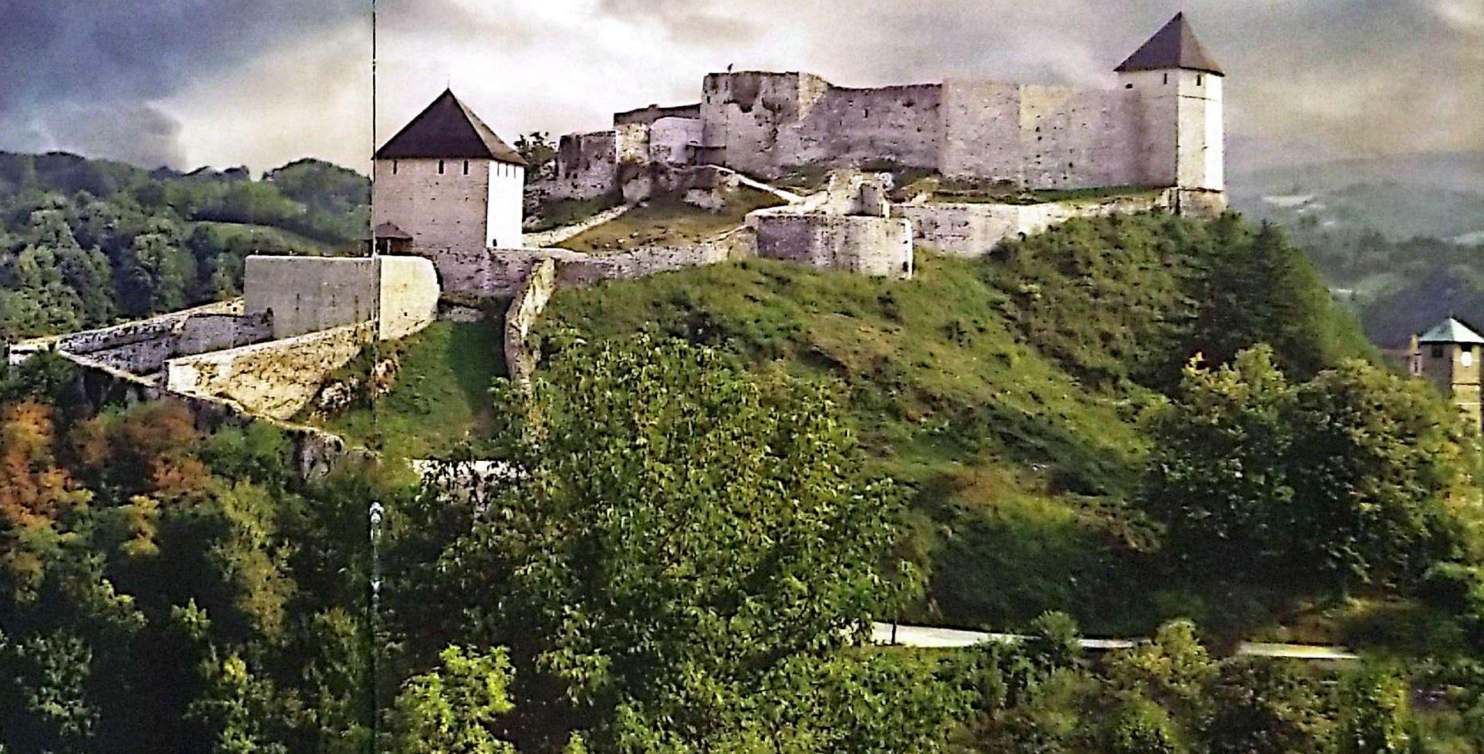
14/15. stoljeće

GRADSKA UTVRDA U TEŠNJU SAGRAĐENA JE NA STRMOM BREŽULJKU ŠTO SE DIŽE U SREDINI DANAŠNJEG ISTOIMENOG GRADA KOJI JE, TAKOĐER, DIO SREDNJOVJEKOVNOG GRADA. GORNJI DIO GRADA NASTAO JE U SREDNJEM VIJEKU, A DONJI SAGRADIŠE OSMANLIJE 1703. GODINE ZA VLADE SULTANA MUSTAFE I BOSANSKOG VEZIRA MEHMED-PAŠE. UTVRDA U TEŠNJU PRVI SE PUT SPOMINJE 1461. GODINE U POVELJI KOJOM KRALJ STJEPAN TOMAŠEVIĆ SVOME STRICU RADIVOJU KRSTIĆU KOTROMANIĆU, UZ OSTALO, DARUJE "I NA USORI GRAD TEŠANJ". TEŠANJ JE OD 1463-1476. GODINE BIO SREDIŠTE KRALJEVSTVA BOSANSKOG I SJEDIŠTE VAZALNOG KRALJA MATIJE KRSTIĆA KOTRMANIĆA. IZMEĐU 1463. I 1521. GODINE PRELAZIO JE ČAS POD TURSKU, ČAS POD UGARSKU VLAST. DEFINITIVNO SU GA OSMANLIJE ZAUZELI OKO 1520/21. GODINE, POPRAVILI GA I ADAPTIRALI ZA SAVREMENIJI NAČIN BORBE. BIO JE I CENTAR NAHIJE. TEŠANJSKI GRAD - UTVRDA BILA JE JEDINA TVRĐAVA KOJU PRINC EUGEN SAVOJSKI NIJE POKORIO U SVOJIM POHODIMA, IAKO JE U VRIJEME NJEGOVOG POHODA CIJELI TEŠANJ BIO SPALJEN. AUSTRO-UGARSKA VLAST PREUZIMA GRADSKU UTVRDU U TEŠANJU SEPTEMBRA 1878. GODINE.

SREDNJOVEKOVNA GRADSKA UTVRDA - VAŽAN FORTIFIKACIJSKI OBJEKAT U CENTRALNOM DIJELU KRALJEVINE BOSNE

14/15. stoljeće

STARI GRAD TRAVNIK (GARBUN, TRAWINC, TRAVNICH, TRAVNIC) PRVI PUT SE SPOMINJE 1463. GODINE KAO MJESTO U KOME SE KRAĆE VREMENA ZADRŽAO SULTAN MEHMED II, OSVAJAČ KRALJEVINE BOSNE, NA PUTU ZA JAJCE. GRADSKA UTVRDA JE SAGRAĐENA NA JEDNOM BREŽULJKU U PODNOŽJU PLANINE VLAŠIĆ. U OSNOVICI TO JE NEPRAVILAN VIŠEUGAONIK KOJI JE SASTAVLJEN IZ TRI DIJELA: GORNJEG S TAMNICOM, SREDNJEG S KULOM GARBUN I DONJI GRAD. TI SE DIJELOVI NIŽU OD SJEVERA PREMA JUGU. GRADSKA SU VRATA LOCIRANA U SREDNJEM DIJELU, SA ZAPADNE STRANE, A DO NJIH SE DOLAZI PREKO KAMENITOG, NA SVOD SAGRAĐENOG MOSTA, ISPOD KOGA PROTIČE HENDEK, LIJEVA PRITOKA RIJEKE LAŠVE.

NAJVEĆI DIO UTVRDE PREDSTAVLJA BASTION KOJI SE NALAZI NA NAJISTAKNUTIJEM DIJELU GREBENA. NJEGA SU PODIGLI OSMANLIJE NA MJESTU SREDNJOVJEKOVNOG DONŽON TORNJA KOJI JE BIO SRUŠEN. JUŽNO OD BASTIONA NALAZI SE MANJA TERASA, ISPOD KOJE SE NALAZI CISTERNA ZA VODU. NA JUGU SE PRAVOUGAONO DVORIŠTE PROŠIRUJE, A NA MJESTU DANAŠNJEG SPREMNIKA I DIJELU DVORIŠTA NALAZILA SE PALAČA. DVORIŠTE NA JUŽNOJ STRANI JE ZATVORENO PREMA MANJOJ ZGRADI SA MASIVNIM ZIDOVIMA KOJA JE SLUŽILA KAO KAZAMAT. PREMA JUGU PROTEŽE SE MANJA POVRŠINA ZEMLJE KOJA ZAVRŠAVA TERASASTO, A NA KOJOJ SE NALAZI TORANJ UTEMELJEN NA STIJENI. U VANJSKOM, ISTOČNOM DIJELU, NALAZILI SU SE STAMBENI OBJEKTI NA DVIJE ETAŽE. SJEVERNI BEDEM UZ KAMENO STEPENIŠTE, KOJE POVEZUJE DONJI DIO GRADA SA BASTIONOM, PO NAČINU GRADNJE JE SREDNJOVJEKOVNI. SREDNJOVJEKOVNI BEDEMI SE PROTEŽU I DUŽ JUGOISTOČNE STRANE UTVRDE, PODRUČJE VRTA, ŠTO UKAZUJE DA PROSTOR SREDNJOVJEKOVNE GRADSKE UTVRDE POKRIVA SADAŠNJU POVRŠINU.

HISTORIČARI SE SLAŽU DA JE GRADSKA UTVRDA SAGRAĐENA U DRUGOJ POLOVINI 14. I PRVOJ POLOVINI 15. STOLJEĆA. PO NAČINU GRADNJE I DRUGIM PODACIMA PRETPOSTAVLJA SE DA JE IZVORNI GRADITELJ BIO KRALJ TVRTKO II KOTROMANIĆ, ALI I KRALJ STJEPAN DABIŠA TAKODER SE NAVODI KAO MOGUĆI GRADITELJ. EVLIJA ĆELEBIJA, PO PRIČANJU NARODA, ZABILJEŽIO JE KAKO JE GRAD ZIDAO "LATINSKI KRALJ IZ DUBROVNIKA". PO OSVAJANJU OSMANSKE CAREVINE RENOVIRANA JE GRADSKA UTVRDA I DOVEDENA IZVORNOJ NAMJENI - STRATEŠKI VAŽAN FORTIFIKACIJSKI OBJEKAT.

SREDNJOVJEKOVNA FORTIFIKACIJSKA UTVRDA NA KRAJNJEM SJEVEROZAPADU BOSNE

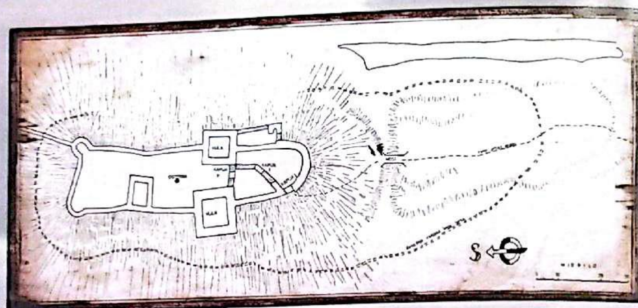

VELIKA KLADUŠA, (CLADUSSA, CLADOSA - RANIJE DONJA KLADUŠA, ZA RAZLIKU OD MALE KLADUŠE KOJA JE BILA GORNJA KLADUŠA) GRADSKA UTVRDA LOCIRANA NA UZVIŠENJU IZNAD DESNE OBALE RIJEKE GRABORSKE, PRITOKE KLADUŠNICE. KLADUŠA SE PRVI PUT SPOMINJE 1280. GODINE. NA OSNOVU ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA UTVRĐENO JE POSTOJANJE OKRUGLE BRANIČ KULE, KRUŽNIH GORNJIH GRADSKIH BEDEMA I BUNARA-CISTERNE ČIJE SE PORIJEKLO VEZUJE ZA SREDNJI VIJEK. UTVRDA JE PRIPADALA KNEZOVIMA BABONIĆIMA-BLAGAJSKIM. OD 1314. GODINE PRIPADA RADOSLAVU BLAGAJSKOM, A OD 1433. GODINE U VLASNIŠTVU JE KNEZA ŠIMUNA KLADUŠKOG, SINA JURJA KLADUŠKOG KOJI JE BIO SUPRUG DOROTEJE, KĆERKE BALŠE HERCEGOVIĆA I UNUKE HRVOJA VUKČIĆA HRVATINIĆA (DONE DORATHEE FILIE BALSE OLIM FILII DUCIS CHERUOIE ET CONSORTIS SIMONIS FILII GEORGII DE CLADUSA).

OKO 1464. GODINE OSMANSKO CARSTVO SE ŠIRI PREMA OVOJ REGIJI. MALKOČ-BEG JE SPALIO KLADUŠU 1558. GODINE I POSLIJE TOGA ONA BIVA NAPUŠTENA POLA STOLJEĆA. GRAD JE KONAČNO OSVOJEN 1633. GODINE. DOGRAĐENA JE GRADSKA UTVRDA I OPASANA BEDEMIMA. VELIKA KLADUŠA KASNIJE POSTAJE SREDIŠTE OSMANSKE EKSPANZIJE ZA EVROPU. U KLADUŠI JE PRUŽEN POSLJEDNJI OTPOR AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI 1878. GODINE.

SREDNJOVJEKOVNA GRADSKA UTVRDA – SJEDIŠTE BOSANSKIH VLADARA SA GLAVNIM KASTELANOM VELIKIM KNEZOM BOSANSKIM

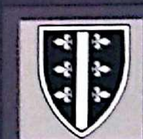

STARA GRADSKA UTVRDA VISOKI JE BILA POZNATA KAO SREDNJOVJEKOVNI GRAD I TVRĐAVA KOJA JE NASTALA TOKOM 14. STOLJEĆA NA BRDU VISOČICI. SMJEŠTEN JE NA ISTAKNUTOM MJESTU SA IZVRSNIM PREGLEDOM NA ČITAVU OKOLINU, ODAKLE SE VIDE I OSTALA KRALJEVSKA STOLNA MJESTA. PRILAZ SE NALAZIO NA JUGOZAPADNOJ STRANI. UNUTAR SAMOG GRADA POSTOJALO JE NEKOLIKO TRAGOVA ZGRADA. ZAŠTITNI BEDEMI SU BILI DEBELI, UGLAVNOM GRAĐENI OD PLOČASTOG VAPNENCA LOKALNOG PORIJEKLA KOJI JE BIO GRUBO OTESAN, DOK JE JAMSKI PIJESAK ZA MJEŠAVINU NEJEDNAKE ČVRSTINE I DOSTA GRUB. OKO CIJELOG GRADA JE ISKOPAN DUBOK I ŠIROK JARAK. NIJE POZNATO KO JE ZIDAO GRAD, ALI JE NAJVJEROVATNIJE DA GA JE SAGRADIO BAN STJEPAN II KOTROMANIĆ. U NJEGOVOM PODNOŽJU RAZVIJALO SE PODGRAĐE PODVISOKI SA STALNIM NASELJEM I TRGOM, KOJE JE BILO TRGOVAČKO SREDIŠTE, URBANO NASELJE I KRALJEVSKI DVOR. PRVO SPOMINJANJE STARE GRADSKE UTVRDE VISOKI SE DESILO 1. SEPTEMBRA 1355. GODINE, U POVELJI MLADOG BANA TVRTKA I KOTROMANIĆA ("DATA EST ACTA IN NOSTRO CASTRO VIZOKA VOCATUM..."). SLUŽIO JE I KAO SJEDIŠTE VISOKOG FEUDALCA SA TITULOM VELIKOG KNEZA BOSANSKOG. FUNKCIJU GLAVNOG PREDSTAVNIKA U SREDNJOVJEKOVNOJ GRADSKOJ UTVRDI I TVRĐAVI VISOKI OBAVLJAO JE KASTELAN, VLASTELIN SA TITULOM VELIKI KNEZ BOSANSKI ("...CASTELLANO CASTRI VISOCHI" ILI "CASTELLANUS DE VISOCHI IN BOSSNA"). TU SU BOSANSKI VLADARI IZDAVALI POVELJE I PRIMALI STRANE I DOMAĆE POSLANIKE. PRIMARNA FUNKCIJA OVE GRADSKE UTVRDE JE BILA ODBRAMBENOG KARAKTERA.

U DRUGOJ POLOVINI 11. STOLJEĆA SE POMINJE BOSANSKA BISKUPIJA I NJENO SJEDIŠTE CIVITAS BOSNA, A SJEDIŠTE BOSANSKE BISKUPIJE JE BILO UPRAVO U VISOČKOJ DOLINI I NJEGOVIM STOLNIM MJESTIMA, GDJE SU STARJEŠINE CRKVENE HIJERARHIJE, KAO I VISOKI DOSTOJANSTVENICI BOSANSKE CRKVE STOLOVALI. VEĆ KRAJEM 12. STOLJEĆA KULIN BAN PODIŽE CRKVU U BISKUPIĆIMA, DOK JE U MOŠTRIMA POLOVINOM 14. STOLJEĆA BILA KUĆA HRISTJANA, SREDNJOVJEKOVNI UNIVERZITET I JEDNO VRIJEME KRALJEVSKI DVOR, A SVE JAVNE POSLOVE CRKVA BOSANSKA JE OBAVLJALA BAŠ U MOŠTRIMA PORED VISOKOG. AKO SE UZME U OBZIR ČINJENICA I DA JE U MILAMA (DANAŠNJI ARNAUTOVIĆI) BILO MJESTO ODRŽAVANJA SABORA, A IZMEĐU 1377. I 1461. GODINE I KRUNIDBENO MJESTO BOSANSKIH KRALJEVA, KAO I GROBNO MJESTO BOSANSKIH VLADARA, NIJE TEŠKO ZAKLJUČITI DA JE VISOČKA DOLINA SA STAROM GRADSKOM UTVRDOM VISOKI, PODVISOKIM, MILAMA I MOŠTRIMA BILA RANO SREDIŠTE BOSANSKE BANOVINE, A KASNIJE I KRALJEVSTVA.
U VRIJEME OSMANSKIH OSVAJANJA KRALJEVINE BOSNE VISOKI JE ZAUZET 1463. GODINE I PREDSTAVLJAO JE NAHIJU.

VRANDUK

SREDNJOVJEKOVNA GRADSKA UTVRDA U POSJEDU BOSANSKOG KRALJA RADIVOJA OSTOJIĆA

14/15. stoljeće

GRADSKA UTVRDA VRANDUK (URANDUCH) LEŽI NA LIJEVOJ OBALI RIJEKE BOSNE, SJEVERNO OD GRADA ZENICE. GRAD SE NALAZI NA VRLO VAŽNOM STRATEŠKOM PUTU KOJI JE DOLINOM BOSNE IZ VISOKOG VODIO KA RIJECI SAVI. POred VOJNO-STRATEŠKIH RAZLOGA, OVAJ PUT JE, NAROČITO U SREDNJEM VIJEKU I U KASNIJIM PERIODIMA, BIO INTERESANTAN ZA TRGOVCE. OVDJE SU ODUVIJEK BILA VRATA ZA PROLAZ IZ SREDNJEG U PORJEČJE GORNJEG TOKA BOSNE. NASELJE KARAKTERIZIRA SPECIFIČAN ODNOS PODGRAĐA I UTVRDE, DAJUĆI CJELOKUPNOJ SLICI GRADSKE UTVRDE VRANDUKA POSEBNU VRIJEDNOST. PROSTORNA ORGANIZACIJA VRANDUKA SA UTVRDOM U SREDIŠTU I DVIJE IZDVOJENE STAMBENE CJELINE (DONJA MAHALA I PRIGRAD SA ZAVTEZOM) ASOCIRA NA NEKU OD PRAPOVIJESNIH NASELJA GRADINSKOG TIPA. PRVI PUT SE SPOMINJE 23.3.1410. GODINE. BIO JE TO PRVO BANSKI PA I KRALJEVSKI GRAD. GODINE 1410. UZ KRALJA OSTOJU SJEDIO JE I PAVAO BESINA KAO KAŠTELAN, KOGA JE POSTAVIO KRALJ SIGISMUND (1408). BOSANSKI KRALJ RADIVOJE DRŽAO JE GRADSKU UTVRDU VRANDUK I U NJEMU PRIMAO POSLANIKE STRANIH DRŽAVA. TRGOVAO JE SA TROGIRSKIM TRGOVCIMA I DUBROVČANIMA KOJI SU MU ČESTO SLALI DAROVE U VRANDUK. PO VJENČANJU U MILODRAŽU, KRALJ TOMAŠ SE NALAZIO U VRANDUKU ODAKLE 22.8.1446. GODINE IZDAJE POVELJU SINOVIMA VOJVODE IVANA DRAGIŠIĆA. OSIM STJEPANA VUKČIĆA KOSAČE NA POVELJI SU POTPISNICI MNOGI DRUGI KNEZOVI I VLASTELA, ŠTO ZNAČI DA SU I ONI SA KRALJEM TADA BORAVILI U VRANDUKU.

ZVORNIK

SREDNJOVJEKOVNA GRADSKA UTVRDA - KLJUČNA LOKACIJA ZA PRELAZAK RIJEKE DRINE I ULAZAK U CENTRALNU I SJEVERNU BOSNU

GRADSKA UTVRDA ZVORNIK (ZVONIK) UZ LIJEVU OBALU RIJEKE DRINE S PODGRAĐEM ISTOG IMENA (SOTTO ZVONICH, APRESSO ZVONICH), IMALA JE ZNAČAJNO MJESTO U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI ZBOG PRELAZA PREKO RIJEKE DRINE. ZVORNIK SE PO PRVI PUT SPOMINJE 1412. GODINE, A OD 1433. DO PADA DESPOTOVINE 1459. BIO JE U SASTAVU RAŠKE. OSMANLIJE SU GA ZAUZELI 1462. GODINE. PODGRAĐE JE BILO SPOJENO KULAMA I ZIDINAMA S GLAVNOM KULOM, ŠTO JE STAJALA NA VISOKOM VELAVNIKU. BILA JE TO JAKA I ČVRSTA GRADSKA UTVRDA KOJA JE BRANILA PUT PREMA SREBRENICI, SARAJEVU I TUZLI. OD KRAJA 18. STOLJEĆA SMATRAO SE ZVORNIK NAJTVRĐIM GRADOM BOSNE. OSMANLIJE SU GRADSKU UTVRDU PROŠIRILI, I TAKO SU OVDJE NASTALA DVA GRADA: GORNJI I DONJI. PODGRAĐE SE RAZVILO U VEĆE NASELJENO MJESTO. TU JE BIO HAMBAR, ČATRNJA I KULA ZA DEPONIRANJE I ČUVANJE MUNICIJE. PRED GRADOM STAJAO JE VELIKI TOP KROZ KOJI SE MOGAO ČOVJEK PROVUĆI. POSLIJE 1526. GODINE ZVORNIK JE IZGUBIO SVOJU STRATEŠKU VAŽNOST, ALI JU JE PONOVNO ZADOBIO NAKON 1699. GODINE. POSLIJE KARLOVAČKOG MIRA ZVORNIČKA GRADSKA UTVRDA JE BEZ SUMNJE VIŠE PUTA POPRAVLJANA, ALI DO NAS SU SAČUVANI PISANI PODACI SAMO O TOME IZ 1777. I 1849. GODINE. OD 18. STOLJEĆA OBA ZVORNIČKA GRADA IMAJU SVOJE DIZDARE I KAPETANIJU. AUSTRO-UGARSKA UPRAVA DRŽALA JE U ZVORNIKU SVOJU POSADU OD 1878. DO 1918. GODINE I IZVRŠILA JE ZNAČAJNU POPRAVKU I DOGRADNJU GRADSKE UTVRDE.

Von dem Königreich Bossen.

Gratia Dei regibus Bosniae, etc.

ban boric, 1154-1163.
prvi imenom znani bosanski ban. izgubio vlast u bici s bizantijcima.

ban kulin, 1180-1204.
stitio patarene i vladavinu proveo u miru. posnat po svojoj povelji.

ban stjepan kulinic, 1204-1232.
sin kulina. protjerivao patarene zbog cega je zbacen.

ban matej ninoslav, 1232-1253.
vladao tokom krizarskog pohoda na bosnu 1234-1239 izazvanog njegovom i narodnom religijom. takodjer, bio je i knez splita.

ban prijezda I kotromanic, 1254-1287.
zbacen zbog preobracanja na rimokatolicanstvo.

ban prijezda II kotromanic, 1287-1290.
sin prijezde I, vladao je zajedno s bratom stjepanom do svoje smrti.

ban stjepan I kotromanic, 1287-1299.
sin prijezde I, vladao zajedno s bratom do, a zatim samostalno. bio je pod utjecajem svoga punca, srpskog kralja stefana dragutina.

ban mladen I subic, 1299 - 1304.
dobio bansku titulu i upravu nad bosnom od brata pavla. poginuo u bici s pobunjenim patarenima.

ban mladen II subic, 1304-1320.
necak mladena I, sin pavla, takodjer ban hrvatske i dalmacije. zbacen od stjepana II.

ban stjepan II kotromanic, 1314-1353.
sin stjepana I. za njegove vladavine bosna je dosegla je najvecu teritorijalnu ekspanziju. uspostavio dobre diplomatske odnose s evropskim dvorovima.

ban tvrtko I kotromanic, 1353-1366 i od 1367. do 26. oktobara 1377.
sin vladislava kotromanica, vladavinu zapoceo pod regentstvom majke jelene subic. zbacen od plemstva u korist vuka, a zatim vracen.

ban stjepan vuk, 1366-1367.
sin vladislava kotromanica, pobunio se protiv brata i kratko vladao kao ban.

kralj stjepan tvrtko I, 1377-1391.
osvojio dalmaciju i dijelove srbije i hrvatske. bosna politicki stabilna. razvijaju se gradovi, trgovina i rudarstvo.

kralj stjepan dabisa, 1391-1395.
unuk bana stjepana I, izgubio hrvatsku i dalmaciju. priznao ugarskog kralja zigmunda za svog nasljednika.

kraljica jelena gruba, 1395-1398.
udovica stjepana dabise, jelena je izabrana za vladaricu od bosanskog plemstva. imala je malu moc, buduci da su velikasi ojacali.

kralj stjepan ostoja, 1398-1404 i 1409-1418.
vanbracni sin tvrtka I koji je uz bio protjeran i ponovo vracen.

kralj stjepan ostojic, 1418-1421.
sin ostoje koji je obnovio savez bosne s mlecanima.

kralj stjepan tvrtko II, 1404-1409 i 1421-1443.
sin tvrtka I, postavljen, zbacen i opet postavljen na prijestolje. borio se s neprestanim pobunama. bosna dozivljava razvoj trgovine, rudarstva i domaceg gradskog stanovnistva.

kralj radivoj ostojic, 1433-1435.
vanbracni sin ostoje. vladarski status osporen.

kralj stjepan tomas, 1443-1461.
priznat od pape kao zakoniti kralj. protjerivao patarene.

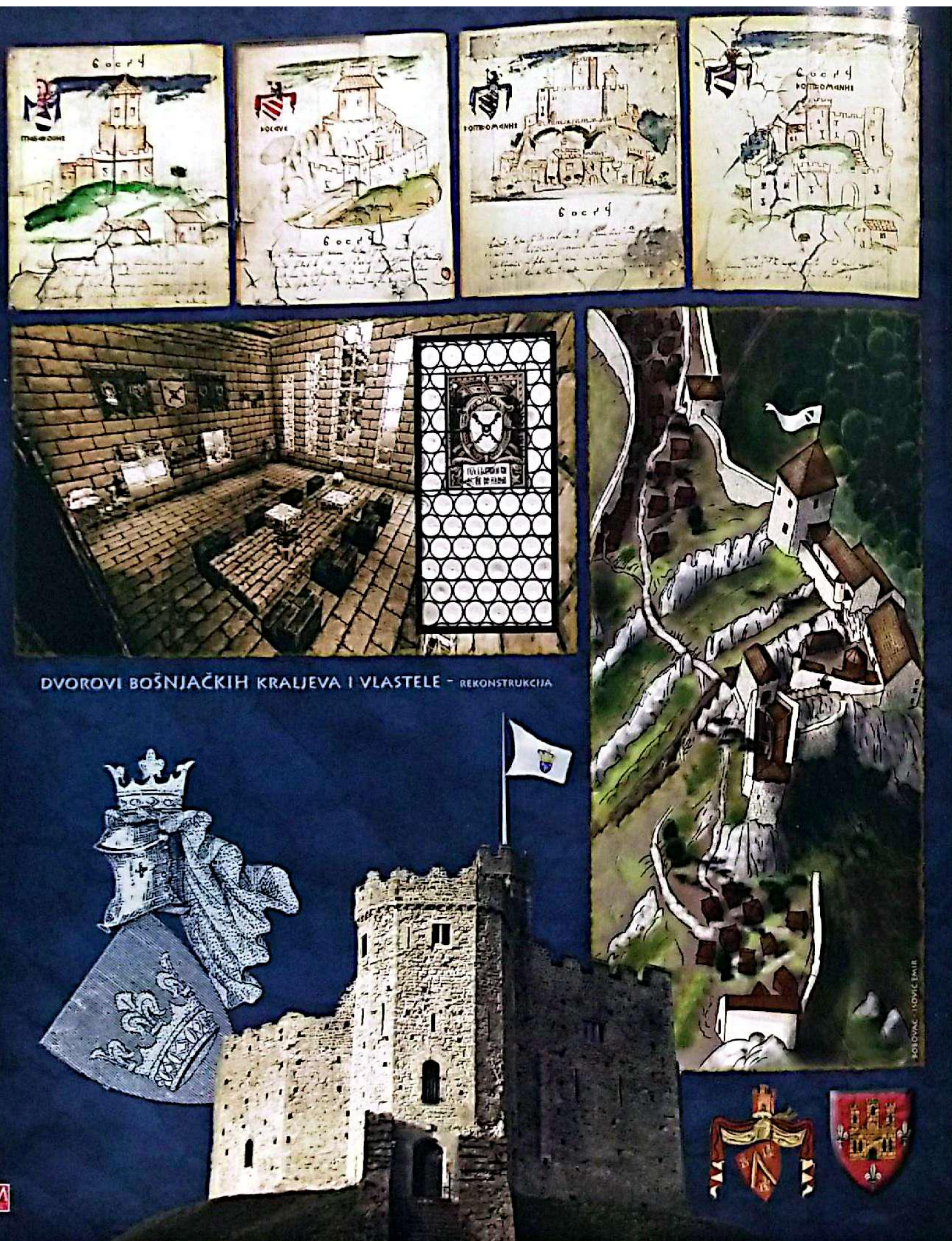
kralj stjepan tomasevic, 1461-1463.
tomasev sin. pogubljen pri padu bosne pod osmansku vlast.

kralj nikola ilocki, 1471-1477.
bio je i ban macve, hrvatske, dalmacije i slavonije te vojvoda transilvanije.

kralj matija radivojevic, 1465-1471.
sin radivoja ostojica, iz dinastije kotromanica.

kralj matija vojsalic, 1472-1476.
smijenjen zbog kovanja zavjere s ugarima protiv osmanlija.

Hronološka lista dokumentiranih bosanskih vladara - banova i kraljeva

DVOROVI BOŠNJAČKIH KRALJEVA I VLASTELE - REKONSTRUKCIJA

BOŠNJAČKI VLADARI

Prema Antunu Kneževiću, u srednjovjekovnoj Bosni postojala su četiri staleža naroda: veliki plemići – *vlastelini*, mali plemići – *vlastelčići*, građani i seljaci. Plemstvo je bilo nasljedno ili se dobijalo kao zasluga za posebne poduhvate, a gubilo se uslijed izdaje zemlje ili vladara.*[182] Plemiće je birao Stanak, kao i bana te docnije kralja. Uz bana i potonjeg kralja, druga titula po vrijednosti pripadala je *velikom vojvodi*, nakon koga dolaze *vojvode*, a za njima *kneževi*.

Vlastelini su imali veliku slobodu vladanja u svojim upravnim jedinicama, čak i poći samostalno u rat, ali su na zahtjev bana ili kralja morali odustati od njega.*[183] Vladar ugovore sa drugim zemljama nije mogao sam donositi, već isključivo uz blagoslov velmoža. Oni su kao zastupnici naroda u Stanku imali vlast i nad banom ili vladarem koga su većinom glasova mogli smijeniti, kao u slučaju Ostoje Tvrtkovića, što je odavalo najveći princip demokratije u tadašnjem svijetu. Dakle, vrhovna vlast je posredstvom skupštine bila u rukama naroda.*[184]

Prilikom preuzimanja funkcije i titule svi upraviteljski slojevi društva polagali su zakletvu, od bana preko vojvoda, hercega do kneževa.*[185]

Svi značajniji uglednici imali su svoje dvorove, koji su bili uređeni dostojnim sadržajima i službama. Knežević navodi da je vladarev dvor imao sljedeće službe: *dvorskog kneza, dvorskog sudiju, tumača zakona, vjerskog velikodostojnika* (nominalno biskupa, a suštinski dida), *dvorskog notara, dvorskog dijaka, posteljnika, komornika, ubrusara, peharnika, štitonošu, buzdohandžiju, tepčiju, vratra, volara, konjušara, konobara* i dr., kao i *gospođe koje su služile vladaricu*.*[186] Vladar se izdržavao od vlastitih prihoda, kraljevskih prihoda, općinskih i carinskih prihoda, stranih i godišnjih darova velmoža.*[187]

O životu prvog bosanskog bana Borića, izuzev vijesti novorimskog historičara Kinama (Cinamus), nemamo drugih izvornih podataka. Vladao je Bosnom cijelu deceniju (1154-1164). Srpski historičari su ga pokušali okarakterizirati kao ugarskog vazala, međutim iz Kimanovih zapisa jasno se vidi da je on u bizantijsko-ugarskim sukobima isključivo bio saveznik Ugara, što je natjeralo konstantinopoljskog cara da uputi najhrabriji i najopremljeniji dio vojske protiv Borića koji se preko Sandžaka i uz Drinu povlačio ka Bosni. Kinam napominje kako je Bosna samostalna država sa posebnim upravljanjem i zakonima.*[188] Margetić podcrtava

da Kinam u nabrajanju ugarskih vojskovođa i njihovih saveznika bana Borića sa titulom *Boricius banus* navodi četvrtog po redu, odmah iza ugarskog bana Bele i dvojice najviših dužnosnika ugarskog carstva. Radi zasluge u tom ratu, Borić je od Ugara dobio posjede u Slavoniji.[*189]

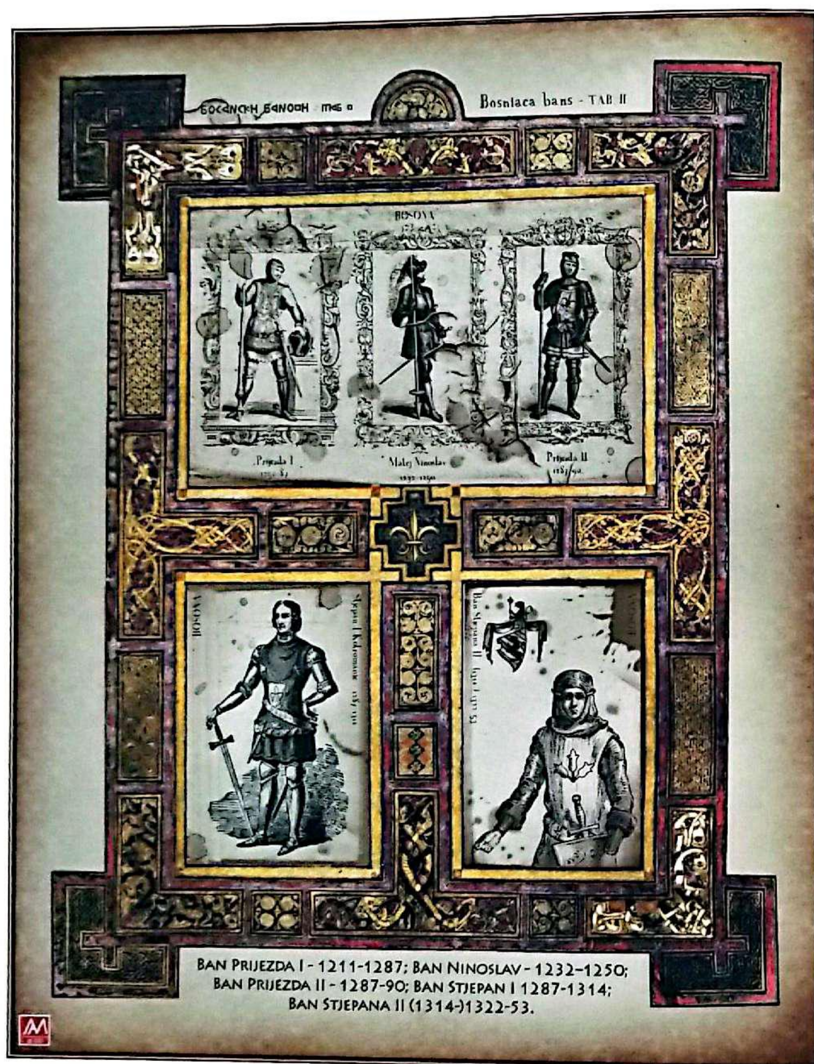
Za desetljeće od Borića do bana Kulina nemamo podataka o bosanskome banu. Iako se 1180. godina od većine historičara smatra godinom uspostave njegove vlasti, ipak ima i onih koji smatraju da je ban Kulin gospodario Bosnom i cijelu deceniju ranije. Predmetne godine imamo prvu arhivsku potvrdu o njegovoj vlasti u pismu papinog izaslanika Tobalda u kome od Kulina izmoljeva dvije sluge i kožu od kune. Pismo je naslovljeno za velikog bosanskog bana Kulina (*Culini magno bano Bosine*).[*190]

Ban Kulin je vladao dvadeset četiri godine, za koje je učestvovao samo u jednom ratu – Bizantsko-ugarskom ratu 1183. godine,[*191] u kome je izvojevao pobjedu na strani Ugara i osigurao granice svoje države – što je izniman slučaj za to vrijeme, jer se krajem 12. stoljeća vodila nepoštedna borba oko prevlasti nad Balkanom između ugarsko-vatikanske koalicije i Istočnog carstva. Bosna se nalazila u središtu interesnih zona obje strane, ali se vještinom i mudrošću Kulinovom uspjela sačuvati.

Ban Kulin je sporove nastojao rješavati diplomatskim putem i u tome bio vrlo uspješan, o čemu najbolje svjedoči izbjegavanje križarskog rata koji je zagovarao papa Inoćentije i dogovor na Bilinom polju 1203. godine.[*192] Razvijao je dobrosusjedske i trgovačke odnose sa okolnim državama, o čemu najbolje govori povelja iz 1189. godine kojom garantira Dubrovčanima slobodan protok robe i zaštitu na cijelom teritoriju Bosne, što se prije ostalog odnosilo na eksploataciju ruda.[*193] To je Bosni obezbjeđivalo prihod za ekspanzivni unutrašnji razvoj i otvaralo mogućnost unapređenja civilnoga života, kao i sigurnost vjerske i pravne slobode njenih građana. Osim *Povelje Dubrovčanima*, koja je ujedno i prvi bosanski državnički akt, ali ne samo bosanski već svih zemalja nastalih na procjepu Ilirika, ban Kulin je izdao još nekoliko važnih dokumenata na narodnome bosanskome jeziku i autohtonome pismu tog jezika - *bosančici* i uspostavio državni arhiv za njihovo čuvanje.[*194] Njegove državničke, diplomatske i poslovne vještine obezbijedile su Bošnjacima najsretniji period u srednjovjekovolju zbog koga je i ostao upamćen u poslovici: *Od Kulina bana do našijeh dana*. Njihova vjera imala je državnu zaštitu i stub odbrane od sve agresivnijih papinskih inkvizicija koje su već eliminirale značajan dio južnofrancuskih katara i italijanskih i dalamtinskih patarena koji

BOSANSKI BANOVI · TAB I

Bosnu vide obećanom zemljom, a njenog vladara simbolom dobrote i plemenitosti. Kristjanski utjecaj će biti toliko snažan da će nakon Kulinove smrti zbaciti sa vlasti njegovog sina Stjepana, koji postaje katolik, a za bana izabrati nećaka Ninoslava, pripadnika Zajednice bosanskih kristjana.

Ban Kulin je i prvi do danas poznati zadužbinar od bošnjačkih vladara, o čemu svjedoči ktitorski natpis na ploči sa hiže u Muhašinovićima kod Visokog, u kome stoji da je podigao *ban Kulin sa suprugom Vojslavom i moli se od Boga zdravlje za njih.**[195]

Ninoslav, po uzoru na Kulina koji državu proširuje na Usoru i Soli, vještom politikom širi granice i pridobija župe Livno, Neretvu i Ustipraču te ojačava Zajednicu bosanskih kristjana, nakon čega papini pritisci bivaju intenzivniji, što dovodi do slanja inkvizitora Jakoba i redovnika dominikanaca u Bosnu 1233. godine.*[196] Pod njihovim pritiscima Ninoslav i vojvoda mu Prijezda prelaze na katoličanstvo. Ta odluka ga uvodi u sukob sa vlastelinima i Stankom te se iznova vraća vjeri kristjana. Papa iznova pokreće inkvizitorske sudove i inicira krstaški rat protiv Bosne 1235. godine. Nakon trogodišnjeg otpora, križari plijene Bosnu i povlače se, a ban Ninoslav i ostale velmože nastavljaju živjeti u svojoj vjeri.*[197] Pobjeda nad križarima osnažila je Ninoslavov položaj, tako da početkom četvrte decenije ulazi u trgovački i vojni savez sa Dubrovčanima kojima se obavezuje da ih štiti od napada raškog kralja, nakon čega opet dolazi do kriznog perioda i poraza od križara ugarskog kralja Bele IV i ponovnog uzdizanja krajem iste decenije.

Nakon smrti Ninoslavove dolazi do pometnje u bošnjačkome Stanku. Vlastelini žele bana koji će biti njihove vjere. Ugarski dvor i papa zahtijevaju da novi ban bude katolik. Banski prijestol pripadne Prijezdi I, rođaku i vojvodi Ninoslavom, koji je skupa sa njim jednom već bio konvertirao, pa se povratio vjeri svog naroda da bi se kao ban pod pritiscima i ucjenama, obzirom da mu dominikanci drže u zatočeništvu sina, iznova nominalno povratio katoličanstvu.*[198] Ninoslavovi sinovi su se pobunili, pa je Prijezda tek nakon ugarske intervencije ustoličen na banskoj stolici, doduše uz kratkoročnu podjelu banovine na dva dijela i ustoličenja Ninoslavovih sinova za banove porječja Gornjeg Vrbasa i Bosne, što dovodi do svojevrsnog dvovlašća. Turbulencije na ugarskome dvoru nakon smrti Bele IV omogućit će da se spor ipak riješi u Prijezdinu korist.*[199] Ostankom na vlasti, Prijezda ujedno i utemeljuje bosansku vladarsku porodicu Kotromanić.

Ostanak na vlasti i očuvanje države Prijezda je osigurao kroz rodbinske veze sa vladajućim

KRUNISANJE KRALJA TVRTKA I ZA KRALJA DOBRIH BOŠNJANA U MILAMA KOD VISOKOG - ARNAUTOVIĆIMA

BOSANSKOG BANA TVRTKA I KOTROMANIĆA OKRUNIO JE DJED CRKVE BOSANSKE ZA KRALJA BOSNE I DOBRIH BOŠNJANA IZMEĐU 18. OKTOBRA I POČETKA NOVEMBRA 1377. GODINE U MILIMA (DANAŠNJI ARNAUTOVIĆI) NA PODRUČJU GRADA VISOKOG. NEKI HISTORIČARI OPERIRAJU I SA 26. OKTOBROM, MEĐUTIM TAJ DATUM SE NE MOŽE SA SIGURNOŠĆU PRIHVATITI. TIM JE ČINOM BOSANSKA DRŽAVA UZDIGNUTA U RANG KRALJEVINE, A VLADAJUĆA DINASTIJA KOTROMANIĆA UVRSTILA SE U USKI KRUG NAJPLEMENITIJH PORODICA SVOG VREMENA. PRVI PUT OČUVANA TITULA U SPOMENU NOVOG KRALJA JE U SVEČANOJ POVELJI NAPISANOJ 10. APRILA 1378. U ŽRNOVNICI NA DUBROVAČKOM PODRUČJU, A POTVRĐENOJ 17. JUNA ISTE GODINE U TRSTIVNICI I ONA GLASI - KRALJ SRBLJEM, BOSNOM, POMORJEM, HUMSKOM ZEMLJOM, DONJIM KRAJEM, ZAPADNIM STRANAMA, USOROM I PODRINJEM. TVRTKOVU TITULU PRIZNALI SU MLEČANI, UGARI (LUDOVIK I), KAO I DUBROVČANI KOJI SU POČELI DA MU ISPLAĆUJU SVETODMITARSKI DOHODAK KOJI SU RANIJE ISPLAĆIVALI SRPSKIM VLADARIMA. TVRTKOVO KRUNISANJE I PROGLAŠENJE KRALJEM U SINTAGMI "KRALJ SRBLJEM" ODNOSILO SE NA TERITORIJ KOJI JE PRIKLJUČIO BOSNI IZMEĐU 1373. I 1377. GODINE. NJEGOVE OBAVEZE PREMA PREOSTALIM SRPSKIM OBLASNIM GOSPODARIMA NISU POSTOJALE. OTUDA U IZVORIMA I NEMA INFORMACIJA O PRIHVATANJU ILI NEPRIHVATANJU TVRTKOVOG ČINA MEĐU SRPSKIM OBLASNIM GOSPODARIMA I SRPSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVI. REALNO STANJE NA TERENU NIJE REZULTIRALO NJIHOVOM VAZALNOM ODGOVORNOŠĆU, NEKOJ VRSTI PRAVNOG STATUSA PREMA NOVOM KRALJU.

Sacra corona bossnesis

dinastijama u okruženju. Oženio se slavonskom plemkinjom Elizabetom što mu je osiguralo primat kod Ugara.*[200] Sina Stjepana I ženi Jelisavetom, kćerkom raškog kralja Dragutina i kraljice Katarine, kćerke ugarskog kralja Stjepana V, čija je sestra bila udata za kralja Sicilije i Napulja Karla II.*[201] Jelisavetina druga sestra udaje se za bana Hrvatske i Dalmacije Pavla I Šubića.*[202] Na taj način je bosanska vladarska dinastija postala rodbinski vezana za vladajuće dinastije Ugara, Sicilije i Napulja, Hrvatske i Dalmacije i nemanjićke Servie.

Nasljednici Prijezde I, Prijezda II i Stjepan I Kotromanić, jedno vrijeme vladaju zajedno, da bi se na prijestol od 1290. našao samo Stjepan I, koji će nastaviti očevu taktiku ženidbene diplomatije tako što će kćerku Katarinu udati za zahumskog župana Nikolu, a unuku Mariju za helfenštajnskog grofa Urliha.*[203] Međutim, to nije pomoglo Stjepanu I da se do kraja odbrani od hrvatskoga bana Šubića da mu preuzme vlast i za bana bosanskoga postavi svog sina Miladina, iako bošnjački Stanak, velmože i Zajednica bosanskih kristjana banom smatraju maloljetnog bana Stjepana II, koji je sa majkom Elizabetom i braćom i sestrama prebjegao u Duborvnik i, tek nakon hapšenja Miladina Šubića,*[204] vraća se na banski prijestol i potpomognut majkom Elizabetom te rođacima sa ugarskog dvora uspijeva povratiti Bosni prijašnji status, najviše zahvaljujući ženidbama sa kćerkom poljskog vojvode Kažimelja III i nakon njene smrti bugarskom princezom Dorotejom, kćerkom bugarskog kralja Stracimira.*[205] Stjepan II se uspio osloboditi Šubića te zavladati cijelim prostorom Bosne, Usore, Soli, Donjih Kraja i Huma. Osvajanje Huma uzrokovao je ratni pohod Dragutina protiv Bosne, koji nije uspio jer je Dragutinovo odsustvo iskoristio istočnorimski imperator da napadne njegovu državu, što je ovog primoralo da se vrati i organizira odbranu.

Stjepan II je na koncu kćerku Elizabetu udao za Ludvika I, novog mađarskog kralja, i time osigurao državu i dinastiju.*[206]

Nakon Stjepanove smrti bansku titulu preuzima njegov sinovac Stjepan Tvrtko I Kotromanić. Ludvik I je od Tvrtka zahtijevao vazalski odnos i Hum kao miraz za kraljicu Elizabetu, što je prouzrokovalo sukobe, pa čak i Ludvikovu podršku Tvtkovom bratu Vuku da preuzme vlast. Kada ni to nije uspjelo, uslijedilo je pozivanje pape da pokrene novi križarski rat protiv Bosne. Tvrtko je uspio konsolidovati odnose u državi i potući Ludvikovu vojsku 1363. godine, kao i drugu pobunu svoga brata 1366. godine.*[207] Od tog perioda kreće u konstantno širenje granica, tako da će, nakon pobjede nad Nikolom Altomanovićem, ovladati Podrinjem i Polimljem te godinu docnije od Balšića preuzeti Trebinje. Iste godine, obzirom da je već

KRALJ TVRTKO I NA BOSANSKOM TRONU

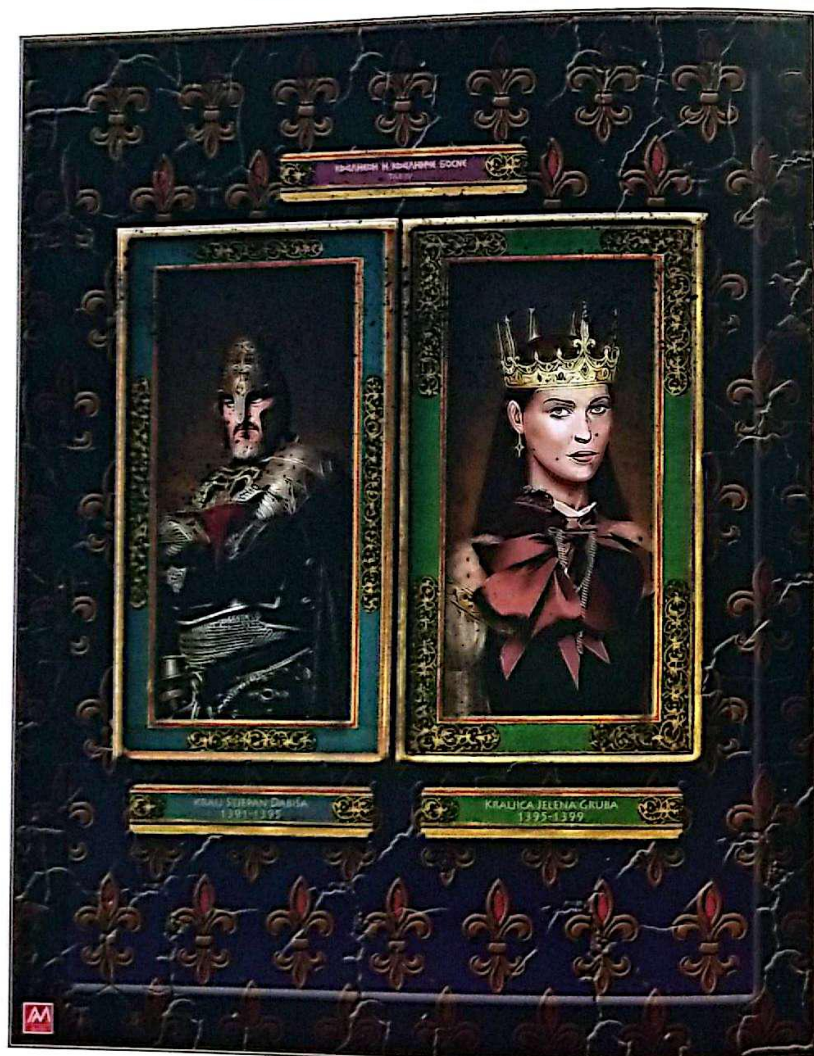

KRALJ TVRTKO I PRI ODLASKU U NOVA OSVAJANJA

DEI GRA(TIA) BOSSNE RASCIE MARITIMAR(VM)Q(VE) P(AR)CIV(M) VSORE INFERIORVM P(AR)CIV(M) TERRE HOLI(M) REGI E(T) D(OMI)NI ALIS
- S(IGILLVM) MAIVS STEPH(AN)I TVERTCONIS -

MILOSTI BOŽIJOM KRALJ BOSNE, RAŠKE, PRIMORJA, ZAPADNIM STRANAMA, USORI, DONJIM KRAJIMA, ḤUMSKOJ ZEMLJI I OSTALOG.
- PEČAT SJTEPANA TVRTKA -

cijela nekadašnja nemanjićka država bila u okrilju Bosne, u Milama kod Visokog kruniše se za kralja Bosne i Servie.[*208] Na to je polagao pravo jer je, nakon smrti posljednjeg nemanjićkog kralja Uroša, bio jedini živi potomak nemanjićke loze po baki Jelisaveti. Nakon smrti Ludvika I, koji nije imao muškog nasljednika po krvnoj liniji, polagao je pravo na ugarsku krunu, ali ga se odrekao, tako da njegova bliža rodica, Ludvikova i Elenina kćerka, Marija Anžuvinska preuzma ugarski tron. U ratu hrvatskih velikaša protiv Marije Anžuvinske priključuje se pobunjenicima i osvaja dijelove južne Hrvatske.[*209]

U borbama sa nadolazećim Osmanlijama, Tvrtko pobjeđuje u bitkama kod Bileće 1382. i na Kosovu 1389. godine, što mu osigurava status najjačeg vladara, a Kraljevini Bosni najsnažnije države na Balkanu koja nije potpala pod Osmanlije.[*210] Uslijed tog pobjedničkog naleta, relativno lahko će osvojiti Dalmaciju te će svom polubratu Stjepanu Dabiši ostaviti titulu kralja Bosne, Raške, Dalmacije, Hrvatske i Primorja.[*211]

Za vrijeme kralja Tvrtka Bosna ne samo da je promijenila državni status iz banovine u kraljevinu, uvećala teritorije i suštinski zagospodarila nekadašnjim središnjim ilirskim zemljama, već je doživjela i najveći kulturni i civilizacijski procvat u dotadašnjoj povijesti. Međutim, nakon iznenadne i zagonetne Tvrtkove smrti, nasuprot njegova tri sina, Stanak za novog kralja bira najstarijeg Kotromanića Stjepana Dabišu. Historičari nisu uspjeli pouzdano utvrditi njegovo porijeklo, osim da je vanbračni sin jednog od prijašnjih bosanskih vladara.[*212]

Stjepan Dabiša je na vlasti ostao četiri godine (1391-1395) koje nisu bile nimalo lahke. Obilježili su ih učestali pokušaji Osmanlija da prodru u Bosnu, pretenzije ugarskog kralja Sigismunda na bosanski prijestol zbog rodbinskih veza, kratak gubitak Dalamcije i Hrvatske, interesi i pretenzije bosanskih vlastelina, neimanje muškog potomka. Dabiša je uspio da očuva iako poljuljano jedinstvo države do smrti. Naslijedila ga je supruga Jelena Gruba, prva i jedina bosanska kraljica. Stanak je izabrao Jelenu za kraljicu obzirom da Dabiša nije imao muških potomaka, a nad bosanskim tronom se nadvila opasnost od Sigismunda, kome je nakon poraza u Dalmaciji, na osnovu rođačkih veza, obećan tron poslije Dabišine smrti.[*213]

Kraljica Jelena Gruba ostala je na prijestolju četiri godine (1395-1399). Njenu vladavinu obilježilo je jačanje vlastelina, naročito Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Sandalja Hranića i Pavla Radinovića, koji su polagali pravo na određene prihode od carina te neku vrstu koncesija na obnovljene pogone solana.[*214] Za njenog vladanja došlo je do još jednog direktnog sučeljavanja

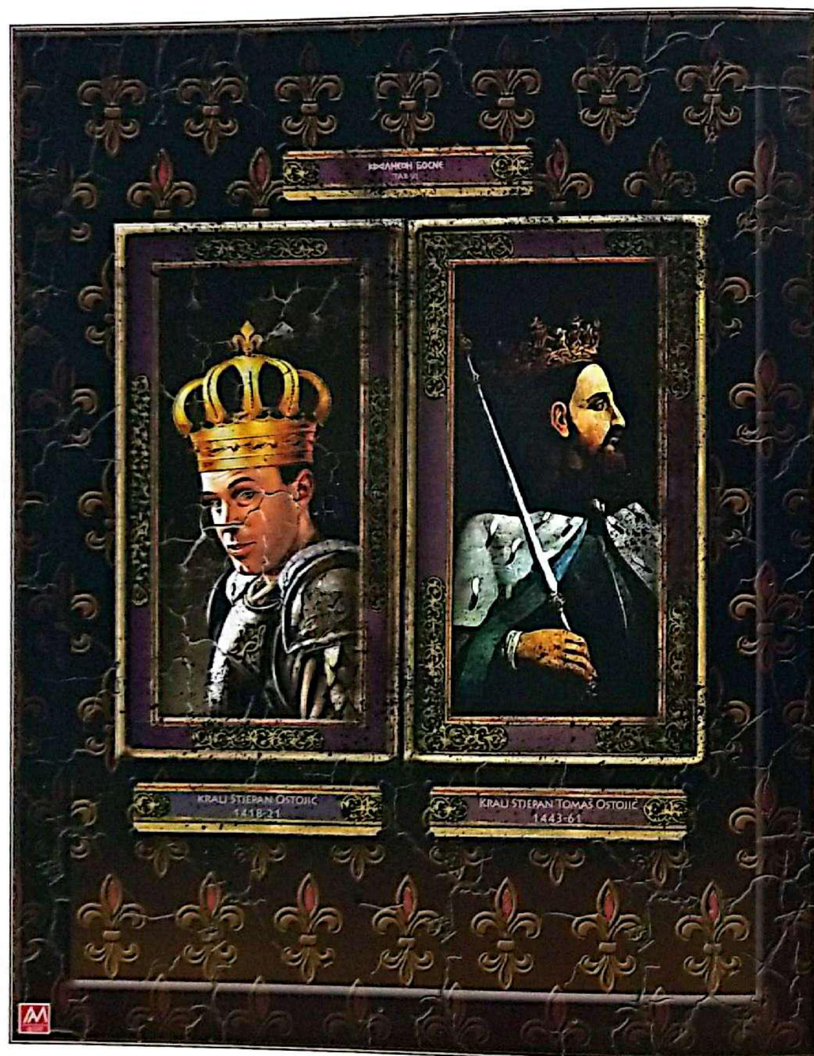
sa osmanlijskom vojskom predvođenom sinovima sultana Bajazita i njihovim vazalom Stefanom Lazarevićem. Vojska koju su u ime kraljice predvodili vlastelini pobijedila je Osmanlije.[*215] Možda su snaga i respekt nakon te bitke u januaru 1398. godine okuražile vlasteline da na Stanku zatraže smjenu kraljice i za novoga kralja izaberu Ostoju. Iako je imenovan novi kralj, Jelena Gruba je do smrti uživala sve vladarske povlastice.

Stjepan Ostoja je najvjerovatnije vanbračni sin kralja Stjepana Tvrtka I. Njegovu poprilično dugu vladavinu (1398-1418. godine) obilježilo je niz intriga u bosanskome dvoru, zbacivanje sa vlasti, dvovlašće, unutrašnji i vanjski problemi te nekoliko ratova sa Osmanlijama i Ugarima. Tako se netom po dolasku na vlast upleo u borbu napuljskog kralja Ladislava Anžuvinskog i rimskog cara Sigismunda Luksemburškog oko nasljedstva ugarsko-hrvatske krune. Ostoja u tom sukobu podržava Anžuvinskog koji biva nadjačan od Sigismunda i nakon što on izgubi sukob Sigismund pokreće rat protiv Bosne, ali prestaje nakon napada Osmanlija na Bosnu.[*216]

Godine 1404. Ostoja ulazi u sukob sa bosankom vlastelom oko posjeda plemića koji je bio pod zaštitom Hrvatinića kome se pridružuje i Kosača, što uzrokuje zbacivanje Ostoje sa krune i ustoličenje Tvrtka II za kralja.[*217] Ostoja sklonište nalazi na ugarskome dvoru. Ugari pokreću rat protiv Bosne i osvajaju Usoru i Bobovac na kome ustoličuju Ostoju, dok ostatak Bosne ostaje pod Tvrtkom. Tri godine traju međusobni ratni okršaji između dvojice bosanskih kraljeva i njihovih pomagača, sve do presudne bitke 1408. godine kod Dobora, u kojoj Ostoja, pomognut Ugarima, uspijeva povratiti vlast. Međutim, ostaje u sukobu sa Hrvatinićem, što doprinosi turbulencijama u državi. U unutrašnje razmirice uključuju se i Osmanlije koje podržavaju Tvrtka II i nastoje ga vratiti na vlast, pokrenuvši građanski rat u Bosni 1414. godine.[*219] Ostoja, iako iznevjeren od dijela vlastele, pa i svog šure Radovanovića, uspijeva pobijediti. Kao kaznu za izdaju, organizira atentat na vojvodu Radovanovića i razvodi se od njegove sestre kraljice Kujave.[*220] Godinu dana docnije umire Hrvoje Hrvatinić te se Ostoja ženi njegovom udovicom Jelenom, koja mu u miraz donosi nekoliko župa.[*221] Obzirom da to snaži Ostoju, Osmanlije pokušavaju regrutirati vlastelu protiv njega. Vještom diplomatijom i intrigama, Ostoja uspijeva izići kao pobjednik i iz te bitke te docnije dominira i nad teritorijem vojvode Sandalja Hranića, ali ne uspijeva izbjeći atentat koji mu je pripremila Kujava 1418. godine radi osvete za ubistvo brata i njegove porodice te razvoda od nje da bi se oženio udovicom Hrvoja Hrvatinića.[*222]

Pretposljednji veliki bosanski kralj, kao što smo već kazali, Tvrtko II Kotromanić dva

puta je dolazio na vlast. Njegova prva vladavina obilježena je borbom oko prevlasti sa Ostojom i njegovim saveznicima. 60.000 križara je 1408. godine krenulo na Bosnu, Tvrtka i bosanske kristjane pod ugarsko-poljskim zapovjedništvom, a po nalogu pape Grgura XII i kod Dobora zatočilo preko stotinu bosanskih plemića i Tvrtka sa pratnjom. Vojvode Sandalj Hranić Kosača i Hrvoje Hrvatinić, koji nisu učestvovali u boju jer je Tvrtko mislio da će izvojevati pobjedu i steći slavu, te ih nije ni obavijestio, krenuli su u protunapad i natjerali križare na pregovore, u kojima su morali žrtvovati neke gradove te politički i vojni utjecaj,[*223] što docnije rezultira da na Stanku zatraže Tvrtkovo razrješenje i ponovno vraćanje Ostoje na kraljevski tron. Nakon Ostojine smrti 1418. godine, tri naredne godine vlast prelazi na njegovog sina Stjepana Ostojića. Mladi kralj nije uspio sačuvati primorske gradove koje su već počeli zauzimati Mlečani i izboriti se sa sve učestalijim nasrtajima Osmanlija.[*224] Iz tih razloga velmože, među kojima je najglasniji bio vojvoda Sandalj Hranić, 1421. godine po drugi put dovode Trvtka na bosanski prijestol na kome on ostaje pune dvije decenije (do 1443. godine), obilježene unutrašnjim problemima te konstantnim napadima Mlečana i Osmanlija potpomognutih vazalima.

Godine 1424-1426. vodit će se iscrpljujući rat Osmanlija i Bošnjaka, nakon kojeg će Osmanlije zaposjesti dio teritorija Kraljevine Bosne.[*225] Poslije tog događaja kreće neprekidna diplomatska borba i savezništva, čas sa Ugarima i Mlečanima protiv Osmanlija, čas sa Osmanlijma protiv Ugara i Mlečana kako bi se očuvala država. Međutim, svaka od imperija je htjela slomiti Bosnu i pripojiti je sebi. Osmanlije su zahtijevale da Tvrtko II prizna sultana kao suverena u Bosni i plaća mu danak, dok su Ugari na osnovu rodbinskih veza smatrali da polažu pravo nad Bosnom. I jedni i drugi su pospješivali plemstvo na pobune, traženje više prava, proizvodili spletke i urote, tako da su Osmanlije čak pomagali vanbračnog sina kralja Ostoje Radivoja Ostojića u pobuni i ratu protiv Tvrtka II, što je izazvalo dvogodišnje dvovlašće u kraljevstvu (1433-1435).[*226] Međutim, diplomatskom visprenošću, ulaganjima u obnovu gradova i domaće ekonomije te nestabilnostima na ugarskome dvoru, uspio je sve do smrti očuvati državu.

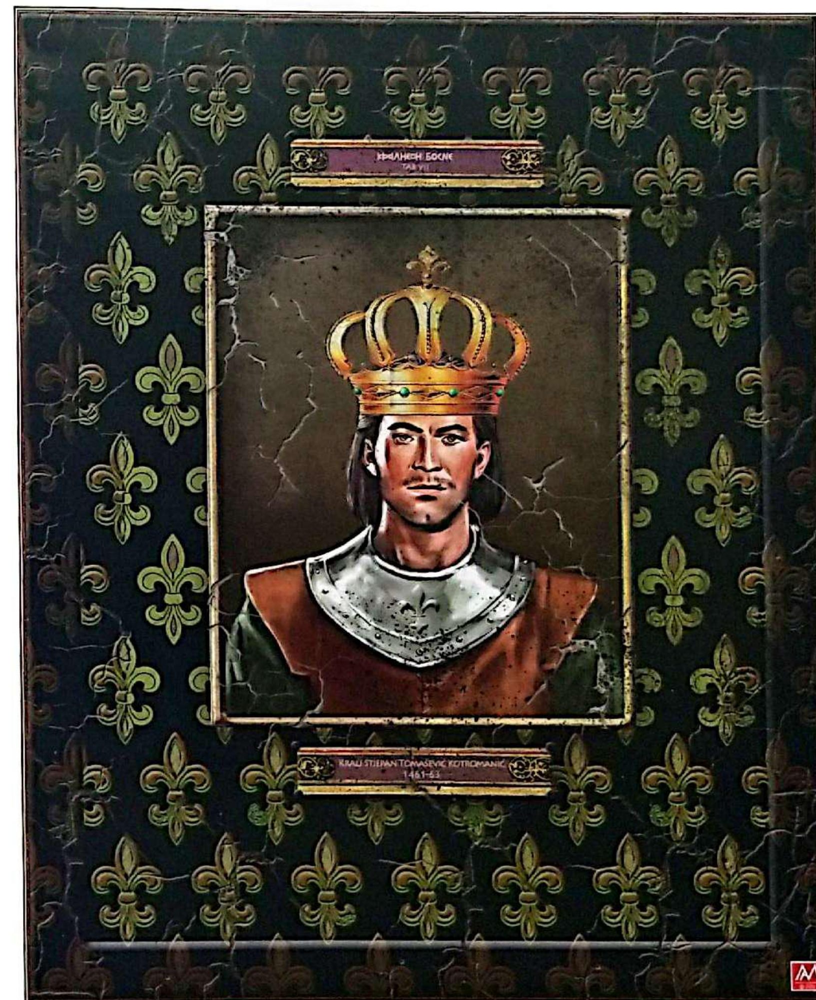
Tvrtka II naslijedio je drugi vanbračni sin Ostojin, Stjepan Tomaš Ostojić, pripadnik bosanskih kristjana koji nominalno prelazi na kršćanstvo. Ostojić se nakon krunisanja razvodi od prve žene neplemićkog porijekla i uzima za suprugu Katarinu Kosaču, s ciljem pridobijanja vojvode Kosače na svoju stranu u Stanku i borbi sa sve učestalijim nasrtajima

Osmanlija.[*227] Bio je u prisnim vezama sa franjevcima koji pridobijaju Kraljicu Katarinu. Da bi ostao na vlasti i odbranio se od Osmanlija, krajem četvrte decenije iznova se uvezuje sa Ugarima pristajući na njihov uvjet obračuna sa Zajednicom bosanskih kristjana, što izaziva revolt od većine vlastelina i naroda i dovodi državu pred Stjepanovu smrt 1461. godine u veoma tešku situaciju, što će njegovog nasljednika Stjepana Tomaševića Kotromanića, posljednjeg bosanskoga kralja, sina kralja Stjepana Tomaša iz prvog braka, dovesti pred skoro svršen čin gubitka države i nemogućnosti da se odbrani od Osmanlija koji će dvije godine po njegovom krunisanju zauzeti Bosnu, prethodnom obmanom o petnaestogodišnjem miru kojeg je sultan garantirao kraljevim izaslanicima u Stambolu, osvajajući utvrdu za utvrdom i pogubljujući kneza za knezom, sve dok na koncu ne sustignu kralja u Ključu, koji se predade, ali ga Osmanlije pogubiše.[*228]

Pogubljenjem posljednjeg bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića Kotromanića nestala je najznačajnija država na Balkanu tog doba, bez obzira na kratkotrajne pokušaje Matije Korvina i hercega Kosače da se održe i njihovih kratkotrajnih Jajačkih i Srebreničkih banovina.

Nestankom Kraljevine Bosne i njenim pripajanjem velikom Osmanlijskom carstvu dolazi do masovnog prelaska na islam bosanskih kristjana te počinje nova epoha u historiji Bošnjaka.

Kraljeva porodica i dinastija Kotromanića se također gasi. Kraljica Katarina je uspjela preko Dubrovnika preći u Rim gdje živi sve do smrti.[*229] Osmanlije su prijestolonasljednika Sigismunda i princezu Katarinu uhvatili u pokušaju bijega te poslali u Istanbul gdje su prešli na islam. Turbe princeze Katarine, koja prelaskom na islam dobija ime Emina, nalazi se u Skoplju.[*230]

БОСАНЧИЦА
БОСАНСКА ЋИРИЛИЦА

A B C Č Ć D Đ DŽ E

F G H I JE JU K L LJ

M N NJ O OT P POLUGLAS R

S Š ŠT, ŠĆ, Ć T U V Z Ž

POVELJA KULINA BANA

HUMAČKA PLOČA - 10/11 ST.

NATPISI NA STEĆCIMA DOBRIH BOŠNJANA

HVALOV ZBORNIK - 15. ST.

DOPIS ISPISAN PISANOM BOSANČICOM

POLJIČKI STATUT - 14. STOLJEĆE

PLOČA IZ RAVNOG

PRIJEPIS - POLJIČKI STATUT - 1665. G.

MIROSLAVOVO JEVANĐELJE

БОСНА

SVEOBUHVATANI PRIKAZ JEZIKA PROIZAŠLIH IZ INDOEVROPSKE JEZIČKE GRANE SA NJIHOVIM JEZIČNIM PORODICAMA STAROG SVIJETA -

VELIČINA GRANA PREDSTAVLJA SNIMLJENO STANJE IZVORNIH GOVORNIKA NA NULTU GODINU NOVE ERE (DOLJE I DESNO) -

JEZIK I PISMO

Teritorij zemlje Ilira i Bošnjana od prahistorije bio je i mjesto ukrštanja različitih jezičkih baza, što se najbolje može vidjeti iz njegove bogate slojevitosti. Lingvističke starine čuvaju se u toponimima, hidronimima, oronimima i drugim imeniteljima svih vrsta lokaliteta. Zato je dijahrona lingvistika uz arheologiju najvažnija disciplina u pogledu saznavanja novih i dokazivanja postojećih teza iz zatamnjene historije ovog prostora.

Svi narodi koje smo u poglavlju o etnogenezi obrađivali ostavili su traga na konačno oblikovanje jezika Bošnjana. Prema lingvističkim istraživanjima, egzaktno se može utvrditi imenovanje ojkonima, toponima i hidronima od strane domicilnog stanovništva, koje je do dan-danas preživjelo i u upotrebi, od onoga koje su određeni lokaliteti dobijali od naroda koji su nasilno i privremeno boravili u Bosni, odnosno upravljali njome, kakav je slučaj sa Rimskim imperijem. Tako, recimo, većina bosanskih toponima sačuvanih isključivo u rimskim pisanim izvorima nema potvrdu u svakodnevnoj upotrebi, odnosno najvjerovatnije su to imenovanja koje su sami Rimljani davali novoosvojenim mjestima, poput *Ad Fines* za Banja Luku, *Argentaria* za Srebrenicu, *Raetinium* za Bihać, dok su ona imenovanja koja su preuzeli iz ilirskog, odnosno gotskog i keltskog jezika, ili paleobalkanskih jezika do danas sačuvana, poput *Salvae* za Soli (kasniji turski naziv Tuzla), *Tribunia* za Trebinje, *Drinus* za

Drinu, *Corona* za Koronu, *Limus* za Lim, *Dindarus* za Dinaru i slično. Na istovjetan način su i docnije Osmanlije prihvatali domicilna imenovanja lokaliteta, dajući samo nova imena onome što su sami izgradivali.

Shodno ovom zapažanju, kao nedvojbeno utvrđenim činjenicama lingvista i historičara da većina imena mjesta, rijeka i planina na životnome prostoru Bošnjana vodi porijeklo iz predrimskog perioda, nedvojben je zaključak da je jezičko jezgro jezika Bošnjana ilirskoga, predrimskoga, paleobalkanskoga, odnosno ilirsko-keltsko-gotskoga porijekla koja se docnije izmiješala sa jezikom dolazećih slavenskih plemena, njihovim gramatičkim sistemom te konačno oblikovala matricu bosanskoga jezika koji postaje izvorište za kasnije normiranje svih jezika južnoslavenskoga dijasistema, odnosno bosanskoga, hrvatskoga, srpskoga i crnogorskoga jezika. Da bismo do kraja približili proces razvoja bosanskoga jezika u obliku kakav ga mi danas govorimo i pišemo, u nastavku ovog odjeljka ćemo se iscrpnije baviti pitanjem bosanskoga jezika i pisma.

ZAPISI O BOSNI

Razvoj bosanskoga jezika

Nauka je u određenju jezika najdalje otišla do 15.000 godina unazad, kada se razvija nostratički jezik, odnosno tzv. *nadjezička porodica jezika*, kojoj su pripadale indoevropska, altajska, afrazijska, kartvelska, uralska i dravidska jezička porodica.*[231]

Naš jezik pripada indoevropskoj jezičkoj porodici. Nauka je, također, ustvrdila da se tim jezikom još govorilo na prijelazu iz kamenog u bronzano doba te da se indoevropski jezik raspao negdje 2.000. godine p.n.e.*[232] Naravno, jezik je, kao živ organizam, neprestano evoluirao, tako da se u procesima razvoja glasovnoga sistema i prave podjele među indoevropskim jezicima. Prvi takav proces odnosi se na alternaciju palatiziranih glasova *k', g'* i *g'h'* koji su u jednoj skupini jezika evoluirali u *s* i *z*, a i drugoj *k* i *g*, te se ti jezici prema izgovoru riječi *sto* dijele na one u kojima se to izgovara kao *centum* (sentum) - satemske i *kentum* - kentumske jezike.

Iz indoevropske porodice jezika razvilo se više jezičkih grana: *albanska, anatolska, balto-slavenska, ermenska, germanska, grčka, indoiranska, italska, keltska* i *toharska.*

Balto-slavenska jezička grana, u koju ulazi i naš jezik, pripada satemskim jezicima. Balto-slavenska jezička zajednica predstavlja jednu od najreprezentativnijih jezičkih zajednica u okviru indoevropskih jezika. Pretpostavlja se da je nastala iz protobalto-slavenskog jezika. Balti i Slaveni su u ovom savezu razvili skoro cijeli glasovni i akcenatski sistem, na morfološkome planu veći dio padežnog sistema te druge istovjetne sintaksičke osobenosti baltijskih i slavenskih jezika. Balto-slavenska jezička zajednica raspala se između 1.500 i 1.300 godine p.n.e.*[234]

Nakon raspada balto-slavenskog jezičkog saveza dolazi period praslavenskoga jezika koji se pojavio sredinom drugog milenija stare ere. U ovom periodu praslavenski jezik je već razlikovao tri roda, tri broja (singular, dual i plural), sistem od sedam padeža, infinitiv, supin, imperativ, potencijal, prezent, aorist i imperfekt, glagolske pridjeve, ali nije imao futur i glagolske priloge.*[235]

Leksičko jezgro je već značajno postojalo, jer su Slaveni, uz oko 2.000 naslijeđenih leksema iz indoevropskoga jezika i one leksike koje su baštinili iz saveza sa Baltima, u procesu daljeg evoluiranja razvili dobrani leksički korpus koji se kasnije prenio na sve slavenske jezike. Naravno, već u ovom periodu jasne su i pozajmljenice iz drugih jezika.*[236]

Iz praslavenskog i općeslavenskoga jezika razvili su svi slavenski jezici, koji se dijele na

istočnoslavenske (ruski, bjeloruski, ukrajinski, rusinski), zapadnoslavenske (slovački, poljski, češki, kašupski, polapski, donjolužičkosrpski i gornjolužičkosrpski) i južnoslavenske (bosanski, srpski, hrvatski, crnogorski, makedonski, slovenački i bugarski) jezike.*[237]

Proces raslojavanja praslavenskoga jezika nastao uslijed polarizacije Slavena dovest će do daljnjih jezičkih pomijeranja uvjetovanih jezičkim kontaktima sa domicilnim stanovništvom prostora na koji su dolazili iz svoje prapostojbine. Tako će se razviti i prajužnoslavenski jezik kojim su južni Slaveni govorili prije dolaska na Balkan.*[238] Ovaj proces će posljedično dovesti i do pojave prvog slavenskoga književnog jezika *staroslavenskoga*, koji će se, slobodno možemo kazati, raslojiti na crkvenoslavenski, kao zvanični jezik crkve kojim je su pisane liturgijske i druge sakralne knjige i koji je njegovan i širen pod snažnim utjecajem crkve, i svjetovni jezik, koji najviše potvrda ima u korpusu bosanskih srednjovjekovnih rukopisa i djelima hrvatskih glagoljaša.*[239]

Prajužnoslavenski jezik se dalje razdvaja na zapadni i istočni prajezik. Iz zapadnog prajezika nastaju slovenački jezik i srednjejužnoslavenski dijasistem, dok iz južnog prajezika nastaju bugarski, makedonski i staroslavenski jezik.*[240]

Srednjojužnoslavenski dijasistem razvija pet narječja – kajkavsko, čakavsko, zapadnoštokavsko, istočnoštokavsko i torlačko. Iz te skupine narječja kasnije nastaju srednjejužnoslavenski jezici: bosanski, srpski, hrvatski i crnogorski.*[241]

U daljem razvoju bosanskoga jezika akademik Jahić razlikuje tri perioda: prvi period do kraja 12. vijeka, drugi od kraja 12. do sredine 15. vijeka i treći od sredine 15. vijeka nadalje. U prvom periodu dolazi do stabilizacije narječja, ali već pred kraj, uvjetovano, zamjenom jata dolazi do novih, dijalekatksih diferenciranja, tako da danas bosanski jezik ima pet dijalekata, od čega četiri na prostoru Bosne i Hercegovine i peti na teritoriji Sandžaka.*[242] Mišljenja smo da lingvisti u narednom periodu trebaju bazirati istraživanja i na govornim jezicima Pomaka, Torbeša i Goranaca, jer je više nego očito da se radi o još jednome, šestome dijalektu bosanskoga jezika koji do sada kao takav nije tretiran jer ovaj dio jezika Bošnjaka uopće nije bio predmet istraživanja lingvista bosnista, izuzev u nekim onomastičkim radovima akademika Džogovića.*[243]

Do ovog perioda je stanje u razvoju bosanskoga jezika išlo svojevrsnom linearnom putanjom, dok će novom raspodjelom životnoga prostora, migracijama i osmanlijskim osvajanjima poslije 15. stoljeća doći do izmjena unutar formiranih dijalekatskih cjelina, rađanjem novih i preoblikovanjem postojećih izoglosa, mada će pod takvim utjecajima biti izvanbosanski

prostori srednjejužnoslavenskog dijasistema, što će na koncu i prevagnuti da se leksička jezgra bosanskohercegovačkog prostora uzme za osnovicu zajedničkog standarda, a kretala se linijom od Hercegovine do Sandžaka, gdje se i očuvao izvorni živi jezik Bošnjana.

Razvoj pisma

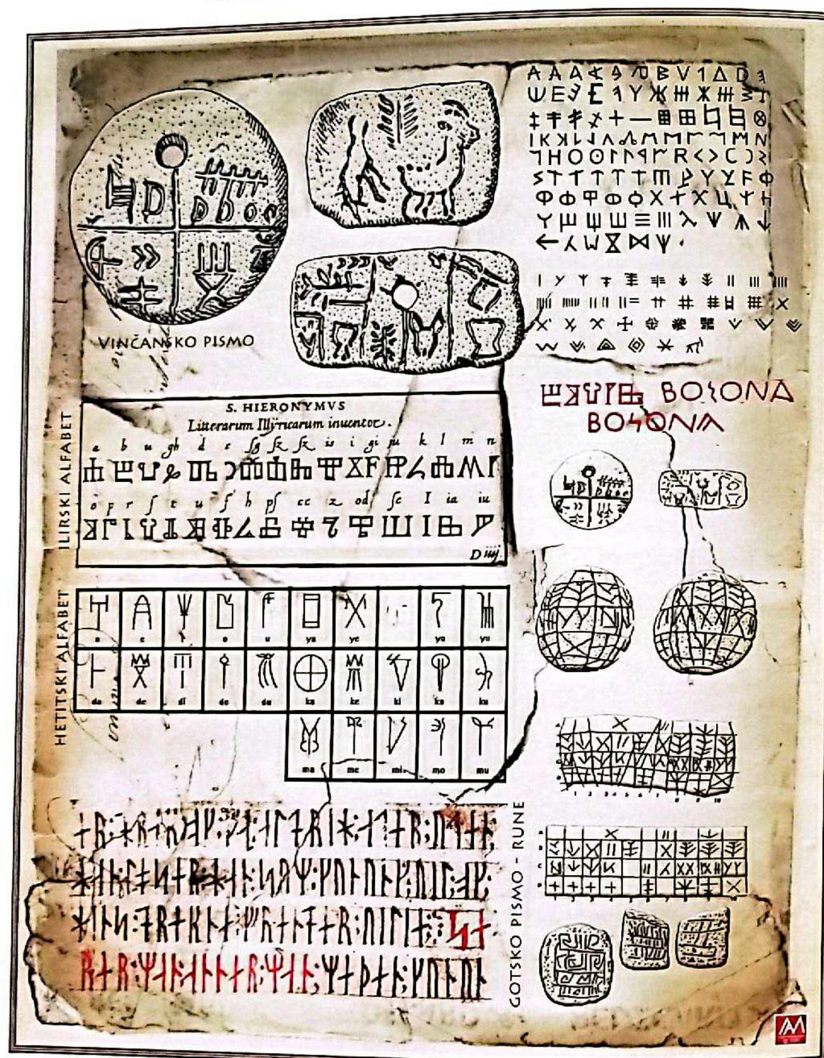
Na prostoru Balkana i Male Azije tragovi pismenosti prisutni su od prahistorije i možemo ih podijeliti na tri kategorije. Prva, pismo i pretpostavljeni sistem vinčanskog pisma, ilirsko pismo, hetitsko pismo i rune. Drugi period, grčki i latinski alfabet u periodu Helade i Rima. I treća kategorija, pisma savremenih naroda Balkana, glagoljica, ćirilica, bosančica, latinica i arebica.

Prvotna pisma

Fenomen vinčanskog pisma još uvijek nije dovoljno razjašnjen, obzirom na osporavanja teza Radivoja Pešića koji, na osnovu arheoloških nalaza iz Vinče, rekonstruira sistem pisanog vinčanskoga pisma. U svijetu je Pešićeva teza prihvaćena i već se vinčansko pismo izučava na univerzitetima, dok se na balkanskom području, naročito Srbiji, još uvijek osporava. Pešić je sistematiziranjem simbola pronađenih na artefaktima koji pripadaju Vinčanskoj kulturi i njihovim usporedbama sa ertrurskim, sanskritskim, kritskim i drugim pismima, dešifrirao simbole i grafeme vinčanskog pisma. Prema njemu, vinčansko pismo imalo je 26 slova i ligature. Grafemi su, pored glasovne, imali i brojčanu vrijednost. Ovo pismo bilo je u upotrebi između 6.000. i 4.000. godine p.n.e.*[244]

Pešić je otišao korak dalje, promovirajući protopismo nastalo u kulturi Lepenskog vira, što bi značilo dodatnih 2.000 godina prije vinčanskoga pisma. Ukoliko su Pešićeve teze tačne, onda su protopismo Lepenskog vira i vinčansko pismo najstariji alfabeti u povijesti ljudske civilizacije.*[245]

Spomenici sa ilirskim pismom nisu sačuvani na središnjem životnome prostoru ovog naroda. Međutim, japiško pleme Mesapi koji su naseljavali Kalabrijski poluotok (koje

se još zvalo *Japigija* i *Mesapija*), ili petu Italije, ostavili su tragove svoga jezika i pisma na preko dvije stotine spomenika.*[246] Mesapi su rodbinski i plemenski vezani sa dalmatinskim i bosanskim ilirskim plemenima te je najvjerovatnije riječ o jedinstvenome ilirskome pismu. Prvi koji je dešifrirao mezapijsko pismo jeste njemački nobelovac, Momsen, historičar rimske povijesti. On potvrđuje da su Mesapi, kao najjužnije ilirsko pleme, ovo pismo prenijeli iz Ilirije u Italiju. Ilirsko pismo ima jake sličnosti sa grčkim alfabetom, ali se sa njime ne podudara u cjelosti. Također ima zajedničkih crta i sa runama, koje dolaze nešto kasnije, što bi moglo ukazivati da se ovo prvo germansko pismo razvilo iz ilirskoga alfabeta. Ilirsko pismo je najvjerovatnije bilo u upotrebi od kraja trećeg milenija stare ere.*[247]

Ako oko postojanja vinčanskog i ilirskoga pisma ima dvoumljenja, oko hetitskog pisma nema nikakve dvojbe. Za zvaničnu nauku ono se smatra najstarijim indoevropskim pismom.*[248] Hetiti ili Hati su živjeli na prostoru Male Azije. Razvili su prvu indoevropsku civilizaciju, pokorili tadašnje svjetske sile Babilon i Egipat i imali veoma bogatu i razgranatu kulturu i kulturalnu razmjenu sa vodećim civilizacijama tadašnjeg svijeta. Prijestolnica carstva Hatuši, čiji se ostaci nalaze u blizini turskog sela Bogazkoj u srednjoj Anadoliji, sačuvao je i veliku diplomatsku prepisku hetitskih vladara sa susjedima. Hetiti su imali vlastito piktogramsko pismo, ali su ga zanemarili i preuzeli klinasto pismo iz Mesopotamije. Hetitsko klinasto pismo korišteno je oko 1600. godine p.n.e. pa do početka nove ere.*[249]

Početkom prvog vijeka nove ere Goti razvijaju vlastito pismo koje nazivaju *rune*, nordijski **run** - *tajna*, germanski **raunen** - *šaptati*. Lingvisti pretpostavljaju da su se rune razvile iz hetitskog i mesopotamskog klinastog pisma, ili pak etrurskog i grčkog alfabeta. Mi smatramo za vjerovatnim i da je ilirsko pismo moglo utjecati na njihov konačni oblik. Goti su se njima služili kako bi izvodili vjerske rituale.*[250]

Preko raspodjele runa može se i pratiti tok seobe Gota. Tako će, recimo, od 5.000 simbola, koliki je za sada poznati korpus, isti biti na Balkanu, Zapadnoj Evropi, Skandinaviji, pa čak i Sjevernoj Americi. Najstariji sačuvani predmet sa runskim natpisom potječe iz 3. vijeka nove ere.*[251]

U zemlji Bošnjana rune su pronađene u baziliki iz 4. vijeka na arheološkom lokalitetu kod rudarskog grada Breza i jedan su od mnogobrojnih svjedoka gotskog prisustva na teritoriju Bosne.*[252] Obzirom na njihovu veliku sličnost sa prvim općeslavenskim pismom glagoljicom, neki lingvisti su tumačili da je glagoljica nastala po uzoru na rune. Također, obzirom na

njihovu mističnu ulogu kod gotskih naroda, što daje za pravo istraživačima koji ga smatraju pismom "heretika", vrlo često se povezuje sa tradicijom Bošnjana, naročito njihovih zapisa na stećcima.

Rune su iščezle kao živo pismo u upotrebi naroda tijekom 10. i 11. stoljeća pod snažnim pritiscima crkve, kada ih potiskuje latinica.

U drugom periodu, u tijeku prvog milenija, pa sve do, mada rijetko, kraja bosanskoga srednjovjekovlja, u Bosni su prisutni grčki i rimski alfabet.

Prvo cjelovito pismo, u kome je svako označeno imalo vlastitu oznaku, bilo je grčko-helensko pismo. Heleni su u povijesti imali dva pisma. Prvo je starije linearno B pismo iz mikenskog perioda. Ovo pismo bilo je slogovno. U njemu su se koristile tri vrste simbola: znaci za slogove (ima ih oko 90), ideogrami (simboli koji slikovno označavaju neki predmet, ima ih oko 150) i brojni znaci (simboli dekadskog brojnog sistema). Drugo grčko pismo, koje do danas traje, jeste grčki alfabet. Nastao je po uzoru na feničansko pismo. U masovnoj je upotrebi od ranog klasičnog perioda, ili Homerovog doba.*[253]

Rimljani, posredstvom Eritrejaca, u početku prihvataju grčki alfabet, ali vremenom usavršavaju svoje linearno pismo, odnosno latinicu. Smatra se da je prvi vijek nove ere period nastanka latiničke majuskule iz oblika kvadrata, kruga i trougla. Majuskula je podrazumijevala istu veličinu svih slova i imala je nekoliko varijanti: kvadratiku – knjiško pismo, rustiku – grubo pismo, kurziv – brzopisno pismo i unicijalu – simbiozu kvadratike i kurziva. Paralelno se razvija i minuskula, koja je podrazumijevala oblike malih slova.*[254]

Uslijed prisustva jedne ili druge crkve u zemlji Bošnjana, oba pisma su ostavila tragove. Grčko pismo je ostavilo više tragova u Humu, a latinica u srednjoj Bosni. Iako prisutni sve do 15. vijeka, tragovi grčkog pisma mnogo su oskudniji od latinice. Latinični natpisi evidentirani su u periodu bosanskog Srednjeg vijeka na crkvenim građevinama, novcima, pečatima bosanskih vladara, nadgrobnim pločama kraljeva, pojedinim vladarskim poveljama itd. Humski kneževi u 12. stoljeću, a bosanski banovi i kraljevi u 14. i 15. imali su posebne latinske kancelarije osposobljene za vođenje diplomatske prepiske sa zapadnim zemljama i primorskim gradovima.*[255]

Slavenska pisma

Počeci slavenske pismenosti vežu se za češku krunsku zemlju Moraviju (za koju neki historičari tvrde da je zemlja Avara) sa sjedištem u Olomoucu i njenog velikog kneza Rastislava. Zapadni Slaveni su, našavši se u središtu Evrope, relativno rano počeli prelaziti na kršćanstvo. Međutim, prelazak na kršćanstvo podrazumijevao je i priklanjanje jednom od dvaju rimskih carstva koja su preko vjerske službe nastojala i politički ovladati slavenskim narodima i njihovim zemljama započinjući tako proces asimilacije.*[256] Moravska je, obzirom da Slaveni do 9. vijeka nisu imali svog književnog jezika, bila pod jurisdikcijom njemačkih biskupa, a vjerska služba mogla se izvoditi isključivo na hebrejskom, latinskom ili grčkom jeziku. Da bi sačuvao državu i narod, osnažio nacionalni identitet i osjećaj pripadnosti Slavenima, Rastislav 862. godine traži pomoć od istočnorimskog imperatora Konstantina, moleći ga da mu pošalje učene ljude koji će Slavenima osmisliti pismo za njihov jezik i podučiti ih vjerskoj službi na tom jeziku. Već iduće 863. godine Konstantin u panonsko-moravsku misiju opismenjavanja Slavena šalje solunsku braću Metodija i Konstantina.*[257]

Metodije je rođen 815. godine kao Mihail, u početku je bio velmoža, upravitelj slavenske kneževine u dolini Strume, a kasnije se zamonašio. Ćirilo je rođen kao Konstantin i bio je mlađi deset godina (rođen 826. godine). Pod mecenstvom kraljice Teodore, iskazavši interes za nauku, doveden je u Konstantinopolj i studirao je kod najboljih profesora. Službovao je kao bibliotekar i arhivar Carigradske patrijaršije te docnije kao predavač filozofije na Velikoj školi, gdje je i dobio nadimak *Filozof*.*[258]

Braća su prije ove misije već imala uspjeha u misionarstvu vodeći rasprave sa muslimanskim teolozima u Maloj Aziji (arapska misija) i šireći kršćanstvo među Hazarima (hazarska misija). Obzirom da su poticali od Grka iz Soluna, koji je u to doba bio drugi grad po veličini u istočnom Rimu naseljenom pretežno slavenskim stanovništvom, dobro su poznavali slavenski jezik i njegove solunske dijalekte.*[259]

Ćirilo i Metodije proveli su četrdeset mjeseci u Moravskoj osmišljavajući alfabet i prevodeći liturgijske knjige na staroslavenski jezik koji tim činom postaje prvi književni jezik svih Slavena. Tako je nastalo prvo općeslavensko pismo glagoljica po uzoru na grčki brzopisni alfabet iz 9. vijeka, sa pozajmljivanjem nekih grafijskih rješenja iz drugih jezika koje su Ćirilo i Metodije poznavali. Glagoljica je prvobitno imala 40 grafema, kasnijom redukcijom

su ukinute dvije, tako da je u konačnome obliku ostalo 38 grafema. Svaka grafema imala je i slovnu i brojčanu vrijednost.*[260]

Po završetku istraživačkog, utemeljiteljskog, prevodilačkog i prepisivačkog rada, Ćirilo i Metodije su se, sa slavenskim učenicima koje su obučavali za vršenje vjerske službe na staroslavenskome jeziku, uputili prema Rimu da traže od pape blagoslov za svoje djelo i dozvolu da se ubuduće u slavenskim zemljama vjerska služba vrši na staroslavenskome jeziku. Papa ih prima toplo, blagosilja, osvještava njihove liturgijske knjige i daje dozvolu za izvođenje liturgije i drugih crkvenih službi na staroslavenskome jeziku.*[261]

U toku boravka u Rimu Konstantin se razbolijeva, pristupa u službu u grčkom manastiru i umire 869. godine, dok se Metodije sa učenicima i osveštanim knjigama 874. godine vraća u Moravsku gdje je kneza Rastislava, uz pomoć germanskih svećenika, s vlasti svrgao sinovac Svatopluk i gdje slavenski misionari više nisu dobrodošli.*[262]

Godine 885. Metodije umire, nakon čega papa uskraćuje blagoslov njegovim učenicima koji bivaju proganjani, zatvarani, prodavani u roblje i zlostavljani. Njegovi učenici Kliment i Naum prebjegavaju u Ohrid u Makedoniju, osnivaju više manastira i nastavljaju prosvjetiteljsko-vjersku misiju.*[263]

Glagoljica je tako iz Moravske prešla na Balkan gdje je ostala u upotrebi tijekom 10. i 11. stoljeća, kada je već potiskuje ćirilica. Međutim, na prostoru Dalmacije ostaje trajno, gdje je autohtoni svećenici, po tome i prozvani *glagoljaši*, njeguju kao posebnost u odnosu na dominantno latinsko pismo i čak razvijaju posebnu varijantu, koja se od prvotne razlikovala po uglastim oblicima, dok je Metodijeva bila sa istaknutim oblim potezima.*[264]

Krajem 9. i početkom 10. vijeka nastaje ćirilica, drugo općeslavensko pismo. Ćirilica najvjerovatnije nastaje u Makedoniji, u redakciji Metodjevih učenika, i veže se za Klimenta Ohridskog, mada ima teorija i o njenom bugarskom porijeklu. Ćirilica je nastala po uzoru na grčko ustavno pismo. Ima podjednak broj slova kao i glagoljica. Već u 10. vijeku ćirilica se proširila na većinu životnog prostora južnih Slavena i Kijevsku Rusiju, dok su zapadni Slaveni u većini prihvatili katoličanstvo i latinicu.*[265]

U predjelima gdje je zaživjela ćirilica i počeo se razvijati književni jezik Slavena, ili crkvenoslavenski jezik, neupitno, uslijed dijalekatske razuđenosti govora prisutne i u jezičkome idiomu pisara i prepisivača, dolazilo je do većih ili manjih odstupanja od ustaljenog jezičkog standarda, što je dovodilo do formiranja redakcija. Počevši od 11. stoljeća može se govoriti o bugarskoj, makedonskoj, srpskoj, hrvatskoj, bosanskoj, ruskoj, moravskoj i panonskoj redakciji. Redakcije su se razlikovale po tome što su pisari unosili osobenosti narodnih govora u tekst koji su prepisivali i modifikacije pojedinih grafema, što se u početku smatralo greškom. Kasnijim postojanjem skriptorija i prepisivačkih škola, takve odlike su učestale te u konačnici dovodile i do prepoznavanja posebnih dijalekatskih standarda.*[266]

Bosančica

U 10. vijeku u zemlji Bošnjana razvija se posebno pismo – *bosančica*, ili *bosanska ćirilica*, odnosno kasnije nazvana *begovica*. Bosančica je nastala po uzoru na staroslavensku ćirilicu i glagoljicu, ali ima obrise i gotskih runa, sličnih onim pronađenim u Brezi.

Bosančica se svojim grafemama razlikovala od istočnih varijanata ćirilice, pravopisnim rješenjima oslikavala je duh jezika Bošnjana, dakle ne službeni, artificijelni jezik crkve, već naroda.*[267]

Bosančica je imala i ustavno pismo, koje je korišteno za korespondenciju vladara, vlastelina i upravitelja. Njime su pisane povelje i drugi zvanični akti i trajalo je od 10. vijeka do kraja Bosanskoga kraljevstva. Od 13. vijeka u upotrebi je i brzopisna, odnosno kurzivna bosančica, koja postaje rukopisno pismo u svakodnevnoj upotrebi.*[268]

Bosančicom, kao autohtonim pismom, napisana je većina srednjovjekovnih bosanskih rukopisa, njome su klesani zapisi na stećcima i drugim zdanjima.

Bosančica je nastala na životnome prostoru Bošnjana kao njihov autentični proizvod te je kao takva preživjela bosansko srednjovjekovlje i bila u upotrebi sve do sredine 20. vijeka. Za vrijeme Osmanlija bosančicu su koristili bosanski velikaši u međusobnoj i korespondenciji sa dubrovačkim, hrvatskim, srpskim, crnogorskim i drugim čuvarima mađarskih i austrijskih granica.

Imamović spominje da je pismo djevojke iz Foče svome dragom datirano iz 1953. godine posljednji dokument napisan bosančicom, što će reći da je bosančica, kao pismo Bošnjana, bila u upotrebi preko sedamsto godina (kao brzopis) ili jedan cijeli milenij, ukoliko uzmemo i ustavno pismo u obzir.*[269]

KARAKTERISTIČNO PISMO PALEO-SLAVENSKE KULTURE

[a] [d] [e] [v] [h] [i] [v] [k] [l] [m] [r] [p] [š] [r] [s] [t] [u] [b] [g] [o] [ə] [f]

GLAGOLJIČKO PISMO

A	B	V	G	D	E	Ž	З	Z
az	buki	vidi	glagole	dobro	jest	živite	zelo	zemlja

I	I	Đ	K	L	M	N	O	P	R	S
iže	i	je	kako	ljudi	mislite	naš	on	pokoj	rci	slovo

T	U	F	H	W	Ć	C	Č	Š	Ja
trdo	uk	frt	hir		šća	ci	črv	ša	jat

БОСНА

MODALITET STAROSLAVENSKOG PISMA

АБВГДЕЖЗИ
КЛМНОПРСТ
УФХЦЧШЩ
ЪЫЬѢЭЮѦ

АБВГД
ЂЕЖЗ
ИЈКЛЉ
МНЊ
ОПРСТ
ЋУФХ
ЦЧЏШ

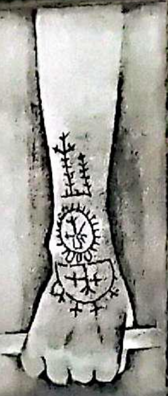
ĆIRILIČNO PISMO

АБВГДЂЕЖЗИ
ЈКЛЉМНЊОПР
СТЋУФХЦЧЏШ

RUKOPISNA BOSANČICA

RAZVOJ STAROSLAVENSKOG PISMA OD 15. - 17. STOLJEĆA

OBIČAJI TETOVIRANJA ŽENA U SREDNJOJ BOSNI

UOBIČAJNI ILIRSKI MOTIVI NA TETOVZI

KULTURNI IDENTITET

Bošnjani su tijekom svoga evolutivnoga slijeda izgrađivali slojeve vlastitog kulturnog bića, koji su nastajali u procesu proživljenih iskustava i razmjene kulturnih dobara sa drugim narodima. U mozaiku svih tih zasebnih odlika nastao je i raskošan kulturni identitet koji, prema starini i nijansama prefinjenosti, nema pandama na Balkanu, ali i na većem dijelu Starog kontinenta, i to ne samo u sazvučju različitih civilizacija i skupu svih njihovih najboljih osobina, već i spojevima duhovnog i materijalnog, što u cjelini proizvodi specifični i složeni kulturni identitet koji kao takav sazrijeva već u Srednjem vijeku dok se u ostatku Evrope narodi i države natječu u pokušajima ovladavanja drugim i drugačijim. Po svemu drugačiji od okruženja, Bošnjani su baštinili onu liniju u svome duhu koja im je omogućavala da prihvate vrednote od svakoga, ali su zauzvrat drugima nudili vlastita dostignuća.

Temelj svoje kulture Bošnjani su ipak naslijedili od svojih predaka Ilira. Od njih su naslijedili dvije, možda, najznačajnije karakterne odlike: borbenost i radinost. Iliri su bili hrabri, dostojanstveni i časni ratnici, o čemu svjedoče i tri velika rata sa Rimljanima tijekom posljednjih stoljeća starog milenija, te docnija učešća u rimskim formacijama, radi kojih su zadobijali velike položaje, pa čak i postajali imperatori. U literaturi se navodi čak 26 rimskih imperatora ilirskoga porijekla, počevši od Trajana Decija (249. godine), preko Dioklecijana

iz 3. pa sve do Julija Nepota iz 5. vijeka.*[270] Većina njih je imperatorski položaj zadobijala zahvaljujući vještinama i hrabrosti iskazanim na bojištima, a na njima se zadržavala mudrošću i sposobnošću, što se kasnije prenijelo na bošnjačke titulare koji su uspjeli tijekom cijelog Srednjeg vijeka očuvati nezavisnost i slobodu svog naroda i države. U svrhe razvoja ratnih vještina izumili su i nekoliko specifičnih oružja, kakva su kratki mač *sika* i dugačko gvozdeno koplje *siguna* te sjekira, luk, strijela, štit, oklop, natkoljenice i šljem.*[271]

Iliri su bili velike radiše. Izravno su se bavili zemljoradnjom, stočarstvom, lovom i ribolovom, rudarstvom, travarstvom, metalurgijom, raznim vrstama zanata, naročito kujundžilukom, izradom posuđa, oruđa i oružja.*[272] Od poljoprivrednih kultura bili su poznati po uzgoju žitarica, mahunarki i u priobalnim područjima vinove loze. Za ratarske potrebe koristili su motike od jelenjeg roga te docnije preuzeli od Kelta plug, a od gvozdenog doba i lopatu, grabulju, srp, kosir, kosu i krampu. Preferirali su uzgoj sitnije stoke, konja i lovačkih pasa. Uglavnom su lovili jelene, lisice, jazavce, medvjede i kune. U primorskim i riječnim priobalskim područjima bavili su se ribolovom za čije potrebe su izumili bronzanu udicu i harpun.*[273] Obzirom da su naseljavali područja bogata rudama, vrlo rano su se počeli baviti rudarstvom, za čije potrebe su koristili pijuke i maljeve te specijalizirane topionice peći i kamenih kalupa za izlijevanje oruđa i oružja. Najviše su se koristili bronzom, srebrom, zlatom i željezom te bili vješti u dobijanju morske soli.*[274] Stepen njihove razvijenosti išao je do te mjere da su se uvještili i u proizvodnji stakla. Također, bili su okretni trgovci, posebno dobre trgovačke veze njegovali su sa helenskim narodima kojima su prodavali pšenicu, srebro i zlato, a od njih uvozili nakit, oružje i oruđe. Trgovački poduhvati ih usmjeravaju na novac, pa ga veoma rano počinju kovati.*[275] Za potrebe trgovine, ribolova, ali i piratstva izgrađivali su posebne tipove brodica, *liburna navis* (ratne lađe) i *lembi* (trgovačke lađe).*[276]

Iliri su podizali utvrde u priobalju i zaleđini, koje su nazivali *gradinama*. Gradine su podizane na uzvišenjima, teže pristupačnim i lahko branjivim mjestima. U izgradnji su korišteni domaći materijali, kamen, drvo i opeka. Nerijetko su izgrađivali i sojenice.*[277]

U društvenom uređenju, Iliri su njegovali rodbinske veze. Bili su organizirani prema rodovskome sistemu, iz kojih su nicala bratstva, pa zatim i narodi. Na taj način je od plemenskih vođa nastajala plemićka kasta. Iliri su izuzetno poštivali ženu, koja je mogla doći i do titule vladara ili kralja, kao što je uostalom i bila velika ilirska kraljica Teuta.*[278] Također, Iliri su imali veoma rasprostranjenu mrežu božanstava. Njihova mitologija počinje

od praoca svih Ilira koji se izrodio iz braka Feničanina Kadma i Enhelejke Harmonije. Prema legendi, Harmonija je rodila sina Iluriosa koga je odmah po rođenju obgrlila hetitska zmija i prenijela mu svoju magičnu snagu. Otuda svi ilirski narodi posebno njeguju kult zmije.*[279]

Ilirsko vrhovno božanstvo bio je Vidasus ili Maglaenus, božanstvo šuma i prirode. Spominje se i po imenu *Grabavois*, u romanskim izvorima prepoznat kao Silvan. Rimljani su ga statusno izjednačavali sa Panom, skrbnikom šuma, stada, prirode i lovaca. Prikazivan je u obliku pola čovjeka pola jarca i slavljen u drugoj polovici aprila i početkom maja, odnosno početkom svijetle godine.*[280] Thana ili Tana bila je žensko božanstvo šume i lova, pa se često nazivala i Šumskom majkom. Zajedno, Vidasus i Thana bili su božanstvo plodnosti. Bind ili Bindus bio je božanstvo izvora i vode. Ovo božanstvo bilo je rasprostranjeno u Bosanskoj Krajini i Liki. Na osnovu mnogobrojnih artefakata kulta ovog božanstva u okolici Bihaća, znanstvenici smatraju da je ovaj grad dobio ime po njemu.*[281]

U svom paganskom obredoslovlju, Iliri su bili podložni raznim sujevjernim utjecajima i magiji. Posebno je bio izražen strah od uroka. Urokljive oči smatrane su jednim od najstrašnijih demona. Imali su i veoma razvijen kult zvijezda prema kome zvijezde na nebu predstavljaju ljudske duše i svakim gašenjem zvijezde umire i jedno ljudsko biće.*[282] Vjerovali su i u strašnog nebeskog zmaja koji prilikom pomračine proždere Mjesec i Sunce nagovještavajući Smak svijeta.*[283] Na koncu, Iliri su razvili i vjerovanje u gorske vile, koje su predstvaljane u obliku nimfi okupljenih u kolu oko Vidasusa.*[284] Religioznost su često iskazivali i tetoviranjem simbola na tijelu, najčešće zmija, spirala, kružnica i svastika.

Kultovi zmije i zmaja do danas su se održali kod Bošnjaka. Naročito je razvijen kult zmije *čuvarkuće*, koja boravi negdje u kući, najčešće u stepeništu i rijetko se pojavljuje. Kada se pojavi predstavlja neki znak ukućanima i nipošto se ne smije ubiti.*[285] Pagansko vjerovanje je podrazumijevalo da se u takvoj zmiji reinkarnirala duša nekog od predaka, zaštitnika porodice.*[286] Za takvu zmiju su još uvijek živa mnoga sujevjerja, čak se i za liječenje nekih bolesti koriste njene košuljice pronađene prilikom mijene kože.*[287] U srpskoj tradiciji se spravljaju i neki amuleti od dijelova zmije, za liječenje straha kod djece, otkrivanje vještica, plodnosti, rodnosti usjeva i slično. Na pojedinim praznicima, naročito Mladencima, ne smije se izgovarati riječ zmija, jer će u protivnom zli demoni navaliti na ljude.*[288]

Od zmije nastaju zmajevi i aždahe. Zmija postaje zmaj kada napuni četrdeset godina života, a aždaha ako preživi jedan vijek. Pored obične zmije, zmaj je mogao nastati i od

xvij

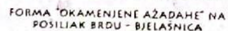

FRAGMENTI IZ MITOLOGIJE O ZMAJU - "AŽDAHI" KOD DOBRIH BOŠNJANA

Bosona aco a Dagmis fuic ma rinus reste aune Auicamia ope innones et Bicemus si furorinu et ponit sup morsu suu confert. Eotē diar Gzalicnus.

POŠIJAK SE NAZIVA BRDO IZNAD SELA UMOLJANA ZA KOJE POSTOJI JEDNA INTERESANTNA LEGENDA KOJA GOVORI O TOME DA SU SE STANOVNICI S TOG PODRUČJA POPELI NA POŠIJAK I MOLILI SE BOGU DA ZAUSTAVI AŽDAHU KOJA JE KRENULA IZ KANJONA RAKITNICE PREMA NJIHOVIM NASELJENIM PODRUČJIMA. KAKO NASTAVLJA LEGENDA, NAKON ISKRENIH MOLITVI DOBRIH BOŠNJANA AŽDAHA SE OKAMENILA. GOVORI SE I TO DA JE ZBOG TIH MOLITVI SELO I DOBILO NAZIV "**UMOLJANI**".

REGNI BOSNIAE

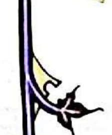

FORMA "OKAMENJENE AŽDAHE" NA POSIJAK BRDU - BJELAŠNICA

Vozna de drachone

Od zmije nastaju zmajevi i aždahe. Zmija postaje zmaj kada napuni četrdeset godina života, a aždaha ako preživi jedan vijek. Pored obične zmije, zmaj je mogao nastati i od smuka, šarana, vuna i ovce. Aždahe su nosile vremenske nepogode, napadale gradove, oluje i nevrijeme. Zmaj se borio sa njima i rastjeravao nepovoljne atmosferske pojave. On je predstavljao dobroga demona. Vjerovalo se da je zmaj polumorno biće, pola čovjek pola životinja. Izvora pijaće vode i u šupljim bukvama. Takva mjesta su i danas zadržala nazive zmajevac, kao recimo u Sarajevu. Zmaj je imao osobine uzimanja ljudskog oblika. Zaljubljivao se u žene i nerijetko ih ženio. U takvoj zajednici mogla su se izroditi i djeca. Djeca iz braka zmaja i žene bila su isključivo muškog spola, izuzetno snažna, nepobjediva, mudra i odlikovala se nekim natprirodnim osobinama. Takva vjerovanja sadržana su i u bošnjačkoj usmenoj tradiciji, gdje su se junaci odlikovali nekom osobinom zmaja. Snaga ovog kulta je takva da je, recimo i danas zmaj simbol snage i nepobjedivosti.

smuka, šarana, ovna i ovce.*[289] Aždahe su nosile vremenske nepogode, najčešće gradove, oluje i nevrijeme. Zmaj se borio sa njima i rastjeravao nepovoljne atmosferske pojave. On je predstavljao dobroga demona. Vjerovalo se da je zmaj polumorno biće, polu čovjek polu životinja. Živjeli su u planinama pored izvora pijaće vode i u šupljim bukvama.*[290] Takva mjesta su i danas zadržala nazive *zmajevac*, kao recimo u Sarajevu. Zmaj je imao osobine uzimanja ljudskog oblika. Zaljubljivao se u žene i nerijetko ih otimao. U takvoj zajednici mogla su se izroditi i djeca. Djeca iz braka zmaja i žene bila su isključivo muškog spola, izuzetno snažna, nepobjediva, mudra i odlikovala se nekim natprirodnim osobinama. Takva vjerovanja sadržana su i u bošnjačkoj usmenoj tradiciji, gdje su se junaci odlikovali nekom osobinom zmaja. Snaga ovog kulta je takva da je recimo i danas zmaj simbol snage i nepobjedivosti. Njegovim epitetom narod je ovjekovječavao svoje miljenike, poput Husein-kapetana Gradaščevića - *Zmaja od Bosne,* pa i u današnjem vremenu nogometne reprezentativce države Bosne i Hercegovine zovu *zmajevima.*

Iliri su, također, vjerovali u zagrobni život. Umrle su sahranjivali u gomilama. To su gomile kamenja kojima se prekrivaju mezari poredani u obliku krnjeg stošca prečnika i do dvadeset metara.*[291]

ZMIJA "ČUVARKUĆA" NA GRBU I PEČATNJAKU TVRTKA II

Prožimanje kultura

U zemlji Bošnjana, tijekom stoljeća, Iliri su se susretali sa mnogobrojnim narodima s kojima su razmjenjivali materijalna dobra i kulturne vrijednosti. Svi ti narodi ostvarili su u većem ili manjem omjeru utjecaj na kulturni identitet Bošnjana.

Prvi narod koji je ostavio značajnijeg traga na Ilire bili su Kelti. Kao što smo već pisali, Kelti tokom seobe u 4. stoljeću stare ere stižu na Balkan i postaju neka vrsta međuzone između ilirskih i tračanskih zemalja. Dok ostatak njih nastavlja dalju seobu preko Galije, pa sve do Britanije, pleme Skordisci se trajno naseljava na našem prostoru i uvezuje sa ilirskim narodom Japodima koji pretežno žive u Bosni i Jadranskome primorju, ali i drugim plemenima, tako da dolazi do stvaranja neke vrste Ilirokelta ili Keltoilira koji egzistiraju u Bosni, Sandžaku, bosanskome primorju te dijelovima današnje Hrvatske i Srbije.*[292]

Kelti su kao i Iliri bili dobri zemljoradnici i ratnici. Oni su obogatili ilirski arsenal oružja i tehnike ratovanja, kao i oruđa za rad, poput pluga koji od tada ulazi u masovnu upotrebu, ili utvrđivanje gradina i naselja bedemom od kolja.*[293] Najveći utjecaj izvršili su preko *druida*, koji su bili duhovnjaci, filozofi, astronomi, zagovornici besmrtnosti duše. Uživali su povlašten položaj u društvu i važili za neku vrstu duhovne vlasti. Kelti su među Ilire donijeli i kult obožavanja jelena.*[294] Međutim, najvažnije obilježje njihovog prisustva jeste leksički korpus od oko 4.000 riječi čiji se korijeni, prema Ranki Kuić, istovjetni u današnjim južnoslavenskim i nasljednicima keltskih jezika, najviše velškom, od kojih su čak 600 istovjetni i po obliku i po izgovoru.*[295]

Veliki broj toponima na prostoru historijske zemlje Bošnjana vodi porijeklo iz keltskog jezika, poput hidronima: *Lim* koji nastaje od keltskog *lyyn/lyym* u značenju voda, piće, jezero; *Bojana* prema keltskoj boginji rijeka *Boyne*; *Bregana* kod Stoca; *Drina* rijeka koja se otima i penje, koja je puna brzaka; *Sava* boginja rijeka; *Drava* od složenice *drawen* u značenju *ona rijeka tamo* itd; toponima: *Tutin* od *twtinn* - čist grad, *Kakanj* od *cacan, Glasinac* od glasan,

Rudo od *rhuddo* - spržiti, sagorjeti, *Derventa* od *derwen* - hrastova šuma, *Livno* od *liven*, *Trebinje* od *trebtrev* - stanište, *Tivat* od *tywydd* (čita se tivad) u značenju pijesak, *Budva* od *boddfa* (bodva) - velika vlaga, plavljenje…*[296]

Nakon Kelta, u zemlju Bošnjana dolaze Goti. Osim što se miješaju sa ilirsko-keltskom kulturom u nju unose i dvije važne komponente koje će presudno utjecati na konačno oblikovanje Bošnjana: monotesitička arijanska vjera i pismo rune, o čemu je bilo riječi u ranijim poglavljima.

U izgradnji kulturnog identiteta Bošnjana znatan udio imaju Heleni i Rimljani, kao susjedne razvijene civilizacije s kojima su njihovi preci iliro-kelto-goti nerijetko ratovali, ali i u mirnodopskim vremenima izgrađivali trgovačke i druge susjedske odnose u kojima je neminovno dolazilo do razmjene kulturnih dobara.

Iliri su trgovačku razmjenu sa Helenima imali još od 7. stoljeća prije nove ere. U zamjenu za srebro, pšenicu, kožu i druga dobra od njih su dobijali keramiku i oružje. Heleni u 7. vijeku p.n.e. osnivaju prve kolonije na ilirskim područjima u Adriji na sjeveru Italije i u dolini rijeke Neretve, a tek se u 4. vijeku p.n.e. uspijevaju učvrstiti na otocima Vis i Hvar te nešto kasnije na Korčuli, Trogiru i Stobreču, sa najvećim polisom Issai na Visu, koji je postao središte trgovačke i kulturne razmjene sa Ilirima.*[297] Uz primorske kolonije, Heleni dolaze i u Sandžak, na šire područje Staroga Vlaha.*[298] Nakon nekog vremena, shodno potražnji, Iliri počinju i sami proizvoditi keramičke komade i razvijati vlastito oružje.

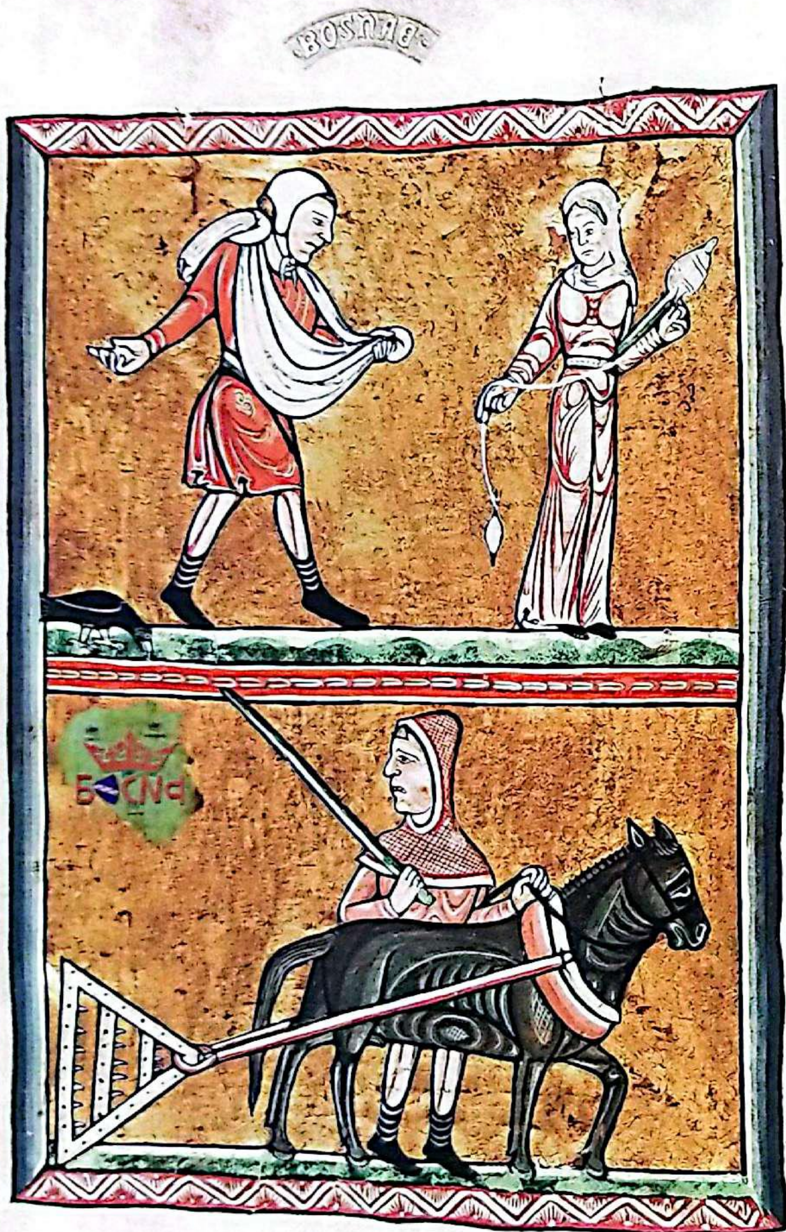
U daljem tijeku razvoja odnosa, Iliri od Helena prihvataju i platežno sredstvo – kovani novac te docnije izrađuju i vlastitu valutu.*[299] Pod utjecajem robne razmjene, prvi puta počinju izraženije koristiti pismo u svakodnevnom životu. U razmjeni poljoprivrednih dobara Heleni utječu da Iliri počnu uzgajati masline i vinovu lozu.*[300] Također, helenski utjecaj vidljiv je i na polju građevinarstva i urbanističkoga uređenja ilirskih gradova.*[301]

Najsnažnije utjecaje Heleni su ostavili na ilirske primordijske narode Liburne, Dalmate i Japode, koji su iste dalje širili na plemena u unutrašnjosti. Upravo su ova tri naroda uspjela zaustaviti snažniju helenizaciju Ilira, ovladavajući njihovim kolonijama i miješajući se sa helenskim kolonizatorima Korinćanima, Parosinjanima i Sirakuzanima.*[302]

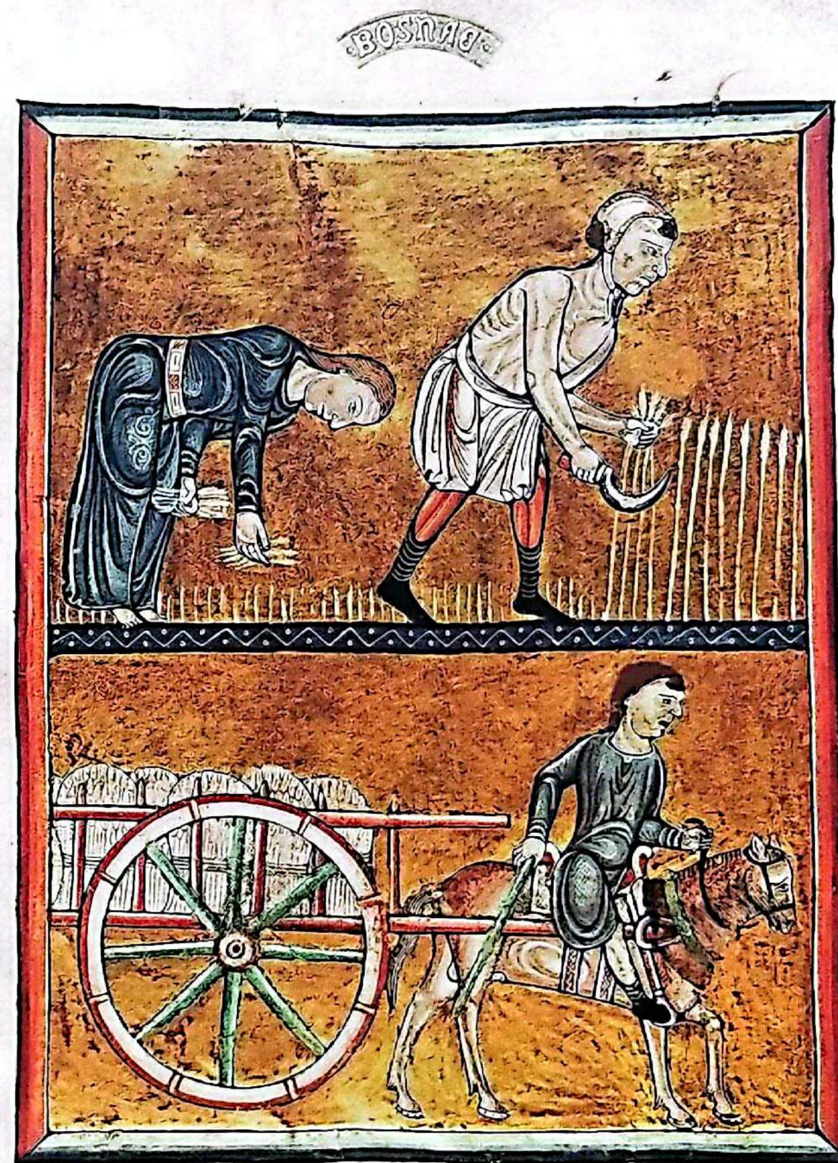
Krajem 3. i početkom 2. stoljeća prije nove ere dolazi do iscrpljujućih rimsko-ilirskih ratova, koji dovode do sloma vlasti kraljice Teute i rimske dominacije u Ilirku. Rimljani su Ilirik ustrojili prema provincijama i prefekturama. Osnivali su gradove i naselja, vrlo često

ILIRSKO NASELJE U DOLINI RIJEKE NERETVE

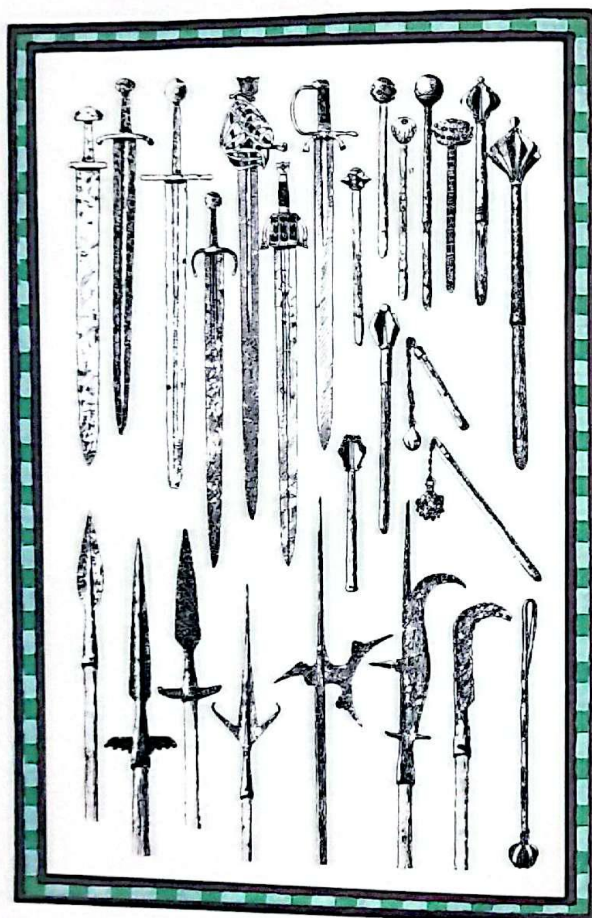

Dobri Bošnjani u radu - obrada zemljišta, sijanje i žetva pšenice

Bosznia.

ORUŽJE KOJE JE NASTALO I KORIŠTENO NA TLU BOSNE OD 4. ST. STARE ERE DO 4. ST. NOVE ERE

na ilirskim temeljima. Izgradili su putnu infrastrukturu na cijelome prostoru i povezali isti sa zapadnim i istočnim provincijama, čime zemlja Ilira postaje jedna od glavnih saobraćajnica između istočnog i zapadnog svijeta, što joj osnažuje geostrateški položaj i donosi važnu ulogu u razmjeni roba i kulturnih utjecaja.[*303] To je dovelo do veće i organiziranije eksploatacije ruda, naročito, srebra, zlata i olova. Vrlo značajna postaje i proizvodnja i trgovina solju.[*304] Izvršena je jača diferencijacija urbanih i ruralnih sredina u pogledu proizvodnje i prodaje roba, tako da se težište proizvodnje životnih namirnica i vune izmješta na selo, a gradovi i njihova okolna naselja orijentiraju se na zanatske i uslužne djelatnosti.[*305] To dovodi do intenzivnije urbanizacije i nastanka velikih utvrđenih polisa.

U predkršćanskom periodu proces romanizacije Ilira podrazumijevao je međuutjecaje ovih naroda na razini razmjene mitoloških vjerovanja i božanstava. Tako će u Bosnu Rimljani donijeti kultove Jupitera, Neptuna, Libere, Dijane i dr., ali će i prihvatiti neka od ilirskih božanstava i ista sjediniti sa svojim.[*306] Najilustrativniji slučaj u tom pogledu jeste poistovjećivanje ilirskog Vidasusa i Jupitera i rađanje njihovog zajedničkog kulta proljetnog četvrtka, kao dana početka zabrane pranja bijelog rublja sve do kosidbe, jer će u protivnom Vidasus i Jupiter gromovima uništiti poljoprivredne kulture. Na sličan način su poistovjećena ilirska i rimska ženska božanstva Thana i Dijana.[*307]

Kulturnim i drugim vezama, najvjerovatnije u doba rimske kolonizacije, u zemlji Bošnjana javlja se i kult Mitre, perzijskog božanstva rata, i mitrijanska religija zasnovana na dualističkom shvatanju o vječnoj borbi Ahuru Mazda (božanstva dobra) i Arimana (božanstva zla), što će naći mjesta i u potonjim varijacijama Zajednice bosanskih kristjana.[*308] Svetilišta božanstva Mitre, ili Mitreji, pronađeni su na više lokaliteta u Bosni. Jedna od najočuvanijih nalazi se u Jajcu sa mitraističkim ikonama iz 2. stoljeća nove ere na kojima je prikazan Mitra koji se bori sa razjarenim bikom.[*309] Bik je simbol svakog zla, zato ga treba žrtvovati za opće dobro čovječanstva. Mitra se stvorio iz pećine da bi se suprotstavio tom zlu. Kultu Mitra prilazili su posvećenici i pripadnici srednjih i nižih staleža, naročito vojnici nerimljani, sluge i robovi.[*310] Iz kulta Mitra razvio se i paganski praznik Mitrovdan koga zvanična Ortodoksna crkva pripisuje Dimitriju Solunskom koji je živio u 4. vijeku. Svecem je proglašen jer je spasao Solun od nadolazećih neprijateljskih vojski. Pridodaju mu se i iscjeliteljske moći. Da je ovaj ortodoksni kult povezan sa paganskim mitroizmom svjedoči i vjerovanje da se na Mitrovdan trebaju oslobađati robovi i sluge.[*311]

Pored spomenutih, na izgradnju kulturnog identiteta Bošnjana utjecali su i drugi narodi čije prisustvo u određenom historijskom trenutku na ovom prostoru jeste neupitno. Obim utjecaja zavisio je od više okolnosti, među kojima su najbitnije vremenski period ostanka među Bošnjanima, civilizacijska razvijenost, kulturološka bliskost, vojna i duhovna snaga i slično. Tragovi hunskih, avarskih i drugih plemena još uvijek su djelimično vidljivi, kako u toponimma tako i u nekim drugim pokazateljima. Na prostoru Sandžaka, nedaleko od Novoga Pazara kod sela Hrvatska, pored postojanja antičkog rudnika, i danas je živ toponim koji označava ime zaseoka *Berberište*.*[312] Toponim je postojao i prije dolaska Osmanlija na ova područja, što navodi na postojanje indicija da vodi porijeklo od Berbera koje možemo povezati sa alorodijskim precima Baskima koji su naseljavali Balkan prije Indoevropljana. Mentalitetom, izgledom, fizionomijom i drugim pokazateljima današnji Bošnjaci Sandžaka nedvojbeno sliče Baskijcima, što bi moglo ukazivati na neku daleku rodbinsku vezu.

Posljednji veliki utjecaj na kulturni identitet Bošnjana prije formiranja vlastite države imali su Slaveni, koji sa Avarima prodiru na Balkan od 6. vijeka, zbog čega neki autori, naročito zapadni, govore o slavensko-avarskoj kulturi. Avarski kaganat obuhvatao je mnogo veći prostor i okupljao više naroda koji su imali interesne sfere na određenim teritorijama, pa samim tim i primat u odnosu na vladajući avarski narod, koji se nije trajnije naseljavao na jednome području. Tako se dogodilo i sa Slavenima koji su se većim dijelom zadržali na Balkanu, izgradili utjecaj nad domicilnim stanovništvom i izmiješali se sa njima, što je dovelo do uobličenja današnjih balkanskih naroda.

Slaveni su u zemlji Bošnjana zatekli formiranu ilirsko-keltsko-gotsku civilizaciju razvijenu uslijed helenskih i rimskih utjecaja. Teorije o njihovom dolasku i potonjim događajima kreću se u dva radikalna pravca: prvi je da su u potpunosti asimilirali i iskorijenili domicilno stanovništvo, a drugi da na tom prostoru nikada nisu trajno ostali. Obje teorije su pogrešne - Slaveni nisu iskorijenili starosjedioce i Slaveni su trajno ostali u Bosni. Izmiješali su se sa domaćim stanovništvom i u nekim sferama nadjačali, a u drugim prihvatili dijelove njihovog identiteta. Vjerovatno su, zahvaljujući velikoj masi pripadnika, uspjeli ovoj ilirsko-keltsko-gotskoj masi nametnuti jezički identitet. Mada ne u cijelosti, jer smo do sada već ukazali na srodnosti leksičkih jezgara keltskog i naših jezika. U procesima susreta naroda i jezičkih slojeva već je postojao izvjestan broj dijalekatskih izoglosa koje su zbližavale jezike ovih naroda, obzirom na činjenice da su Slaveni iz postojbine ponijeli tek 2.000 izvornih

ROMANSKO STAKLO - BOSANSKI NOVI, 2. STOLJEĆE

leksičkih jedinica i da su dijelekatski bili razuđeni, što nas dovodi do zaključka da su leksičku nadogradnju imali kroz procese novih iskustava i razmjene sa narodima koje su susretali tokom migracionih procesa. Zato je najispravnije kazati da je u svim jezicima južnoslavenskog dijasistema leksička baza nastala miješanjem jezika autohtonih naroda i slavenskih plemena, čiji je udio značajniji u pogledu gramatičkog sistema.

Sličan proces kao kod jezičkog pitanja, pridošla slavenska plemana i ilirsko-keltsko-gotski starosjedioci imali su u pogledu religije, gdje je došlo do miješanja paganskih božanstava, pa uz Vladisava i Thanu isti status dobijaju slavenski Perun i Lada, u narodno vjerovanje ulaze i Volos, Svarog i druga slavenska paganska božanstva koja u većoj ili manjoj mjeri odgovaraju već postojećim.*[313] Poseban je slučaj, obzirom na rasprostranjenost i prisutnost elemenata kulta i danas, Jarila - staroslavenskog božanstva proljeća, proljetne vegetacije i plodnosti iz koga nastaje i kult Jurjeva, odnosno Đurđevdana. Prema legendi, on je najmlađi Perunov sin u koga se zaljubljuje Morina, Perunova kćerka i njegova sestra, božanstvo smrti i kuge, vjenčaju se u vrijeme ljetne ravnodnevnice, ali Jarilo umire nakon žetve.*[314] Đurđevdan ili Jurjevo se i danas zadržao kao zvanični praznik oba dijela kršćanstva. Nominalno, on se veže za kult svetog Georgia, vojnika rimskoga imperatora Dioklecijana, koji je na prijelazu 3. i 4. stoljeća stradao kao mučenik u pogromu kršćana.*[315] Paganski rituali (uranak, kupanje djevica na izvorima, prskanje ukućana vodom sa jorgovana i slično) obilježavanja Đurđevdana odaju da suštinski ovaj praznik potječe iz predkršćanskoga doba.

Još nekoliko duboko ukorijenjenih kultova vodi porijeklo iz predslavenske paganske tradicije. Njih uz određene modifikacije susrećemo i kod muslimana i kod kršćana. Najinteresantniji je Aliđun ili Ilindan koji se obilježava 2. avgusta. Ovaj kult veže se za Iliju gromovnika,*[316] koji je jedno vrijeme spušten na zemlju i spoznao da je puna nepravde, pa sada sa neba rješava sporove među ljudima, bori se za pravdu i strašnim nevremenom i munjama, ili beskrajnom sušom kažnjava grješnike.*[317] Bošnjaci su kasnije ovaj kult preusmjerili na lik Alije Đerzeleza i prozvali ga Aliđun. Naročito na Pešteri, gdje je, prema legendi, Đerzelez savladao aždahu kojoj je narod morao svakodnevno žrtvovati po jednu djevojku da bi mogao uzimati pijaću vodu sa jezera.

Veoma rasprostranjen kod svih balkanskih naroda jeste i Petrovdan koji pada na mijenu zreloga ljeta i početka jeseni. Crkva ovaj paganski kult kasnije veže za apostole Petra i Pavla. Vjeruje se da je toga dana Petar popljuvao lišće i travu te se poslije toga dana ne kuhaju trave, ne prave metle od pruća, da ptice prestaju pjevati, biva sve hladnije, da se sunce okreće zimi, pale se lile i vatre na uzvišenjima i skupljalištima.*[318]

Također, današnja bošnjačko-muslimanska dovišta i okupljališta uglavnom vode porijeklo iz predislamskoga perioda, kao što su Lastavica kod Zenice, Ajvatovica kod Prusca, Djevojačka pećina u Brateljevićima kod Kladnja, Dobre Vode kod Foče, Divič kod Zvornika, Ključko dovište i sijaset drugih mjesta na kojima se od proljeća do jeseni okupljaju bosanski muslimani i uz različite rituale i ceremonijale upućuju molbe Allahu dž.š. Većina ovih okupljališta vodi porijeklo iz paganske i tradicije Bošnjana te vrlo često, oblikom ibadeta, odudaraju od temeljnog učenja islama. Za neke je, poput Lastavice, potvrđeno da je vijekovima unazad bilo zborište Bošnjana na kome su se okupljali radi zajedničkih molitvi, druženja i panađurovanja.

Sličan međuutjecaj bio je na svim poljima životnoga i društvenoga uređenja. Ali, za razliku od drugih krajeva Balkana, Slaveni nisu uspjeli suštinski ovladati zemljom Bošnjana, već su se, kao i svi narodi prije njih, utopili u masu starosjedilačkog naroda. Argumenata za to ima više, ali navest ćemo samo Lebcelterovo zapažanje o fizionomiji Slavena i njihovoj komponenti na Balkanu. Slaveni su općenito imali plav ten i izrazito svijetle i plave oči. Kako piše Ćorović, prema Lebcelterovim istraživanjima, u Srbiji i Hrvatskoj preovlađuju svijetle oči, dok u Bosni, Sandžaku i Dalmaciji sa preko 60% tamnije, što odgovara ilirskome opisu.*[319]

U suštini, svi pokazatelji navode na zaključak da je jezgro kulturnoga identiteta Bošnjana prije formiranja vlastite države sačinjena od ilirske osnovice izmiješane sa keltskim, gotskim i slavenskim narodnosnim osobenostima te pod jakim utjecajem helenske i rimske civilizacije. U suodnosima svih ovih naroda nastale su glavne odlike Bošnjana koji se sve do propasti srednjovjekovne bosanske države nadograđuju i oblikuju današnje potomke ovog drevnog naroda - Bošnjake.

DRVENI RATARSKI PLUG UŠAO JE U MASOVNU UPOTREBU

Bošnjačka kultura Srednjeg vijeka

Kulturno uzdignuće Bošnjana utemeljeno prije osnutka države u kontinuitetu se unapređivalo vlastitim iskustvom i daljim kontaktima sa drugim kulturama i civilizacijama tokom cjelokupnog srednjovjekovlja i dobijalo ne samo obrise već i tradiciju u svim identitetskim komponentama. Mnogobrojni izvori svjedoče o različitim vrijednostima Bošnjana iskazanim na svim poljima poznatim onovremenoj civilizaciji, koji nisu zastajkivali ni u čemu za najrazvijenijim društvima, čak su u nekim segmentima prednjačili i bili uzor drugima. Izvori iz kojih se crpi građa o ovom periodu bosanskoga srednjovjekovlja više se ne baziraju samo na stranim, najčešće rimskim i helenskim arhivima, već pored njih imamo svijest Bošnjana da ostavljaju zapise o svom gospodstvu, državi, svakodnevnom životu, vjeri, kulturi i tradiciji. Naravno, ta svijest nije bila izolirana samo na zemlju Bošnjana već i okolne poluvazalne države iz čijih arhiva saznajemo također važne stvari o prošlosti Bošnjana. Veoma važni izvori jesu i zapisi vjerskih velikodostojnika, kako Zajednice bosanskih kristjana tako i istočnih i zapadnih crkava. Među takvima posebno mjesto pripada *Ljetopisu popa Dukljanina* iz druge polovice 12. vijeka koji prvi izravno opisuje granice zemlje Bosne, navodeći da bosanski ban i drugi velikaši polovicom 9. vijeka vode rat protiv zloglasnog hrvatskog kneza Trpimira i koga zajedno sa njegovim sinom Krepimirom savladavaju.*[320] Dukljanin dobro poznaje i onovremene granice ranije prefekture Ilirik, dijeleći ga na Bijelu i Crvenu Hrvatsku, odnosno Donju i Gornju Dalmaciju s prijestolnicama Salona i Duklja, računajući u Gornju Dalmaciju, Bosnu i Rasciju i određujući granice Bosne od Borovih planina do rijeke Drine.*[321] Iako su podaci o Bosni i bosanskim vladarima od Dukljanina do 12. vijeka oskudni, na osnovu učešća bana Borića u vojsci mađarskoga kralja Geze protiv bizantskog Brničeva i njegovog kasnijeg odustajanja od zajedničkog napada na Beograd te rata sa Gezom,*[322] lahko je zaključiti da Bosna već duže vrijeme postoji kao ozbiljna vojna sila spremna da se suprotstavi snažnoj imperiji kakva je bila tadašnji Istočni Rim, a to nije mogla postati preko noći, već sasvim logično u viševjekovnom konstantnom snaženju svih narodnosnih i državnih faktora, o čemu će biti riječi u narednim odjeljcima ovog poglavlja.

Svakodnevni život u srednjovjekovnoj Bosni

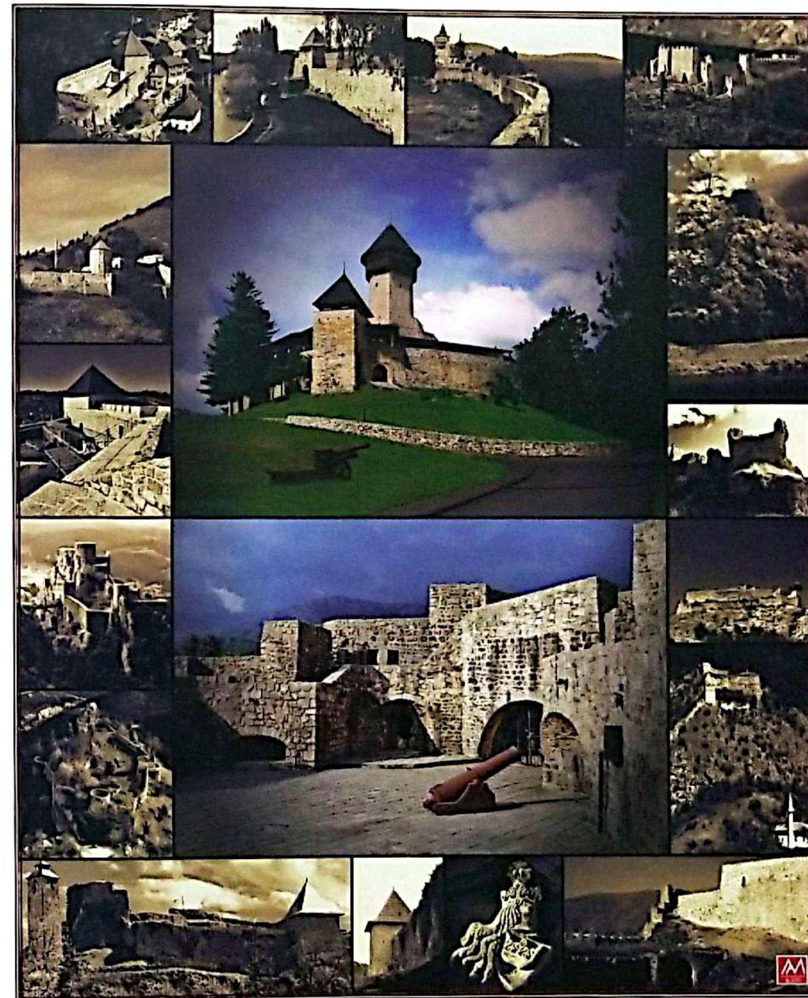
Život u srednjovjekovnoj Bosni odvijao se u nekoliko staleža. Hijerarhijski, članove društva činili su vladar, velmože, vlastelini i plemići članovi Stanka, visoko svećenstvo, vojne starješine, vitezovi, zatim dvorjani kako kraljeva tako i vlasnika feuda, koji su najčešće upravljali jednim ili više gradova, zatim srednje svećenstvo, pisari, zanatlije, trgovci te na koncu seljani.

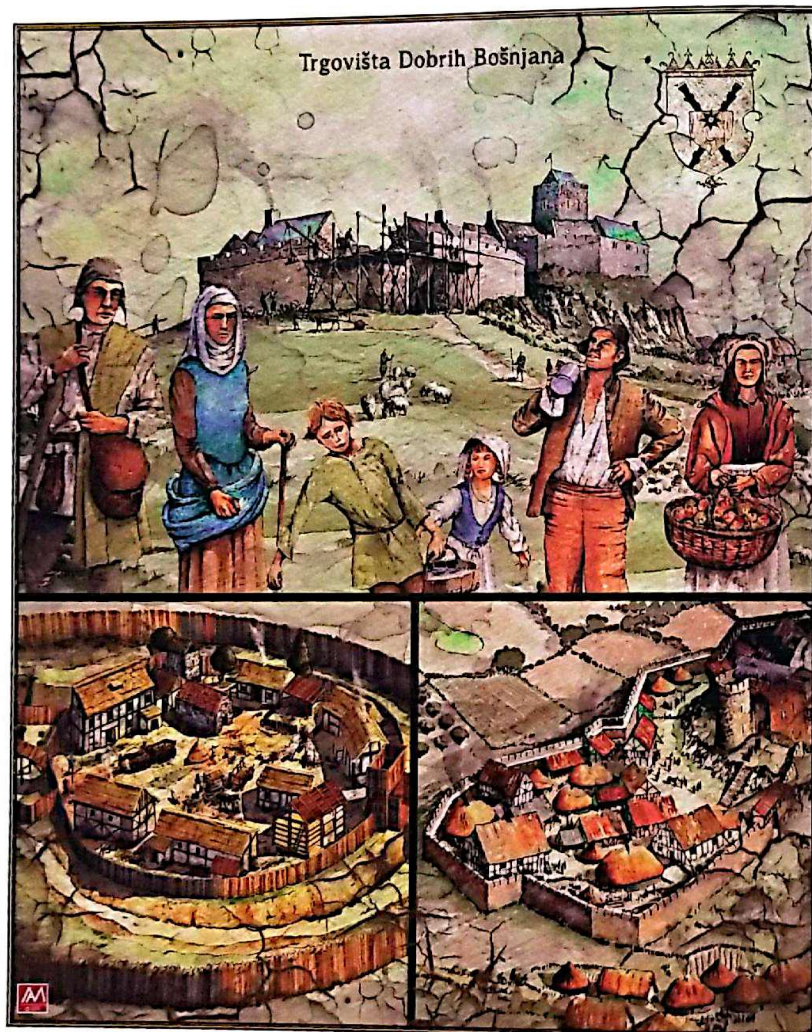
Svakodnevni život odvijao se unutar gradskih zidina i na trgovištima. Već smo pisali o karakteristikama bosanskih srednjovjekovnih gradova izgrađenih u odbrambene svrhe. Od sedam stotina potvrđenih lokaliteta srednjovjekovnih gradova, danas ih je očuvano svega nekoliko. U mirnodopskim prilikama bosanski vladari su mnogo ulagali u izgradnju novih i razvoj postojećih gradova. Jedan od najtvrđih srednjovjekovnih balkanskih gradova bio je Bobovac, stolni grad bosanskih vladara. Ondašnji hroničari govore da je mogao izdržati trogodišnju opsadu. Bobovac je imao 1100 metara dug bedem širine od 100 do 150 cm i jedanaest kula. Unutar grada bili su banski dvori i četiri vile, kraljevski mauzolej, bogomolje, kaptol i radionice raznih zanata. Sastojao se od Gornjeg grada i Donjeg grada. U Donjem gradu nalazio se poligon i bunar pijaće vode.*[323] Uz Bobovac, posebno mjesto pripada i nešto mlađem Jajcu, prijestolnici kraljevstva sagrađenoj u 14. vijeku. Jajce je obuhvatalo tvrđavom i bedemima opasan teritorij od 1300 metara, dvanaest kvadratnih kilometara unutrašnjeg prostora i veleljepnu Medvjed-kulu.*[324]

Uz stolne gradove izdvajaju se još industrijski gradovi. Najpoznatiji takav grad je Srebrenica, nastao na zidinama antičkog grada Domavije, razvijen od strane germanskih rudara Sasa. Srebrenica je u Srednjem vijeku jedini bosanski grad sa razvijenim gradskim stanovništvom.*[325] Hvojnica (danas Fojnica), nastala sredinom 13. stoljeća, predstavljala je središte metalurgijske industrije. U njoj se proizvodilo oružje i oruđe za domaću vojsku i potrebe izvoza.*[326]

Naročito je period Tvrtka I Kotromanića bio obilježen graditeljskim poduhvatima. Tvrtko i na području Bosne gradi više gradova, a kao vrhunac njegovog graditeljstva nastao je Herceg Novi, koji ubrzo postaje trgovački i kulturni centar bosanskog primorja.*[327]

UTVRDE I GRADOVI U ZEMLJI BOŠNJANA
(S LIJEVA NA DESNO) VRANDUK, BANJA LUKA, BIHAĆ, BLAGAJ, BOSANSKA KRUPA, BUŽIM, DOBOJ, HISARDŽIK-PRIJEPOLJE, JAJCE, KLJUČ, MAGLAJ, OSTROŽAC, SREBRENIK, TEŠANJ I TRAVNIK - (U SREDINI) VELIKA KLADUŠA I HERCEG NOVI

Vrlo rano, uz gradove razvijala su se i trgovišta, naselja nastajala u neposrednoj okolini gradova, na trgovačkim rutama i rudničkim postrojenjima. Često se na trgovištu uz domaće zanatlije naseljavaju i trgovačke kolonije drugih naroda. U središnjoj Bosni i Sandžaku najviše je bilo dubrovačkih kolonija.[*328] Naselja trgovišta bila su izdijeljena u dva dijela: jedan dio obuhvatao je stambene zgrade trgovaca, kolonista i zanatlija, a drugi njihove radnje i magacine. Između ova dva dijela nalazio se trg na kojim se organizirala pijaca tokom godišnjeg sajma, odnosno *panadura*, ili jednog dana u hefti.[*329] Najznačajnija bosanska trgovišta bila su Drijeva, Konjic i drugi u Humu; Vrhobosna, Blažuj i ostali u središnjoj Bosni; Prača, Goražde, Foča u istočnoj Bosni; Prijepolje, Trgovišta kod Gluhavice i Rasa u Novome Pazaru, Rožaje i drugi u Sandžaku.[*330]

Trgovina je bila izuzetno razvijena. Iz Bosne se izvozilo srebro na komade s mjernom jedinicom *peče,* olovo u rudi i topljeno mjereno litrima ili tovarima te bakar, zlato, nešto rjeđe željezo, sirovina ultramarina, civac, vosak i druge sirovine. Iz oblasti stočarstva izvozili su se primarno konji, zatim goveda i ovce te vuna, koža i sir.[*331] Također, iz Bosne se izvozio i med, žito i drvena građa. Sve do 15. stoljeća bila je razvijena i trgovina slugama, o čemu svjedoče podaci da su većina sluga u Dubrovniku iz Bosne.[*332] Ta se praksa dokida 1416. godine kada pod pritiskom bosanskih vladara dubrovačko *Malo vijeće* donosi dekret o zabrani trgovine robljem.[*333] Sva robna razmjena uglavnom je išla sa Dubrovnikom, koji je bosansku robu dalje plasirao na svoje i druga tržišta. Dubrovački, mletački i drugi trgovci u Bosni uvozili su više artikala, među kojima se, obzirom na potražnju, najviše ističu so, tkanine, bakalska roba, ulje, riba, tzv. mrčarije, vino u bačvama, cink, papir, razni dijelovi odjeće i životnih namirnica.[*334]

Uz gradove i trgovišta najveći dio naselja činila su sela. Sela su podizana po pravilu uz izvore pijaće vode. Činila su skupine od deset do preko stotinu domaćinstava. Seljaci su se uglavnom bavili stočarstvom i poljoprivredom.[*335] Status seljaka u Bosni bio je različit od skoro cijele Evrope. Postojali su kmetovi i slobodni seljaci. Svako ko je imao dovoljno sredstava mogao je otkupiti zemlju koja dobija status baštine i nasljeđuje se s koljena na koljeno.[*336]

Uz gradove, trgovišta i sela, u srednjovjekovnoj Bosni bio je razvijen i sistem vjerskih objekata, kako Zajednice bosanskih kristjana tako i Rimokatoličke crkve. Bosanki kristjani nisu priznavali crkve, ali su zato imali hiže koje su koristili i kao stambeni prostor i kao prostor za vjerske obrede.[*337] Pored hiža, kristjani su imali i isposničke ćelije te najvjerovatnije

HIŽA DOBRIH BOŠNJANA - ZANIMANJA U SREDNJEM VIJEKU

VRTLAR, ORAČ NAJAMNI RADNIK, ZEMLJORADNIK, KASAPIN, PEKAR - PRIPREMA HIJEBA, SIMIDŽIJA - PEKAR, TRGOVAC ZAČINIMA, RIBAR, PRODAVAČ RIBA, TRGOVAC PLATNOM I RABADŽIJA - ČOVJEK SA KONJSKOM ZAPREGOM

TABAK - TABHANDŽIJA, PRODAVAČ ŠTAVLJENIH KOŽA - PAZARIJA, BOJADŽIJA, MUNDURDŽIJA - KROJAČ, PROIZVOĐAČ VOJNE OPREME OD METALA, SEDLAR, KOVAČ, KUNDURDŽIJA - OBUĆAR, DUNĐER - TESAR, DUVARDŽIJA - ZIDAR, STOLAR - TIŠLER I KANTARDŽIJA

i samostane za smještaj i posvećeni život staraca, gostiju, kristjana i studenata. Najpoznatija hiža bila je u Milama kod Visokog, a u Sandžaku u selu Paljevo kod Tutina i na Bihoru. Rimokatolička crkva i njeni ranije spominjani redovi imali su svoje objekte: crkve, kapele i samostane. Interesantna je sudbina Petrove crkve kod Novoga Pazara, koja je od hiže pretvorena u katedralu, a kasnije u pravoslavnu crkvu. Po Vladi Petkoviću, Petrova crkva datira prije Nemanjića i *kada su ovi krajevi bili poplavljeni pristalicama bogumilske jeresi i pod upravom Bugarske patrijaršije.* Na ovom zborištu kristjana Nemanjići su okupili Bošnjane i od njih zahtijevali prelazak na kršćanstvo ucijenivši ih, u suprotnom, gubitkom života.

Srednjovjekovni Bošnjak bio je privržen instituciji porodice. Brak je, za razliku od rimokatoličke Evrope, bio institucija koja se u slučajevima nemogućnosti daljega zajedničkoga života supružnika mogla razvrgnuti, jer Bošnjaci nisu priznavali crkvu i nisu se vjenčavali u njima. Muž drži ženu dok mu je vjerna, pokorna i dobra. Već smo vidjeli da su se pojedini vladari razvodili od jedne i ženili drugom ženom. Vladalo je pravilo da žene iz uglednih plemićkih i vladarskih porodica i rodova donose miraz mladoženji, te što je veći stupanj to je i miraz bio značajniji. Kod običnog svijeta nije bila praksa da žena donosi miraz, već se brak sklapao iz ljubavi, dobrote te časti i ugleda porodice.[*338]

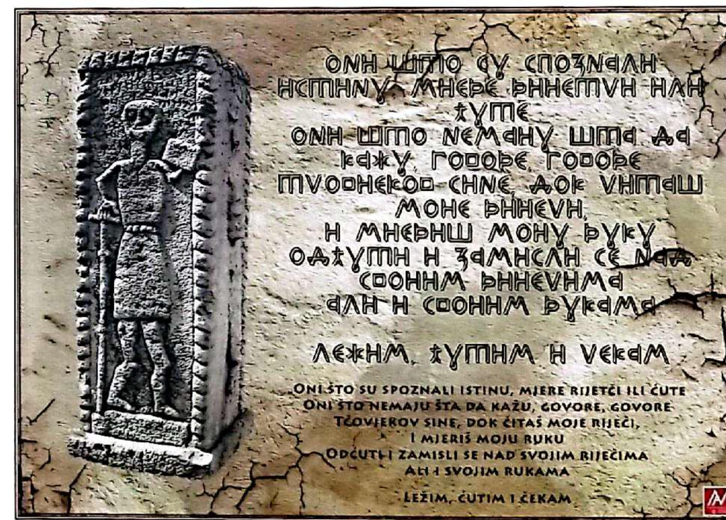
Supruga nije mogla naslijediti muževljevu imovinu, ali je iz njegove zaostavštine dobijala cjeloživotno izdržavanje. Ukoliko nije bilo muškog nasljednika, imovinu su nasljeđivale kćerke. Inače, žena je mogla posjedovati samo pokretnu imovinu, vrlo rijetko nepokretnu.[*339]

Odnosi unutar porodice uređeni su prema običajnome pravu, najčešće na principu zajednice. Glava porodice bio je otac koji je upravljao svim pokretnim i nepokretnim dobrima, usmjeravao odgoj djece, brinuo se o egzistenciji porodice i birao supružnike za svoje kćeri i sinove. Žena je imala ovlasti nad kućanstvom, djecom i slugama. Djeca su odgajana da naslijede porodične poslove, čuvaju i uvećavaju naslijeđenu imovinu i u starosti se brinu o roditeljima.[*340]

U pogledu statusa žena i djece, postojala je razlika između vlastelinskih i imućnijih zanatlijskih i trgovačkih porodica i porodica iz nižih kategorija. Žene iz vlastelinskih porodica bile su uvažavane i, ovisno o vlastitome i ugledu porodice, zauzimale važne uloge u društvu, čak i do najznačajnije vladarske pozicije.[*341] U najmoćnije žene bosanskoga srednjovjekovlja ubrajaju se kraljice Jelena Gruba, Kujava i Katarina.[*342] I žene velmoža, hercega i plemića također su uživale povlašten status, kako u svojoj državi tako i u susjedstvu. S druge strane, žene iz nižih društvenih slojeva vrlo često su bivale dobrovoljno ili silom primoravane raditi

kao služavke, gdje su rjeđe kod bosanskih vlastelina, a mnogo češće u Dubrovniku i drugim mediteranskim gradovima obavljali najrazličitije kućanske poslove.[*343] Na sličan način su postojale razlike između djece iz imućnih porodica, koja su odgojem pripremana da naslijede očev položaj i bogatstvo, i djece iz nižih slojeva koja su često davana u šegrte i rjeđe u sluge od strane roditelja kako bi izučila zanat i preživjela. Služanjstvo u Bosni imalo je nekoliko oblika. Većinom se radilo o nekoj vrsti najamnine, mada ima i slučajeva klasičnog ropstva, naročito otimanja i porobljavanja slobodnoga stanovništva od strane stranih upadnih četa koje je završavalo na dubrovačkim i mediteranskim pijacama robljem.[*344]

Muškarci iz vladajućeg sloja su, pored vjenčane supruge, vrlo često imali i naložnice koje su izdržavali i s njima imali porod. Status djece iz vanbračnih zajednica često je varirao i katkada bio povod razmirica i sukoba među braćom zbog raspodjele nasljedstva, plemićkih titula i vladarskih pozicija.[*345]

STECAK DOST MILUTINA SA KNJIGOM - HUMSKO KRAJ FOČE - NATPIS NA STECKU

Univerzitet Bošnjana

U ovom odjeljku ćemo se direktno poslužiti tezom Envera Imamovića iznijetom u knjizi *Korijeni Bosne i bošnjaštva* kojom, na temelju zapisnika inkvizicijskog suda u Torinu iz 1387. godine, dokazuje postojanje Bosanskoga univerziteta.*[346] Naime, Jakov Becha iz Torina svjedoči da je polazio u Bosnu na teološke studije kod tamošnjih magistara (učitelja) te da je u to doba u Bosnu istom namjerom odlazilo više ljudi iz Italije, Francuske, Bugarske i drugih "heretičkih" sredina.

Bosanski univerzitet školovao je kadar za arijanske, neomanihejske i druge srodne teološke i filozofske discipline, svećenstvo Zajednice bosanskih kristjana, ali i, kao jedina slobodna enklava u Evropi, za potrebe svih "heretičkih" zajednica. Tako je, prema Imamoviću, i katarski albigenski heretički papa jedno vrijeme bio predavač na ovom univerzitetu:

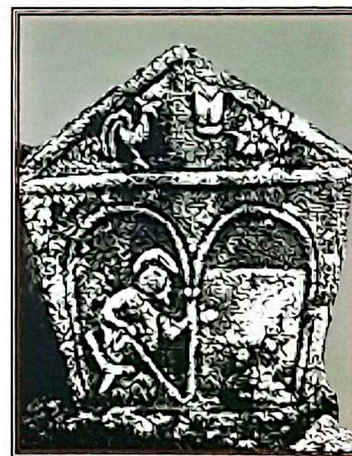
Dokumenti iz 1223. godine donose da je njihov papa, odnosno "antipapa", kako ga nazivaju rimski crkveni dokumenti, dugo vremena boravio u Bosni. Spomenute godine kardinal Konrad javlja francuskim prelatima da se vjerska situacija u južnoj Francuskoj pogoršala dolaskom predstavnika albigenskog, to jest francuskog "antipape", koji inače već dugo boravi u Bosni. Obzirom da je tu boravio duže vrijeme, njemu su povremeno na savjetovanje dolazili njegovi zamjenici iz Francuske. Kako su i južnofrancuski heretici slijedili dualističko učenje, za pretpostaviti je da su i njihove pristalice dolazile na studije u Bosnu, pošto u svojoj sredini, gdje su djelovali kao tajna sekta, nisu imali mogućnost za sistematsko naukovanje. Vjerovatno je dotični francuski "antipapa" i sam uzimao učešće u radu Bosanskog univerziteta.

Sjedište Bosanskoga univerziteta bilo je, vjerovatno, u Moštrima kod Visokog i on je pored vjerskih nauka pripremao studente i za svjetovne nauke, tako da je dobio status općeg univerziteta. Na njemu su se, pored filozofskih i teoloških zvanja, stjecala i zvanja iz svjetovnih

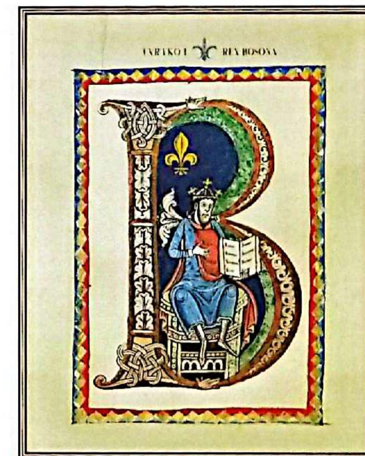
nauka koje su bile od opće koristi Bošnjanima, kao što je recimo *dijačko* i slično.

Predavači su bili uglednici Zajednice bosanskih kristjana, o čemu postoje neoborivi dokazi poput stećka bogumilskog starješine ranga gosta Milutina sa knjigom u ruci pronađenog u Humskom kod Foče i niz drugih stećaka na kojima je isklesana knjiga kao simbol znanja i tadašnjeg univerziteta.

Samo se postojanjem univerziteta objašnjava tolika prisutnost pismenosti, erudicije, knjiga, prijepisa, snage da se oblikuje vlastito pismo i drugih oblika duhovnosti u srednjovjekovnoj zemlji Bošnjana, naročito ukoliko uzmemo u razmatranje relativno mali korpus istih u okolnim državama, jer je Evropa tog doba imala svega četrdesetak visokih škola, a nijedna izvan velikih i razvijenih centara. Iz svih ovih razloga, tezu i zapažanja Imamovića smatramo realnošću, pa čak i njegove argumente da zbog svog isključivog "heretičkog" polazišta i naukovanja ovaj univerzitet nije više poznat u historijskim spisima, već su ga zvanična vlast, crkva i nauka pokušavali ignorirati, što bi im vjerovatno i pošlo za rukom da nije bilo zapisa sa inkvizitorskih suđenja profesorima i studentima Bosanskoga univerziteta.

BOSNJANIN NA STECKU SA KNJIGOM

KRALJ TVRTKO I SA KNJIGOM O BOSNI

Materijalno kulturno naslijeđe Bošnjana

Najznačajniji dio sačuvanih spomenika srednjovjekovne Bosne predstavljaju različiti oblici pismenosti. S pravom konstatiraju mnogi istraživači da Bosna po primjeru pismenosti predstavlja jedinstvenu oazu u Evropi, obzirom na kvantitativnu i kvalitativnu raskošnost pisama, spomenika, žanrovsku razuđenost i namjenu tekstova, nastajalih u vjerske, političke, državne i svjetovne svrhe. Rijedak je slučaj upotrebe četiri pisma iz različitih jezičkih i kulturno-povijesnih okruženja na jednome relativno malehnome prostoru kakav je Bosna, u kojoj u periodu srednjovjekovlja susrećemo zapise na grčkom, latiničnom, glagoljičnom i ćiriličnome pismu, odnosno bosančici. Naravno, ne uvijek jednake podudarnosti u pogledu veličine korpusa, u kome daleko prednjači bosančica, a tek sporadično se javlja grčko pismo. Latinica se susreće na vladarskim dvorovima i spomenicima Rimokatoličke crkve, a glagoljica u najranijim monumentima.

Raznolikost i veličina srednjovjekovnoga korpusa govori o razvijenosti i posebnome statusu pismenosti i znanja u Bosni tog doba, koja je na tom nivou da bismo s pravom mogli govoriti o kultu pismenosti srednjovjekovnih Bošnjaka i o tome da su Bošnjaci narod knjige i znanja. Franjo Rački navodi da su u srednjovjekovnoj Bosni skoro svi ljudi i žene bili pismeni, da su podučavali jedni druge i dosta vjerskih knjiga znali napamet u prijevodu na bosanski jezik.[*347]

Najstariji poznati pisani spomenik u Bosni, ali općenito i jedan od najstarijih na Balkanu, jeste Humačka ploča, vjerovatno iz 10. ili 11. vijeka. Ime je dobila po lokalitetu *Humcu* kod Ljubuškog gdje je pronađena. Ploča je od kamena miljevine, teška 140 kilograma, visine 68, širine 60 i debljine 15 centimetara. Ktitorski je zapis o graditelju Crkve sv. Mihovila Uskrmira ili Krešimira (zbog nejasnoće pojedinih grafema, paleolozi različito tumače ime) i njegove žene Pavice. Zapis je pisan na ćirilici, ali unutar nje ima i pet glagoljičnih grafema. Natpis sadrži 25 riječi napisanih u tri spiralna reda koji se čitaju s lijeva na desno.[*348]

ANONIMNI PISAR I PREPISIVAČ NA DVORU BANA MATEJA NINOSLAVA 1232-1250.
DESNO: PISAR KRALJA TVRTKA I

POVELJA KULINA BANA
NAPISANA 29. AUGUSTA 1189.
DANAS SE NALAZI U POSJEDU RUSKE
AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI U
SANKT PETERSBURGU.

PEČAT BANA MATEJA NINOSLAVA

Bosanska pismena			Tipski oblici
XIV. vijek	Početak XV. vijeka	Konac XV. vijeka	

Bossinae - Bosnenses

GORE LIJEVO:
POVELJA KRALJA
TVRTKA I IZ 1382.

KRALJ TVRTKO I

Zapis na Humačkoj ploči:
U ime otca i sina i svetago duha. A se crki arhanđela Mihajla, a zida ju K'rsmir' sin Bret', Župi? Run' i ženi jega Pavica.

Centri srednjovjekovne pismenosti u Bosni vezani su za duhovnu naobrazbu, državnu vlast i plemstvo. Bosanski srednjovjekovni univerzitet proizišao iz kulturne svijesti Zajednice bosanskih kristjana omogućavao je širenje vidika o značaju znanja i knjige, samim time i statusa pisara ili dijaka. Dijaci su imali važnu ulogu u cjelokupnome društvu i predstavljali su poseban stalež. Riječ *dijak* osnovica je iz koje se izvodi imenica *đak*, što ukazuje na povezanost bosanskih kristjana sa naukom i učenjem. Postoje podaci da su pored kancelarija u okviru vjerskih i administrativnih centara i obična naselja imala svoje dijake koji su vršili pisarske usluge puku. Prvi poznati bosanski pisar jeste Radoje, službenik na Kulinovome dvoru, čiji se potpis i autorski pečat nalazi i na Povelji Dubrovčanima iz 1189. godine, zatim slijede Desoje - pisar bana Matije Ninoslava, Priboje i Pribisav - pisari bana Stjepana II, Rađen i Kupusac - pisari banice Elizabete, Draželsav Bojić, Vukmir Krljetić i Logofet Vladoja - pisari bana i kralja Tvrtka I. Knjige bosanskih kristjana pisali su povlašćeni pripadnici te zajednice, među kojima se posebno ističu kristjanin Hval i kristjanin Radosav, Stanko Kromirjanin, pisar Butko, Manojlo Grk.*[349]

Ipak, najznačajnije podatke o dijacima nalazimo na epitafima sa stećaka, gdje se po pravilu uklesuju kao svojevrstan pečat i garant originalnosti i imena dijaka. Najpoznatiji klesari stećaka su Prodan, Miogost, Veseoko Kukulamović, Vukašin, Bratjen, Semorad, Grubač, Ugarak, Kriljić i Dragoje.*[350]

Do 14. vijeka svi zapisi pisani su na pergamnetu od ovčije, kozije i teleće kože. Tek će na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće na kraljevom dvoru i drugim kancelarijama i centrima pismenosti ući u upotrebu papir.*[351]

Korpus srednjovjekovnih bosanskih pisanih spomenika možemo razvrstati na tri cjeline: *sakralne rukopise* u koje spadaju knjige Zajednice bosanskih kristjana i knjige zvaničnih crkava; *administrativni spisi* obuhvataju sve dokumente vladara i vlastelina; *svjetovni zapisi* kojima pripada najveći dio korpusne građe, a odnosi se na kamene zapise sa stećaka i drugih monumentalnih spomenika.

Sakralni rukopisi

Sakralne rukopise srednjovjekovne Bosne, također, možemo podijeliti u dvije kategorije: knjige, rukopisi, zbornici i prijepisi kristjana i liturgijske i druge knjige Rimokatoličke crkve.

Vjerske knjige bosanskih kristjana u najvećoj mjeri nisu sačuvane. Uzrok tome jeste konstantna borba papinske kurije i inkvizitorskih izaslanica protiv njihovog "heretičkoga" učenja koji su, pored progona pripadnika učenja, uništavali i svaki pronađeni rukopis, zapis, knjigu ili zbornik. Zato su kristjani svoje knjige čuvali u najvećoj tajnosti, a njihov sadržaj se prenosio usmenim putem među pripadnicima zajednice, učenjem napamet i prenošenjem s koljena na koljeno. Preživjela su samo dva izvorna "heretička štiva", *Tajna knjiga,* ili *heretička Biblija,* čiji se latinski prijepis čuva u Bečkoj nacionalnoj biblioteci, a jedini original negdje na tajnoj i dobro čuvanoj lokaciji u Vatikanu sa strogom zabranom pristupa bilo kome. Inkvizitori su se u svojim svjedočenjima, prema pisanju Maka Dizdara, posebno osvrtali na ovu temeljnu knjigu "heretičkoga" učenja, smatrali je glavnom opasnošću i izvorom svih problema u preobraćanju "heretika" u zvanično kršćanstvo.*[352] Pretpostavlja se da je izvorna "heretička Biblija" došla u Bosnu iz Carigrada, gdje je najprije bilo sjedište "heretičkoga" pape, preko Južne Francuske, nakon sloma katara i njihovoga pape.*[353] Druga sačuvana knjiga bosanskih kristjana jeste *Početie svieta*, odnosno *Nauk o nastanku svijeta* u kome se govori o Satanelu, sotoni koji je u dualističkom učenju predstavljao božanstvo zla, njegovoj prevari Boga i stvaranju čovjeka kao sluge sotonine sa dušom anđela, odnosno dobrom i zlom u ljudskome biću i njihovoj neprestanoj međusobnoj borbi.*[354] Pored dvije spomenute knjige bosanskih kristjana o kojima imamo bar neke podatke i sačuvane fragmente, važne izvore za sklapanje mozaika o njihovom učenju predstavljaju glose, zapisi na zvaničnim crkvenim knjigama u kojima kristjani navode zapažanja, tumačenja, analize, negaciju zvaničnog učenja ili crtice iz svakodnevnoga života.*[355] Apokrifne tekstove nalazimo i u zbornicima koje su kristjani pisali za velikaše.*[356]

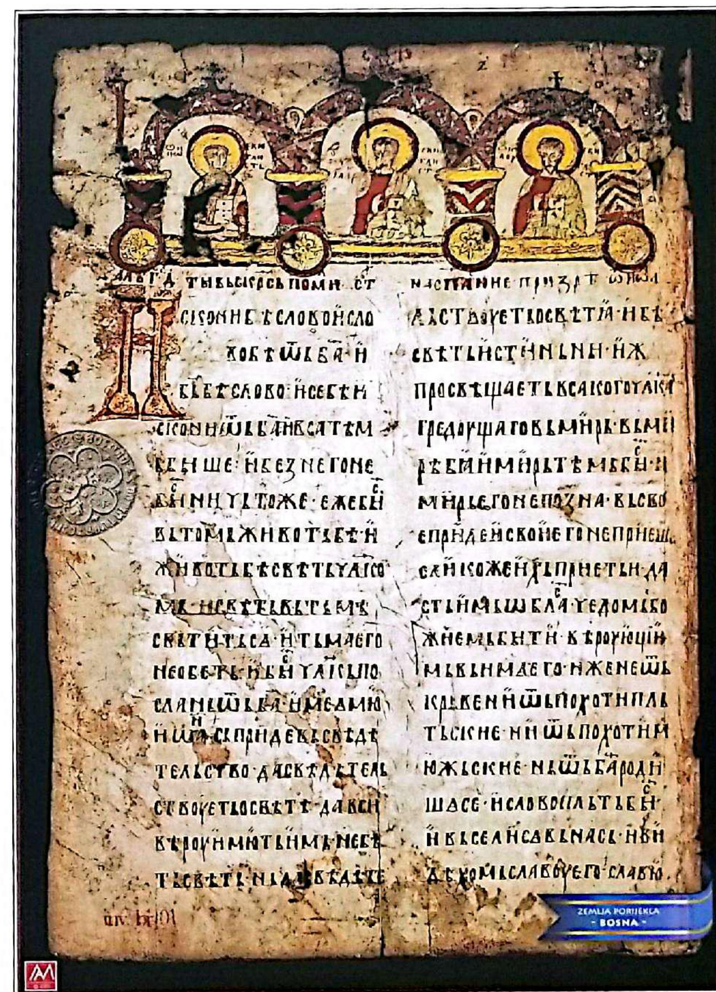
Rukopisi zvaničnih crkvenih knjiga fragmentarno ili u cjelini sačuvani su u mnogo većem broju. Najznačajniji dio pripada prijepisima evanđelja. Pored njih, sadržana su i djela apostolska, poslanice, apokalipse, kako smo već kazali, i izvjestan broj apokrifa.

Najstariji sačuvani crkveni rukopisni kodeks na našem prostoru jeste *Marijinsko evanđelje*, pisano glagoljicom, pronađeno u manastiru sv. Marije na Atosu, po čemu je dobilo ime. Danas se veći njegov dio čuva u Moskvi (171 list), tek par listova u Beču.[*357] Obzirom na svoju starinu, oblo glagoljičko pismo i izrazite jezičke crte štokavskog narječja, decenijama je predmet spora između Hrvata i Srba: jedni tvrde da je nastalo u Dalmaciji od strane popova glagoljaša, a drugi u Ohridu te da je izvor i uzor nastanka raške staroslavenske redakcije i srpskoga jezika. Najvjerovatnije je rukopis nastao u Dalmaaciji, koja je pripadala onovremenoj Bosni, i da ima odlike tadašnjeg bosanskoga jezika iz Hercegovine, obzirom na svekolike veze Dalmacije i Hercegovine i utvrđeno humsko porijeklo nekoliko drugih glagoljičkih bosanskih rukopisa, kakvi su manuskripti iz 12. vijeka *Grškovićev apostol* donijet na otok Krk (sadrži četiri pergamentna lista) pisan poluoblom glagoljicom[*358] i *Mihanovićev odlomak*, apostolski zapis na dva lista pergamenta napisan na poluobloj glagoljici sa ponekim ćiriličnim slovom, pronađen u zbirci A. Mihanovića po kome je i dobio ime.[*359] Istom korpusu pripada i *Splitski odlomak* misala iz 13. vijeka, jedna listina pergamenta za mjesec septembar pisana poluoblom glagoljicom sa naglašenim ikavizmima, a pronašao ga je Vjekoslav Štefanović u splitskom Kaptolskom arhivu po čemu je i dobio naziv.[*360] Na koncu, jedan od najobimnijih i najljepših iluminiranih srednjovjekovnih spomenika *Hrvojev misal* napisan je na glagoljici između 1403. i 1404. godine, što svjedoči da se tradicija glagoljice zadržala u Bosni sve do dolaska Osmanlija i propasti kraljevstva.[*361]

Zbirku tekstova za misu po rimokatoličkome obredu vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić dao je da mu se uradi u raskošnome ilustriranome obliku nakon što postaje hercegom splitskim početkom 15. stoljeća. Izradio ga je pisar Butko na 247 pergamentnih listova sa 96 minijatura i 380 inicijacija.[*362] Minijaturni prikazi pored strogo biblijskih priča odražavaju i bosansku stvarnost kakve su minijature vojvode Hrvoja na konju i njegovog grba, odnosno odrazi Dioklecijanove palače u Splitu te motivi iz biljnog i životinjskoga svijeta. Jezik misala izrazito je narodni sa ikavskim refleksom jata. Hrvojev misal danas se čuva u muzeju Topkapi u Istanbulu, gdje je, pretpostavlja se, došao nakon osmanlijskog osvojenja Bosne.[*363] U prilog egzistenciji glagoljičnog pisma u srednjovjekovnoj Bosni govori i veliki broj glosa ovog pisma na ćiriličnim rukopisima.[*364]

Mnogo veći broj tekstova pisan je ćirilicom i oko njihovoga nastanka i pripadnosti bosanskom medijevalnom korpusu nema dileme, iako pristrasni srpski autori iste, kao i cjelokupno

MIROSLAVLJEVO EVANĐELJE - TAB I

RUKOPISI ZVANIČNIH CRKVENIH KNJIGA NASTALI U BOSNI - TAB II

srednjovjekovno bosansko naslijeđe, pokušavaju prisvojiti. Najstarije ćirilično evanđelje nastalo je u Bijelome Polju u Sandžaku. Pisao ga je dijak Grigorije po narudžbi humskog kneza Miroslava, brata dukljanskoga kneza Vukana, po kome se i zove Miroslavljevo, a za potrebe njegove zadužbine crkve sv. Pavla i Petra u Bijelome Polju.*[365] Prema jezičkim i paleografskim karakteristikama, *Miroslavljevo evanđelje* blisko je *Grškovićevom apostolu* i drugim bosansko-humskim rukopisima 12. vijeka kome i pripada (1195. godina). Prema sadržaju tekstova i izrazitih bosansko-humskih iluminacija i minijatura, također ne može biti riječi da pripada srpskoj srednjovjekovnoj književnosti. Prema znanstvenicima, u njemu su sadržani tekstovi koji direktno ne pripadaju ni zapadnoj ni istočnoj crkvi, već prije vremena crkvenoga raskola, što upućuje na vjerovatno neko kompromisno rješenje kristjana u smutnom vremenu pred prvi križarski rat na Bosnu.*[366] Miroslavljevo evanđelje pronađeno je krajem 19. vijeka na Hilandaru, odakle ga je, kao poklon, knez Milan Obrenović donio u Beograd, gdje se i danas čuva u Narodnome muzeju.*[367]

Već od 13. vijeka crkvene knjige pišu se na bosančici. Prvi takav spomenik jesu *Grigorovič-Giljferdingovi odlomci evanđelja* (osam listova), pisanog na bosančici, ali sa primjetnim utjecajem Miroslavljevog evanđelja, naročito u iluminacijama. Aleksandar Giljferding bio je ruski konzul u Bosni u 19. vijeku, kada je (1868. godine), najvjerovatnije u Mostaru, pronašao pergamentne listove spomenutog evanđelistara. Danas se dva lista čuvaju u Grigorovičevoj zbirci u Moskvi i šest u Gljiferdingovoj zbirci u Sankt Petersburgu.*[368]

Bosanski vladari su još od 14. vijeka unajmljivali najbolje evropske pisare za svoje potrebe. Među takvim se posebno ističe Emanuel ili Manojlo Grk koji iz južne Italije dolazi u Bosnu, gdje otvara pisarsku radionicu i, prema nekim istraživačima, kasnije stupa u službu Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Manojlo je autor dva danas sačuvana evanđelistara - *Mostarskog* ili *Manojlovog evađelja* i *Divoševog evanđelja,* bosanskog velikaša iz Usore, oba iz 14. stoljeća. Ova evanđelja pisana su bosančicom. *Mostarsko evanđelje* je starije i pisano je pod nadzorom kristjanina Hvala, a na to upućuju i grafijski i iluminatorski oblici.*[369] Drugo, pronađeno 1960. godine u Bistrici (zaseok Podvrh) kod Bijelog Polja, pisano je na pergamentu, sa bogatim crvenim iluminacijama inicijala, ljudskih likova, biljnih i životinjskih motiva i likom apostola Marka sa lavljom glavom. Posebnu pažnju privlači glosa nepoznatog kristjanina iz Završja koja obrađuje leksemu lilije, odnosno ljiljan, navodi ime vlasnika Divoša Tihoradića i 1330. godinu. Divoševo evanđelje danas se čuva u Crkvenom muzeju na Cetinju.*[370]

Iz druge polovice 14. vijeka je i treće sandžačko evanđelje, poznato kao *Četverojevanđelje iz Dovolje,* pronađeno u manastiru Dovolje kod Pljevalja. Jedno je od rijetkih bosanskih evanđelja pisanih na papiru i sa vodenim žigom. Sačuvano je 114 listova rukopisa koji se danas nalaze u Rusiji. Pronašao ga je ruski konzul u Bosni Giljferding.*[371] Ista ličnost pronašla je *Lenjingradski* ili *Giljferdingov odlomak apostola,* odnosno prijepis *Ivanove apokalipse* sa glagoljičnog predloška. Sačuvana su 302 pergamentna lista koja se danas također čuvaju u Rusiji. Prema vodenome žigu, nastanak rukopisa određen je u periodu 1387-1389. godine.*[372]

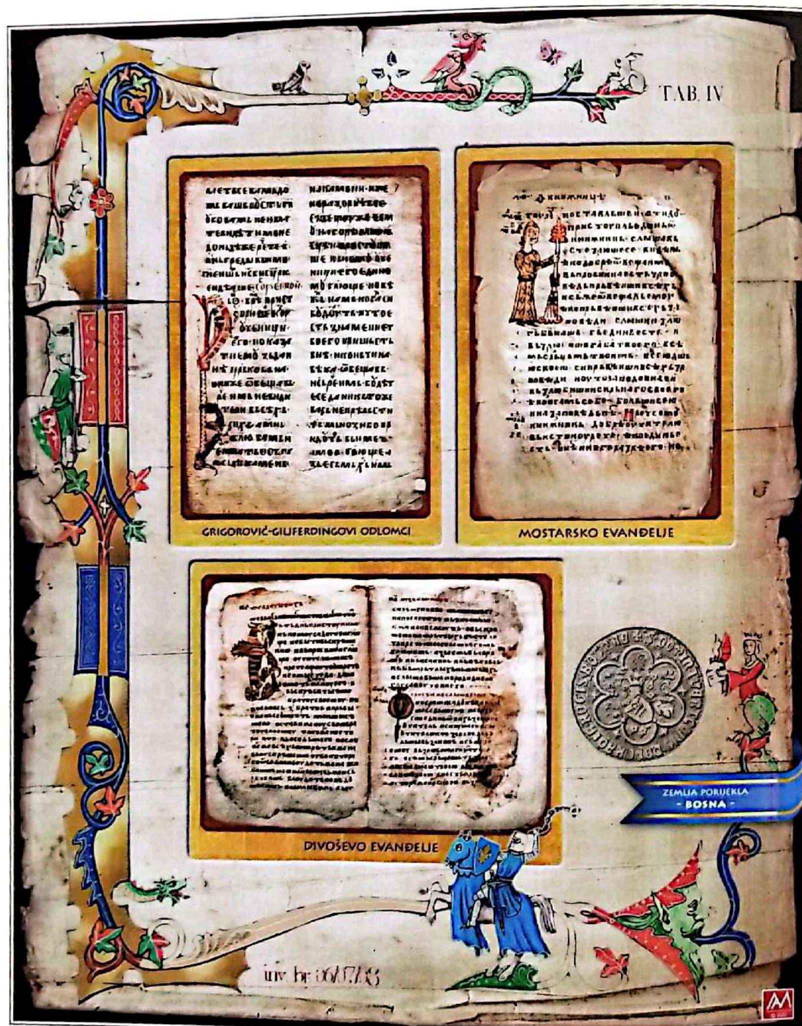
Nešto mlađe od njega jeste *Vrutočko* ili *Grujićevo evanđelje* nastalo 1375. godine na poluustavnoj bosančici. Rukopis sadrži 175 pergamentnih listova. U pisanju je korišteno više boja tinte, osnovni tekst pisan je crnom, naslovi crvenom, a početna slova zelenom tintom. Tekst je dugo bio u različitim ortodoksnim manastirima sv. Trojice u Pljevljima i Arhanđela Mihaila na Tari, da bi konačno 1937. godine došao u posjed porodice Popovski u selu Vorteks kod Gostivara, koja je tek 1990. godine dozvolila da se mirkofilmuje i pohrani u Univerzitetskoj biblioteci Sv. Kliment Ohridski u Skoplju, gdje se i danas nalazi. Na stranama rukopisa postoji više kristjanskih glosa, čak i uvrjedljivih, poput prozivanja ortodoksnih patrijarha za mito, zbog čega su, prema mišljenju stručnjaka, i mnogi listovi istrgnuti. Osnovne korice su izmijenjene, rukopis je nekoliko puta prešivan i njegov sadržaj je ispremetan.*[373] Nakaš smatra da su glose Vrutočkog četveroevanđelja podudarne sa glosama *Srećkovićevog evanđelja* te da je nastalo u zoni međuutjecaja bosanske i srpske crkve.*[374] Drugim riječima, najvjerovatnije negdje na teritoriji Sandžaka.

Po broju i kvalitetu glosa, najpoznatije je izgubljeno *Srećkovićevo evanđelje,* također iz 14. vijeka. Rukopis pisan bosančicom bio je u posjedu beogradskog historičara Pantelije Srećkovića koji ga je dao na uvid Mihailu Speranskom posredstvom koga doznajemo da je rukopis imao 186 pergamentnih listova, uz nedostajuće početne, završne i središnje strane, naročito *Evanđelja po Mateji.* Rukopis potječe iz 14, dok većina glosa nastaje u 15. vijeku. Nakon Srećkovićeve smrti ovom rukopisu se gubi svaki trag tako da se danas smatra izgubljenim.*[375]

Iz druge polovice 14. vijeka potječe i *Kopitarevo* ili *Ljubljansko bosansko evanđelje,* pronađeno 1845. godine u ličnoj biblioteci bečkog carskog cenzora za slavenske jezike Jerneja Bartolomeja Kopitara nakon što ju je austrijska vlada otkupila i poklonila Univerzitetskoj (tadašnjoj Licejskoj) biblioteci u Ljubljani. Rukopis četveroevanđelja sadrži 225 pergamentnih listova,

HRVOJEV MISAL - TAB III

slično kao kod Srećkovićevog evanđelja, nedostaju početne i posljednje strane, kao i dijelovi *Evanđelja po Mateji*. Tekst je pisan bosančicom i bogat je minijaturama i iluminacijama.*[176]

U poznom 14. vijeku nastalo je i *Pripkovićevo evanđelje* kojeg je Giljferding pronašao u Pljevljima. Jedno je od najočuvanijih bosanskih evanđelistarskih rukopisa, sa cjelokupnim sadržajem sva četiri evanđelja i 260 pergamentnih strana. Pisano je sa ikavskom zamjenom jata i posjeduje niz jezičkih arhaizama.*[177] Specifičnost ovog rukopisa je kolofon koji čuva podatke na pisara kristjanina Tvrtka Pripkovića, pripadnika Zajednice bosanskih kristjana: *A zapisa Božiom milostiju krstjanin a zovom Tvrtko Pripković, zemljom Gomiljanin.* Ispod kolofona, neki svećenik zvanične crkve dopisao je uvredljivu glosu: *A Bog zna, neka je to svinja bila.* Čuva se također u Giljferdingovoj zbirci Gosudarstvene publične biblioteke u Sankt Petersburgu u Rusiji. U istoj biblioteci čuva se i *Aprakos* (Apostol) A.B. Lobanovog-Rostovskog iz 14. stoljeća. Rukopis sadrži 160 pergamentnih listova prijepisa apostola na bosančicu sa bugarskog predloška.*[178]

Krajem 14. vijeka nastalo je *Batalovo evanđelje* (1393. godine). Pisao ga je kristjanin Stanko Kromirjanin za velmožu tepčiju Batala, gospodara župe Sane i grada Torčina, dvorskog službenika i zeta Hrvoja Vukčinića Hrvatinića, pripadnika Zajednice bosanskih kristjana. Danas su preživjela samo četiri listića *Evanđelja po Ivanu* koji se čuvaju u Sankt Petersburgu, pisana na pergamentu. Sačuvani listovi sadrže kolofon sa zapisom pisara, naručioca, blagoslovom bosanskoga starca Radina i popisom 28 bosanskih didova, počevši od Jeremije s početka 11. vijeka (poglavar zajednice 1110-1124. godine) do Ratka I (poglavar 1370-1393. godine).*[179]

Po mnogim istraživačima, slično Pripkovićevom evanđelju jeste i *Sofijsko bosansko evanđelje* sastavljeno iz tri dijela nastala u različitim vremenskim periodima 13. i 14. stoljeća. Za razliku od većine kodeksa pisanih dvostupačno bosančicom, ovaj rukopis je pisan jednostupačno. Sadrži 59 pergamentnih listova. Prvi dio od 51 lista sadrži *evanđelja po Mateji* i *Luki*, drugi od šest listova *Evanđelje po Marku*, i treći svega dva lista *Evanđelje po Ivanu*. Rukopis je značajan i po glosi u kojoj se spominju kristjani Radivoje i Radašin iz Međeđe pored Višegrada u Istočnoj Bosni.*[180]

Nikoljsko evanđelje nastalo je 1400. godine negdje u Bosni. Rukopis je sačinjeni prijepis glagoljskog predloška bosančicom. Pronašao ga je Vuk Karadžić 1820. godine u manastiru Nikolje u Srbiji, po kome je i dobilo ime. Daničić, usporedbom sa Hvalovim zbornikom, pretpostavlja da je isti pisar pisao oba manuskripta. Čuvano je do Prvog svjetskoga rata u

Narodnoj biblioteci u Beogradu, odakle je zajedno sa srpskom vojskom, kao nacionalno blago, sa Miroslavljevim evanđeljem krenulo put Albanije. Nestalo je negdje na Kosovu, a 1966. godine se pojavilo u privatnoj biblioteci „Čester Biti“ u Dablinu i Irskoj, gdje se i danas nalazi. Rukopis sadrži 147 pergamentnih listova.*[381]

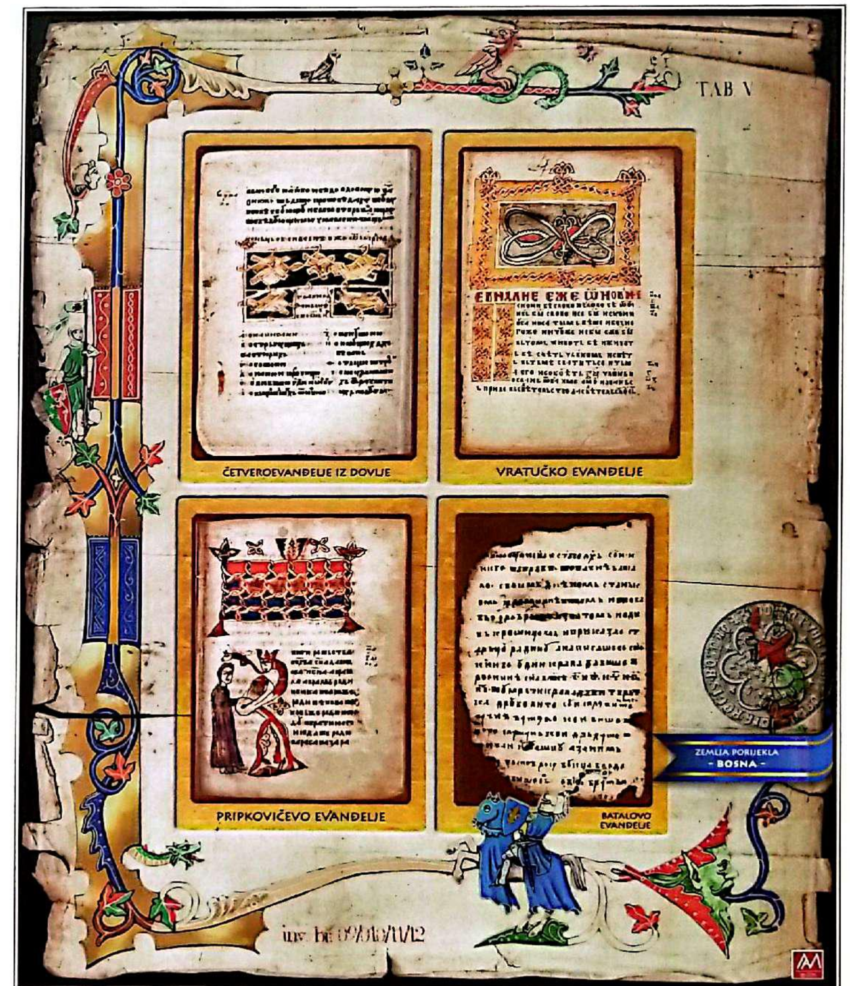
Na prijelazu 14. u 15. stoljeće nastaje i *Čajničko evanđelje.* Ovaj srednjovjekovni rukopis jedini je koji se danas čuva u Bosni, u Muzeju Crkve uspenja Bogorodice i Crkve vaznesenja Hristovog u Čajniču. Pretpostavlja se da je pisano u kancelariji Pavla Radenovića. Pisala su ga devetorica pisara, od kojih četvorica u mnogo manjem obimu. Rukopis je napisan na ijekavskoj zamjeni jata, u sebi sadrži i dvije glagoljične strane. Sačuvano je 167 pergamentnih listova rukopisa kome nedostaju početne i posljednje strane.*[382]

Daničićevo ili *Drugo beogradsko evanđelje* nastalo je također na prijelazu vjekova. Sadržavalo je 199 pergamentnih listova pisanih bosančicom sa ikavskom zamjenom jata. Rukopis je čuvan u Narodnoj biblioteci u Beogradu do 1941. godine kada je izgorio uslijed njemačkog bombardiranja ove ustanove. Dobilo je naziv po Đuri Daničiću koji ga je uspoređivao sa *Nikoljskim evanđeljem* u studiji koju je publicirao, pa je na taj način bar fragmentarno sačuvano.*[383] Iz istog perioda potjecalo je i *Treće beogradsko evanđelje* koje je izgorjelo u istom požaru. Kodeks je sadržavao 136 jednostupačnih pergamentnih listova pisanih bosančicom, bez početnih i završnih strana. Nestali su i ostaci *Belićevog evanđelja* ili *Mostarski listići* sa prijelaza vijekova. Bila su sačuvana samo dva lista od pamučnog papira koji su sadržavali dijelove *Evanđelja po Marku* ispisana bosančicom sa ikavskom zamjenom jata koje je Aleksandar Belić pronašao u Mostaru. Nakon njegove smrti listovi su predati Biblioteci SANU, odakle im se gubi svaki trag.*[385]

Interesantna je sudbina i nekoliko listića iz 15. vijeka koji predstavljaju jedini preživjeli molitvenik bosanskih kristjana, a sačuvao ih je franjevački inkvizitor Dominik Gangali, koji je djelovao u Bosni. On je knjigu bosanskih kristjana uništio, a namjerno sačuvao dva lista od kojih je napravio korice za svoju rukopisnu knjigu. Ti listići se danas čuvaju u italijanskome gradu Monteprandonu po kojima su i dobili naziv *Monteprandonski odlomci.**[386]

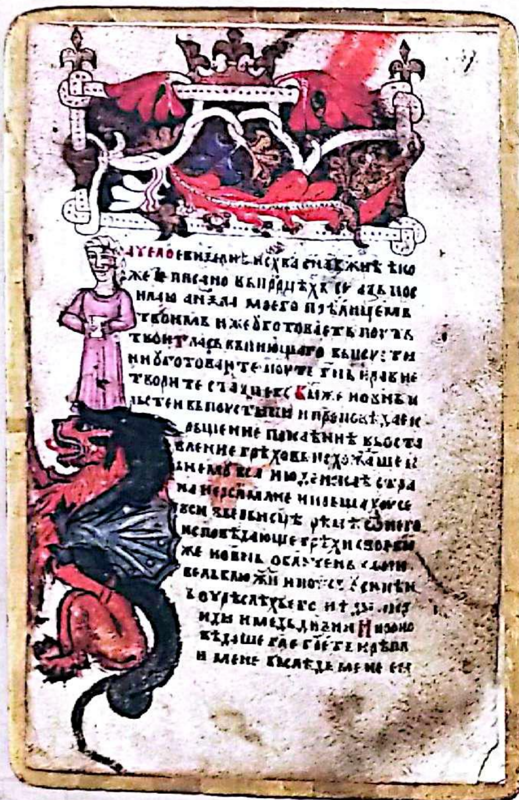
Pored evanđelja, u srednjovjekovne sakralne rukopise spadaju i zbornici vjerskih tekstova pisanih za potrebe uglednika. Do danas je sačuvano nekoliko takvih kodeksa: *Hvalov, Radivojev* i *Mletački zbornik.*

Hvalov zbornik, nastao početkom 15. vijeka (1404. godine), sadrži 353 pergamentna lista

TAB. VI/VII

inv. br. 15/16/17

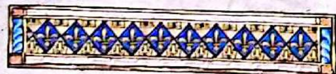

NIKOLJSKO EVANĐELJE

BERLINSKA ALEKSANDRIDA

MLETAČKI ZBORNIK

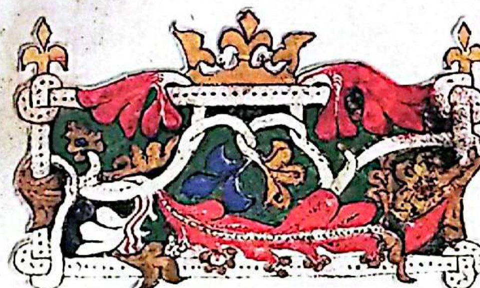
SOFIJSKO BOSANSKO EVANĐELJE

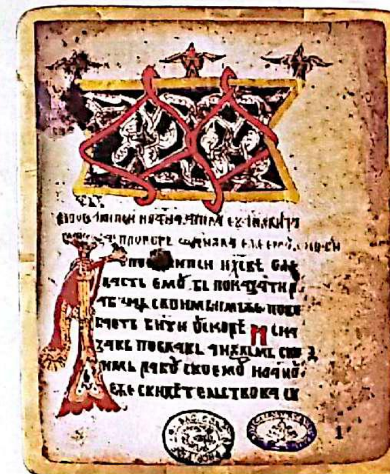
ČAJNIČKO EVANĐELJE

DANIČIĆEVO EVANĐELJE

ZAGLAVLJE NIKOLJSKOG EVANĐELJA SA KRALJEVSKOM KRUNOM I LJILJANIMA

RADOSAVLJEV ZBORNIK

inv. br. 18/19/20/21

ZEMLJA PORIJEKLA
- BOSNA -

koje je kristjanin Hval prepisao sa glagoljičkog predloška za velikog vojvodu Hrvoja Vukčinića Hrvatinića, hercega splitskog i kneza Donjih kraja. Predstavlja najočuvaniji i najreprezentativniji rukopis bosanskoga srednjovjekovlja sa mnoštvo fascinantnih minijatura, ornamenata, figura, kompozicija i inicijala koje su radila dva vrsna majstora gotske škole slikarstva. Rukopis se danas čuva u Univerzitetskoj biblioteci u Bolonji. Iz Hvalovog kolofona jasno je da kristjanin Hval i vojvoda Hrvoje pripadaju Zajednici bosanskih kristjana, jer se spominje da je nastao za vrijeme vladavine bosanskoga dida Radomira.*[387]

Za istog feudalca napisan je i *Mletački* ili *Venecijanski zbornik*. Kao i *Hvalov zbornik* i on je sačuvan u cijelosti. Sadrži 300 pergamentnih lisova, ali je bez kolofona. Izuzetno je bogat minijaturama, ornamentima, inicijalima i kompozicijama. Pretpostavlja se da je nastao na prijelazu vjekova. Nadopunom sa Hvalovim zbornikom čini srž lektirnog štiva pripadnika Zajednice bosanskih kristjana. Danas se čuva u Biblioteci svetog Marka u Veneciji. Pretpostavlja se da je preživio zahvaljujući nekom od inkvizitora.*[388]

U posljednjim decenijma bosanske kraljevine nastao je *Radosavljev zbornik* (za vrijeme vladavine kralja Tomaša i dida Ratka 1443-1461. godine). Pisao ga je kristjanin Radosav za kristjanina Gojsaka. Rukopis nije sačuvan u cjelini, tako da danas postoji svega šezdeset pergamentnih listova koji se čuvaju u Vatikanskoj biblioteci u Fondu „Borigiano Ilirico", sa oznakom *Apocalisse patarina*. Rukopis sadrži obrazac "heretičke" službe prema katarskim obredima. Pisan je na bosančici, ali ima dijelova na iskrivljenoj glagoljici, što istraživači razumijevaju vrstom tajnopisa, te sadrži grčki kriptografski i normalni alfabet.*[389]

Jedino svjetovno sačuvano djelo bosanskoga srednjovjekovlja jeste *Aleksandrida*, roman o Aleksandru Makedonskom, nastao u Heladi pod pretpostavljenim autorstvom Kalistena iz 3. vijeka p.n.e.*[390] Ovaj protoroman svjetske književnosti od 10. vijeka figurira na balkanskim jezicima, a trag o njegovom prijepisu na glagoljici nalazimo u zadarskome inventaru iz 1389. godine. Nema preciznih podataka kada je nastao prijepis na bosančici, ali je nedvojbeno utvrđeno da je nastao na bosanskome tlu, u drugoj polovici 15. vijeka. Sačuvano je 182 lista, nedostaje mu 35 strana i kraj djela. Prema jezičkim osobinama i ijekavsko-ikavskoj zamjeni jata, pretpostavlja se da je prepisivač bio iz Zapadne Bosne. Rukopis je najvjerovatnije do kraja 16. vijeka bio u Bosni, jer se već 1592. godine nalazi kod jedne njemačke porodice iz okolice Beča posredstvom koje i dolazi do Pruske državne biblioteke u Berlinu. Otuda je u nauci i široj javnosti poznat kao *Bosanska* ili *Bečka Aleksandrida*. Prvo kritičko izdanje rukopisa priredio

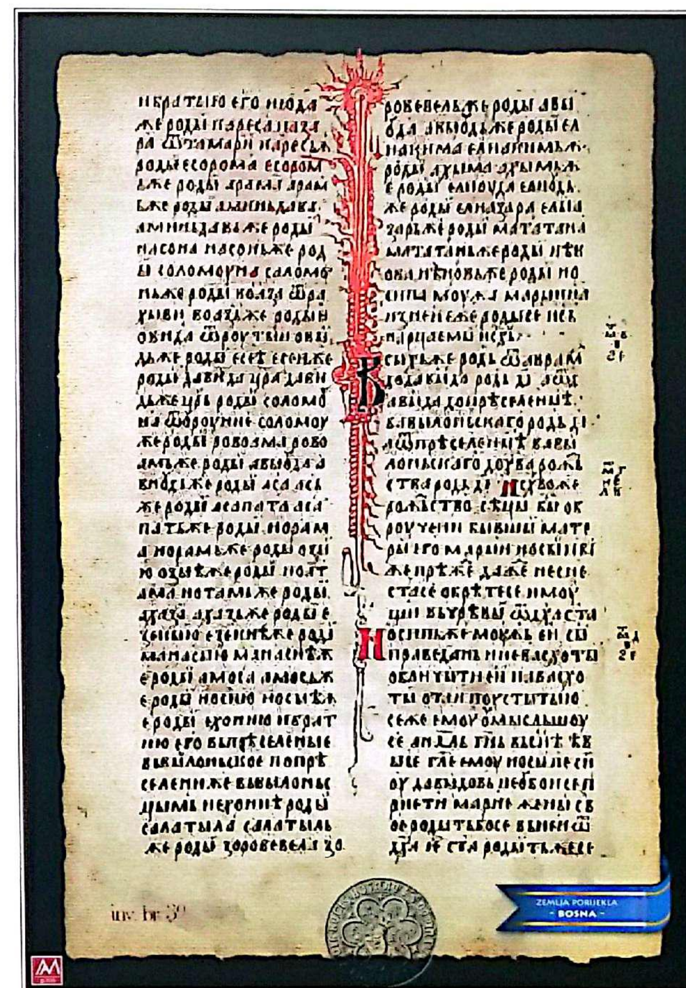
je 1970. godine u Minhenu Van den Berk koji ga je i naslovio *Berlinskom Aleksandridom.*[*391]

Pored potvrđenih djela bosanskih kristjana o kojima smo govorili, na tlu srednjovjekovne Bosne prije osmanskoga zaposjedanja začela se i franjevačka književnost Bosne Srebrne koja će imati kontinuitet cijelim osmanskim periodom. Začetnici tog kanona bili su stranci, svećenici i papinski inkvizitori na službi u Bosni, da bi ih u osmanskome periodu naslijedili domaći fratri. Među poznatijim začetnicima franjevačke književnosti u srednjovjekovnoj Bosni Ivan Lovrenović spominje Jakova Markijskog, Bartula Alvernskog i Blaža iz Zalke.

Italijan Jakov Markijski (1394-1476) bio je istaknuti franjevački svećenik, isposnik i vatreni propovjednik. Papa Eugen IV imenovao ga je komesarom Bosne i inkvizitorom Ugarske i Austrije. Protiv "heretika" se borio i u Hrvatskoj, Češkoj, Njemačkoj i Poljskoj. Zbog pokušaja uvođenja discipline u poštivanju strogih naredbi franjevačkog reda, bosanski redovnici i kralj Tvrtko II se pobunjuju protiv njega. Nakon smrti proglašen je svetim od strane Rimokatoličke crkve.[*392]

Bartul Alvrenski, također Italijan (Toskana 1333. – Cetina kod Vrlike 1414.) bio je ugledni franjevački svećenik i misionar, vikar Bosanske franjevačke vikarije u drugoj polovici 14. vijeka. Zaslužan je za proširenje utjecaja bosanskih franjevaca izvan teritorija Bosanskoga kraljevstva i regrutiranje i odgajanje domaćih bosanskih franjevačkih svećenika. Od pisanih akata poznata je njegova *Dubicia,* 23 teološka pitanja papi Grguru XI iz 1372. godine.[*393]

Mađar Blaž de Zalka (Zalka ? - ? 1440.) pripadao je visokom franjevačkom svećenstvu i u tri navrata obnašao funkciju vikara Bosanke franjevačke vikarije. Autor je prvog poznatog ljetopisa o povijesti franjevaca u Bosni na temelju dokumenata iz Vatikanskog arhiva, na osnovu koga je 1423. godine izborio specijalni status franjevaca na cjelokupnom bosanskom teritoriju. Najznačajnije djelo mu je *Gestsa vicarium* - povjest franjevaca u Bosni iz 1440. godine. Do 16. stoljeća njegov rukopis nalazio se u franjevačkom manastiru u Gyöngyösu u Mađarskoj, nakon čega mu se gubi svaki trag.[*394]

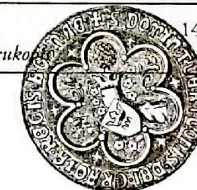

PREGLED DIJELA OTUĐENIH RUKOPISA
NASTALIH NA TLU BOSNE DO KONCA 15. STOLJEĆA
A KOJI SE NALAZE U VLASNIŠTVU VAN BOSNE I HERCEGOVINE

Zemlja	Naziv rukopisa	Datiranje
Vatikan Republika Austrija	**Tajna knjiga (Heretička Biblija)** *Izvorno "heretičko" štivo*	nepoznato
Nepoznata	**Početie sviesta (Nauk o Nastanku svijeta)** *Knjiga bosanskih kristjana*	nepoznato
Ruska Federacija Republika Austrija	**Marijinsko evanđelje** *Najstariji sačuvani crkveni rukopisni kodeks*	11. stoljeće
Ruska Federacija	**Povelja Kulina bana** *Srednjovjekovni bosanski administrativno-pravni dokument*	29.11.1189.
Republika Srbija	**Miroslavljevo evanđelje** *Srednjovjekovni iluminirani rukopis*	1195. godine
Republika Hrvatska	**Odlomci Grškovićevog apostola** *Odlomak bosanskog srednjovjekovnog iluminiranog rukopisa*	12. stoljeće
Republika Hrvatska	**Odlomci Mihanovićevog apostola** *Odlomak bosanskog srednjovjekovnog iluminiranog rukopisa*	12. stoljeće
Republika Hrvatska	**Splitski odlomak** *Odlomak bosanskog srednjovjekovnog iluminiranog rukopisa*	13. stoljeće
Republika Hrvatska	**Povelja Kulina bana** *Srednjovjekovni bosanski administrativno-pravni dokument*	13. stoljeće
Ruska Federacija	**Grigorovič–Giljferdingovi odlomci** *Fragmenti bosanskog srednjovjekovnog iluminiranog rukopisa*	13. stoljeće

Vatikan	**Vatikansko evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	13. stoljeće
Republika Bugarska	**Sofijsko bosansko evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	13/15. stoljeće
Republika Crna Gora	**Diviševo evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	1330. godine
Republika Makedonija	**Vrutočko (Grujičevo) evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	1375. godine
Vatikan ?	**Dubicia Bartula Alvrenskog** *- 23 teološka pitanja papi Grguru XI*	1372. godine
Ruska Federacija	**Evanđelje iz Dovolje ili Evanđelje No 7** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	1387/1389.
Ruska Federacija	**Batalovo evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis* *- popis 28 bosanskih didova*	1393. godine
Irska	**Nikoljsko evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	1400. godine
Mađarska (nepoznata lokacija)	**Gestsa vicarium Blaža de Zalka** *Povijest franjevaca u Bosni*	1440. godine
Republika Hrvatska	**Hrvojev misal** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14. stoljeće
Ruska Federacija	**Evanđelje Qn ili No 26** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14. stoljeće
Republika Srbija	**Mostarsko (Manojlovo) evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14. stoljeće

Ruska Federacija	**Pripkovićevo evanđelje ili Evanđelje No 6** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14. stoljeće
Ruska Federacija	**Aprakos (Apostol)** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis* *- prijepis na bosančici sa bugarskog predloška*	14. stoljeće
Republika Srbija (nepoznata lokacija)	**Srećkovićevo evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14/15. stoljeće
Republika Srbija (izgorelo u požaru)	**Daničićevo (Drugo beogradsko) evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14/15. stoljeće
Republika Srbija (izgorelo u požaru)	**Treće beogradsko evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14/15. stoljeće
Republika Srbija (nestalo iz SANU)	**Belićevo (Mostarski listići) evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14/15. stoljeće
Republika Slovenija	**Kopitarovo bosansko evanđelje** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	14/15. stoljeće
Republika Italija	**Hvalov zbornik** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	1404. godine
Republika Italija	**Mletački (Venecijanski) zbornik** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	15. stoljeće
Republika Italija	**Monteprandonski odlomci** *Fragmenti srednjovjekovnog bosanskog iluminiranog rukopisa*	15. stoljeće
Vatikan	**Radoslavljev zbornik** *Srednjovjekovni bosanski iluminirani rukopis*	1443/61. god.
Republika Hrvatska	**Bosanska (Bečka) Aleksandrida** *Srednjovjekovni bosanski rukopis* *- roman o Aleksandru Makedonskom*	15. stoljeće

Administrativni rukopisi

Bosanski srednjovjekovni administrativno-pravni dokumenti predstavljaju drugi veliki izvor pismenosti i kulture Bošnjaka tog perioda jer, kako sa pravom zapaža Herta Kuna, u njima se na najreprezentativniji način oslikava život bosanskoga srednjovjekovlja sa svim svojim mijenama i nadopunama.*[395] Ovi spisi su, također, neprocjenjivo važni za kontinuitet državotvornosti Bošnjaka, razvoj države i društva, diplomatiju, politologiju te nepresušno vrelo za proučavanje izvornoga bosanskoga jezika.

U korpusu sačuvanih i danas poznatih srednjovjekovnih bosansko-hercegovačkih administrativnih spisa spadaju 142 dokumenata, koliko ih je u Konkordijskom rječniku obradila Lejla Nakaš u vremenskome okviru od 1189. godine i *Povelje Kulina bana Dubrovčanima* do *Povelje humske braće Vlatkovića* iz 1493. godine.*[396] Prirodno je da je njihov broj bio znatno veći te da su mnogi, naročito oni koji su potjecali iz kancelarija vlastelina, uništeni ili zagubljeni. U nedavno odbranjenoj doktorskoj disertaciji na Beogradskome univerzitetu Neven Isailović obrađuje 402 dokumenta nastala u srednjovjekovnim bosanskim vladarskim i vlastelinskim kancelarijama.*[397]

Žanrovska razuđenost najvećim dijelom obuhvata povelje vladara i vlastelina, ali među njima i darovnica, testamenata, korespondencije i drugih obligativnih dokumenata od najveće važnosti. Ovoj grupi tekstova trebaju se pridodati i dokumenti iz dubrovačke notarske i kreditorne službe *Debita Notaire* i *Diversa Cancelariae* koji se odnose na kreditorna i druga zaduženja bosanskih velikaša i trgovaca u Dubrovniku, o čemu je nedavno pisala Indira Šabić.

Administrativno-pravni dokumenti nastajali su na vladarevim i dvorovima feudalaca koji su imali vlastite pisarske kancelarije. Pisari su bili različitoga porijekla, od domaćih bosanskih do pisara iz svih regionalnih centara, što dovodi do neujednačenog jezičkog izraza, katkada miješanja ikavsko, ekavsko, ijekavske zamjene jata te u manjoj ili većoj mjeri utjecaja staroslavenskog i crkvenoga na narodni jezik.

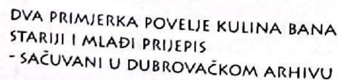
Povelja Kulina bana

od 29. augusta 1189. godine

Transliteracija povelje

U ime otca i s(i)na i s(vja)toga d(u)ha. Ē banь bosьnьski Kulinь prisezaju tebē kneže Krьvašu i vьsēmь građamь Dubrovьčamь pravy priētelь byti vamь odь sele i dovēka i pravь goi drьžati sь vami i pravu vēru dokolē sьmь živь. Vьsi Dubrovьčane kire hode po moemu vladaniju trьgujuke gьdē si kto hoke krēvati gьdē si kto mine pravovь vērovь i pravymь srьdьcemь drьžati e bezь vьsakoe zledi razvē što mi kto da svoevь volovь poklonь; i da imь ne bude odь moih ь čьstьnikovь sile i dokolē u mne budu dati imь sьvētь i pomokь kakore i sebē kolikore moge bezь v ьsega zьloga primysla.
Tako mi Bože pomagai i sie sveto evanьgelie.
Ē Radoe dijakь banь pisahь siju knigu povelovь banovь odь rožьstva Hristova tisuka i sьto osmь desetь i devetь lētь mēseca avьgusta u dьvadeseti i devety dьnь usēčenie glave Ivana Krьstitela.

Dva primjerka povelje Kulina bana stariji i mlađi prijepis
- sačuvani u Dubrovačkom arhivu

Transkripcija i prijevod povelje

U ime otca i s(i)na i s(vja)toga d(u)ha.
Ja ban' bos'n'ski Kulin' prisezaju tebѣ kneže Kr'vašu i v'sѣm' građam' Dubrov'čam' pravi prijatel' biti vam' od' selѣ i do vѣka i pravi goj dr'žati s'vami pravu vѣeu dokolѣ s'm' živ.
V'si Dubrov'čane kire hode po mojemu vladanju tr'gujuk'e, gdѣ si kto hoće krѣvati godѣ si kto mine pravov' vѣrov' i pravim' sr'(d')cem' dr'žati je bez 'v'sakoje z'ledi raz'v'ѣ što mi k'to da svojov' voljov' poklon'. I da im' ne bude od' moih' čest'nikov sile i do kolѣ u mene budu dati im' s'vѣt' i pomok' jajire i sebѣ kolikore moge bez' v'sega z'loga i primis'la.
Tako mi B(og') pomagaj i sie s(ve)t(o) evan'đelie.
Ja Radoje dijak ban pisah' siju knjigu poveljov' banov' od' roždstva H(risto)va tisuk'a i s'to i os'm'deset i devet' lѣt', mѣseca av'gusta u d'vadeseti i deveti d'n', usѣčenie glave Jovana Kr'stitela.

U ime oca i sina i svetog duha.
Ja, ban bosanski Kulin, obećavam Tebi kneže Krvašu i svim građanima Dubrovčanima pravim Vam prijateljem biti od sada i dovijeka. I pravicu držati sa Vama i pravo povjerenje, dokle budem živ.
Svi Dubrovčani koji hode kuda ja vladam, trgujući, gdje god se žele kretati, gdje god koji hoće, s pravim povjerenjem i pravim srcem, bez ikakve zlobe, a šta mi ko da svojom voljom kao poklon. Neće im biti od mojih časnika sile, i dokle u mene budu, davat ću im pomoć kao i sebi, koliko se može, bez ikakve zle primisli.
Neka mi Bog pomogne i svo Sveto Evanđelje.
Ja Radoje banov pisar pisah ovu knjigu banove povelje od rođenja Kristova tisuću i sto i osamdeset i devet ljeta, mjeseca augusta i dvadeset i deveti dan, (na dan) odrubljenja glave Ivana Krstitelja.

Primjerak povelje Kulina bana original
- sačuvan u Sankt Petersburgu

Najstariji i općenito najvažniji dokument jeste *Povelja Kulina bana Dubrovčanima* nastala 29. avgusta 1189. godine. Prijepis teksta Kulinove povelje sastoji se iz dva dijela. Sami sadržaj povelje napisan je na bosančici i ovjeren potpisom dijaka Radoja. U gornjem dijelu postoji i latinični notarski zapis nastao vjerovatno u Dubrovniku.*[398]

Višestruka bitnost ovog dokumenta ogleda se u mnogim činjenicima, od kojih su najbitnije sljedeće:

- Kulinova povelja je najstariji državni dokument balkanskih naroda, a općenito drugi po starosti svih slavenskih država,*[399]
- Kulinova povelja Dubrovčanima svjedoči o postojanju države Bosne, njenim granicama i državnome aparatu još u 12. stoljeću, dajući podatke o vladaru države sa titulom *ban*, njegovom vladajućem suverenitetu na cijelome državnome teritoriju, postojanju dvora i adminstrativno-pravne kancelarije,
- Povelja svjedoči o razvijenosti trgovine u Bosni i već tada dobrim vezama sa vodećom trgovačkom državom u regionu,
- Povelja ima značaj i prvog međunarodnog dokumenta kojim se uređuju trgovački odnosi dvije zemlje,
- Tekst povelje pisan je na bosančici, koja se već tada razvila u posebno pismo,
- Povelja je nastala na izvornome narodnome jeziku, sa izniminim primjesama staroslavenskog, naročito u invokaciji,
- Povelja svjedoči i o pravopisnoj normi bosanskoga jezika koja je već tada uređena.

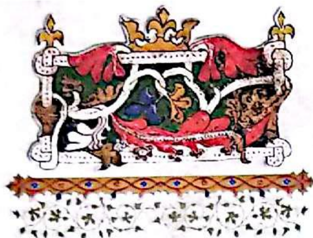
Danas su očuvana tri prijepisa Kulinove povelje, od kojih se dva nalaze u Dubrovačkom arhivu, a treći u Sankt Petersburgu u Rusiji. Među znanstvenicima je dugo bilo otvoreno pitanje koji je od triju prijepisa original *Povelje*, a na koncu je preovladalo mišljenje da je to primjerak koji se nalazi u Sankt Petersburgu. Država Bosna i Hercegovina je diplomatskim putem zatražila od Rusije da joj ustupi originalni primjerak najvažnijeg dokumenta njene državnosti, ali je isti odbijen.*[400]

Nakon Kulinove povelje, skoro svi bosanski vladari i kraljevi izdavali su slične dokumente, što svjedoči o kontinuitetu državnoga suvereniteta, uređenosti administrativno-pravnog aparata i razvijenoj diplomatskoj aktivnosti.

Ban Ninoslav 1232. godine izdaje *Povelju dubrovačkom knezu Žan Dondolu*, kojom potvrđuje prijašnja prava izdata Dubrovčanima od Kulina bana, ali se osvrće i na novu datost u svojoj državi, uređujući odnose dijela hercegovačkog stanovništva Srba i Vlaha i njihove odgovornosti spram kneza i bana.*[401] Srpski historičari su pokušali iskriviti činjenice date u ovoj povelji, pokušavajući cjelokupno bosansko stanovništvo odrediti etničkim Srbima i navodeći da se spomenuti etnikum *Vlasi* odnosi na Dubrovčane, što je pobijeno od strane nepristrasnih i objektivnih medievalista, koji su stanovišta da se radi o humskom stanovništvu *Srbima* i *Vlasima* koji su u to doba potpali pod vlast bana Ninoslava. U povelji se jasno naznačavaju *i kmeti i moji ljudi i moji vladalci*, što ukazuje na Bošnjane. Ima mišljenja da je termin *Srblja* unijet u povelju posredstvom banovog pisara dijaka Desoja Gramatika, za koga se smatra da je na banov dvor došao iz zemlje Nemanjića. Ban Ninoslav izdao je još dvije povelje Dubrovčanima 1240. i 1249. godine.*[402]

Ban Prijezda I 1287. godine sa sinovima Stjepanom I, Prijezdom II i Vukom izdaje *Darovnicu* kćerki i zetu kojima im u trajno vlasništvo prepisuje župu Zemunik, navodeći da su istom odlukom saglasni svi velikaši i podanici u njegovoj državi. Darovnica je pisana na latinskom jeziku, a njen original se danas čuva u Mađarskome državnome arhivu.*[403]

Godine 1322. Stjepan II izdaje *Povelju darovnicu Vukosavu Hrvatiniću*, knezu ključkome, kojom mu u trajno vlasništvo predaje župe Banica i Vrbanje i njihova dva grada Ključ i Kotor, a kao nagradu što se odrekao hrvatskoga bana Šubića i priklonio Stjepanu II. Povelja je izdata u Milama, a njenu autentičnost posvjedočili su Bošnjani: tepčija Radosav sa braćom, knez Dabiša sa braćom, knez Dragoš sa braćom, župan Krkša sa braćom i drugi dvorjani.*[404] Godinu ili dvije iza ove povelje Stjepan II izdaje novu *Povelju darovnicu* kojom poklanja pet usorskih sela Grguru Stipančiću Hrvatiniću u prisustvu mnogih Bošnjaka dvorjana i dijaka Pribisava, čijom rukom je povelja i napisana.*[405] Iste godine Stjepan izdaje novu *Povelju Vuksanu* kojom mu potvrđuje vlasništvo nad Banijom i Vrbanjom te se kune da mu neće nažao učiniti, niti ga ubiti niti pogubiti, a ako zgriješi sudit će mu dobri ljudi Bosne. Povelja je napisana u hiži velikog dida Radoslava u Moštrima, u prisustvu samoga dida Radoslava, staraca i drugih uglednika Zajednice bosanskih kristjana.*[406] Stjepan i majka mu banica Jelisaveta 1329. godine u Ribičima kod Ključa izdaju zajedničku *Povelju knezu Vukcu* s ciljem učvršćenja povjerenja i prisege.*[407] Pored ovih unutardržavnih, Stjepan je izdao i dvije *Povelje Dubrovčanima*: 1332. o uređenju odnosa među Bošnjanima i Dubrovčanima i 1333. godine kupoprodajni ugovor prije zauzetog Stona i Pelješca dubrovačkim izaslanicima u Srebreniku.*[408]

POVELJA BANA NINOSLAVA DUBROVAČKOM KNEZU ŽAN DONDOLU

POVELJA BANA STJEPANA II KOTROMANIĆA
IZDATA VUKOSLAVU HRVATINIĆU 1322.

POVELJA TVRTKA I IZ 1380, GODINE

POVELJA TVRTKA I IZ 1382, GODINE
PISANA U BIŠĆU KOD BLAGAJA

POVELJA - DAROVNICA KRALJA DABIŠE KĆERI
STANI OD 26. APRILA 1395. GODINE SA NAJSTARIJIM
SAČUVANIM DVOSTRANIM - PRIJESTOLNIM I
ONJANIČKIM KRALJEVSKIM PEČATOM.

Ban Tvrtko sa majkom mu Jelenom i bratom knezom Vukom izdao je u jednoj i po deceniji četiri *Povelje Vukoslavićima* kojima im garantira pravo stečeno za vrijeme Stjepana II nad Ključem i okolnim selima. Prve tri (1353, 1354. i 1357. godine) izdate su knezu Vlatku Vukoslaviću, a četvrta (1367. godine) nakon njegove smrti sinu mu i nasljedniku knezu Pavlu.*[409]

Nakon krunidbe, Tvrtko je, kao *kralj Srbljem, Bosnom, Primorjem, Humom, Donjim krajem, Zapadnim stranama, Podrinjem i ktomu,* izdao šest povelja od kojih jednu na latinskome jeziku. Četiri *Povelje kralja Tvrtka* upućene su Dubrovčanima. Godine 1376. od njih traži isplatu duga za Ston, 1378. im potvrđuje sva prijašnja prava stečena za vrijeme bosanskih banova, 1382. ukida solanu u Sutorini u korist Dubrovčana, 1387. godine i iznova potvrđuje prijateljstvo i sve prijašnje dogovore.*[410] Poveljom iz 1380. godine izdatom u Moštrima kralj Tvrtko plemićku titulu *veliko gospodstvo* i *vojvodstvo* sa Vukca prebacuje na Hrvoja i dodjeljuje mu sva prava koja je i njegov otac uživao.*[411] Nakon osvojenja Šibenika, kralj Tvrtko, na zahtjev šibeničkih poslanika, ovom gradu *Poveljom*, pisanoj na latinskom jeziku, potvrđuje sva prijašnja prava i slobode koje su uživali kao ugarski podanaci, a Šibenčani se zauzvrat zaklinju na vjernost i pristaju davati određene poreze.*[412]

I svi ostali kraljevi izdavali su povelje slične sadržine i namjene. Pored dvorske, mnogi vlastelini imali su vlastite administrativno-pravne kancelarije u kojima su izdavali povelje, darovnice, pisali testamente ili razmjenjivali korespondenciju sa interesentima. U najproduktivnije vlastelinske kancelarije spadaju: Vukoslava Hrvatinića, Radiča Sankovića, Pavla Radenovića, Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Sandalja Hranića Kosače, Pribislava Pohvalića, Grgura Vukosalića, Radoslava Pavlovića, Dragiše Dinjičića, Tvrtka Boronovića, Vuka Vukićevića, Juraja Vojsalića, Stjepana Vukčića, Ivaniša Pavlovića, Milorada Radečića, Vladislava Hercegovića, Petra i Nikole Pavlovića i dr.*[413]

Za poznavanje ondašnje Bosne dragocjeni su i testamenti vladara, velikaša i svećenstva. Posebnu pažnju istraživača zavrjeđivao je *Testament stožernika Zajednice bosanskih kristjana gosta Radina* iz 1466. godine. Radin Butković pored služenja Zajednici bosanskih kristjana, gdje je došao do druge po hijerarhijskoj važnosti titule, imao je i veoma bogatu poklisarsku, odnosno diplomatsku karijeru, zastupajući najprije interese vojvode i predvodnika velikog bratstva Radosava Pavlovića, a docnije i velikog hercega Stjepana Vukčića Kosače, zastupajući njihove interese u Dubrovniku, ali i interese Dubrovčana kod njih.*[414] U toj službi je zaradio pozamašno bogatstvo od 5640 dukata, kuću u Dubrovniku i drugu imovinu koju raspoređuje

testamentom. Interesovanje je ponajviše izazivalo Radinovo odstupanje od osnovnih postulata skromnog i isposničkog života, kao značajnog redovnika Zajednice bosanskih kristjana, koji se predao svjetovnim užicima, porodičnome životu i podmićivanju nauštrb interesa svojih gospodara koje je zastupao u Dubrovniku. Prema raspodjeli dobara, gost Radin najveću sumu ostavlja snahi sa troje unučadi (2000 dukata), dvjema kćerkama (200 i 100 dukata), bratučedima (ukupno 1000 dukata), rođacima kristjanima (860 dukata), slugama kojih prema Solovjevu ima četrnaest (360 dukata). Šest stotina dukata namijenjeno je podjeli onima koji će se moliti za dušu gosta Radina, i to 300 kristjanima koji se povjeravaju bratučedu mu, također gostu Radinu, i 300 pripadnicima Katoličke crkve koji se povjeravaju dubrovačkim vlastelinima Sokolčeviću i Marojeviću. Uz raspodjelu uštedevine, testamentom su uređene i podjela pokretnih i nepokretnih dobara, kuća i pokućstvo koje nasljeđuju Radinovi rođaci. Testament gosta Radina čuva se u Dubrovačkome arhivu.*[415]

PISAR NA ILUSTRACIJI HVALOVOG ZBORNIKA - DESNO I LIJEVO: PRIGODNE POŠTANSKE MARKE IZDATE U BOSNI I HERCEGOVINI I REPUBLICI HRVATSKOJ POVODOM 600-TE GODIŠNJICE NASTANKA ZBORNIKA

SUDAČKE KAMENE STOLICE – BANSKO I KRALJEVSKO PRIJESTOLJE

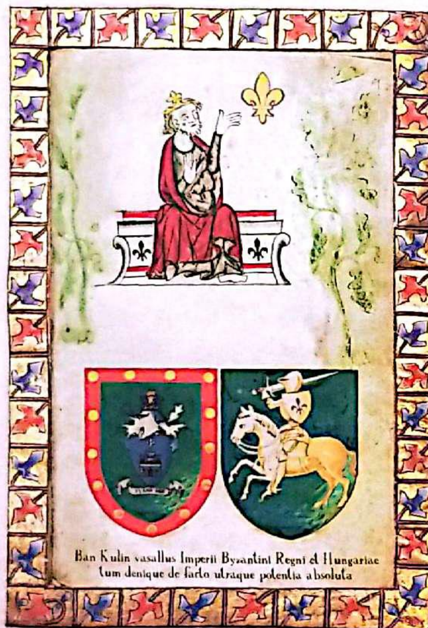
KAMENA STOLICA
DVORIŠTE ZEMALJSKOG MUZEJA

SUDAČKA KAMENA STOLICA
VRATARSKI GRAD – ŽEPA

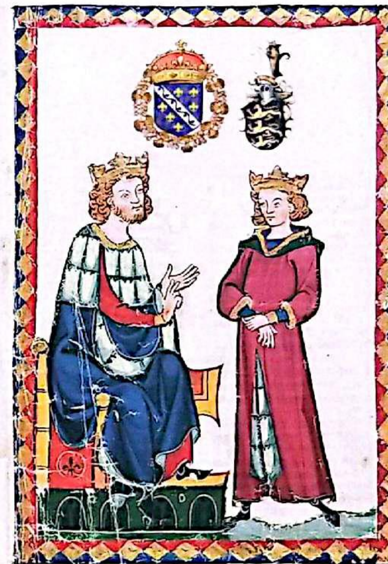
REKONSTRUKCIJA
SUDAČKE STOLICE – BUŽIM

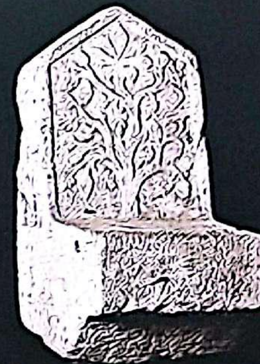
KULIN BAN NA BANSKOM PRIJESTOLJU

KRALJ TVRTKO I
NA KRALJEVSKOM PRIJESTOLJU

KRALJEVSKA I SUDAČKA KAMENA STOLICA
KRALJICE JELENE GRUBE

SUDAČKA KAMENA STOLICA
BIHAĆ

REKONSTRUKCIJA
SUDAČKE STOLICE – BLAGAJ

Kameni spomenici

Najznačajniji, najočuvaniji i obimom najprisutniji dio bosanskoga srednjovjekovnoga naslijeda jeste kompleks kamenih spomenika i natpisa na njima. Pored stećaka koji dominiraju i čija univerzalnost najbolje oslikava Bošnjane, prisutni su i zapisi na sudačkim stolicama, ktitorskim zdanjima i drugim važnim objektima koji su danas u cijelosti ili djelimično sačuvani.

Kamene ili sudačke stolice predstavljalju od stijene isklesane ili kamenim blokovima izidane stolice sa leđnim, ručnim i nožnim naslonjačima ili bez njih, pokretne ili statične, dimenzija 60-80 cm dužine i 30-50 cm širine, predstavljaju simbol vlasti, vladavine prava i društvenoga uređenja. Na prostoru Bosne, prema Bešlagiću, do sada je pronađena četrdeset jedna kamena sudačka stolica, od koji su trideset statičnih i jedanaest pokretnih. One su zauzimale središnji prostor u utvrđenome gradu ili na trgu, a namijenjene su sudijama i vlastelinima prilikom sudskih procesa i obnašanja vlasti. Od ukupnog broja, tri su sa natpisima, a četiri sa izraženim reljefom.*[416] Sudačka stolica sa interesantnim epigramskim natpisom pronađena je u Hodovu kod Blagaja, s pretpostavkom da potječe iz 14. stoljeća: *Sij kami, varda!... Či li je bio? Či li je sade? Či li neće biti?*

O važnosti sudija svjedoči i epitaf pronađen u porodičnoj grobnici u selu Podbrežje kod Zenice velikog Kulinovog sudije Gradiše s kraja 12. vijeka. Natpis koji je isklesan na vratnici mauzoleja u sedamnaest redova glasi: *V dni bana velik(a)go Kulina, bješe Gradiša sudija velij u njega i s'zida svetago Jurija i se leži u njego. I žena jegova reče: Položi(t)e me u njego! A se zida Draže Ohmučanin – To mu voli, Bože... Na nj az pisah Prodan...*[418]

Ktitorska zdanja također spadaju u bosanske srednjovjekovne spomenike najveće vrijednosti. Takve objekte podizali su uglavnom vladari, vlastelini, župani i svećenstvo. Posebnu

vrijednost daju im natpisi koji sadrže osnovne podatke o zadužbinaru, razlozima podizanja objekta i vremenu njegove izgradnje. Već smo na početku ovog poglavlja govorili o *Humačkoj ploči Kršmira Bretovića* koja predstavlja najstariji spomenik ne samo ove vrste, već cjelokupnog bosanskoga srednjovjekovlja. Drugi po starini ovakav natpis, a općenito najstariji ćirilični natpis na Balkanu, jeste *Kulinova ploča* iz posljednje decenije 12. vijeka, pronađena na lokalitetu Zlatarina u selu Mušinovići. On svjedoči o zadužbinskoj crkvi bana Kulina čiji lokalitet nije precizno utvrđen. Ploča je od bijele miljevine, širine 66,5 cm, visine 53 cm i debljine 9 cm. U gornjem dijelu stoji natpis u četiri reda, dok veći dio zauzimaju crteži šest kola. Ploča nije cjelovito očuvana, nedostaje desni kraj na vrhu, što je onemogućilo potpuno čitanje teksta koji, prema Truhelki, glasi: *Siju crkv' ban Kulin zida jegda plijeni Kučevsko Zagorje i nađe na nju grom i u Podgorje Slipičišt i postavi svoj obraz za (ili nad) pragom. B(o)g dai banu Kulinu zdravie i banici Vojslavi.* Ova Kulinova ploča se danas čuva u Zemaljskome muzeju u Sarajevu. Unutar krugova uz iscrtane križove isklesana su i imena Kulinovih dvorjanika, velmoža i svećenstva: Krile župan, Desivoj, kristjanin Radohan, Obrad, Miogos i Dejan. Dizdar, povodeći se za Anđelićem, smatra da su oni kasnije dopisani i da potječu iz 13. vijeka. Slične zapise susrećemo i na svim kasnijim ktitorskim i drugim zdanjima bosanskih vladara i feudalaca.*[419]

Stećak, *bilig, kami, mramor, mašet* ili u narodu *grčki, rimski i mađarski grob* – nadgrobni nišani Bošnjana ne prestaju fascinirati svijet i biti predmetom istraživanja, proučavanja, divljenja, osporavanja, skepse, dilema, otimanja i prisvajanja, što svjedoči o njihovoj neupitnoj važnosti za cjelokupnu kulturnu historiju Evrope. Ovi jedinstveni šutljivi spavači u svijetu rasprostranjeni uglavnom u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i Dalmaciji, sa preko sedamdeset hiljada unikatnih primjeraka, najpouzdaniji su svjedoci egzistencije Dobrih Bošnjana na području historijske Bosne, njihove kulture, tradicije i vjerovanja.

Obzirom na progone i nipodaštavanje svakog traga Zajednice bosanskih kristjana, Bošnjani su mezarove obilježavali velikim, najčešće obrađenim kamenim stijenama na kojima su posebni dijaci klesari urezivali poruke, simbole i minijaturne kompozicije koje su svjedočile o vjeri i kulturi preminuloga.

Stećci su izrađivani od različitih vrsta kamena dostupnih srednjovjekovnome bosanskome čovjeku. Najčešće od krečnjaka, ali i od, zbog njegovog nedostatka, serpentina, škriljca, sedre, miljevine, konglomerata, granita. Majdani su uglavnom bili u blizini nekropola, jer ih je zbog dimenzija skoro bilo nemoguće daleko transportirati. Stećci su težili od nekoliko,

pa do trideset i više tona.*[420] Dimenzije su varirale u odnosu na oblik stećka kojih, prema Bešlagiću, ima šest osnovnih: *ploča, sanduk, sljemenjak, stub, krstača i amorfni spomenik.* Bešlagić unutar ove šestodijelne podjele razlikuje i mnoge varijante i varijetete koje često bivaju karakteristike podneblja ili pečat kovača. Ploče se najčešće javljaju u obliku pravougaonog paralelopipeda dužine 150-200 cm i širine 70-100 cm koja može biti jedna ili dvojna, kombinovana sa krstačom ili neobrađena sa različitim obradama čeone strane (lučno, sljemeno, uglasto ili trapezasto).*[421] Stijena isklesana u obliku sanduka najčešći je oblik stećaka, sa mnogo vrsta i podvrsta, među kojima su najrasprostranjenije sanduk u obliku pravougaonog paralelopipeda, kvadar, dvojni, u obliku šestostrane prizme, sa krstačom i neobrađeni. Posebna podvrsta jesu sanduci sa postoljem. Visina sanduka je od 30 do 200 cm, ali najčešći su oni između 30 i 80 cm. Sljemenjaci, najsličniji antičkim sarkofazima, dobili su ime po obliku krova na dvije vode koji se nalazi na njihovome vrhu. Oblikom predstavljaju prizmu koja može biti peterostrana, šesterostrana i sedmerostrana te dvojna na osnovu čega je i napravljena njihova podjela na vrste, unutar kojih se dijele na podvrste na osnovu oblika krova. Ove tri vrste spadaju u ležeće stećke, jer su većim dijelom pravougaonika oslonjeni na zemlju, dok su stubovi i krstače stojeći, jer se manjim dijelom oslanjaju na zemlju, a veći im je okrenut ka nebu.*[422] Stub ili *usađenik*, zbog ukopavanja jednog dijela u zemlju, najčešće predstavlja uspravljenu jednu od prethodnih vrsta, pa se tako i dijeli na *stub ploču, stub sanduk, stub kvadar, stub sljemenik i neobrađeni stub.* Najmanji broj stećaka (svega njih 336) nastalo je u obliku krstača. Krstača, slično stubu, ima visoko uzdignut gornji dio, koji katkada doseže visinu preko tri metra. Prema rasporedu krakova vrši se podjela krstača na vrstu jednokrakog i drukčije oblikovanog gornjeg dijela. Amorfne ili neobrađene kamenove postavljene iznad zemnih ostataka preminulog neki istraživači nisu ubrajali u stećke, međutim, preovladalo je mišljenje većine koja ih također smatra stećcima.*[423]

Stećci su postavljani iznad grobnog mjesta umrlog u pravcu zapad-istok s položajem nogu na istočnoj strani. Redani su jedan pored drugog u nizovima okrenutim pravcu sjever-jug u obliku kružnog isječka. Ti nizovi stećaka proizvodili su nekropole koje su najčešće na skrovitim, uzdignutim i općenito teško pristupačnim mjestima. Najveća nekropola stećaka nalazi se u Radimlji kod Stoca.*[424] Vladarske, vlastelinske i druge uglednije porodice i bratstva imali su vlastite mauzoleje.

Pored grandioznih dimenzija, razvijene tipizacije i oblika, posebnost stećaka jeste i

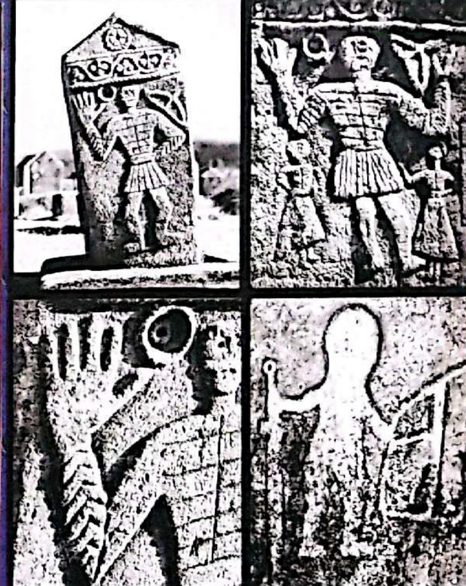

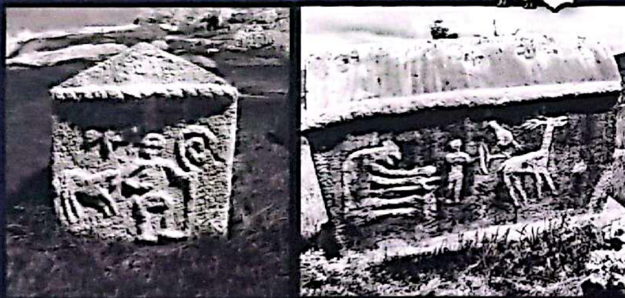
NEKROPOLE STEĆAKA NA TERITORIJI BOSNE I HERCEGOVINE

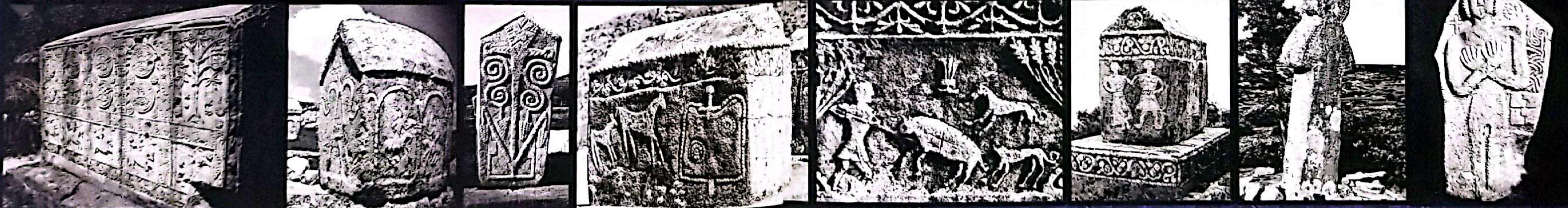
3.162 LOKACIJE
69.356 STEĆAKA

FOTOGRAFIJE: TOŠO DABAC I ALIJA M. AKŠAMIJA

u multimedijalnome umjetničkome izrazu sadržanom od slikarskih prikaza i pisanih zapisa koje su, za razliku od oblikovanja stećka kojeg su obrađivali majstori kovači i ukrašavali i ispisivali dijaci. Ukrašavanje stećaka iziskivalo je pozamašne dodatne troškove naručiocu, tako da su taj luksuz mogli priuštiti samo imućniji, što drastično umanjuje broj ukrašenih stećaka na svega deset posto ukupnoga inventara.

Najčešći način ukrašavanja stećaka bio je reljefno prikazivanje motiva i obrade ivica. Bordure mogu biti jednostavne, povijene, cik-cak, rozetice, u obliku lista i sl., dok motivi mogu doći iz više kategorija, poput astralnih (zvijezda, mjesec, krug, polukrug i dr.), krstova (grčki, latinski, andrijin, procesijski, kalvarijski, lorenski, antropomorfni i dr.), biljni (stablo, ljiljan, spirala, rozeta, grozd, višelatični cvijet i dr.), oružja (luk, strijela, štit, mač, koplje, buzdohan, sjekirica), zanimanja (motika, kosir, srp, makaze, čekić, dlijetlo, nakovanj, štap, knjiga, čaša i dr.), predstave životinja (konj, pas, lav, zmija, ptica i dr.), predstave ljudi (glava, ruka, portret i figura), scene (lov, turnir, kolo, vitez na konju i dr.) i tako dalje. Svaki od reljefnih motiva imao je značenje posebnog simbola koji je govorio o karakternim i drugim osobinama umrloga.*[425]

Najljepše ukrašeni do sada otkriveni stećak pronađen je u Zgošći kod Kaknja čiji je zapis skinut, pa nije moguće utvrditi kome je pripadao, što je otvorilo put istraživačima da postavljaju pretpostavke kako je to stećak jednog od bosanskih vladara iz najmoćnijeg perioda ove države. Na stećku sandučaru sa postoljem prikazano je nekoliko kompozicija. Na strmoj strani, kako opisuje Truhelka, prikazan je grad sa kapijama, dvjema velikim i dvjema malim kulama. Ispred grada sjedi ban na prijestolju koga služe dvojica dvorjanika. Na balkonu jedne kule sjedi gospođa sa pogledom uprtim vani. Kompozicija ispod prikazuje dva konjušara koji drže sedlanike spremne za izjahivanje. Na desnoj strani su u dva reda prozora sa različitim prizorima. U jednom su prikazana četiri viteza oklopnika oružana mačem i kopljem kako jašu, a u drugom lov u šumi. U dnu stećka isklesano je šest polja unutar kojih se nalazi šest zvijezda konstruiranih od kružnica.*[426] Zgošćanski stećak se danas nalazi u Zemaljskome muzeju u Sarajevu. Nedavno je dobio i repliku pred zgradom Parlamenta BiH na plotou Trga Bosne i Hercegovine.

Pisane poruke sa stećaka

Snagom i jezgrovitošću iskaza, natpisi na stećcima su još od 16. vijeka privlačili posebnu pažnju. Kontinuitet interesiranja istraživača za stećke pratimo preko njihovog spominjanja 1530. godine u *Putopisu* Slovenca Benedikta Krupešića,*[427] u 18. vijeku Italijana Alberta Fortisa,*[428] pred kraj osmanskoga razdoblja Nijemca Otoa Blaua,*[429] da bi pravi zamah u njihovom prikupljanju i studioznom istraživanju imali u austrougarskome periodu i konstantno u cijelome 20. vijeku kada su postali predmet preokupacije ne samo naučnika, već i značajnih književnika, sa naglaskom na Maka Dizdara, Miroslava Krležu i Nusreta Idrizovića.

Stećaka sa natpisima ima preko četiri stotine. Klesani su na bosančici. Njihov jezik pripada najstarijem sloju starobosanskoga jezika, sa ikavskim, jekavskim i ijekavskim izmjenama jata. Potječu iz različitih vremenskih perioda srednjovjekovlja.*[430] Neke ustaljene forme preuzete su iz crkvenoslavenskoga jezika, poput najčešće početne invokacije zazivanja Boga i dr. Nakon pada kraljevstva, forma zapisa na stećcima susreće se i na muslimanskim nišanima, naročito do kraja 15. vijeka.*[431]

Natpisi na stećcima posjeduju posebnu unutarnju poetiku, sa konciznom, jasnom i gotovo pjesničkim tekstom. Obzirom da je isklesavanje na kamenu bio jako zahtjevan posao, dijaci su se trudili što jezgrovitije prenijeti poruku. Uobičajena forma zapisa počinje ili invokacijom Boga ili direktnim upućivanjem prolaznika na vlasnika stećka *a se leži, a se nek se zna...*, zatim slijedi neka životna mudrost koja karakterizira život pokojnika te na posljetku informacija o onima koji podižu stećak, molba prolazniku da ne urušava spomenik i prokletstvo na onoga ko se to usudi, a katkada i ime dijaka koji uklesava tekst.*[432]

Konstanta svih zapisa na stećcima jesu neminovnost umiranja i smrti – *stah Boga moleće i nikom zla ne misleće – i ubi me grom;* upozorenje na smrtni čas – *ja sam bil kako jeste vi ćete biti kako jesam ja;* upozorenje o prolaznosti svijeta – *dugo na zemlji živjeh ja – osamdeset i osam ljeta, a ništa ne ponesoh;* na posljetku priče o sudbinama Bošnjana:

- *mnoge zemlje obidjeh i domom dodoh, i počteno postah, i na svoji baštini legoh...*
- *kad htjeh pobiti – tada i umrijeh...*
- *i dobri ži i dobri umre...*
- *počteno žih a počteno i legoh...*

- *smrtni ostavih bilig za života a čekah smrt*
- *dobri junak i čovjek*[*433]

Univerzalnost poruka natpisa sa stećaka svjedoči vrijeme najveće slave Bosne i Bošnjaka jednog trenutka u povijesti ljudske kulture i civilizacije. Važno je sagledati činjenicu da njihova pojavnost dolazi u periodu srednjovjekovne evropske dekadence originalne pisane riječi, u onome vremenskome rasponu šire poznatom kao doba mračnjaštva i nazadnosti, gdje tek sporadično nailazimo na izvorna autorska promišljanja koja ostavljaju dublji trag na stvarnost i daju smjernice duhovnoga i općeg uzdizanja ljudske civilizacije. To je period rigidnog diktata crkve i njenih nastojanja da primiri elitne duhove, svodeći cjelokupnu oficijelnu znanost na skriptorijume, umnožavanje postojećih sakralnih djela i pospješujući njihovu dalju distribuciju i dajući im vremenom osobine relikvija koje kao takve obični puk treba apriorno štivati i klanjati im se. Ako se izuzmu slavni naučnici, pisci i pjesnici muslimanske Španjolske, u cijelome periodu evropskoga Srednjega vijeka nailazimo tek na nekolicinu imena ozbiljnijeg autorskoga pečata, kakvi su imperator Konstantin Porfirogenit sa svojim historijskim četveroknjižjem iz 10. vijeka[*434] i Tomo Akvinski sa teološko-apologijskim raspravama.[*435]

Srednjovjekovni evropski univerziteti bili su usmjereni isključivo na podizanje i školovanje svećenstva, zbog čega u njima nije razvijano slobodno mišljenje koje je uvjet naučnoga uzdignuća. Donekle iznimku čine manastirske škole od 6. vijeka pa nadalje u kojima se veća pažnja pridavala klasičnoj naobrazbi i odakle se takav utjecaj iz Irske širio na cjelokupan teritorij Britanskoga otočja, a docnije i prema Normandiji.[*436] Ukoliko sakupimo sve ono duhovnosti i pismenosti što u tom širokom vremenskome luku nastaje u Evropi, ne može se ni kvalitetom ni kvantitetom uspoređivati sa pisanim porukama bosanskih kamenih spomenika, naročito ne sa aspekta originalnosti i etičko-duhovnih vrijednosti i dubina njihovih sadržaja.

Natpise na stećcima karakteriziraju univerzalne moralne poruke, koncizno i jednostavno isklesane sa takvom snažnom sadržinom da i danas opsjedaju velike umove da promišljaju o njima, da ih analiziraju i budu im inspiracija za nove preoblike iskaza njihovih suština. Jedna takva poruka uklesana na stećku trojice braće iz Crnča iz 11. vijeka govori o propadljivosti ljudskoga tijela, satkanog od bezvrijedne materije koja se spušta u *greb* nad kojom je kameni svjedok beznadežnosti čovjekovoga oslanjanja na ovaj svijet i njegove varke usmjerene da uprljaju svetost duše. Sva ljudska nadanja, iščekivanja i stremljena sadržana su u stihu *činu raku nad materiju,* koji namjernog posjetioca i slučajnog prolaznika opominju da se zamisli nad vlastitim bićem. Sugestivniju poruku na isti motiv ostavlja dijak Dražeslav u 14. stoljeću na stećku krajputašu dajući u nekoliko redaka svu suštinu eshatološkoga pogleda na svijet: *Zemlja mi je mati, / a otačstvo mi je grob. / Ot zemlje jesmo - i u zemlju unidemo,* dok će dijak iz Goražda na prijelazu vjekova iskazati čuđenje nad svijetom i porivom ljudskim da mu se pokori *Čuždnome – željeti ovoga svijeta.*

Poruke sa stećaka daju putokaz smrtniku kako da nadjača materiju u sebi, kuda da usmjeri snagu i pregnuća ovosvjetskoga života, u čemu da pronađe smisao postojanja i kuda da uputi dobra djela. Zapis na stećku župana Medulina s kraja 14. vijeka predstavlja jednu takvu gnomu iz koje proističe sva mudrost življenja i ophođenja prema materijalnim dobrima: *Nikada mnogo ne imah... / Nikada ništa nesta... / A dijelih...* S druge strane, poruke sa stećaka ukazuju i na važnost harmonije življenja sa drugima, uvažavanja i poštivanja svakog ljudskog bića kao uvjeta da budeš uvažen i poštivan, kako će to stajati na kamu Bogdana Ozrinovića: *Ni se bjeh omrazil zlu ni dobru, I kto me znaše vsak me žaljaše,* ili pak upozoravaju na posljedice oglušavanja o tu harmoniju, kao u slučaju Nikole Dragoljevića na čijem stećku je zapisano: *Kada htjeh pobiti – tada i umrijeh!*

Dominantne su poruke sa kamenih spomenika o viteštvu, junaštvu, domoljublju i svim drugim oblicima uzvišenoga odnosa spram otadžbine Bosne i naroda Bošnjana. Važno je istaći da u tom općem ushićenju patriotskoga osjećaja podjednako učestvuju svi slojevi Bošnjana od kraljeva i banova, preko vojvoda i vitezova do običnih ljudi, što govori da je ovo osjećanje duboko utkano u mentalitet i identitet ovog naroda. Snažnu poruku sa bilega *počtenog viteza* vojvode Radivoja Oprašića *i dokle bih počteno i glastio prebih* nikako ne možemo doživjeti intenzivnijom od zapisa na kamu *pohvalita junaka* Radihna, *dobrog junaka* iz Hrasna ili Mojslava koji *bje junakom miloj bratiji i gospodinu Novaku.* A svi oni žude da poput Radiča Budosaliča počinu na svojoj plemenitoj baštini makar život izgubili i tijelo ostavili u kletoj tuđini.

Pored pobrojanih i mnogih drugih etičkih vrijednosti koje zbog prostora ne možemo detaljnije elaborirati, druga opsesivna tema zapisa na stećcima tiče se duhovnosti, upozorenja na prolaznost ovog svijeta i poimanja Sudnjega dana i svake druge vrste transcedentalnosti koja proističe iz vjerovanja Dobrih Bošnjana.

Vječna zagonetka života sa čuvenog blagajskog zapisa – *Sij kami, varda! ... Či li je bio? Či li je sade? Či li neće biti?* – koncentrira svu snagu ubjeđenja u prolaznost i bezvrjednost

ovog svijeta, njegove propadljivosti i beznačajnosti suludog vezivanja za nešto što nema trajnu vrijednost i čemu je sudbinski određen rok trajanja. Sudbina je neminovnost Bogom određena u koju Bošnjani vjeruju i povinuju se njenim pojavama, kako će dijak i isklesati na stećku Radoja Mrksića: *Stah Boga moleće i zla ne misleće – i ubi me grom.* Zato se za života spremaju budućemu svijetu, kao što će dijak iz Lašve četiri godine prije smrti iskopati vlastiti greb i isklesati sopstveni stećak i na njemu ispisati: *A taj greb učinih i uzvukoh za svoga života – budućemu...* Život na budućemu svijetu ima važnu ulogu u svjetonazoru Bošnjana, svjedoči o liniji vječnosti kakvu imamo kod od Boga objavljenih religija i svrstava ih u liniju superiornih kultura koje imaju komponentu čvrstoga ubjeđenja u nepropadljivost i proživljenje duše i iz tog crpe najjaču motivaciju za sve poduhvate u životu, pa i one koje zahtijevaju najveći intelektualni napor i duhovno pregnuće, prema kojima se i mjere dometi civiliziranosti i kulturnoga uzdizanja jednoga naroda. Sve to nas dovodi do zaključka da je za proces intelektualnog stvaranja neophodno čvrsto vjerovanje u Boga, Božije određenje i budući svijet, ma kog oblika i forme. Usporedimo li pojedinačna i kolektivna iskustva pripadnika vjerujućih i nevjerujućih kultura kroz povijest ljudske civilizacije, doći ćemo do zaključaka da su skoro sva dostignuća ljudskoga uma vezana za neku vrstu očitovanja Božijeg postojanja i svijesti o budućem svijetu. Možda je u tome razlog što pojedini brojčano veliki narodi, koji nemaju čvrsto ubjeđenje u budući svijet, nisu u kvalitativnome i kvantitativnome smislu intelektualnoga dostignuća ni približno zadužili ljudsku kulturu i civilizaciju koliko je to jedan srazmjerno njima brojčano malehan evropski narod Bošnjana u Srednjeme vijeku, kojega karakterizira pomanjkanje humanističkoga poriva, oplemenio kulturu i uzdigao se ne samo u evropskim već sferama univerzuma, i to na individualnome i iskazu kolektiviteta. Sve nas to vodi konačnoj poruci da su Bosna i Bošnjani sa svojim arijanskim vjerovanjem jedini čuvari sjemena autentične pisane riječi kao izraza humanističkoga slobodarskoga podviga hrabrosti kroz cijeli period srednjovjekovnoga mračnjaštva evropskih naroda.

I na koncu, pisane poruke sa stećaka predstavljaju onu nit koja obezbjeđuje kontinuitet najvišeg stupnja ljudske kreacije koji se ogleda u pisanoj riječi oplemenjenoj permanentnom svijesti o vječnosti duše, što predstavlja žilu kucavicu ontološkog razvoja kulture i civilizacije.

Kultura dogovora

Kroz dugu povijest pokušavajući da osvoje zemlju Bosnu mnogi zavojevači suočili su se sa stanovnicima Bosne koji su svoju zemlju uvijek branili ne štedeći imetke i živote. Bosnu nikada niko nije osvojio silom, iako se nikada Bosna u potpunosti nije ni mogla odbraniti silom. Poznat je primjer njemačkog cara Fridriha Barbarose u 12. stoljeću koji je u svom križarskom pohodu prema Jerusalemu silom prokrčio svoj put, osim u slučaju Bosne. Nakon što je pred zapadnom kapijom Bosne zamolio bosanskog bana da mu dozvoli prolaz, Barbarosa je s vojskom prošao Bosnom tek poslije potpisivanja sporazuma sa jasno utvrđenim pravilima, kada je bosanski ban potvrdio dogovor punim svojeručnim potpisom, dok je Barbarosa kao nepismen potpisao ugovor ucrtavanjem krsta. Samo oni koji su bili spremni na dogovor dobro su došli u Bosnu i uglavnom su u njoj duže ostajali, u čemu prednjače drevni narodi Kelti i Goti. Narodi koji nisu imali smisla za dogovor najčešće su lomili zube na Bosni i, nakon brojnih uzaludnih pokušaja, bili su prisiljeni na odustajanje od osvajanja Bosne.

Kultura dogovora predstavlja jednu od temeljnih odrednica identiteta Bosne i Bošnjaka. Očito je da su geografske, geopolitičke i vjerske posebnosti presudno utjecale na etabliranje kulture dogovora kod stanovnika Bosne. Izrazita brdovitost reljefa bosanske zemlje onemogućila je osvajačima i prolaznicima da bezbjedno uđu u Bosnu ili njome prođu. Putevi Bosnom vodili su dolinama rijeka i kanjonima, što je domicilnom stanovništvu olakšavalo punu kontrolu nad tim prolazima. To je značilo da se u Bosnu moglo ući, u njoj zadržati ili njome proći isključivo uz dogovor sa domaćinima. Dogovor kao kulturno-civilizacijska vrijednost može se uspostavljati i održavati jedino uz postojanje i poštovanje jasnih principa jednako važećih za sve strane dogovora. Status principa imaju samo ona pravila bazirana na univerzalnoj vrijednosti pravde uspostavljene od strane Stvoritelja. Osnovna razdjelnica između kulturnih i nekulturnih naroda i pojedinaca ogleda se u stepenu i kvalitetu postojanja i poštivanja vrijednosti pravde i principa koji je određuju te pravila koja je definiraju.

Ako analiziramo najveće ratnike u povijesti čovječanstva, primijetit ćemo da su oni najnemilosrdniji, koji na svojim rukama nose krv na stotine hiljada ili više miliona ljudi, uglavnom rođeni i odrastali u ravničarskim predjelima. Ravnica profilira specifičan psihomentalni

i kulturološki profil ličnosti i zajednice. Svojom monotonijom, ravničarski prostor produkuje monolitnost i monopolnost koja uzrokuje isključivost koja se može manifestirati destruktivnim devijacijama od depresije do agresije. Prema hadisima posljednjeg Vjerovjesnika, a što historijsko iskustvo jasno potvrđuje, brdoviti i planinski predjeli značajno utječu na oštroumnost, karakternu čvrstinu i istinoljubivost, što su uglavnom pretpostavke pravednosti i spremnosti na uspostavu i poštivanje dogovora. Kroz historiju najveći umovi i pravednici ljudske vrste uglavnom su rođeni ili odrastali u brdsko-planinskim područjima.

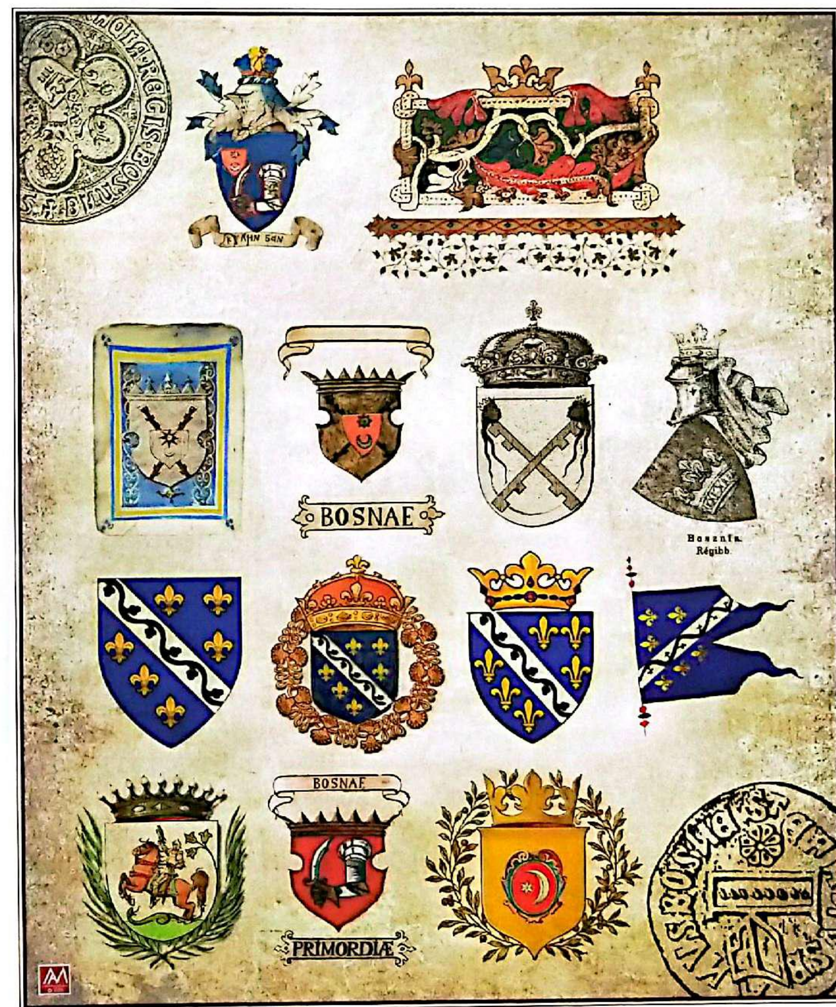
Geopolitička pozicija Bosne, u početku između Rima i Huna, potom između dva Rima i kasnije između političkog Istoka i Zapada, dodatno su unaprijedili osjećaj Bošnjaka za dogovor. Očuvati samobitnost, autohtonost i samosvojnost između velikih sila, uglavnom međusobno suprotstavljenih, a jednako zainteresiranih za osvajanje Bosne, zahtijevalo je sofisticiranu spremnost na pregovore i dogovore, često na granici između opstanka i očuvanja sopstvenih vrijednosti i principa.

Vjerske posebnosti Bošnjaka od prahistorije do danas, od paganskog preko arijansko-kristjanskog, pa do islamskog učenja učinile su historijsko pamćenje, svijest i kulturu ovog naroda obogaćenom spremnošću na dijalog i dogovor.

Posmatrajući sadašnju evropsku kulturu i civilizaciju zaključit ćemo da se ona kroz povijest naslanja na tri temelja i napaja sa tri izvora. Grčko-helenska kultura, nastala na drevnim kulturama Perzije, Mesopotamije i Egipta, ključni je izvor evropske kulture u pogledu kvaliteta filozofskog i općeg mišljenja te utemeljenja logičkog rasuđivanja i obrazovanja.

Rimska, a potom i rimsko-kršćanska kultura predstavlja vojnopolitički izvorište evropske kulture te teorijsko i organizaciono utemeljenje političko-pravnog sistema.

Bosanska kultura je izvorište i utemeljenje ideje dogovora koja čini bazični stub uspostave i održanja Evropske Unije kao najvišeg stupnja političke kulture i civiliziranosti Evrope, te kao takva i oplemenjena bogatstvom islamske kulture, predstavlja poseban damar koji značajno dinamizira kulturno-civilizacijske tokove u Evropi. Istina, iskustvo evropske kulture sa islamom došlo je prethodno posredstvom islamske Španjolske na čemu nastaje renesansa sa svim kulturno-civilizacijskim procvatom koji je kasnije uslijedio.

STUBOVI BOŠNJAČKOG IDENTITETA

Intencija putovanja kroz milenije opstojnosti Bosne i Bošnjaka i spoznaje svih procesa nastanka, izgradnje i razvoja ovih dviju ključnih kategorija središnjeg balkanskog prostora bila je da utvrdimo istinu i razotkrijemo one najosjetljivije elemente našeg identiteta koji su do sada, uslijed neadekvatnog predstavljanja, vrlo često neistinito ili u najmanju ruku tendenciozno prikazivani. Da bismo razriješili sve dileme, uvriježena stereotipna shvatanja i konstruirane teorije, bilo je neophodno upustiti se u razmatranje pet izvornih stubova definiranja identiteta jednog naroda: utvrditi njegovo porijeklo, oblike vjerovanja kroz povijest, državotvornost, jezičku pripadnost i osnovna obilježja kulture. Kako se dokazalo na predstavljenom istraživanju i po pitanju bošnjačkoga nacionalnoga identiteta, ovih pet elemenata doimaju se ključem za razumijevanje ne samo naše daleke i bliske prošlosti već i izazova sa kojima se danas susrećemo i kao pojedinci i kao kolektivitet.

Etnogeneza

Poglavlje o etnogenezi, sagledavanje cjelokupnog balkanskoga prostora i svih naroda i kultura koji su tu nastajali i trajno ili sporadično na njegovom tlu ostajali ili kroz njega tek prolazili, razotkrilo je naslage etnogenetskih slojeva i liniju utjecaja haplotipova starijih naroda na mlađe, njihov raspored i uzajamnu povezanost dajući nam mogućnost da utvrdimo koegzistenciju historijskih činjenica i dostignuća savremenih genetičkih istraživanja koja se sublimira u zaključku da nijedan balkanski narod nema jednoobrazno etnogenetsko porijeklo, da su svi naši geni povezani te da potječu od konglomerata onih naroda čije duže ili kraće egzistiranje na Balkanu potvrđuju historijske činjenice. Na temelju ovih postavki, pokazalo se da nekadašnji Bošnjani, a današnji Bošnjaci pripadaju grupi najstarijih autohtonih balkanskih naroda ilirskoga porijekla prvih značajnijih etnogenetskih i kulturoloških dodira sa Helenima, Rimljanima i Keltima, ali na čije su konačno oblikovanje utjecali nadolazeći Huni, Goti, Vandali, Avari i Slaveni. Utjecaji ovih naroda i skupina plemena doveli su do današnjeg raslojavanja središnjeg balkanskoga naroda Bošnjaka na matičnu jezgru u Bosni i Sandžaku i dijelove raštrkane diljem Poluotoka od Kosova, Makedonije i Albanije (Goranci i Torbeši) do Bugarske i Turske (Pomaci).

Vjera

O drevnoj vjeri Bošnjana u dosadašnjoj literaturi imamo prilično fragmentarnih podataka. Međutim, svi se oni tiču sagledavanja fenomena bogumilske "hereze" i oslanjaju na zvanične izvore zapadne i istočne crkve koje religijsko opredjeljenje Bošnjana smatraju otpadništvom koje treba u korijenu sasjeći iz čega proizlazi da je njihov ostrašćeni neprijateljski odnos davao i krajnje negativnu i iskrivljenu sliku vjerskoga učenja Dobrih Bošnjana. Mi smo se u studiji, svjesni činjenice da je religija polazna osnovica identitetskoga oblikovanja svakog naroda, osvrnuli na evoluciju vjerskoga uzdizanja Bošnjaka od antičkoga paganizma do susreta sa islamom, pokušavajući razumjeti sve faze u ovom usložnjenome procesu, krećući od toga kako Bošnjani, sa prilično razvijenog ilirskoga sistema kultova paganskih božanstava, prelaze na arijanski monoteizam zasnovan na izvornome učenju Isaa a.s. o postojanju Jednoga Boga, što se sukobljavalo sa politikom zvanične crkve u kojoj je, kao jedino ispravno, usvojeno kasnije postisaovsko razumijevanje Boga kao trodijelne cjeline. Na tom suštinskom raskolu nastao je sukob između Bošnjana i drugih naroda koji su prihvatili arijansko poimanje vjere i zagovornika trojstva koji su, nesrazmjerno brojniji, inicirali i sprovodili pogrome i križarske ratove istrebljenja neistomišljenika raštrkanih diljem Evrope. Utjehu i sklonište prognanici nalazili su u zemlji Bosni, jedinoj preostaloj oazi makar relativne slobode ispovijedanja vjere i njegovanja kulture različitosti, što je rezultiralo koncentriranjem predstavnika svih oblika drukčijeg razumijevanja vjere od zvanične crkve, te dovelo do određenih preinaka u vjerovanju Bošnjana gdje uz izvorni arijanski monoteizam do izražaja dolazi i dualističko manihejsko poimanje Boga. Antagonizmi spram zapadne i istočne crkve i bliskost u osnovama vjerovanja učinili su da susret Bošnjana sa islamom bude takve prirode da sljedbenici Zajednice bosanskih kristjana kolektivno i bez prisile i previše dvojbe prihvate islam i tako postanu prvi autohtoni evropski muslimanski narod.

Državotvornost

Skorašnja obznana atlasa *Evropa kroz vjekove* Francuske nacionalne biblioteke iznijela je pred javnost staru njemačku mapu Evrope iz perioda 700-450. godine prije nove ere. Na toj mapi je terminom *Bosnische* na staronjemačkome duch jeziku obilježen prostor današnje Bosne i Sandžaka, te dijelovi država Srbije, Crne Gore i Hrvatske prateći teritorije na kojima su pronađene nekropole stećaka. Na mapi nije ubilježena ni jedna druga od danas postojećih balkanskih država, što opravdava skoro milenij docnije uspostavu Teodosijevih granica Bosne u 4. stoljeću duž istočne i zapadne linije njenoga teritorija, omeđujući ga kao prostor između katoličkog i ortodoksnoga dijela Evrope i priznajući mu kulturološku i političku posebnost, iz čega je i proizišla višemilenijska državotvornost Bosne. Ovim je Bosna postala prva evropska država sa zaokruženim granicama.

Iako se granični prostor Bosne, pod utjecajem određenih historijskih datosti, vremenom širio i sužavao, središnji dio države koga danas razumijevamo pod pojmom *Bosna* nikada nije izlazio iz tih okvira zadatih u 7. stoljeću prije nove ere i potvrđenih u 4. vijeku po rođenju Isaa a.s. Na temeljima ovih granica Bošnjani su i nakon propasti Ilirka uspijevali sačuvati bazu iz koje će kasnije nastati slavna banovina i kraljevina Bosna, najjača i najotpornija balkanska država čijim vladarima je uspijevalo da se vjekovima odupru pokušajima raznih zavojevača da ih podčine. Čak je i Osmanlijama trebalo preko stotinu godina da, nakon više bezuspješnih vojnih pokušaja, intrigama zavade bosansko plemstvo i osvoje Bosnu.

Jezik i pismo

Jezici na Balkanu prate porijeklo naroda ovog prostora. Kako na genezu tako su se i na leksičku jezgru redali slojevi leksema različitih naroda, dajući nijanse značenja postojećim i izgrađujući oznake za nova označenja. Stoga i bosanski jezik, ilirsko-keltsko-gotskoga porijekla, miješanjem sa jezikom slavenskih plemena doživljava sve one preobrazbe koje opisuje i definira dijahrona lingvistika u etapama od praslavenskoga preko općeslavenskoga, južnoslavenskoga do starobosanskoga i bosanskoga jezika. Radi boljeg razumijevanja i osjetljivosti jezičkoga pitanja, sprovest ćemo jednu jednostavnu jednačinu.

Iz svega što smo naveli u poglavlju *Jezik i pismo,* statistički gledano, porijeklo leksema današnjih južnoslavenskih jezika obuhvata 3000 ilirskih riječi, 4000 keltskih, 3000 gotskih, 2000 slavenskih, 10.000 osmanskih, što skupa iznosi 22.000 leksema. Udio izvornih slavenskih leksema je ispod deset procenata. To znači da su savremeni bosanski, srpski, hrvatski i crnogorski jezik slavenski samo po naslovu ili obliku, dok primarno to nikako ne mogu biti. Ovim se razrješava i permanentna nelogičnost da su Slaveni, tada još uvijek pagani, nomadske kulture, uspjeli asimilirati Ilire i druge balkanske narode koji su u to vrijeme imali već izrazito profiliranu kulturu. Proizilazi kako je jedino moguće da su Slaveni silom ovladali teritorijima starosjedilaca i njihovoj već profiliranoj kulturi i jeziku dali svoj naslov.

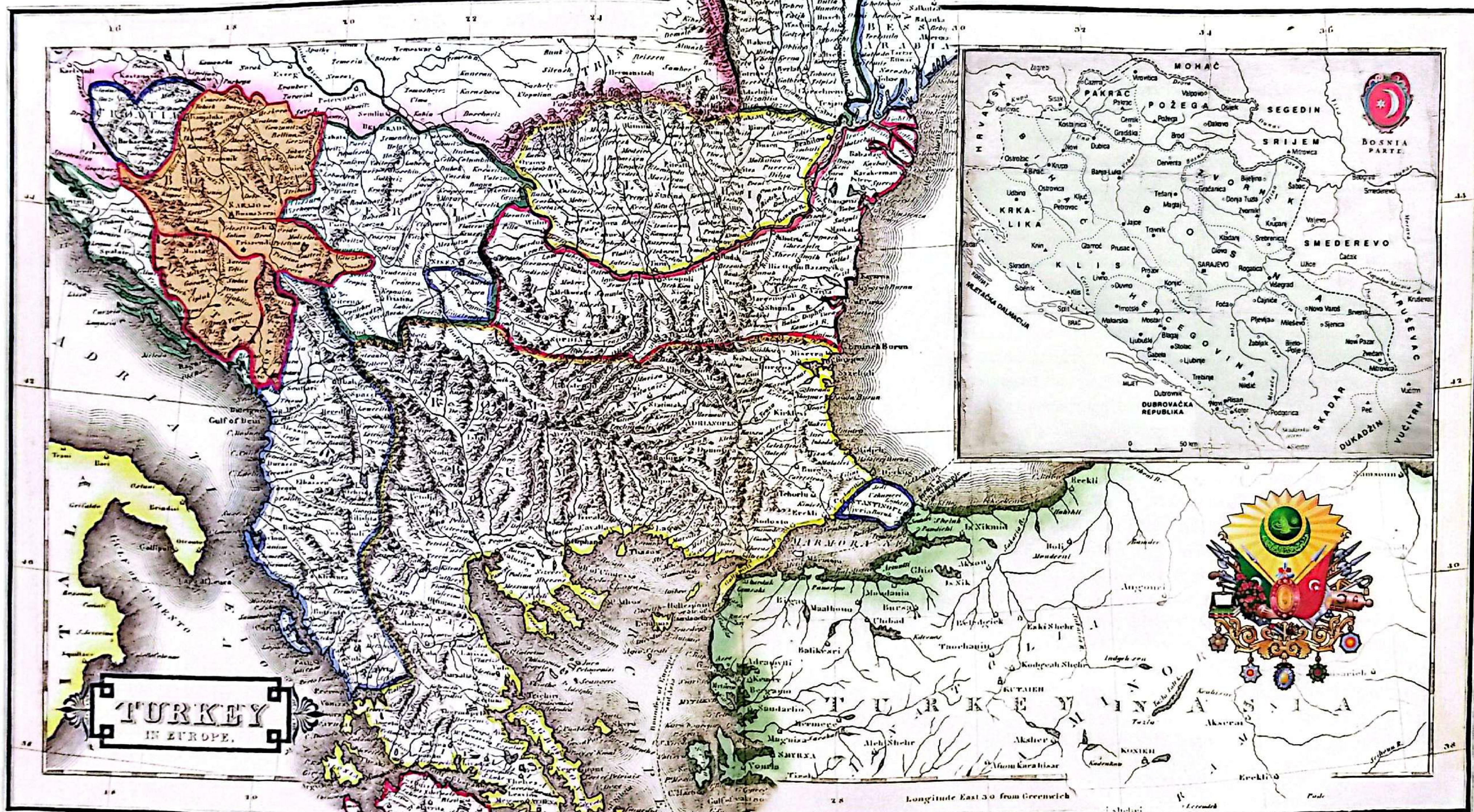
Razvoj pisma nam također potkrjepljuje ovu tezu, jer kao što smo vidjeli u Bosni i na Balkanu pismo je prisutno od prahistorije i autohtonog vinčanskoga i ilirskoga pisama do gotskih runa i raznih oblika grčkoga i rimskoga alfabeta. Slaveni svoje prvo pismo dobijaju znatno kasnije, i to zahvaljujući Balkanu i njegovim starosjediocima, a što je još važnije usvojili su ga kao općeslavensku vrijednost, iz čega proizilazi da svi Slaveni temelje svog identiteta, pismenosti i kulture dobijaju tek u dodiru sa starosjedilačkim narodima Balkana.

Kultura

Prema starinama, oblicima kulturalnoga iskaza, dubinama i širinama svega onoga što smo prezentirali u posljednjem poglavlju studije, potvrđuje se teza da su Bošnjaci autentični nosioci balkanske kulture nastale u spletu prožimanja svih onih vrijednosti koje su narodi ovoga prostora baštinili kroz povijest, ali i onih koje su nastajale kao direktni produkt njihovih duhovnih stremljenja, među kojima posebno mjesto zauzima kultura dogovora, nastala uslijed geografskih, geopolitičkih i vjerskih posebnosti njihove zemlje Bosne. S tim u vezi, naslage od ilirskog preko keltskog, gotskog do slavenskog te suodnosi sa helenskim i rimskim kulturnim dostignućima omogućili su razvoj svih oblika kulture Bošnjana koji konačan i prepoznatljiv oblik dobijaju u banovini i kraljevini Bosni, oslikane kroz svjetovne i duhovne spomenike.

Bosna u okviru evropske Turske na karti Daniela Lizarsa 1828. godine

Bosanski pašaluk u Osmanskom Carstvu 1606. godine

SAVREMENI PRISTUP DREVNOJ HISTORIJI

(Muamer Zukorlić: Drevna Bosna, 2016.)

Rijetke su knjige u današnjici koje se na sveobuhvatan, enciklopedijski, a opet jednostavan i prijemčiv način bave sintetskim tezama, a pogotovu temama koje su vjekovima unazad predmet sučeljavanja suprotnih koncepata, pristupa i intencija autora, iz čega su proizilazili različiti, često sasvim oprečni i kontraverzni, sudovi o jednim te istim događajima iz historije. Takozvane osjetljive teme usmjerene na tumačenja identitetskih elemenata naroda koji negdje u jednom dijelu prošlosti imaju zajedničkih komponenti, često su podložne jednostranim ili pristrasnim pristupima istraživača koji se upinju dokazati superiornost svog naroda u odnosu na druge, naročito ukoliko su isprepletenosti tih naroda tolike da se nikako ne mogu razlučiti, već tek u sadejstvu dobijaju onaj oblik prema kome su prepoznatljivi i cjeloviti, kao što je slučaj sa Balkanom i narodima koji od prapovijesti naseljavaju ovaj prostor. Ni pogledi izvana, od strane istraživača koji pripadaju nebalkanskim narodima, također nisu imuni na izazove temeljitog sagledavanja Balkanskoga poluotočja i vrlo često skreću u neku od krajnosti, obzirom da je najčešće riječ o autorima čija su istraživanja imala ili i dalje imaju za cilj servisiranje geostrateške politike nekog od sistema koji imaju potajne pretenzije prema ovom prostoru, te se zaključci njihovih studija kreću u dijagonali od stereotipnog predstavljanja do oblikovanja raznoraznih hipoteza koje daju 'historijsko pravo' baš tom sistemu da gospodari Balkanom i njegovim zemljama, ili pak, ukoliko je riječ o filistima nekog od balkanskih naroda – bosnofilima, srbofilima, hrvatofilima, makedonofilima, montenegrofilima, albanofilima... – po svaku cijenu i nauštrb nauke drže nečiju stranu. Treća nezgoda kod objektivnog i pravednog poimanja Balkana i njegovih naroda i teritorija leži u činjenici čestih sukoba, ratova i nemira s ciljem preuzimanja teritorijalnog, vojnog, administrativnog, kulturalnog i svakog drugog primata među samim balkanskim narodima, te u te svrhe i

imamo pristrasno poimanje, pa često i kreiranje, odnosno falsificiranje, određenih historijskih datosti u kojima je svaki učesnik davao vlastitu verziju i insistirao na njenoj autentičnosti. Naročito je Bosna, kao središnja balkanska zemlja, bila i ostala predmet stalnih trvenja i sukobljavanja od strane triju pobrojanih faktora. Iz tog razloga se sva dosadašnja proučavanja disciplina ključnih za razumijevanje i oblikovanje identiteta Bosne i Bošnjaka doimaju fragmentarnim, manjkavim i nedovoljno ubjedljivim da prikažu cjelovitost historijskih i kulturoloških procesa i njihovih uzajamnih veza na osnovu kojih jedino možemo razumjeti današnju Bosnu i Bošnjake sa svim komponentama koje ih čine. Dolazimo do toga da je ključ problema u tome što se ova multidisciplinarna tema po pravilu sagledava s pojedinih aspekata, a i tada vremenski kruto i nesimetrično omeđeno, ostavljajući nejasnoće u onome što je prethodilo ili dolazilo kao posljedica predmetnog trenutka; što je pogodovalo onima kojima je stalo da, ionako složenu, bosanski petlju dodatno umrse ne bi li pribavili neophodnu argumentaciju za teze koje servisiraju isključivo njihove interese.

*Knjiga **Drevna Bosna** akademika Muamera Zukorlića po prvi puta nastoji otkloniti pobrojane manjkavosti u sagledavanju fenomena Bosne i Bošnjaka, ispraviti neka uvriježena pogrešna shvatanja i dati jasnu sliku najmanje poznatog dijela naše povijesti kroz one segmente koji čine temelj identiteta današnjih Bošnjaka, ali i drugih balkanskih naroda. Sveobuhvatan i nepristrasan kulturno-historijski pristup najzatamnjenijim dijelovima naše prošlosti, bez libljenja da se pozove na svu dostupnu literaturu i dostignuća istraživača koji su na bilo koji način tretirali predmetnu tematiku, uz autentična promišljanja i logičke zaključke, daju ovoj knjizi status kanonskog štiva kakav mogu imati samo originalna djela čija je sudbina da promijene opća shvatanja i pokrenu razmišljanja na revidiranje onoga što je važilo za aksiomatičnu datost, a da pritom ne ostave prostora 'uznemirenim i povrijeđenim duhovima', kojih će, sigurni smo, biti jako puno nakon obznane ove knjige, za bilo kakvo podgrijavanje međunacionalnih i međukulturalnih netrpeljivosti. **Drevna Bosna** zrači pravednošću, uvažavanjem i težnjom za spoznajom istine, što je moguće samo ukoliko pravilno poredamo parčiće istrgane povijesti i, vođeni intuicijom, konačno pronađemo izlaz iz labirinta iz koga niko hiljadama godina nije uspio izaći. Muameru Zukorliću je pošlo za rukom da uspješno okonča pohod kroz stotine različitih naslaga prošlosti, pronađe skrivene putove i razmrsi sve postavljene*

rebuse te pred nas izroni ovjenčan svjetlošću istraživača koji je riješio važnu misteriju i civilizaciji ponudio saznanja koja su nedostajala u sveobuhvatnom sagledavanju povijesti čovječanstva.

Prvi kamen spoticanja među balkanskim narodima, koji katkada izrasta i u nesavladivu stijenu u uspostavi međusobnih odnosa, jeste pitanje starine i autohtonosti jednoga nad drugim, o čemu govori uvodno poglavlje knjige 'Drevna Bosna' ***Etnogeneza.*** *Ako su svi dosadašnji pokušaji sagledavanja etnogeneze Balkana i Balkanaca sličili na upinjanje da se dokaže ko od koga potječe, koji narod je stariji od koga, ko kome duguje, ko je odakle došao i kamo je otišao, pristup akademika Muamera Zukorlića ovom pitanju u postupku postavke hipoteze, preko procesa istraživanja do saopćavanja rezultata djeluje uvjerljivo i prihvatljivo za sve poštene, istinoljubive i dobronamjerne čitaoce jer se autor u dokazivanju usmjerio na one vrijednosti koje su do sada ili prešućivane i zanemarivane ili, jednostavno, iz raznoraznih razloga ostavljane po strani, a to su savremena tehnološka aparatura proučavanja DNK koda, s jedne strane, i pomijeranje granica sagledavanja problema do prahistorije, s druge strane. Sretna okolnost da su ova dva postupka u skladu dala je mogućnost autoru da vlastitim promišljanjima i opažajima upotpuni nedostajuće dijelove u najosjetljivijem poglavlju studije, koji je ujedno i osnova na kojoj se prirodno slažu ostala četiri poglavlja i u konačnici dobijamo stameno arhitektonsko zdanje koje se doima kao saliveno u jednome dahu. Tako polazna ideja o višeslojnom etnogentskome supstratu balkanskih naroda, u koji ulaze dijelovi svih onih naroda koji su od prapovijesti naseljavali ovaj prostor, oduzima bilo kome ekskluzivno pravo da se smatra jedinim starosjediocem Balkana. Naravno, dijahroni pristup je rekonstruirao sve segmente utjecaja jednog naroda na drugi i dao nam rendgensku sliku o porijeklu, starosti i povezanosti spomenutih etničkih zajednica iz koje proizilazi da nijedan od današnjih naroda Balkana nije jedinstvenog haplotipa, već da je uglavnom tijekom vremena dolazilo do miješanja i sjedinjavanja različitih narodnosnih supstanci koje su oblikovale njihov identitet. S tim u vezi, posebno je stavljen akcent na središnju temu studije, porijeklo Bosne i Bošnjana, dat cjelovit grafikon pelazgo-ilirsko-gotskog porijekla današnjih Bošnjaka i ukazano na drevnost njihove zemlje Bosne.*

Osnovicu identiteta svakog naroda čini religija, ona determinanta koja određuje ljudsku povijest u cjelini, ali i presudno utječe na dramu svakog pojedinca. Ni kod jednog evropskoga naroda vjera nije toliko utkana u nacionalni identitet kao kod Bošnjaka, i to

kroz sve njegove faze izrastanja i modeliranja. Zato se doima prirodnim slijedom, nakon etnogenetskih razmatranja, pažnju usmjeriti na religiju Bošnjana i njezinu odlučujuću ulogu u profiliranju ovog drevnog ilirskoga plemena u moderan evropski narod. Muamer Zukorlić pažljivo prati taj proces od paganskog politeizma do arijanskog monoteizma te njegovih docnijih devijantnih oblika, utvrđujući da je upravo vjerska različitost u odnosu na zapadne i istočne susjede odredila sudbinu Bosne i Bošnjana, kao ***corpusa separatuma,*** *specifičnoga statusa središnje neutralne zemlje zasnovane na kulturi dijaloga i razumijevanja drugoga i drugačijega, što je za tadašnje rigidne prilike unikatan slučaj. Autorov dubinski zahvat u mnoštvo teističkih pojavnosti srednjovjekovnoga svijeta i percepcija tadašnje stvarnosti iz sasvim novog ugla, daje drukčiju perspektivu od one koja je do sada prikazivana. Historiju religije na Balkanu, naročito onu prije pojave islama na ovom prostoru, uglavnom su prikazivali ortodoksni i katolički vjerski autoriteti i autori koji se bave kulturološkim studijama. I jedni i drugi su najčešće posmatrali Bosnu kao zemlju heretika, a Bošnjane kao zabludjele krivovjernike protiv kojih su često pokretani križarski ratovi i poduzimane misije da se mačem i ognjem ili agresivnim teološkim nastupom povrate s 'krivog puta'. Muslimani su se rijetko upuštali u studiozna sagledavanja tog fenomena, oslanjajući se u svojim opservacijama uglavnom na zaključke prvospomenutih ili, ukoliko je riječ o starom konzervativnome dijelu uleme, osporavajući bilo kakve vrijednosti predaka prije pojave islama, ostavljajući tako hiljadugodišnju povijest svog naroda nebranjenu i njegovo nepresušno kulturno naslijeđe onima koji su bili u problemu sa kontinuitetom prikaza vlastite historije i tradicije. Zbog toga se uvriježila iskrivljena slika u sagledavanju naše starine, središte je prikazano kao rub, a rub je preuzeo poziciju središta, nažalost, nauštrb Bosne i Bošnjana. Ovakvo krivotvorena prošlost otvorila je mogućnost i dala podlogu svim nastojanjima bosanskih istočnih i zapadnih susjeda od 19. vijeka do danas da s vremena na vrijeme iskazuju otvorene pretenzije prema Bosni i Bošnjacima, što je dovodilo do sukoba i pogroma kojih smo svi u jednome od oblika svjedočili. Značaj ovog dijela studije akademika Zukorlića, između ostaloga, jeste i u tome što je odmjereno i sa najvećom naučnom preciznošću, na temelju svih dostupnih izvora, prikazao put vjerskoga uzdizanja i raslojavanja Bosne i Balkana, dokazujući da ono što za jedne predstavlja herezu za druge jeste ispravno vjerovanje, te da su suštinski sukobi nastajali u onome trenutku i između onih aktera koji su religiju upotrebljavali*

kao oruđe vlasti, politike i očuvanja države i drugih koji su živjeli vjeru i za vjeru te sve vlastite i društvene datosti pokušavali kreirati prema tom postulatu. Sasvim je jasno da su Drevna Bosna i Bošnjani odabrali drugi nimalo jednostavni i lahki koncept, podnoseći goleme žrtve između dvaju nadmoćnih političko-vjerskih sistema, ali i izgrađujući vlastiti imunitet opstanka koji se, prije svega, ogleda u onoj komponenti ovog naroda koja će ostati njegovo trajno obilježje, a to je da bude spojnica različitosti; tada ortodoksnoga Istoka i katoličkoga Zapada, danas mističnoga Orijenta i moderne evropske civilizacije, utkivajući u sebe dijelove i jednoga, i drugoga i trećega, iz čega proizilazi toliko izvikani bosanski polifonizam.

U trećem poglavlju knjige postaje jasna utilitarnost insistiranja na dubinu zahvata prethodnih dijelova studije, jer svi oni procesi čije smo korijene spoznali dobijaju završne konture u oblikovanju Bosne i Bošnjana kakvim ih danas razumijevamo. Obzirom da je skoro sva dosadašnja literatura u razumijevanju fenomena Bosne i Bošnjana otpočinjala temom bosanske državnosti, osvježavajući je pristup Zukorlića koji i u ovome dijelu studije daje originalna promišljanja, zasnovana na logičkom povezivanju istrgnutih dijelova koji u komplementarnosti poprimaju obrise onoga što danas razumijevamo pod pojmovima Bosna kao matična država i Bošnjaci kao autohtoni narod Bosne i Sandžaka, ali i trajno prisutan i rasut po cijelome balkanskome prostoru i njihovo historijsko pravo domicilnosti na tim teritorijima. Segmentarna faktografska i dokumentarna građa, poredana tako da čitaocu ponudi cjelinu doživljaja zemlje Bosne i njezinoga naroda od prahistorije do kraja kraljevstva, u potpunosti opravdava autorova nastojanja razlaganja naslovne sintagme – ***drevnost****, jer silinu informacija, obznana, otkrovenja i originalnih zaključaka koji se prostiru pred nas skoro je nemoguće sažeti u sintagmu koja je dovoljno jezgrovita da obuhvati sve nijanse značenja, do jednostavno kazati* ***Drevna Bosna.***

Posljednja dva poglavlja – ***Jezik i pismo*** *i* ***Kulturni identitet*** *– otvaraju možda danas najaktualnije teme, jer se na jeziku, pismu i općenito kulturi razlučuju savremeni nacionalni identiteti i definiraju moderne nacije. Teza koju je autor u nekim prijašnjim istupima zagovarao o Bošnjacima kao titularima kulture na Balkanu nalazi svoju potvrdu i potkrepu na ovim stranicama knjige, jer sve ono što nismo ili jesmo znali, slutili i osjećali, što se nagovještavalo i sporadično spominjalo u preglednoj i stručnoj literaturi, ovdje je prikazano tako da ne ostavlja nimalo dvojbe u istinitost naprijed spomenute autorove tvrdnje.*

S druge strane, sagledavanje svih komponenata daje nam mogućnost da razumijemo grčevite pokušaje raznih instanci da naslijeđe Bošnjaka prikažu svojim, jer ono što baštini ovaj narod stvara ljubomoru i zavist onih kojima manjka superiornosti, bez obzira što su danas vjerovatno, ili se tako samo pretpostavlja, vojno, materijalno i brojčano moćniji od Bošnjaka.

Tradicija je vrijednost koja se ne može vještači izgraditi, čiju arhitektoniku moraju generacije stoljećima osmišljati i glačati dok ne dosegnu oblik stamenosti jedinstva mjesta, vremena i prostora. To je nemoguće sjediniti ukoliko makar ijedna generacija iskaže diskontinuitet u širokome luku kulturalnih i jezičkih međuutjecaja i prožimanja. Autor je toga bio izuzetno svjestan prilikom postavljanja teza o jezičkome kontinuitetu od nostratičkoga do starobosanskoga perioda i razvoju pisma od vinčanskoga alfabeta do bosančice, ukazujući na sve međuprijelaze, grananja, kontakte, utjecaje i refleksije čije su posljedice današnji bosanski jezik i pisma bosanskoga jezika. Širina poimanja kulture jednoga naroda zahtijevala je još iscrpnija poniranja u dubine materijalnih i nematerijalnih međuutjecaja i strujanja na osnovu kojih uviđamo snagu onih fizičkih i mentalnih fenomena kulturnoga identiteta Bosne i Bošnjaka.

Prohodom kroz neke od značajki knjige ***Drevna Bosna*** *željeli smo sebi i čitaocima otvoriti mogućnosti recepcije ovog nesvakidašnjeg djela, sa punom sviješću o nedostacima našeg viđenja, jer je knjigu ovakve koncepcije i zahvata gotovo nemoguće sagledati iz jednoga ugla i kroz samo jedno čitanje. Autor je postavio toliko znakova da djeluje iluzorno sve ih protumačiti jednim putovanjem kroz vrijeme i prostor Drevne Bosne. Za ukupnu percepciju potrebno je više iščitavanja, zastajkivanja i promišljanja o pročitanome, vraćanja na prethodne etape i gvirenja naprijed. Taj put je tim prije otežan jer je autorov stil rasterećen krutog naučnoga artificijalizma, bez okolišanja i nepotrebnih ekskurzija, usmjeren na središte stvari, a opet udžbenički pitak, sažet i jasan, tako da imate dojam da, iako većinu informacija po prvi puta saznajete, obnavljate davno naučeno i negdje u moždanim vijugama potisnuto gradivo, što vas inertno vuče da sve napisano upijate i usvajate kao vlastito mišljenje i stav. Takav utisak intenzivno pojačavaju majstorske ilustracije akademika Mehmeda A. Akšamije, koje kao da oživljavaju tekst i daju mu ovjerivačku dimenziju.*

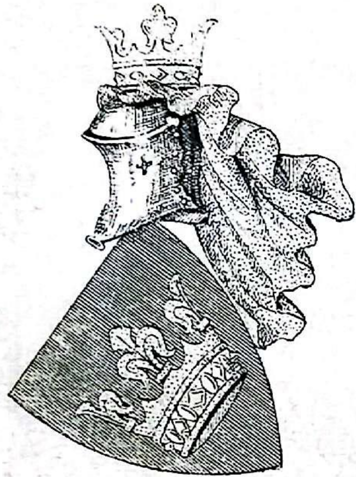
Nigdje do sada nismo naišli na tako snažnu koegzistenciju teksta i ilustracija kao što je postignuta skladnost između teksta Muamera Zukorlića i ilustracija Mehmeda A. Akšamije, koje ne samo brojnošću već i iznimnom originalnošću obogaćuju postojeću zbirku fotografija,

slika i crteža iz naše medijevalistike isto koliko i modernistički pristup Muamera Zukorlića uvodi novi način čitanja i proučavanja historije, za koju se multidisciplinarni i svobuhvatni kulturološki model ispostavlja šifrom za prodiranje u one dimenzije u koje dosadašnji tradicionalni jednodisciplinarni pristupi nisu mogli proniknuti.

Sve ove značajke već sada knjigu ***Drevna Bosna*** *akademika Zukorlića svrstavaju u nezaobilazno kulturno-historijsko štivo koje će u periodu pred nama zaokupljivati pažnju naučnika i čitalaca regiona, jer, iako primarno govori o Bosni i Bošnjacima, prema svojoj sadržini nadilazi interese jedne države i naroda, referirajući se nezaobilaznom literaturom za svakog ko ima intenciju spoznati nekadašnji i današnji Balkan, ali i interakcije između Balkana i Evrope, pa i povijesti svjetske civilizacije i kulture u cjelini kojoj su danas više nego ikada potrebne knjige poput* ***Drevne Bosne*** *u kojima se teži, nepristrasnim pristupom i istinom kao jedinom vodiljom, spoznati sva složenost i slojevitost ljudskoga roda koji jedino u suživotu i prožimanju ima šansu da nastavi naslijeđenu tradiciju predaka i obezbjedi budućnost potomaka.*

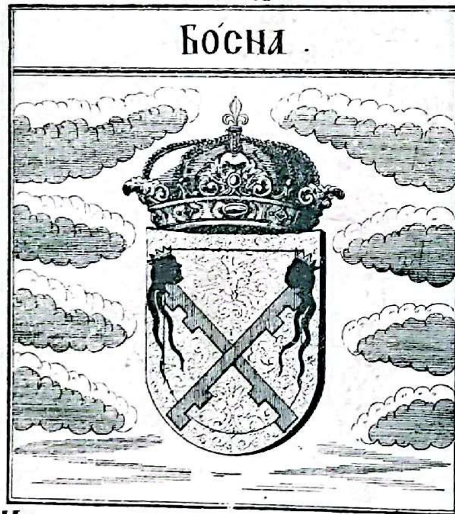
Jahja Fehratović

Bosznia.
Régibb.

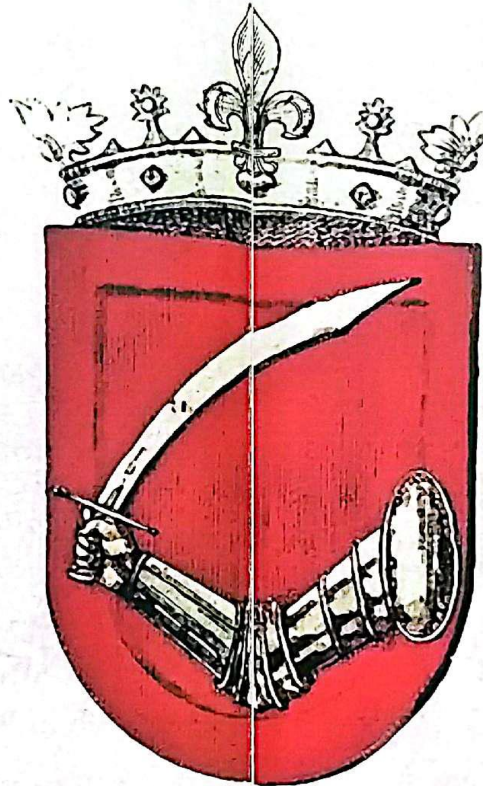
-17-

Че́рвленъ, но Кртъ чворно́катъ въ щи́тѣ и́матъ Бо́сна,
Сре́бро землѧ̀ [illegible]етъ пелѧ̀ златоно́сна ,
Кртъ наро́ду Чворно́ватъ, ма́тежъ сто́рби, [illegible]тъ ,
Но Бгъ, Кртъ мнѣ́ [illegible]вый. Кртѣмъ да свобо́ди .

Glasoviti jezikoslovci Vuk Karadžić, Dančić, pa Ljudevit Gaj prenijeli su naš lijepi jezik u književnost obaju rečenih naroda, te ga prozvaše kako su oni hotjeli jedni srpskim a drugi hrvatskim, a o nama nigdje ni spomena. Mi sigurno imamo prava dičiti se, što se našim jezikom služe danas u književnosti naši prijatelji Jovo i Ivo, a to će nam bar svak priznati. Ali mi nikako ne razumijemo, zašto naziv, što su ga oni našem jeziku po svojoj volji, a bez našeg pitanja dali, sada nama po što po to hoće da nametnu, pa nam čak brane, da mi u našoj vlastitoj kući svoj jezik označujemo imenom našeg naroda.

Fra Antun KNEŽEVIĆ

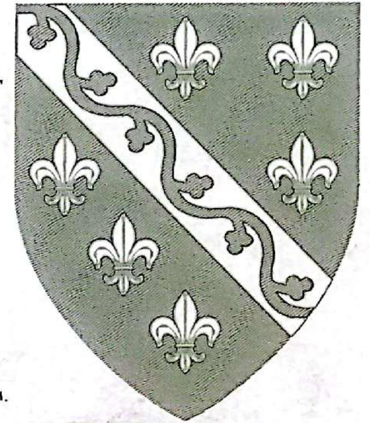
BOSNAE
PRIMORDIÆ

"Neke naše komšije vrlo su ljute što se dičimo i ponosimo našim starim imenom, jezikom i običajima i što pod živu glavu nećemo da prigrlimo njihovo ime za oznaku narodnosti i jezika. U napadajima na nas složne su naše komšije, koje ćemo, da se bolje razumijemo, nazvati Jovo i Ivo. No i jedan i drugi traži od nas nešto drugo, jer izmeu sebe ne mogu - o živu glavu - da se slože. Prijatelj Jovo poručuje nam, da uzmemo njegovo ime, a prijatelj Ivo veli, jok Bošnjače, ti si moj i moraš prigrliti moje ime. Potegni tamo, potegni amo, a sve bez našeg pitanja...

Fra Antun KNEŽRVIĆ, 1870.

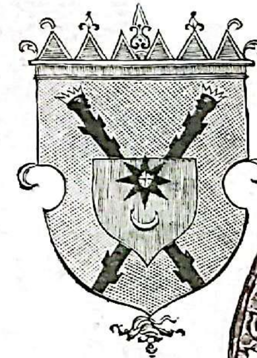
"Znaš Bošnjače, nije davno bilo,
Sveg' mi svjeta nema petnaest ljeta,
Kad u našoj Bosni ponositoj,
I junačkoj zemlji Hercegovoj,
Od Trebinja do Brodskijeh vrata,
Nije bilo Srba ni Hrvata.
A danas se kroz svoje hire,
Oba stranca ko u svome šire . (...)
Oba su nas gosta saletila,
Da nam otmu najsvetije blago,
Naše ime ponosno i drago."

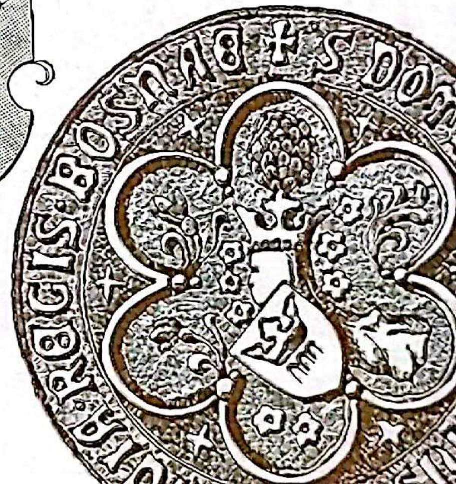
Safvet-beg BAŠAGIĆ, 1891.

БОСNА

ARMA, SEU STEMMA REGNI BOSNAE.

LITERATURA I IZVORI

• **Alić**, Džemaludin; **Ćeman**, Mustafa: *Devetnaest stoljeća Bosne: historija i kultura Bosne od 6. do 1900. godine,* Dinex, 1998.
• **Alp**, İlker: *Pomak Türkleri: (Kumanlar-Kıpçaklar),* Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
• **Ančić**, Mladen: *Putanja klatna: Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u 14. stoljeću,* Acad. Scientiarum et Artium Croatica, Zagreb 1997.
• **Anđelić**, Pavao: *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni,* Poseban otisak "Glasnika Zemaljskog Muzeja", Sarajevo 1963.
• **Anđelić**, Pavao: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska: stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću,* Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
• **Babić**, Ante: *Kancelarija bosanskih vladara,* Kalendar Napredak br. 22, Sarajevo 1933.
• **Babić**, Ante: *Bosanski heretici,* Svjetlost, Sarajevo 1963.
• **Bajić**, Aleksandar: *Slovenski bogovi na Balkanu,* Pešić i sinovi, Beograd 2006.
• **Basler**, Đuro: *Proglašenje Bosne kraljevinom,* Prilozi Instituta za historiju br. 11-12, Sarajevo, 1975-1976, str. 49-61.
• **Bašagić**, Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine,* autorsko izdanje, Sarajevo 1900.
• **Barišić**, Anto: *Vjerska politika Konstantina I tijekom i nakon Koncila u Niceji 325. godine,* Bogoslovska smotra, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013., br. 83, str. 763-786.
• **Berndt**, Dr Guido M; **Steinacher**, Dr Roland: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed,* Ashgate Publishing, Ltd., 2014.
• **Benac**, Alojz: *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu,* Veselin Masleša, Sarajevo 1964.
• **Benac**, Alojz: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1966.
• **Bešlagić**, Šefik: *Stećci - kultura i umjetnost,* Veselin Masleša, Sarajevo 1979.
• **Bešlagić**, Šefik: *Kamene stolice srednjovjekovne BiH,* ANUBiH, Djela, knjiga LIX, Sarajevo 1985.
• **Bešlagić**, Šefik: *Leksikon stećaka,* Svjetlost, Sarajevo 2004.
• **Blau**, Otto: *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Topographische und pflanzengeographische Aufzeichungen,* Berlin 1877.
• **Bogdanović**, Miloš: *Prokletstvo nacije,* drugo prošireno izdanje, Beograd 2011.
• **Bogdanović**, Dimitrije: *Sveti Sava, sabrani spisi,* Biblioteka srpske kulture na internetu, projekat Rastko 1999.
http://www.rastko.org.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/index_c.html

• **Bogićević**, Vojislav: *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX vijeku do kraja austrougarske vladavine 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1975.
• **Bošković**, Radosav: *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, Univerzitetska riječ, Nikšić 1990.
• **Božilov**, Ivan: *Zadar i Četvrti križarski rat*, Radovi Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 51, Zadar 2009., str. 55–67.
• **Brozović**, Dalibor; **Ivić**, Pavle: *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Zagreb 1988.
• **Brković**, Milko: *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar 2002.
• **Brković**, Milko: *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovnika*, Mostar 2011.
• **Bryce**, Trevora: *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University press, Oxford 1999.
• **Budak**, Neven: *Etnogeneza Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1995.
• **Butler**, Tomas J. (harvardski profesor): *Bosanski bogumili ili "hristjani"*, Spirit of Bosnia/Duh Bosne, Svezak 5, br. 2, Sarajevo 2010.
• **Burović**, Kaplan; **Alkoin**, Nikola: *Who are Albanians? Studies Into the Origin of Albanians*, Balkan 2008.
• **Bursać**, Milan: *Goranci, Muslimani i Turci u Šarplaninskim župama Srbije*, SANU, Beograd 2000.
• **Busnevi**, Umar: *History of the war in Bosnia during the years 1737-8 and 9., translated from the Turkish C. Fraser*, Oriental Translation Fund. sold By J. Murray, Albemarle Street; and Pabedey, Allen & Co., Leadenhall Street, London 1830.
• **Chary**, Frederick B.: *The History of Bulgaria*, ABC-CLIO, 2011.
• **Chamoux**, Fracois: *Grčka civilizacija u arhajsko i klasično doba*, Velike civilizacije, Jugoslavija, Beograd 1967.
• **Chesterton**, Gilbert Keith: *St. Francis of Assisi*, Courier Corporation, 2012.
• **Conte**, Francis: *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi, VI-XIII vek*, Tom I, Filip Višnjić, Beograd 1989.
• **Conte**, Francis; **Petrović**, Gordana; **Kalić**, Jovanka: *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi, VI-XIII vek*, Tom II, Filip Višnjić, Beograd 1989.
• **Costen**, M. D.: *The Cathars and the Albigensian Crusade*, Manchester University Press, Manceseter 1997.
• **Comba**, Emilio: *Waldo and the Waldensians Before the Reformation*, Read Books, United Kingdom 2010.
• **Curta**, Florin; **Kovalev**, Roman: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, BRILL, 2008.
• **Čović**, Borivoje: *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo 1976.

• **Čović**, Borivoj; **Bagarić**, Nada; **Čmajčanin**, Nedžad; **Kudra**, Slobodan; **Dragojević**, Zoran; **Radovanović**, Miodrag: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Zemaljski Muzej Bosne i Hercegovine, tom I, II i III, Sarajevo 1988.
• **Ćirković**, Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd 1964., str. 46-47.
• **Ćorović**, Vladimir: *Istorija srpskog naroda*, Ars libri, Beograd 1997.
• **Ćorović**, Vladimir: *Ban Borić i njegovi potomci*, Glas Srpske kraljevske akademije, br. 182, Beograd 1940., str. 45-63.
• **Ćorović**, Vladimir: *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Srpska kraljevska akademija, posebna izdanja, Beograd 1925.
• **Ćosović**, Miroslav: *Porijeklo Crnogoraca*, http://nucrnagora.org/?p=3711, zadnja posjeta 01.09.2015. 14:32:23 h
• **Ćošković**, Pejo: *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446*, Institut za istoriju, Sarajevo 1988.
• **Ćošković**, Pejo: *Crkva bosanska u XV vijeku*, Institut za historiju Sarajevo, Sarajevo 2005.
• **Ćurčija-Prodanović**, Nada: *Teuta, Queen of Illyria*, Oxford University Press, Oxford 1973.
• **Damjanović**, Stjepan: *Hrvatsko književno srednjovjekovlje*, Erasmus naklada, Zagreb 1994.
• **Dardagan**, Amer: *O bugarskim princezama na bosanskom dvoru sa posebnim osvrtom na kraljicu Doroteju*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
• **Dautović**, Dženan: *Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
• **Davidović**, Proto Svetislav: *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini od 960. do 1930. godine*, Dobrica knjiga, Novi Sad 1998.
• **Deretić**, Jovan: *Arbanasi, njihovo poreklo i dolazak u Srbiju*, http://www.tvorac-grada.com/velikani/arbanasi.html, zadnja posjeta 01.09.2015. 14:32:23 h
• **De Donno**, Fabrizio: *Beyond Catholicism: Heresy, Mysticism, and Apocalypse in Italian Culture*, Palgrave Macmillan, 2013.
• **Dickens**, Mark, *Nestorius Did Not Intend to Argue That Christ Had a Dual Nature, but That View Became Labeled Nestorianism (PRO)*, Pages 145-162 in Popular Controversies in World History: Investigating History's Intriguing Questions. Edited by Danver, Steven Laurence. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2011.
• **Dizdar**, Mak: *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo 1969.
• **Domić Kunić**, Alka: *Classis praetoria misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, treća serija, XXVI-XXIX, Zagreb 1995-1996.
• **Domić Kunić**, Alka: *Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito*

Panoniju) u Naturalis historia Plinija starijeg, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, broj 37, Zagreb 2005., str. 119-171.
• **Dorcey**, Peter F.: *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion,* Brill 1992.
• **Draganović**, Krunoslav: *Katarina Kosača bosanska kraljica,* Vrelo života, Sarajevo 1978.
• **Draganović**, Krunoslav: *Povijest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.,* Hrvatsko kulturno društvo „Napredak", Sarajevo 1998.
• **Duranović**, Elvir: *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka,* Bugojno 2002.
• **Duranović**, Elmedina: *Žene iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku 1279-1301.,* Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 47-63.
• **Dvorniković**, Vladimir: *Karakterologija Jugoslavena,* fototipsko izdanje, Prosveta, Beograd 1990.
• **Džaja**, Srećko; **Lovrenović**, Dubravko: *Srednjovjekovna crkva bosanska, Franjevačka provincija Bosne srebrne,* „Svjetlo riječi", Sarajevo, januar 2007.
• **Džino**, Danijel (Macquarie University Sydney, Australia): *Consucting Illyrins: Prehistoric Inhabitants of the Balkan Peninsula in Erly Modern and Modern Perceptions, Balkanistica a journal of southeast European studies,* American Association for Southeast European Studies Columbus, Ohio 2014.
• **Đodan**, Šime: *Bosna i Hercegovina - hrvatska djedovina: kroz povijesna vrela,* Meditor, Zagreb 1994.
• **Džogović**, Alija: *Atlas dijalekatskih izoglosa u Sandžaku,* Centar za bošnjačke studije, Tutin 2012.
• **Đorđić**, Petar: *Istorija srpske ćirilice,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1987.
• **Đurić**, Miloš: *Istorija helenske etike,* BIGZ, Beograd 1976.
• **Eckhardt**, Thorvi: *Die Bosančica: eine Sonderform der westlichen Kyrillica,* Österreichisches Ost-u. Südosteuropa-Inst., Wien 1978.
• **Evans**, Arthur J.: *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, august and september 1875 with an historical review of Bosnia revised and enlarged and a glimpse at the Croats, Slavonians, and the ancient Republic Of Ragusa,* second edition, Longmans, Green, and CO., LONDON 1877.
• **Evans**, G.R. *Bernard of Clairvaux: Selected Works.* Paulist Press, 1987.
• **Ferri**, Naser: *Vjerovanje i štovanje bogova u predkršćanskoj Daradniji,* Godišnjak Centra za balkanološke studije ANUBiH, br. 41., ANUBiH, Sarajevo 2012., str. 135-159.
• **Fra Nikica Vujica**: *Fojnički grbovnik,* franjevački samostan Fojnica, Fojnica 2012.
• **Fields**, Nic: *The Hun: Scourge of God AD 375-565,* Osprey Publishing, Oxford 2006.
• **Fields**, Nic; **Noon**, Stive: *Atilla The Hun,* Osprey Publishing, Oxford 2015.
• **Filipović**, Nedim: *Islamizacija u Bosni i Hercegovini,* Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 2005.
• **Filipović**, Muhamed: *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice,* Compact-E, Sarajevo 1997.

• **Ferjančić**, Snežana: *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama,* Balkanološki institut SANU, Beograd 2002.
• **Fostikov**, Aleksandar: *Jelena Gruba, bosanska kraljica,* Braničevski glasnik, broj 3, Požarevac 2009.
• **Fortis**, Alberto: *Put po Dalmaciji,* Marijan tisak, Split 2004.
• **Fudge**, Thomas A.: *Jan Hus: Religious Reform and Social Revolution in Bohemia,* I. B. Tauris, 2010.
• **Gavrić**, Filip: *Glagoljica slovenska,* Prometej, Novi Sad 2000.
• **Gluhak**, Alemko: *Porijeklo imena Hrvat,* autorska naklada, Zagreb 1990.
• **Glušac**, Vaso: *Povelje Matije Ninoslava bana bosanskoga i narodnost njegovih podanika: Sa faks. dviju povelja,* Ugrinović i sinovi, Banja Luka 1912.
• **Paščenko**, Jevgenij, *Podrijetlo Hrvata i Ukrajina,* Maveda, Rijeka 2006.
• **González**, J. Luis Maya: *Celti e Iberi nella penisola Iberica,* Encyclopedia del Mediteraneo, Jaka book, Milano 1999.
• **Gošćić**, Nevenka; **Kovačević-Kojić**, Desanka; **Peco**, Asim: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina: 1189-1989,* ANUBiH, Sarajevo 1989.
• **Gošić**, Nevenka: *Bosansko rukopisno evanđelje sofijske narodne biblioteke "Kiril i Metodij",* Radovi ANUBiH, knj. LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo 1981., str. 231-242.
• **Gošić**, Nevena; **Kuna**, Herta: *Zbornik Hvala Krstjanina: transkripcija i komentar,* Svjetlost i ANUBiH, Sarajevo 1986.
• **Grivec**, Franc: *Sveti Ćiril i Metod: slavenski blagovjesnici,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1985.
• **Grickat**, Irena: *Divoševo jevanđelje filološka analiza,* Južnoslavenski filolog 25, Beograd 1961-1962, str. 227-293.
• **Grković**, Jasmina: *Indoevropski jezik i Indoevropljani,* Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1987.
• **Grubačić**, Bratislav; **Tomić**, Momir: *Srpske slave: narodni običaji i verovanja, narodne pesme i zdravice, slavska jela i pića,* Litera, Beograd 1998.
• **Grujić**, R.: *Jedno evanđelje bosanskoga tipa XIV-XV veka u južnoj Srbiji,* Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava (A Beliću u čast), Beograd 1937., str. 263-277.
• **Grupa autora**: *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu,* Zbornik radova, Institut za historiju Sarajevo i Hrvatski institut za povijest Zagreb, Sarajevo/Zagreb 2005.
• **Grupa autora**: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana,* Zbornik radova, Split 2002.
• **Guštin**, Mitja; **Božič**, Dragan; **Bakarić**, Lidija; **Čerkez**, Sead: *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije,* Narodni muzej Ljubljana i Arheološki muzej Zagreb, 1984.
• **Hadžijahić**, Muhamed: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću,* Preporod, Sarajevo 2004.
• **Hadžimehmedović**, Amir: *Novac srednjovjekovne Bosne,* Blicdruk, Sarajevo 2012.
• **Hamilton**, B; **Hamilton**, J.: *Christian dualist heresies in the Byzantine world c. 650 – c. 1450,* Manchester University Press, Manchester 1998.

• **Hamm**, Josip: *Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika,* Naklada zavoda Hrvatske, Zagreb 1947.
• **Handžić**, Mehmed: *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana,* Revija „Sandžak", Novi Pazar 2012.
• **Hajszan**, Robert: *O narodima, narodnostima i jezicima na panonskom prostoru,* Croatica et Slavica Iadertina, Zadar 2011.
• **Halilović**, Senahid: *Bosanski jezik,* Biblioteka „Ključanin", Sarajevo 1991.
• **Hastings**, James: *Encyclopædia of Religion and Ethics, Symbolism (Muslim),* vol. XI. https://archive.org/stream/encyclopaediaofr12hastuoft/encyclopaediaofr12hastuoft_djvu.txt, zadnja posjeta 10.09.2015. 16:30:21 h
• **Heather**, Peter: *The Goths and the Balkans, A.D. 350-500,* University of Oxford, DPhil thesis, Oxford 1987.
• **Heidi Larvoll**, Anastasia: *Balkan naš nasušni u zagrljaju Rimljana,* Vodič za život, Beograd 2013.
• **Hodžić**, Sead: *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini,* Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 1998.
• **Ibrahimagić**, Omer: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine,* Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualca, Sarajevo 1998.
• **Imamović**, Enver: *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1977.
• **Imamović**, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva,* Oko, Sarajevo 1995.
• **Imamović**, Enver: *Historija bosanske vojske,* Art 7, Sarajevo 1999.
• **Imamović**, Mustafa: *Historija Bošnjaka,* Preporod, Sarajevo 1998.
• **Imamović**, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine,* autorsko izdanje, Sarajevo 1999.
• **Isailović**, Neven: *Vladarske kancelarije u srednjovjekovnoj Bosni,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2014.
• **Ivić**, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: uvod i štokavsko narečje,* Matica srpska, Novi Sad 1985.
• **Jablanović**. Ivan: *Međunarodno-pravni položaj bosanskih vladara,* Vogel i drugovi, Sarajevo 1906.
• **Jagić**, Vatroslav: *Entstehungsgeschichte Der Kirchenslavischen sprache,* Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1913.
• **Jahić**, Dževad: *Rječnik bosanskoga jezika,* I-VII, Sarajevo 2010-2014.
• **Jahić**, Dževad: *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora,* Dom štampe, Zenica 1999.
• **Jahić**, Dževad; **Halilović**, Senahid; **Palić**, Ismail: *Gramatika bosanskoga jezika,* Dom štampe, Zenica 2000.
• **Jakovski** Z., **Nikolova** K., **Jankova-Ajanovska** R., **Marjanovic** D., **Pojskic** N., **Janeska** B.: *Genetic data for 17 Y-chromosomal STR loci in Macedonian in the Republic of Macedonia,* Forensic Science International: Genetics 2011 Aug 5(4) 108-11.
• **Jaliman**, Salih: *Historija bosanskih bogomila,* IPP „Hamidović", Tuzla 1999.

• **Jaliman**, Salih: *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni,* IPP „Hamidović", Tuzla 1999.
• **Jaliman**, Salih: *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države,* Tuzla 1997.
• *Jerković*, Vera: *Čajničko jevanđelje - paleografska i jezička studija,* Matica srpska, Novi Sad 1971.
• **Jiriček**, Constantin: *Geschichte der Serben,* Friedrich Andreas Perthes A.G. Gotha 1911.
• **Jović**, Momir: *Rano hrišćanstvo na Balkanu,* Prosveta, Beograd 1994.
• **Jurić**, Ivan: *Genetičko podrijetlo Hrvata,* Vlastita naklada, Zagreb 2003.
• **Kalaj**, Benjamin: *Istorija srpskog naroda,* Državna štamparija, Beograd 1882.
• **Kalve**, Luj Žan: *Rat među jezicima,* Biblioteka XX vek, Beograd 1995.
• **Karaman**, Ljubo: *Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti,* Vidović, Split 1934.
• **Klaić**, Vjekoslav: *Bosna,* Matica hrvatska, Zagreb 1878.
• **Klaić**, Vjekoslav: *Povijest Bosne do propasti kraljevstva,* Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb 1882.
• **Klaić**, Nada: *Srednjovjekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe,* Zagreb 1994.
• **Karamatić**, Marko: *Bosanski franjevci,* Erasmus naklada, Zagreb 1994.
• **Koldžić**, Mithat: *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku,* Književni krug, Split 1990.
• **Koliopoulos**, John S: *Modern Greece: A History since 1821,* John Wiley & Sons, 2009.
• **Kortlandt**, Frederik: *Od praindoevropskog do slovenskog (fonološki razvoj),* Zbornik za filologiju i lingvistiku, Tom 32, Matica srpska, Novi Sad 1989.
• **Kovačević**, Desanka: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni,* Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961.
• **Kovačević**, Desanska: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države,* Veselin Masleša, Sarajevo 1978.
• **Kovačević**, Desanska: *Gdje je bila kovnica novca bosanskih vladara,* Godišnjak društva istoričara BiH, Sarajevo 1952., str. 269-276.
• **Krahe**, Hans: *Die Sprache der Illyrier,* Wiesbaden 1964.
• **Krleža**, Miroslav: *Enciklopedija Jugoslavije,* Leksikografski zavod, Zagreb 1988.
• **Kruta**, Venceslal: *Celts History and civilizations,* Cambridge books, Cambridge 2005.
• **Knežević**, Antun: *Kratka historija kraljeva bosanskih,* Dobra knjiga, Sarajevo 2010.
• **Kuić**, Ranka: *Crveno i belo: srpsko-keltske paralele,* Srpski glas, Banja Luka 2000.
• **Kukoč**, Sineva: *Grčki simboli u ilirskom svijetu,* Opuscula Archaeologica, br. 22, Zagreb 1998.
• **Kulišić**, Špiro: *O etnogenezi Crnogoraca,* Pobjeda, Titograd 1980.
• **Kuna**, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974.
• **Kurtović**, Esad: *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača,* Institut za

historiju, Sarajevo 2009.
• **Krupešić**, Benedikt: *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Čigoja štampa, Beograd 2001.
• **Lan Page**, Raymonds; **Persons**, David: *Runes and Runic Inscriptions: Collected Essays on Anglo-Saxon and Viking Runes*, Boydell & Brewer Ltd, Cambridge 1995.
• **Ledić**, Franjo: *Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena*, Miljacka, Zagreb 1969.
• **Loofs**, Friedrich: *Nestorius and his Place in the History of Christian Doctrine*, Cambridge: Cambridge University Press, 1914.
• **Loos**, Milan: *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Czechoslovak Academy of Sciences/ Springer Science & Business Media, Prag 1974.
• **Lovrenović**, Dubravko: *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi (FFZ), br. 20, Zagreb 1987.
• **Lieu**, S. N. C. L.: *Manichaeism in Central Asia and China*, BRILL 1998.
• **Lissoni**, Paolo: *Il concilo di Nicea del 325. d.c., IO Sono edicioni*, Via Dino Compagni, Milano 2012.
• **Leger**, Lois: *Slovenska mitologija*, Grafos 1984.
• ***Ljetopis Popa Dukljanina***, Stara srpska književnost u 24 knjige, Prosveta, Beograd 1988.
• **Łowmiański**, Henryk: *Hrvatska pradomovina*, Maveda, Rijeka 2004.
• **Luibhéid**, Colm: *Theodosius II and Heresy*, Journal of Ecclesiastical History 16 (1965): 13-38.
• **Ljubež**, Bruno: *Jajce Grad: prilog povijesti posljednje bosanske prijestolnice*, HKD Napredak, Jajce 2009.
• **Mahmutćehajić**, Rusmir: *Bosnia the Good: Tolerance and Tradition*, Central European University Press, Budapest 2000.
• **Maleš**, Branimir: *Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati*, Centralni higijenski zavod, Beograd 1937.
• **Malez**, Vesna; **Dimitrijević**, Vesna: *Gornjopleistocenska avifauna iz Smolućke pećine* (JZ Srbija, Jugoslavija), RAD, JAZU, Zagreb 1990.
• **Mandić**, Dominik: *Bosna i Hercegovina: Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Croatian Historical Institute, Zagreb 1960.
• **Mandić**, Dominik: *Bosna i Hercegovina: Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Zagreb 1978.
• **Marčinko**, Mato: *Indoiransko podrijetlo Hrvata*, Naklada Jurčić, Zagreb 2000.
• **Maretić**, Tomislav: *Slaveni u davnini*, Matica hrvatska, Zagreb 1889.
• **Margetić**, Lujo: *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 46, Zadar 2004.
• **Margetić**, Lujo: *Neka pitanja ranije bosanske pravne povijesti*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu , br. 56, Zagreb 2006.
• **Marjanović**, Čedomir: *Istorija srpske crkve*, Ars libri, Beograd 2001.
• **Marković**, Mirko: *Opis panonije i Ilirka u Strabanovoj geografiji*, Geografski glasnik, br. 47, Beograd 1985.
• **Marojević**, Radmilo: *Ćirilica na raskršću vekova: ogledi o srpskoj etničkoj i kulturnoj samosvesti*, Dečje novine, Gornji Milanovac 1991.

• **Marković**, Mirko: *Descriptio Bosnae & Hercegovinae: Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, AGM, Zagreb 1998.
• **Markuš**, Jovan: *Crnogorski identitet, zbornik dokumenata o jeziku, narodu i vjeri*, Narodna misao, Podgorica 2011.
• **Matijević-Sokol**, Mirjana; **Perić**, Olga: *Toma Arhidakon i njegovo doba: zbornik radova*, Književni Krug, Split 2004.
• **Matošević**, Ranko: *Poredbeno povjesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb 2008.
• **Maškin**, Nikolaj Aleksandrovič: *Istorija staroga Rima*, Naučna knjiga, Beograd 1985.
• **Mekanović**, Husein: *Portret i nadgrobna ploča bosanske kraljice Katarine Kotromanić (1425-1478) u Rimu*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
• **Merrills**, Andrew; **Miles**, Richard: *The Vandals*, John Wiley & Sons, 2009.
• **Mihaljević**, Milan: *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 2002.
• **Miller**, William: *Travels and Politics The Near East*, Frederick A. Stokes Company, New York 1898.
• **Miklosich**, Franc: *Monumenta Serbica, Histriam Serbiae Bosnae Ragusii*, Guilelmum Braumuller, Viennae 1858.
• **Miklosich**, Franc: *Albanische forschungen. Die slavische elementen im albanishen*, Wien 1870.
• **Mikulić Aleksijev**, Planinka; **Ivanković**, Željko: *Iz likovnosti bosanskoga srednjovjekovlja*, Naklada „Zoro", Sarajevo 2004.
• **Mitić**, Ilija: *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika*, JAZU, Zagreb 1973.
• **Mesihović**, Salmedin: *Rimski vuk i ilirska zemlja*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011.
• **Mesihović**, Salmedin: *Namjesnici provincije Gornji Ilirik/Dalmacije od 42. do 68. g.n.e.*, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 40, ANUBiH 2012.
• **Mesihović**, Salmedin: *Zemlje antičkog Ilirka prije i poslije Milanskog edikta*, Filozofski fakultet, Sarajevo 2014.
• **Mesihović**, Salmedin: *Podjela provincije Ilirik*, Pregled, Sarajevo 2010.
• **Mesihović**, Salmedin: *Podjela provincije Ιλλυρικη*, autorsko izdanje, Sarajevo 2013.
• **Mesihović**, Salmedin: *Historija Autarijata*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
• **Mesihović**, Salmedin: *ORBIS ROMANVS: Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije*, autorsko izdanje, Sarajevo 2015.
• *Mladenović Zelinjac*, Paskal: *Iz prošlosti Bosanske: istorija Bosne i Hercegovine do pada kraljevstva 1463.*, Srpska dioničarska štamparija 1907.
• **Morrison**, John Arch: *Martin Luther: The Great Reformer*, Christian Liberty Press, 2003.
• **Mrduljaš**, Savo: *Teodozijeva podjela Rimskoga carstva 395. godine i njezin utjecaj na formiranje 'zapadnjačke' dimenzije hrvatskog i 'istočnjačke' srpskog identiteta*, Nova prisutnost, br. V/3, Zagreb 2007.

• **Mrđenović**, Dušan; **Topalović**, Veljko; **Radosavljević**, Vera: *Miroslavljevo jevanđelje: istorijat i komentari*, Dosije, Beograd 2002.
• **Mužić**, Ivan: *Vjera Crkve bosanske*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 2008.
• **Murvar**, Vatroslav: *Na izvorima srpskih neistina*, Mala knjižnica Matice hrvatske, Zagreb 1941.
• **Nakaš**, Lejla: *Konkordijski rječnik ćiriličnih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo 2011.
• **Nakaš**, Lejla: *Vrutočko bosansko četveroevanđelje*, Forum Bosnae 67-68, Sarajevo 2015.
• **Nikčević**, Vojislav D: *Monumenta Montenegrina: Duklja i Prevalitana do 400. godine*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2005.
• **Nosić**, Milan: *Bijeli Hrvati 1*, Maveda, Rijeka 2006.
• **Nosić**, Milan: Bijeli Hrvati 2, Maveda, Rijeka 2006. i 2008.
• **Novak**, Grga: *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU 322, Zagreb 1961., str. 145-221.
• **Obolensky**, Dimitri: *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
• Ostojić, Ivan: *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, II i III, Benediktinski priorat - Tkon, Split, 1963-1965.
• **O'Shea**, Stephen: *The Perfect Heresy: The Life and Death of the Cathars*, Profile Books, 2011.
• **Otašević**, Danica: *Nikoljsko jevanđelje – od originala do digitalne kopije*, Glas biblioteke, br. 12, Čačak 2005., str. 33-46.
• **Pašalić**, Esad: *Antička naselja i komunikacije u BiH*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
• **Pašić**, Ibrahim: *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, knjiga I, Univerzitet „Džemal Bijedić", Mostar 2008.
• **Pašić**, Ibrahim: *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, knjiga II, autorsko izdanje, Sarajevo 2009.
• **Patsch**, Karlo: *Sandžak novopazarski u rimsko doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1894. str. 465-490.
• **Pavličić**, Dragutin; **Damjanović**, Stjepan: *Moravski Hrvati: povijest, život, kultura*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.
• **Pechilkov**, Andreĭ: *Istoricheskata sŭdba na Rodopskite Bŭlgari mokhamedani*, Dŭrzhaven arkhiv, Sofija 1993.
• **Perić**, Slaviša: *Butmirska kultura*, Arheološki institut, Beograd 1995.
• **Pešić**, Radivoje: *Vinčansko pismo*, Pešić i sinovi, Beograd 1995.
• **Peters**, Edward: *Heresy and Authority in Medieval Europe*, University of Pennsylvania Press, 2011.
• **Petranović**, Božidar: *Bogomili, Crkva bosanska i krstjani*, Pečatna Demarki-Ružijer, Zadar 1867.
• **Petrović**, Radmilo. *Bogumili*, Pešić i sinovi, Beograd 2008.

• **Petrović**, Sreten: *Srpska mitologija*, Prosveta, Beograd 2000.
• **Petrović**, Leon: *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo/Mostar 1999.
• **Pilar**, Ivo: *Bogumilstvo kao religiozno-povijestni te kao socijalni i politički problem*, Zagreb 1927.
• **Piper**, Predrag: *Uvod u slavistiku 1*, Tehnologija, izdavaštvo i agencija, Beograd 2000.
• **Podunavski**, Radomir: *Tradicionalno balkansko veštičarstvo*, Eshoteria, Beograd 2007.
• **Popadić**, Milosav: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini: od najstarijih vremena do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
• **Popović**, Dušan: *O Cincarima*, Prometej, Zemun 1998.
• **Petrović**, Aleksandar: *Kratka arheografija Srba*, Nevkoš, Novi Sad 1997.
• **Pranjković**, Ivo: *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV do sredine XVIII stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb 2005.
• **Primorec**, Dragan; **Marjanović**, Damir; **Rudan**, Pavao; **Villems**, Richard, **Underhill**, Peter: *Y hromozom i genetsko podrijetlo Hrvata*, http://www.draganprimorac.com/wp-content/uploads/2011/08/Y-kromosom_web.pdf - posljednja posjeta 25.4. 2014., 21:41:45 h.
• **Premović**, Marijan: *Srednje i donje Polimlje i Podrinje u Srednjem veku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2013.
• **Premović Aleksić**, Dragica: *Arheološka karta Novog Pazara, Sjenice i Tutina*, Muzej „Ras", Novi Pazar 2014.
• **Rabić**, Nedim: *Maria von Bosnien: bosanska vojvotkinja - njemačka grofica*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
• **Radojčić**, Đorđe: *Tvorci i dela stare srpske književnosti*, Grafički zavod, Titograd 1963.
• **Rački**, Franjo: *Bogomili i Patareni*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2003.
• **Ranke**, Leopold: *History of Servia, the Servian revolution. with a the insurrection in Bosnia*. Translated from the Germany by mes. Alexander Keee, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, London 1853.
• **Redžić**, Husrev: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2009.
• **Rengjeo**, Ivan: *Novci bosanskih kraljeva*, Glasnik Hrvatskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1943., str. 237-291.
• **Reeves**, John C: *Prolegomena to a History of Islamic Manichaeism*, Equinox Pub., 2011.
• **Ristić**, Milovan: *Stari Vlah do oslobođenja od Turaka*, Turistička štampa, Beograd 1963.
• **Rizvić**, Muhsin: *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1985.
• **Saltaga**, Fuad: *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, 1999.
• **Sansovino**, Francesco: *Historia universale dell'Origine et Imperio de' Turchi*,

Venezia 1568.
• **Smirnov-Brkić**, Aleksandra: *Izgnanstvo Arija u Ilirik prema historijskim izvorima*, Istraživanja, Filozofski fakultet u Novom Sadu, br. 23, Novi Sad 2012., str. 137-150.
• **Soloviev**, Aleksandar: *Gost Radin i njegov testament*, reprint izdanje, Zemaljski muzej, Sarajevo 1947.
• **Soloviev**, Aleksandar: *Pravni položaj seljaka u srednjovjekovnoj Bosni*, Pregled, Sarajevo, 1947., str. 244-250.
• **Spahić**, Midhat: *Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni*, Zbornik radova „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju II", Institut za historiju Sarajevo, Sarajevo 2011.
• **Starac**, Alka: *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, Arheološki muzej Istre, Pula 1999-2000.
• **Staršević**, Saudin: *Vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni i prihvatanje islama na njenom tlu*, Europrint, Banovići 1999.
• **Stipčević**, Aleksandar: *Iliri*, Školska knjiga, Zagreb 1989.
• **Stipčević**, Aleksandar; **Benac**, Alojz: *Kultni simboli kod Ilira: građa i prilozi sistematizacije*, ANUBiH, Sarajevo 1981.
• **Stipčević**, Aleksandar: *Bibliographia Illyrica*, I-III, ANUBiH, Sarajevo 1967-1984.
• **Stele**, France: Slovenija: *Portret v podobi*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971.
• **Stojanović**, Stanoje: *Istorija srpskog naroda*, Prosveta, Beograd 1989.
• **Stojanović**, Zoran: *Krsne slave u srpskome narodu i veliki hrišćanski praznici*, Mandarin, Beograd 1999.
• **Stratimirović**, Đorđe: *Zgošćanski stećak*, GZM, XXXVIII, Sarajevo 1926.
• **Struve**, V.V.; **Kalistov**, D.P: *Stara Grčka*, Sarajevo 1969.
• *Suić*, Mate: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb 2003.
• **Squire**, Charles: *Mitologija Kelta*, Cid-Nova, Zagreb 2005.
• **Šabić**, Indira: *Onomastička analiza bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih administrativnih tekstova i stećaka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, Osijek 2014.
• **Šafarik**, Pavel Jozef: *O poreklu Slovena po Lorencu Surovjeckom*, Arhiv Vojvodine/ Slovenski institut, Novi Sad 1998., prvo izdanje 1823. godine
• **Šantić**, Ferko: *Riječ je spomenik*, Štamparija Fojnica, Fojnica 2014.
• **Šantić**, Ferko: *Ime je znak*, Bošnjaci.net, New York/Fojnica 2014.
• **Šanjek**, Franjo: *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, Barbat, Zagreb 2003.
• **Šidak**, Jaroslav: *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Biblioteka znanstvenih radova, Liber, Zagreb 1975.
• **Šidak**, Jaroslav: *Kopitarevo bosansko evanđelje u sklopu pitanja "crkve bosanske"*, Slovo, br. 4-5, Zagreb 1955.
• **Šidak**, Jaroslav: *O pitanju heretičkog pape u Bosni*, Slovenačka akademija nauka i umjetnosti, Ljubljana 1966.
• **Šidak**, Jaroslav: *Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publičnoj biblioteci u Lenjingradu*, Slovo, br. 17, Zagreb 1967., str. 113-124.

• **Šimunović**, Petar: *Predantički toponimi u današnjoj (povijesnoj) Hrvatskoj*, Folia onomastica croatica, broj 22, Zagreb 2013.
• **Škiljan**, Dubravko: *Pogled u lingvistiku*, Naklada „Benja", Zagreb 1985.
• **Šišić**, Ferdo: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda: od najstarijih dana do godine 1873.*, Matica hrvatska, Zagreb 1916.
• **Štefanović**, Vjekoslav: *Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije*, Slovo, Staroslavenski institut, br. 6-7. Zagreb 1957., str. 54-133.
• **Tafra**, Robert: *Hrvati i Goti*, Iberia, Split 1996.
• **Tepić**, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.
• **Teskeredžić**, Irfan: *Dvorske dame u srednjovjekovnoj Bosni*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 93-105.
• **Todorović**, Jovan: *Kelti u Jugoistočnoj Evropi*; Muzej grada, Beograd 1968.
• **Todorović**, Dragan: *Romi na Balkanu i u Srbiji*, Teme br. 4, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš 2011., str. 1137-1174.
• **Tošić**, Đuro: *Dvije povelje bosanskoga kralja Stjepana Dabiše*, Istorijski časopis, XXXIX, Beograd 1994., str. 5-25.
• **Toma**, Arhiđakon: *Historia Salonitana*, Književni krug, Split 2003.
• **Trbuhović**, Vojislav: *Indoevropljani*, Pešić i sinovi, Beograd 2007.
• **Truhelka**, Ćiro: *Studije o podrijetlu*, Matica hrvatska, Zagreb 1941.
• **Truhelka**, Ćiro: *Bosančica, prilog bosanskoj paleografiji*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, knj. I, Sarajevo 1889.
• **Truhelka**, Ćiro: *Natpis Kulina bana*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, broj XV, 1903.
• **Truhelka**, Ćiro: *Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, GZM XXIII, Sarajevo, 1911. 355-376.
• **Uzelac**, Milan: *Predavanja iz srednjovekovne filozofije*, Veris studio, Novi Sad 2009.
• **Van Antwerp**, John: *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, Saqi 2007.
• **Vasić**, Miloje; **Popović**, Petar, **Gas-Popović**, Dobrila: *Kovanje i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca*, Narodni muzej, Beograd 1975.
• **Vego**, Marko: *Povijest humske zemlje*, Tiskarna Dragutin Spuller, Samobor 1937.
• **Vego**, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1982.
• **Vego**, Marko: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1980.
• **Vlahov**, Dimitar: *Makedonija: momenti od istorijata na makedonskiot narod*, Skopje 1950.
• **Von Thallóczy**, Ludwig: *Illyrisch-Albanische forschungen*, knjiga I i II, Düncker & Humblot, München und Leipzig 1916.
• **Vincenzo**, Arangio-Ruiz: *Antički Rim: panorama jedne civilizacije*, Vuk Karadžić, Beograd 1967.
• **Vlahović**, Petar: *Na životnim raskršćima*, Mileševa, Prijepolje 1987.
• **Vukčević**, Ivo: *Slovenska Germanija: istraživanje porekla i rane istorije Srba/ Slovena Sarmatije, Germanije i Ilirije*, Pešić i sinovi, Beograd 2007.

• **Zečević**, Nada: *Vizantija i Goti na Balkanu u IV i V veku,* Vizantološki Institut SANU, Beograd 2002.
• **Zmaić**, Vesna; **Miholjek**, Igor: *Podvodno arheološko istraživanje lokaliteta Desilo – Hutovo blato,* Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, broj 4, Zagreb 2013., str. 173-188.
• **Zoranić**, Hakija: *O etnogenezi Bošnjaka,* Sarajevo 2009.
• **Židovec**, Vladimir: *Bugarska kroz viekove i danas,* Knjižara „Preporod", Zagreb 1944.
• **Živković**, Pavo: *Vrhbosanska biskupija Sufragan u procijepu između Dubrovačke i Splitske nadbiskupije,* Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća, separat Hrvatske misli, Ogranak Matice hrvatske, Sarajevo 2000.
• **Živković**, Tibor: *Duklja između Raške i Vizantije u prvoj polovini XII veka,* Zbronik radova vizantološkog instituta, Beograd 2006., str. 451-465.
• **Živković**, Tibor, **Mrgić**, Jelena: *Severna Bosna 134-16 vek,* Istorijski institut, Beograd 2008.
• **Živković**, Pavo: *Tvrtko II Tvrtković: Bosna u prvoj polovini XV stoljeća,* Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1981.
• **Žugaj**, Marijan: *Bosanska vikarija i franjevci konventualci,* Croatica Christiana Periodica, Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovskog fakulteta u Zagrebu, Vol. 13 No. 24, Zagreb 1989., str. 1-26.
• **Županič**, Niko: Ilirija, Ljubljanski zvon, Ljubljana 1907.
• **Županič**, Niko: *Tragom za Pelazgima,* Zagreb 1922.
• **Županič**, Niko: *Značenje nekih starih i etničkih imena na Balkanu,* Štamparija „Davidović", Beograd 1932.
• **Watson**, Cameron: *Modern Basque History: Eighteenth Century to the Present,* Center of Basque studies, USA, University of Nevada 2003.

• **Wenzel**, Marian: *Ukrasni motivi na stećcima,* Veselin Masleša, Sarajevo 1965.
• **William**, Rowan: *Arius. Heresy and Tradition,* Revised Edition, Cambridge 2002.
• **Williams**, Stephen; **Friell**, Gerard: *Theodosius: The Empire at Bay,* Yale University Press, New Haven 1998.
• **Wilkinson**, Sir J. Garden: *Dalmatia And Montenegro: A Journey to Mostar in Herzegovina, andremarks on the Slavonic Nations; The History of Dalmatia and Ragusa,* vol. 1 i vol 2, John Murray, Albemarle street, London 1848.
• **Wolfram**, Herwig; **Dunlap**, Thomas J: *History of the Goths,* University of California Press, 1990.
• **Stanak** – Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, online prezentacija: http://stanak.org
• **Projekat Rastko** – Biblioteka srpske kulture, online prezentacija: http://www.rastko.rs
• **Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske HRČAK** - online prezentacija: http:/www.hrcak.srce.hr
• **Leksikografski zavod Miroslav Krleža**, online prezentacija: http://www.lzmk.hr/hr/
• http://www.theguardian.com/science/2013/may/06/european-asian-language-tongue-superfamily
• http://www.telegraf.rs/zanimljivosti/1386475-najveca-vatikanska-laz-vizantija-nikada-nije-postojala-foto - posljednja posjeta 25.6. 2015., 22:48:45 h.
• http://vrhbosanska-nadbiskupija.org/nadbiskupija/povijest/bosanska-biskupija
• http://sandzakpress.net/u-blizini-plavskog-jezera-otkriveno-arheolosko-nalaziste-staro-oko-3-500-godina-prije-nove-ere
• http://www.avaz.ba/clanak/176293/zlatni-ljiljan-stoljecima-bio-simbol-bh-naroda?url=clanak/176293/zlatni-ljiljan-stoljecima-bio-simbol-bh-naroda

NOTE

*1 Tokom prve i druge decenije 21. vijeka, u naučnim krugovima i općenito intelektualnoj i kulturnoj javnosti vodila se žustra rasprava o tome čiji su stećci i kom narodu pripadaju. Polemika je otvorena tokom nominacije stećaka za UNESCO-vu listu svjetske baštine. Mnogi glasovi iz Hrvatske, Srbije i Crne Gore pokušavali su prisvojiti sebi baštinu stećaka. Polemika je okončana kompromisnim rješenjem kojim su stećci 2011. godine na Listi svjetske baštine proglašeni „monolitnim kamenim spomenicima vezanim za cijelo područje današnje Bosne i Hercegovine te dijelove Srbije, Crne Gore i Hrvatske" – kako stoji na zvaničnoj internet prezentaciji bosanskohercegovačke Državne komisije za saradnju sa UNESKO-m.
Vidjeti detaljnije: http://unescobih.mcp.gov.ba.

*2 U srbijanskim akademskim, pa nažalost i lingvističkim krugovima, postoje konstantni naučno neutemeljeni pokušaji negiranja bosanskoga jezika. O tom problemu postoji opsežna literatura koju ovom prilikom nećemo navoditi. Želimo uputiti čitaoca na naše saopćenje iz 2013. godine prilikom jednog takvog pokušaja od strane Matice srpske i saopćenje BANU 2015. godine o istovjetnom stavu SANU.

*3 Rezultati su preuzeti sa švicarskog instituta IGENEA. Detaljnije: www.igenea.com

*4 Ovaj termin se zadržao i danas u pojedinim državama u značenju distrikta, kao recimo u Francuskoj i Japanu.

*5 Ovdje, prije ostalih, mislimo na Josefa Dobrovskog, Franza Miklosicha, Aleksandra Vasiljeviča Solovjeva, Pavela Josefa Šafarika, Andréa Vaillanta, Gerharda Gezmana, Konstantina Josefa Jirečeka, Klarensa Ogastusa Meninga, Jerneja Kopitara, Fridriha Salamona Krausa, Vatroslava Jagića, Benjamina Kalaya, Nika Županiča, Ćira Truhelku i druge iz plejade klasika slavisitke i balkanistike.

*6 Detaljanije Petrović, Aleksandar: *Kratka arheografija Srba*, Nevkoš, Novi Sad 1997.; Poglavlje: *Pelasti kao protoindoevropski koren antičke civilizacije i moguće srpskoslovenske veze sa njima*, str. 14-36.

*7 Županič, Niko: *Tragom za Pelazgima*, Zagreb 1922.

*8 Ibid.

*9 Detaljnije o Hetitima u opsežnoj studiji Trevora Brycea *The Kingdom of the Hittites* u izdanju Oxford University Pressa.

*10 Županič, Niko: *Značenje nekih starih i etničkih imena na Balkanu*, Štamparija „Davidović", Beograd 1932.

*11 Ibidem.

*12 Ibidem.

*13 Detaljnije o Iberima i Iberijskome poluotoku vidjeti u González, J. Luis Maya: *Celti e Iberi nella penisola Iberica, Encyclopedia del Mediteraneo*, Jaka book, Milano 1999.

*14 Najesveobuhvatnija savremana studija o Baskima je knjiga Camerona Watsona *Modern Basque History: Eighteenth Century to the Present* izdata od Centra za baskijske studije Univerziteta u Nevadi.

*15 Detaljnije: Chamoux, Fracois: *Grčka civilizacija u arhajsko i klasično doba*, Velike civilizacije, Jugoslavija, Beograd 1967.

*16 Detaljnije: Struve, V.V.; Kalistov, D.P: *Stara Grčka*, Sarajevo 1969.

*17 Detaljnije: Vincenzo, Arangio-Ruiz, *Antički Rim: panorama jedne civilizacije*, Vuk Karadžić, Beograd 1967.

*18 O Ilirma detaljnije vidjeti u popisu literature, naročito djelima autora Stipčevića, Mesihovića, Markovića, Kukoča i Županiča.

*19 Detaljnije o Keltima: Kruta, Venceslal: *Celts History and civilizations*, Cambridge books, Cambridge 2005. i Todorović, Jovan: *Kelti u Jugoistočnoj Evropi*; Muzej grada, Beograd 1968.

*20 Detaljnije u Fieldsovim knjigama *The Hun: Scourge of God AD 375-565* i *Atilla the Hun*.

*21 Općenito o Gotima: Wolfram, Herwig; Dunlap, Thomas J: *History of the Goths*, University of California Press, 1990. i Zečević, Nada: *Vizantija i Goti na Balkanu u IV i V veku*, Vizantološki Institut SANU, Beograd 2002.

*22 Detaljnije o Vandalima: Merrills, Andrew; Miles; Richard: *The Vandals*, John Wiley & Sons, 2009.

*23 Detaljnije: Curta, Florin; Kovalev, Roman: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, BRILL, 2008.

*24 Detaljnije o nastanku i razvoju slavenskih civilizacija u Evropi u dvotomnom djelu Francis Conte: *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi.*

*25 Centar i jedini razvijeni autentični cincarski grad u povijesti bio je Moskopolje u jugoistočnoj Albaniji. Grad je nastao u 13., a najveći procvat imao je u 17. i 18. vijeku kada bilježi i do 80.000 stanovnika, mahom cincarskih trgovaca i zanatlija. Moskopolje je danas selo sa oko 700 stanovnika na visoravni planine Ostrovica u oblasti Korče u Albaniji.

*26 Vidjeti bilješku 18.

*27 Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva*, Oko, Sarajevo 1995., str. 23.

*28 Županič, Niko: *Značenje nekih starih i etničkih imena na Balkanu*, Štamparija „Davidović", Beograd 1932.

*29 Akademik Bači je ovu svoju teoriju usmeno iznio autoru i dao mu dozvolu da istu interpretira u ovom djelu.

*30 Detaljnije Hadžijahić, Muhamed: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Preporod, Sarajevo 2004.

*31 Dvorniković, Vladimir: *Karakterologija Jugoslavena*, fototipsko izdanje, Prosveta, Beograd 1990. Dvorniković, obzirom na vrijeme i ideološka polazišta studije (1939. godina, Kraljevina Jugoslavija), svoj rad bazira prije svega na karakterizaciji srpskog i hrvatskog te djelomice slovenačkoga naroda, pa stoga ni nema posebnog tretiranja Bošnjaka, ali se iz naučnih činjenica koje obznanjuje otkrivaju mnoge važne pojedinosti o njima.

*32 Detaljnije o Pomacima vidjeti: Alp, İlker: *Pomak Türkleri: (Kumanlar-Kıpçaklar)*, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2012. i Pechilkov, Andreĭ: *Istoricheskata sŭdba na Rodopskite Bŭlgari mokhamedani*, Dŭrzhaven arkhiv, Sofija 1993.

*33 O bošnjačko-ilirskome porijeklu Torbeša pisao je akademik Alija Džogović u Reviji „Sandžak" u 159. broju iz decembra 2011. godine, utvrđujući njihovo porijeklo od ilirskoga plemena Besi: *Pretpostavka da bi Torbeši mogli biti potomci Besa, može se pretočiti u formulaciju da su Torbeši i Bosanci potekli iz istog etničkog tračkog korijena, te da su s razlogom i jedni i drugi Bošnjaci.*

*34 Detaljnije: Bursać, Milan: *Goranci, Muslimani i Turci u Šarplaninskim župama Srbije*, SANU, Beograd 2000.

*35 Opširnije: Miklosich, Franc: *Albanische forschungen. Die slavische elementen im albanishen*, Wien 1870. Von Thallóczy, dr. Ludwig: *Illyrisch-Albanische forschungen*, knjiga I i II, Düncker & Humblot, München und Leipzig 1916.

*36 Deretić, Jovan: *Arbanasi, njihovo poreklo i dolazak u Srbiju*. http://www.tvorac-grada.com/velikani/arbanasi.html

*37 Opširnije: Burović, Kaplan; Alkoin, Nikola: *Who are Albanians? Studies Into the Origin of Albanians*, Balkan 2008.

*38 Rezultati su preuzeti sa švicarskog instituta IGENEA. Detaljnije: www.igenea.com

*39 Detaljnije o savremenoj Grčkoj i Grcima: Koliopoulos, John S: *Modern Greece: A History since 1821*, John Wiley & Sons, 2009.

*40 Vidi bilješku 24.

*41 Rezultati su preuzeti sa švicarskog instituta IGENEA. Detaljnije: www.igenea.com

*42 Detaljnije o ovim i drugim teorijama o porijeklu Srba i općenito Slavena vidjeti u Šafarik, Pavel Jozef: *O poreklu Slovena po Lorencu Surovjeckom*, Arhiv Vojvodine/Slovenski institut, Novi Sad 1998., prvo izdanje 1823. godine.

*43 Ovu teoriju još u 18. vijeku spominje Jovan Rajić u djelu *Kratkaja Serbii, Rassiji, Bosny, i Ramy Kralevstv istoria po planu Vilchelma Gufri, i Joanna Gray i po jinych ucennych Anglezov ustrojennaja i iz 55. Toma obšče-stvennyja Istoriji Izjataja* čiji se original čuva u Narodnoj biblioteci u Češkoj, a fototipska i elektronska izdanja mogu naći kod nas. Teoriju da Kozaci potječu od Srba zagovarao je i A. F. Veljtman.

*44 Tomo Maretić čak iznosi da su mnogi zapadni historičari mišljenja da Herodot pod Tračanima misli na Srbe, povezujući to činjenicom da je u Srbiji i Trakiji postojalo pleme Ras, Raseni i tvrdeći da upravo od tog imena dolazi i naziv Trakija, iako za to nemamo nikakav naučni argument.

*45 Opširnije Marčinko, Mato, *Indoiransko podrijetlo Hrvata*, Naklada „Jurčić", Zagreb 2000.

*46 Više o tome: Tafra, Robert, *Hrvati i Goti*, Iberia, Split 1996.

*47 Paščenko, Jevgenij: *Podrijetlo Hrvata i Ukrajina*, Maveda, Rijeka 2006.

*48 Detaljnije: Nosić, Milan, *Bijeli Hrvati 1 i 2*, Maveda, Rijeka 2006. i 2008.

*49 Detaljnije vidjeti: *Ljetopis Popa Dukljanina*, Stara srpska književnost u 24 knjige, Prosveta, Beograd 1988.

*50 Detaljnije: Toma, Arhiđakon, *Historia Salonitana*, Književni krug, Split 2003, kao i u Zborniku radova Toma Arhiđakon i njegovo doba.

*51 Gluhak, Alemko: *Porijeklo imena Hrvat*, autorska naklada, Zagreb 1990.

*52 Budak, Neven: *Etnogeneza Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1995.

*53 Opširnije u studiji: Primorec, Dragan; Marjanović, Damir; Rudan, Pavao; Villems, Richard, Underhill, Peter: *Y hromozom i genetsko podrijetlo Hrvata*.

*54 Detaljnije: Kulišić, Špiro: *O etnogenezi Crnogoraca*, Pobjeda, Titograd 1980.

*55 Iz mnoštva natpisa o ovom problemu izdvajamo tekst Miroslava Ćosovića *Porijeklo Crnogoraca* dostupan na http://nucrnagora.org/?p=3711.

*56 Detaljnije o Dukljі: Nikčević, Vojislav D.: *Duklja i Prevalitana do 400. godine*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2005.

*57 Detaljnije: Stele, France: *Slovenija: Portret v podobi*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971.

*58 Detaljnije o Bugarima: Židovec, Vladimir: *Bugarska kroz viekove i danas*, Knjižara „Preporod", Zagreb 1944.; Chary, Frederick B.: *The History of Bulgaria*, ABC-CLIO, 2011.

*59 Detaljnije: Vlahov, Dimitar *Makedonija: momenti od istorijata na makedonskiot narod*, Skopje 1950.

*60 Rezultati su preuzeti sa švicarskog instituta IGENEA. Detaljnije: www.igenea.com

*61 Jakovski Z., Nikolova K., Jankova-Ajanovska R., Marjanovic D., Pojskic N., Janeska B.: *Genetic data for 17 Y-chromosomal STR loci in Macedonian in the Republic of Macedonia*. Forensic Science International: Genetics 2011 Aug 5(4) 108-11.

*62 Detaljnije o Cincarima: Popović, Dušan: *O Cincarima*, Prometej, Zemun 1998. i Vlahović, Petar: Na životnim raskršćima, Mileševa, Prijepolje 1987.

*63 Detaljnije o Romima na Balkanu: Todorović, Dragan: *Romi na Balkanu i u Srbiji*, Teme br. 4, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš 2011., str. 1137-1174.

*64 Mesihović, Salmedin: *Zemlje antičkog Ilirka prije i poslije Milanskog edikta*, Filozofski fakultet, Sarajevo 2014.

*65 Mrduljaš, Savo: *Teodozijeva podjela Rimskoga carstva 395. godine i njezin utjecaj na formiranje 'zapadnjačke' dimenzije hrvatskog i 'istočnjačke' srpskog identiteta*, Nova prisutnost, br. V/3, Zagreb 2007.

*66 Barišić, Anto: *Vjerska politika Konstantina I tijekom i nakon Koncila u Niceji 325. godine*, Bogoslovska smotra, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013., br. 83, str. 763-786.

*67 Detaljnije o Ariju: William, Rowan: *Arius. Heresy and Tradition*, Revised Edition, Cambridge 2002.

*68 Vidi bilješku 67.

*69 Vidi bilješku 66.

*70 Smirnov-Brkić, Aleksandra: *Izgnanstvo Arija u Ilirik prema historijskim izvorima*, Istraživanja, Filozofski fakultet u Novom Sadu, br. 23, Novi Sad 2012., str. 137-150.

*71 Ibidem.

*72 Vidi bilješku 66.

*73 Loofs, Friedrich, *Nestorius and his Place in the History of Christian Doctrine*. Cambridge: Cambridge University Press, 1914.

*74 Dickens, Mark, *Nestorius Did Not Intend to Argue That Christ Had a Dual Nature, but That View Became Labeled Nestorianism (PRO)*, Pages 145-162 in *Popular Controversies in World History: Investigating History's Intriguing Questions*. Edited by Danver, Steven Laurence. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2011.

*75 Luibhéid, Colm, *Theodosius II and Heresy*, Journal of Ecclesiastical History 16 (1965): 13-38.

*76 Petrović, Leon, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo, Mostar, 1999. str. 76.

*77 Detaljnije: Conte, Francis, *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi, VI-XIII vek*, Tom I, Filip Višnjić, Beograd 1989.

*78 Detaljnije o reformatorskoj misiji Marina Lutera: Morrison, John Arch: *Martin Luther: The Great Reformer*, Christian Liberty Press, 2003.

*79 Detaljnije o pokretu Jana Husa: Fudge, Thomas A.: *Jan Hus: Religious Reform and Social Revolution in Bohemia*, I. B. Tauris, 2010.

*80 Costen, M. D.: *The Cathars and the Albigensian Crusade*, Manchester University Press, Manceseter 1997.

*81 Ibidem.

*82 Stanojević, Milivoje St: *Borba za samostalnost Katoličke crkve u Nemanjićkoj državi*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1912., str. 80-87.

*83 Božilov, Ivan: *Zadar i Četvrti križarski rat*, Radovi Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 51, Zadar 2009., str. 55–67.

*84 Detaljnije o arijanizmu i arijanskome učenju: Berndt, Dr Guido M; Steinacher, Dr Roland: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, Ashgate Publishing, Ltd., 2014.

*85 Iz mnoštva literature o učenju bogumila izdvajamo neke od najstarijih studija: Petranović, Božidar: *Bogomili, Crkva bosanska i krstjani*, Pečatna Demarki-Ružijer, Zadar 1867.; Rački, Franjo: Bogomili i Patareni, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2003.

*86 Margetić, Lujo: *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine,* Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 46, Zadar 2004.

*87 Detaljnije: Bogdanović, Dimitrije: *Sveti Sava sabrani spisi,* Biblioteka srpske kulture na internetu, projekat Rastko 1999.; http://www.rastko.org.rs/knjizevnost/liturgicka/svsava-sabrana/index_c.html

*88 Detaljnije: Stojanović, Stanoje: *Istorija srpskog naroda,* Prosveta, Beograd 1989.

*89 Vidjeti: Ćorović, Vladimir: *Istorija srpskog naroda,* Ars libri, Berograd 1997.

*90 O ovom i drugim opisima bosanske hereze detaljnije: Loos, Milan: *Dualist Heresy in the Middle Ages,* Czechoslovak Academy of Sciences / Springer Science & Business Media, Prag 1974.

*91 Pilar, Ivo: *Bogumilstvo kao religiozno-povijestni te kao socijalni i politički problem,* Zagreb 1927.

*92 Izravnije o vjerovanju bosanskih kristjana vidjeti djela u popisu literature: Jaliman *Historija bosanskih bogomila,* Starševič *Vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni i prihvatanje islama na njenom tlu,* Ćošković *Crkva bosanska u XV vijeku,* Džaja i Lovrenović *Srednjovjekovna crkva bosanska,* zbornik *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu,* Imamović *Korijeni Bosne i bošnjaštva,* Mužić *Vjera Crkve bosanske,* Petrović *Bogumili,* Petrović *Kršćani bosanske crkve,* Pilar *Bogumilstvo kao religiozno-povijestni te kao socijalni i politički problem,* Rački *Bogomili i Patareni* i dr.

*93 Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva,* Oko, Sarajevo 1995., str. 253-260.

*94 Detaljnije o maniheističkom učenju: Lieu, S. N. C. L *Manichaeism in Central Asia and China,* BRILL, 1998. i Reeves, John C: Prolegomena to a History of Islamic Manichaeism, Equinox Pub., 2011.

*95 Detaljnije: Obolensky, Dimitri: *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism,* Cambridge University Press, Cambridge 2004.

*96 Najznačajniji izvor o valdanezima jeste Combina knjiga *Waldo and the Waldensians Before the Reformation* iz 1880. godine čije je reprint izdanje izišlo 2010. godine u Velikoj Britaniji.

*97 O'Shea, Stephen: *The Perfect Heresy: The Life and Death of the Cathars,* Profile Books, 2011.

*98 Detaljnije o svim heretičkim pokretima u Evropi vidjeti u obimnom zborniku *Heresy and Authority in Medieval Europe,* Edwarda Petersa.

*99 Detaljnije: De Donno, Fabrizio: *Beyond Catholicism: Heresy, Mysticism, and Apocalypse in Italian Culture,* Palgrave Macmillan, 2013.

*100 Detaljnije: Božilov, Ivan: *Zadar i Četvrti križarski rat,* Radovi Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 51, Zadar 2009., str. 55–67.

*101 Evans, G. R. Bernard of Clairvaux: *Selected Works.* Paulist Press, 1987.

*102 Detaljnije o islamizaciji Bosne i Bošnjaka: Filipović, Nedim: *Islamizacija u Bosni i Hercegovini,* Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 2005. i Handžić, Mehmed: *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana,* Revija „Sandžak", Novi Pazar 2012.

*103 Detaljnije: Knežević, Antun: *Kratka historija kraljeva bosanskih,* Dobra knjiga, Sarajevo 2010.

*104 Detaljnije na sajtu Vrhbosanske nadbiskupije:
http://vrhbosanska-nadbiskupija.org/nadbiskupija/povijest/bosanska-biskupija

*105 Živković, Pavo: *Vrhbosanska biskupija Sufragan u procijepu između Dubrovačke i Splitske nadbiskupije,* u *Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća,* separat Hrvatske misli, Ogranak Matice hrvatske, Sarajevo, Sarajevo, 2000.

*106 Detaljnije o dominikancima i njihovome djelovanju u Bosni: Jaliman, Salih: *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni,* IPP „Hamidović", Tuzla 1999.

*107 Ibidem.

*108 Detaljnije: Chesterton, *Gilbert Keith St. Francis of Assisi,* Courier Corporation, 2012.

*109 Detaljnije: Karamatić, Marko: *Bosanski franjevci,* Erasmus naklada, Zagreb 1994.

*110 Žugaj, Marijan: *Bosanska vikarija i franjevci konventualci,* Croatica Christiana Periodica Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovskog fakulteta u Zagrebu, Vol. 13 No. 24, Zagreb 1989., str. 1-26.

*111 Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj,* sv. I, II i III, Benediktinski priorat - Tkon, Split, 1963-1965.

*112 Vidi bilješku 87.

*113 Detaljnije o historiji srpske crkve: Marjanović, Čedomir: *Istorija srpske crkve,* Ars libri, Beograd 2001.

*114 Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva,* Oko, Sarajevo 1995., str. 253-260.

*115 Ibidem.

*116 Detaljnije: Hamilton, B; Hamilton, J.: *Christian dualist heresies in the Byzantine world c. 650 – c. 1450,* Manchester University Press, Manchester: 1998, 250–253.

*117 O tome detaljnije pišu Imamović, Jaliman, Hadžijahić i dr.

*118 Detaljnije o tome u djelima iz popisa literature autora Mesihovića, Stipčevića, Markovića, Županiča i drugih.

*119 O butmirskoj kulturi vidjeti: Čović, Borivoje: *Od Butmira do Ilira,* Veselin Masleša, Sarajevo 1976.; Perić, Slaviša: *Butmirska kultura,* Arheološki institut, Beograd 1995.

*120 Detaljnije o Glasinačkoj kulturi vidjeti u knjigama Ibrahima Pašića *Predslavenski korijeni Bošnjak I* i *II.*

*121 U najnovije vrijeme susrećemo više radova koji se bave Pešterskom kulturom, naročito istraživača i etnologa Sulejmana Aličkovića. Vidjeti o tome niz tekstova spomenutog autora u Reviji „Sandžak" iz 2012. i 2013. godine.

*122 Opširnije o arheološkim nalazištima u Hercegovini, ali i cijeloj Bosni u trotomnom *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* u izdanju Zemaljskog muzeja.

*123 Zmaić, Vesna; Miholjek, Igor: *Podvodno arheološko istraživanje lokaliteta Desilo - Hutovo blato,* Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, broj 4, Zagreb 2013., str. 173-188.

*124 Malez, Vesna; Dimitrijević, Vesna: *Gornjopleistocenska avifauna iz Smolućke pećine (JZ Srbija, Jugoslavija),* RAD, JAZU, Zagreb 1990.

*125 Opširnije: Patsch, Karlo: *Sandžak novopazarski u rimsko doba,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1894., str. 465-490; Premović Aleksić, Dragica: *Arheološka karta Novog Pazara, Sjenice i Tutina,* Muzej „Ras", Novi Pazar 2014.

*126 Izvorni članak: http://sandzakpress.net/u-blizini-plavskog-jezera-otkriveno-arheolosko-nalaziste-staro-oko-3-500-godina-prije-nove-ere. – posljednja posjeta 09.09.2015., 14:45:19 h

*127 Više o tome: Karaman, Ljubo: *Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti,* Vidović, Split 1934.

*128 Opširnije: Mesihović, Salmedin: *Podjela provincije Ιλλυρικη,* autorsko izdanje, Sarajevo 2013.

*129 O velikoj ilirskoj kraljici Teuti vidjeti: Ćurčija-Prodanović, Nada: *Teuta, Queen of Illyria,* Oxford University Press, Oxford 1973.

*130 Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998., str. 23.

*131 Mesihović, Salmedin: *Podjela provincije Ilirik,* Pregled, Sarajevo 2010.

*132 Ibidem.

*133 Suić, Mate: *Antički grad na istočnom Jadranu,* Golden marketing, Zagreb 2003.; Alka Starac: *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi,* Arheološki muzej Istre, Pula 1999-2000.

*134 Mesihović, Salmedin: *Rimski vuk i ilirska zemlja,* Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011.

*135 Detaljnije: Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države,* Svjetlost, Sarajevo 1982.

*136 Curta, Florin; Kovalev, Roman: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans,* BRILL, 2008., str. 210-211.

*137 Klaić, Nada: *Srednjovekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe,* Zagreb 1994.

*138 Klaić, Vjekoslav: *Poviest Bosne do propasti kraljevstva,* Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb 1882.

*139 Ćošković, Pejo: *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446,* Institut za istoriju, Sarajevo 1988.

*140 Williams, Stephen; Friell, Gerard: *Theodosius: The Empire at Bay,* Yale University Press, New Haven 1998.

*141 Trajanova kapija ili Trajanova vrata nalaze se u blizini grada Ihtimana u Bugarskoj. Dobila su ime po rimskome imperatoru Trajanu koji je na uzvišenju izgradio tvrđavu preko koje je kontrolirao protok ljudi i roba između Trakije i Makedonije. Avgusta 986. godine na tom prostoru odigrala se velika bitka između istočnorimskog imperatora Vasilija II i bugarskoga cara Samuila, nakon koje je zaustavljen prodor Istočnoga Rima dublje ka bugarskim teritorijama.

*142 Vidi bilješku 140.

*143 Mrduljaš, Savo: *Teodozijeva podjela Rimskoga carstva 395. godine i njezin utjecaj na formiranje 'zapadnjačke' dimenzije hrvatskog i 'istočnjačke' srpskog identiteta,* Nova prisutnost, br. V/3, Zagreb 2007.

*144 Ibidem.

*145 Ibidem.

*146 Ibidem.

*147 Franački kralj Karlo Veliki stao je u odbranu pape Lava III koji je pao u nemilost italskih naroda, naročito Lamborgina, jer je težio spojiti crkvenu i svjetovnu vlast. Nakon odbrane papine časti i trona te otvorenog sukoba sa Lamborginima, papa je 800. godine krunisao Karla Velikog za cara Zapadnoga Rimskoga carstva dajući mu misiju obnove i ujedinjenja staroga Rima i katoličanstva, što je prouzrokovalo sukob Franaka i Istočnoga Rima, naročito nakon propadanja ideje Karla Velikoga da se oženi caricom Irinom i na taj način spoji oba carstva, koja 802. godine gubi prijestol, a novi imperator Nićifor se snažno protivi širenju granica Karlove države na račun Istočnoga Rima, što dovodi do velikog Franačko-istočnorimskog rata 802-812. godine koji se prelama preko Ilirika i već od prije utvrđenog limesa kako istočnojadranskoga tako i kopnenoga.

*148 Budak, Neven: *Croats between Franks and Byzantium,* Hortus artium medievalium 3, Zagreb 1997., str. 15-22.

*149 http://www.telegraf.rs/zanimljivosti/1386475-najveca-vatikanska-laz-vizantija-nikada-nije-postojala-foto - posljednja posjeta 25.06.2015., 22:48:45 h

*150 Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998., str 47 i 91.; Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države,* Svjetlost, Sarajevo 1982.

*151 Mesihović, Salmedin: *Rimski vuk i ilirska zemlja,* Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011., str. 184-185.

*152 Ibrahimagić, Omer: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine,* Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualca, Sarajevo 1998.

*153 Ibidem, str. 9.

*154 Detaljnije o Banu Boriću: Klaić, Nada: *Srednjovekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe,* Zagreb 1994., str. 62-64.; Imamović, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine,* M. Imamović, 1999, str. 127; Mandić, Dominik: *Bosna i Hercegovina: Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine,* Croatian Historical Institute, Zagreb 1960., 91-93; Ćorović, Vladimir: *Ban Borić i njegovi potomci,* Glas srpske

kraljevske akademije, br. 182., Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1940., str. 45-63.; Ančić, Mladen: *Putanja klatna Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u 14. stoljeću*, Acad. Scientiarum et Artium Croatica, 1997.

*155 Klaić, Nada: *Srednjovekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe*, Zagreb 1994., str. 206.

*156 Mladenović Zelinjac, Paskal: *Iz prošlosti bosanske: istorija Bosne i Hercegovine do pada kraljevstva 1463*, Srpske Dion. Štamparije, 1907, str. 74-80.

*157 Zoranić, Hakija: *O etnogenezi Bošnjaka*, Sarajevo 2009., str. 253, 286-289.

*158 Detaljnije: Knežević, Antun: *Kratka historija kraljeva bosanskih*, Dobra knjiga, Sarajevo 2010.

*159 Detaljnije: Isailović, Neven: *Vladarske kancelarije u srednjovjekovnoj Bosni*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2014.

*160 Benac, Alojz: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Veselin Masleša, Sarajevo1966., str. 406.

*161 Detaljnije: Anđelić, Pavao: *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*, Poseban otisak Glasnika Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1963.

*162 Opširnije o bosanskim srednjovjekovnim gradovima: Redžić, Husrev: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2009.

*163 Opširnije: Anđelić, Pavao: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska: stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.

*164 Ljubež, Bruno: *Jajce Grad: prilog povijesti posljednje bosanske prijestolnice*, HKD Napredak, Jajce 2009.

*165 Ibrahimagić, Omer: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualca, Sarajevo 1998., str. 9.

*166 Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva*, Oko, Sarajevo 1995.

*167 Opširnije: Bešlagić, Šefik: *Kamene stolice srednjovjekovne BiH*, ANUBiH, Djela, knjiga LIX, Sarajevo 1985.

*168 Hodžić, Sead: *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 1998.; str. 34.

*169 Opširnije: Imamović, Enver *Historija bosanske vojske*, Art 7, Sarajevo 1999.

*170 Ibidem.

*171 Ibidem, str. 44.

*172 Ibidem, str. 31.

*173 Opširnije: Hadžimehmedović, Amir: *Novac srednjovjekovne Bosne*, Blicdruk, Sarajevo 2012.

*174 Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998., str 23.

*175 Detaljnije: Kovačević, Desanka: *Gdje je bila kovnica novca bosanskih vladara*, Godišnjaka društva istoričara BiH, Sarajevo 1952., str. 269-276.

*176 Više o tome: Rengjeo, Ivan: *Novci bosanskih kraljeva*, Glasnik hrvatskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1943., str. 237-291.

*177 Opširnije: Hadžimehmedović, Amir: *Novac srednjovjekovne Bosne*, Blicdruk, Sarajevo 2012.

*178 Fra Nikica Vujica: *Fojnički grbovnik*, Franjevački samostan Fojnica, Fojnica 2012.

*179 Detaljnije: http://www.avaz.ba/clanak/176293/zlatni-ljiljan-stoljecima-bio-simbol-bh-naroda?url=clanak/176293/zlatni-ljiljan-stoljecima-bio-simbol-bh-naroda

*180 Detaljnije: Fra Nikica Vujica: *Fojnički grbovnik*, Franjevački samostan Fojnica, Fojnica 2012.

*181 Sansovino, Francesco: *Historia universale dell'Origine et Imperio de' Turchi*, Venezia 1568., str. 67. Podatak se nalazi u: Hastings, James: *Encyclopædia of Religion and Ethics, Symbolism (Muslim)*, val. XI, p. 145.

*182 Knežević, Antun: *Kratka historija kraljeva bosanskih*, Dobra knjiga, Sarajevo 2010.

*183 Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva*, Oko, Sarajevo 1995., str. 46.

*184 Živković, Pavo: *Vrhbosanska biskupija Sufragan u procijepu između Dubrovačke i Splitske nadbiskupije*, u *Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća*, separat *Hrvatske misli*, Ogranak Matice hrvatske, Sarajevo, Sarajevo 2000. str. 69-75.

*185 Vidi bilješku 181.

*186 Knežević, Antun: *Kratka historija kraljeva bosanskih*, Dobra knjiga, Sarajevo 2010.

*187 Ibidem.

*188 Vidi bilješku 154.

*189 Margetić, Lujo: *Neka pitanja ranije bosanske pravne povijesti*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu , br. 56, Zagreb 2006.

*190 Klaić, Vjekoslav: *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb 1882., str. 56.

*191 Ćirković, Sima: *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd 1964., str. 46-47.

*192 Detaljnije: Margetić, Lujo: *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 46, Zadar 2004.

*193 Detaljnije: Gošćić, Nevenka; Kovačević-Kojić, Desanka, Peco, Asim: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana*

Kulina: 1189-1989, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1989.

*194 Ibidem.

*195 Mandić, Dominik: *Bosna i Hercegovina: Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Croatian Historical Institute, Zagreb 1960., str. 195.

*196 Detaljnije o dominikancima i njihovome djelovanju u Bosni: Jaliman, Salih: *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, IPP „Hamidović", Tuzla 1999.

*197 Alić, Džemaludin; Ćeman, Mustafa: *Devetnaest stoljeća Bosne: historija i kultura Bosne od 6. do 1900. godine*, Dinex, 1998., str. 55-58.

*198 Ibidem, str. 60-62.

*199 Imamović, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, autorsko izdanje, Sarajevo 1999., str. 134.

*200 Dautović, Dženan: *Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 141-159.

*201 Vidi bilješku 197.

*202 Đodan, Šime: *Bosna i Hercegovina - hrvatska djedovina: kroz povijesna vrela*, Meditor, Zagreb 1994., str. 72.

*203 Rabić, Nedim: *Maria von Bosnien: bosanska vojvotkinja - njemačka grofica*. Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 105-129.

*204 Vidi bilješku 200.

*205 Dardagan, Amer: *O bugarskim princezama na bosanskom dvoru sa posebnim osvrtom na kraljicu Doroteju*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 159-169.

*206 Vidi bilješku 198.

*207 Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1982., str. 35-39.

*208 Ćorović, Vladimir: *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Srpska kraljevska akademija, posebna izdanja, Beograd 1925.

*209 Šišić, Ferdo: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda: od najstarijih dana do godine 1873.*, Matica hrvatska, Zagreb 1916., str. 119-121.

*210 Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998., str. 67.

*211 Tošić, Đuro: *Dvije povelje bosanskoga kralja Stjepana Dabiše*, Istorijski časopis, XXXIX,, Beograd 1994., str. 5-25.

*212 Mladenović Zelinjac, Paskal: *Iz prošlosti Bosanske: istorija Bosne i Hercegovine do pada kraljevstva 1463.*, Srpska dioničarska štamparija 1907., str. 113-114.

*213 Lovrenović, Dubravko: *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi (FFZ), br. 20, Zagreb 1987., str. 183-193.

*214 Fostikov, Aleksandar: *Jelena Gruba, bosanska kraljica*, Braničevski glasnik, broj 3, Požarevac 2009.

*215 Živković, Tibor, Mrgić, Jelena: *Severna Bosna 13-16 vek*, Istorijski institut, Beograd 2008. str. 90.

*216 Draganović, Krunoslav: *Povijest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak", 1998., str. 384-392.

*217 Živković, Pavo: *Tvrtko II Tvrtković: Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1981.

*218 Ibidem.

*219 Ibidem.

*220 Ibidem.

*221 Vidi bilješku 211.

*222 Vidi bilješku 211.

*223 Bašagić, Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900., str. 9.

*224 Mandić, Dominik: *Bosna i Hercegovina: Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Croatian Historical Institute, Zagreb 1960., str. 309-310.

*225 Krleža, Miroslav: *Enciklopedija Jugoslavije*, tom V, Leksikografski zavod, Zagreb 1988., str. 610.

*226 Vidi bilješku 215.

*227 Draganović, Krunoslav: *Katarina Kosača bosanska kraljica*, Vrelo života, Sarajevo 1978.

*228 Bašagić, Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900., str. 14-18.

*229 Mekanović, Husein: *Portret i nadgrobna ploča bosanske kraljice Katarine Kotromanić (1425-1478) u Rimu*, Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 199-211.

*230 Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva*, Oko, Sarajevo 1995., str. 61-62.

*231 Detaljnije o nostratičkom prajeziku u ovom Gardijanovom članku: http://www.theguardian.com/science/2013/may/06/european-asian-language-tongue-superfamily, posljednja posjeta 21.08.2015., 23:45:34 h

*232 Detaljnije o indoevropskom jeziku: Grković, Jasmina: *Indoevropski jezik i Indoevropljani*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1987.

*233 Bošković, Radosav: *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika,* Univerzitetska riječ, Nikšić 1990., str. 12-13.

*234 Mihaljević, Milan: *Slavenska uporedna gramatika,* Školska knjiga, Zagreb 2002., str. 63.

*235 Hamm, Josip: *Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika,* Naklada zavoda Hrvatske, Zagreb 1947., str. 35-38.

*236 Piper, Predrag: *Uvod u slavistiku 1,* Tehnologija, izdavaštvo i agencija, Beograd 2000., str. 22.

*237 Mihaljević, Milan: *Slavenska uporedna gramatika,* Školska knjiga, Zagreb 2002., str. 65.

*238 Matošević, Ranko: *Poredbeno povjesna gramatika hrvatskoga jezika,* Matica hrvatska, Zagreb 2008., str. 64-67.

*239 Živanović, Jovan: *Gramatika crkvenoslavenskog jezika,* Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci 1895.

*240 Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail: *Gramatika bosanskoga jezika,* Dom štampe, Zenica 2000., str. 21.

*241 Ivić, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: uvod i štokavsko narečje,* Matica srpska, Novi Sad 1985.

*242 Opširnije: Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail: *Gramatika bosanskoga jezika,* Dom štampe, Zenica 2000.

*243 Detaljnije: Džogović, Alija: *Atlas dijalekatskih izoglosa u Sandžaku,* Centar za bošnjačke studije, Tutin 2012.

*244 Detaljnije: Pešić, Radivoje: *Vinčansko pismo,* Pešić i sinovi, Beograd 1995.

*245 Ibidem.

*246 Detaljnije: Krahe, Hans: *Die Sprache der Illyrier,* Wiesbaden 1964.

*247 Ibidem.

*248 Mihaljević, Milan: *Slavenska poredbena gramatika,* Školska knjiga, Zagreb 2002., str. 52-53.

*249 Ibidem.

*250 Detaljnije: Lan Page, Raymonds; Persons, David: *Runes and Runic Inscriptions: Collected Essays on Anglo-Saxon and Viking Runes,* Boydell & Brewer Ltd, Cambridge 1995.

*251 Ibidem.

*252 Ibidem, str 18-19.

*253 Škiljan, Dubravko: Pogled u lingvistiku, Naklada Benja, Zagreb 1985., str 42.

*254 Ibidem, str. 46-47.

*255 Detaljnije: Isailović, Neven: *Vladarske kancelarije u srednjovjekovnoj Bosni,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2014.

*256 Conte, Francis; Petrović, Gordana; Kalić, Jovanka: *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi, VI-XIII vek,* Tom II, Filip Višnjić, Beograd 1989., str. 444.

*257 Detaljnije: Grivec, Franc: *Sveti Ćiril i Metod: slavenski blagovjesnici,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1985.

*258 Ibidem.

*259 Ibidem.

*260 Detaljnije: Gavrić, Filip: *Glagoljica slovenska,* Prometej, Novi Sad 2000.

*261 Vidi bilješku 255.

*262 Ibidem.

*263 Ibidem.

*264 Vidi bilješku 258.

*265 Marojević, Radmilo: *Ćirilica na raskršću vekova: ogledi o srpskoj etničkoj i kulturnoj samosvesti,* Dečje novine, Gornji Milanovac 1991.

*266 Detaljnije: Brozović, Dalibor; Ivić, Pavle: *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski,* Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Zagreb 1988.

*267 Detaljnije: Eckhardt, Thorvi: *Die Bosančica: eine Sonderform der westlichen Kyrillica,* Österreichisches Ost-u. Südosteuropa-Inst., Wien 1978.

*268 Detaljnije: Truhelka, Ćiro: *Bosančica, prilog bosanskoj paleografiji,* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, knj. I, Sarajevo 1889.

*269 Detaljnije: Imamović, Enver: *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* autorsko izdanje, Sarajevo 1998.

*270 Stipčević, Aleksandar: *Iliri,* Školska knjiga, Zagreb 1989., str. 55-65.

*271 Imamović, Enver: *Historija bosanske vojske,* Art 7, Sarajevo 1999., str. 13-14.

*272 Detaljnije: Čović, Borivoje: *Od Butmira do Ilira.* Veselin Masleša, Sarajevo 1976.

*273 Stipčević, Aleksandar: *Iliri,* Školska knjiga, Zagreb 1989., str. 143.

*274 Ibidem, str. 150.

*275 Vasić, Miloje; Popović, Petar, Gas-Popović, Dobrila: *Kovanje i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca,*

Narodni muzej, Beograd 1975., str. 25-19.

*276 Detaljnije: Domić Kunić, Alka: *Classis praetoria misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije,* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, treća serija, XXVI-XXIX, Zagreb 1995-1996. str. 39-72.

*277 Stipčević, Aleksandar: *Iliri,* Školska knjiga, Zagreb 1989., str. 80.

*278 Detaljnije: Ćurčija-Prodanović, Nada: *Teuta, Queen of Illyria,* Oxford University Press, Oxford 1973.

*279 Detaljnije: Stipčević, Aleksandar; Benac, Alojz: *Kultni simboli kod Ilira: građa i prilozi sistematizacije,* ANUBiH, Sarajevo 1981.

*280 Dorcey, Peter F.: *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion,* Brill 1992., str. 71-72.

*281 Detaljnije: Ferri, Naser: *Vjerovanje i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji,* Godišnjak Centra za balkanološke studije ANUBiH, br. 41., Sarajevo 2012., str. 135-159.

*282 Domić Kunić, Alka: *Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju)* u *Naturalis historia Plinija starijeg,* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, broj 37, Zagreb 2005., str. 151.

*283 Vidi bilješku 277.

*284 Tepić, Ibrahim: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998., str. 35.

*285 Mesihović, Salmedin: *Historija Autarijata,* Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 34.

*286 Mesihović, Salmedin: *ORBIS ROMANVS: Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije,* autorsko izdanje, Sarajevo 2015., str. 192.

*287 Detaljnije: Podunavski, Radomir: *Tradicionalno balkansko veštičarstvo,* Eshoteria, Beograd 2007.

*288 Petrović, Sreten: *Srpska mitologija,* tom pet, Prosveta, Beograd 2000., str. 282.

*289 Ledić, Franjo: *Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena,* tom dva, Miljacka, Zagreb 1969., str. 128

*290 Detaljnije: Detelić, Mirjana; Palavestra, Predrag: *Mitski prostor i epika,* SANU, Beograd 1992., str. 60.

*291 Stipčević, Aleksandar: *Iliri,* Školska knjiga, Zagreb 1989., str. 80., str. 178.

*292 Detaljnije: Guštin, Mitja; Božič, Dragan; Bakarić Lidija; Čerkez, Sead: *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije,* Narodni muzej Ljubljana i Arheološki muzej Zagreb, 1984.

*293 Ibidem.

*294 Ibidem.

*295 Detaljnije: Kuić, Ranka: *Crveno i belo: srpsko-keltske paralele,* Srpski glas, Banja Luka 2000.

*296 Ibdem.

*297 Detaljnije: Novak, Grga: *Stari Grci na Jadranskom moru,* Rad JAZU 322, Zagreb 1961., str. 145-221.

*298 Detaljnije: Ristić, Milovan: *Stari Vlah do oslobođenja od Turaka,* Turistička štampa, Beograd 1963.

*299 Detaljnije: Hadžimehmedović, Amir: *Novac srednjovjekovne Bosne,* Blicdruk, Sarajevo 2012.

*300 Koldžić, Mithat: *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku,* Književni krug, Split 1990., str. 213.

*301 Detaljnije: Suić, Mate: *Antički grad na istočnom Jadranu,* Golden marketing, Zagreb 2003.

*302 Detaljnije: Grupa autora, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana,* Zbornik radova, Split 2002.

*303 Detaljnije: Pašalić Esad: *Antička naselja i komunikacije u BiH,* Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

*304 Detaljnije: Kovačević, Desanka: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni,* Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961.

*305 Ibidem.

*306 Vidi bilješku 277.

*307 Ibidem.

*308 Jović, Momir: *Rano hrišćanstvo na Balkanu,* Prosveta, Beograd 1994., str. 186-187.

*309 Imamović, Enver: *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1977., str. 277-282.

*310 Ibidem.

*311 Stojanović, Zoran: *Krsne slave u srpskome narodu i veliki hrišćanski praznici,* Mandarin, Beograd 1999., str. 183.

*312 Zaseok Berberište dio je većeg lokaliteta Hrvatska na tromeđi Novoga Pazara, Mitrovice i Raške. Selo je dobilo ime po Sasima koji su u antičko doba eksploatirali rudu iz nekoliko rudnika u ovome kraju.

*314 Detaljnije: Bajić, Aleksandar: *Slovenski bogovi na Balkanu,* Pešić i sinovi, Beograd 2006.

*315 Ledić, Franjo: *Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena,* Miljacka, Zagreb 1969., str. 174.

*316 Stojanović, Zoran: *Krsne slave u srpskome narodu i veliki hrišćanski praznici,* Mandarin, Beograd 1999., str. 123-126

*317 Ibidem., str. 156.

*318 Bringa, Tone: *Biti musliman na bosanski način,* Dani, Sarajevo 1997., str. 32.

*318 Grubačić, Bratsilav; Tomić, Momir: *Srpske slave: narodni običaji i verovanja, narodne pesme i zdravice, slavska jela i pića,* Litera, Beograd 1998., str. 96-98.

*319 Ćorović, Vladimir: *Istorija srpskog naroda,* Ars libri, Beograd 1997., str. 54.

*320 Detaljnije: *Ljetopis Popa Dukljanina,* Stara srpska književnost u 24 knjige, Prosveta, Beograd 1988.

*321 Detaljnije: Nosić, Milan: *Bijeli Hrvati,* tom I i II, Maveda, Rijeka 2006.

*322 Detaljnije: Ćorović, Vladimir: *Ban Borić i njegovi potomci,* Glas srpske kraljevske akademije, br. 182, Beograd 1940., str. 45-63.

*323 Detaljnije: Anđelić, Pavao: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska: stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću,* Veselin Masleša, Sarajevo 1973.

*324 Detaljnije: Ljubež, Bruno: *Jajce Grad: prilog povijesti posljednje bosanske prijestolnice,* HKD Napredak, Jajce 2009

*325 Benac, Alojz: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1966., str. 199-200.

*326 Marković, Mirko: *Descriptio Bosnae & Hercegovinae: Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima,* AGM, Zagreb 1998. str. 31-32.

*327 Vego, Marko: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Svjetlost, Sarajevo 1980., str. 428.

*328 Mitić, Ilija: *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika,* JAZU, Zagreb 1973., str. 31-33.

*329 Detaljnije: Anđelić, Pavao: *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni,* Poseban otisak Glasnika Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1963.

*330 Ibidem.

*331 Detaljnije: Kovačević, Desanka: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni,* Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961.

*332 Imamović, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine,* M. Imamović, Sarajevo 1999., str. 153-154.

*333 Ibidem, str. 154.

*334 Vidjeti bilješku 329.

*335 Benac, Alojz: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1966., str. 199-200., str. 451.

*336 Detaljnije: Soloviev, Aleksandar: Pravni položaj seljaka u srednjovjekovnoj Bosni, Pregled, Sarajevo, 1947., str. 244-250.

*337 Babić, Ante: *Bosanski heretici,* Svjetlost , Sarajevo 1963., str. 111.

*338 Detaljnije: Spahić, Midhat: *Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni,* Zbornik radova Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju II, Institut za historiju Sarajevo, Sarajevo 2011.

*339 Ibidem.

*340 Ibidem.

*341 Teskeredžić, Irfan: *Dvorske dame u srednjovjekovnoj Bosni,* Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 93-105.

*342 Detaljnije: Fostikov, Aleksandar: *Jelena Gruba, bosanska kraljica,* Braničevski glasnik, broj 3, Požarevac 2009.; Mekanović, Husein: *Portret i nadgrobna ploča bosanske kraljice Katarine Kotromanić (1425-1478) u Rimu,* Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014.

*343 Duranović, Elmedina: *Žene iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku 1279-1301.,* Radovi, br. XVII/3, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014., str. 47-63.

*344 Ibidem.

*345 Vidjeti bilješku 336.

*346 Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i bošnjaštva,* Oko, Sarajevo 1995., str. 253-267.

*347 Detaljnije: Rački, Franjo: *Bogomili i Patareni,* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2003.

*348 Detaljnije: Nikić, Andrija: *Sakralna baština i humačka ploča Ljubuškog kraja u Srednjem vijeku,* Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 2001.

*349 Detaljnije: Babić, Anto: *Kancelarija bosanskih vladara,* Kalendar „Napredak", 22, Sarajevo 1933.; Isailović, Neven: *Vladarske kancelarije u srednjovjekovnoj Bosni,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2014.

*350 Bešlagić, Šefik: *Stećci - kultura i umjetnost,* Veselin Masleša, Sarajevo 1979., str. 463.

*351 Benac, Alojz: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1966., str. 199-200., str. 517.

*352 Detaljnije: Dizdar, Mak: *Stari bosanski tekstovi,* Svjetlost, Sarajevo 1968.

*353 Šanjek, Franjo: *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* Barbat, Zagreb 2003., str. 154.

*354 Ibidem, str. 349-350.

*355 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., str. 70-71.

*356 Draganović, Krunoslav: *Povijest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak", 1998., str. 787.

*357 Radojčić, Đorđe: *Tvorci i dela stare srpske književnosti,* Grafički zavod, Titograd 1963., str. 37-39.

*358 Pavličić, Dragutin; Damjanović, Stjepan: *Moravski Hrvati: povijest, život, kultura,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994., str. 18.

*359 Popadić, Milosav: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini: od najstarijih vremena do 1918. godine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1982., str. 50 i 64.

*360 Štefanović, Vjekoslav: *Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije,* Slovo, Staroslavenski institut, br. 6-7. Zagreb 1957., str. 54-133.

*361 Popadić, Milosav: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini: od najstarijih vremena do 1918 godine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1982., str. 52-53.

*362 Damjanović, Stjepan: *Hrvatsko književno srednjovjekovlje,* Erasmus naklada, Zagreb 1994., str. 70-73.

*363 Ibidem.

*364 Pavličić, Dragutin; Damjanović, Stjepan: *Moravski Hrvati: povijest, život, kultura,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994., str. 38.

*365 Detaljnije: Mrđenović, Dušan; Topalović, Veljko; Radosavljević, Vera: *Miroslavljevo jevanđelje: istorijat i komentari,* Dosije, Beograd 2002.

*366 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., str. 18.

*367 Vidi bilješku 363.

*368 Šidak, Jaroslav: *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu,* Biblioteka znanstvenih radova, Liber, Zagreb 1975., str. 154.

*369 Benac, Alojz: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1966., str. 199-200., str. 474.

*370 Detaljnije: Grickat, Irena: *Divoševo jevanđelje filološka analiza,* Južnoslavenski filolog 25, Beograd 1961-1962, str. 227-293.

*371 Mikulić Aleksijev, Planinka; Ivanković, Željko: *Iz likovnosti bosanskoga srednjovjekovlja,* Naklada Zoro, Sarajevo 2004., str. 49.

*372 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., str. 22.

*373 Grujić, Radosav: *Jedno evanđelje bosanskoga tipa XIV-XV veka u južnoj Srbiji,* Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava (A. Beliću u čast), Beograd 1937., str. 263-277.

*374 Detaljnije: Nakaš, Lejla: *Vrutočko bosansko četveroevanđelje,* Forum Bosnae 67-68, Sarajevo 2015.

*375 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., str. 21-23.

*376 Šidak, Jaroslav: Kopitarevo bosansko evanđelje u sklopu pitanaja "crkve bosanske", Slovo, br. 4-5, Zagreb 1955., str. 47-62.

*377 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., str. 22.

*378 Šidak, Jaroslav: *Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publičnoj biblioteci u Lenjingradu,* Slovo, br. 17, Zagreb 1967., str. 113-124.

*379 Ibidem.

*380 Gošić, Nevnka: *Bosansko rukopisno evanđelje sofijske narodne biblioteke "Kiril i Metodij",* Radovi ANUBiH, knj. LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo 1981, str. 231-242.

*381 Otašević, Danica: *Nikoljsko jevanđelje - od originala do digitalne kopije,* Glas biblioteke, br. 12, Čačak 2005., str. 33-46.

*382 Detaljnije: Jerković, Vera: *Čajničko jevanđelje - paleografska i jezička studija,* Matica srpska, Novi Sad 1971.

*383 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., str. 21.

*384 Ibidem.

*385 Ibidem.

*386 Ibidem, str. 23.

*387 Detaljnije: Gošić, Nevena; Kuna, Herta: *Zbornik Hvala Krstjanina: transkripcija i komentar,* Svjetlost i ANUBiH, Sarajevo 1986.

*388 Popadić, Milosav: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini: od najstarijih vremena do 1918. godine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1982., str. 58.

*389 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974., str. 74.

*390 Detaljnije: Pavlović, Dragoljub; Stevanović, Pavle: *Aleksandrida: roman o Aleksandru Velikom,* Minerva, Subotica 1957.

*391 Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija,* Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika,

Sarajevo 1974., str. 25. i 86.

*392 Šanjek, Franjo: *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, Barbat, Zagreb 2003., str. 131.

*393 Pranjković, Ivo: *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV do sredine XVIII stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb 2005., str. 12

*394 Ibidem.

*395 Detaljnije: Kuna, Herta: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija*, Starija književnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974.

*396 Detaljnije: Nakaš, Lejla: *Konkordijski rječnik ćiriličnih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo 2011.

*397 Detaljnije: Isailović, Neven: *Vladarske kancelarije u srednjovjekovnoj Bosni, doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2014.

*398 Detaljnije: Gošćić, Nevenka; Kovačević-Kojić, Desanka; Peco, Asim: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina: 1189-1989*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1989.

*399 Ibidem.

*400 Ibidem.

*401 Vidjeti: Glušac, Vaso: *Povelje Matije Ninoslava bana bosanskoga i narodnost njegovih podanika: Sa faks. dviju povelja*, Ugrinović i sinovi, Banja Luika 1912.

*402 Klaić, Nada: *Srednjovekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe*, Zagreb 1994., str. 144.

*403 Ibidem, str. 165-166.

*404 Mandić, Dominik: *Bosna i Hercegovina: Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Zagreb 1978. , str. 383.

*405 Draganović, Krunoslav: *Povijest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1998., str. 597.

*406 Jaliman, Salih: *Historija bosanskih bogomila*, IPP „Hamidović", Tuzla 1999., str. 119.

*407 Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1982., str. 142.

*408 Brković, Milko: *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet, Crkva na kamenu*, Mostar 2002., str. 206.

*409 Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1982., str. 156-158.

*410 Detaljnije: Živković, Pavo: *Tvrtko II Tvrtković: Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1981.

*411 Draganović, Krunoslav: *Povijest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1998., str. 332.

*412 Draganović, Krunoslav: *Povijest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1998., str. 343-345.

*413 Vidjeti bilješku 395.

*414 Detaljnije: Soloviev, Aleksandar: *Gost Radin i njegov testament*, reprint izdanje, Zemaljski muzej, Sarajevo 1947.

*415 Detaljnije: Truhelka, Ćiro: *Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, GZM XXIII, Sarajevo, 1911. 355-376.

*416 Detaljnije: Bešlagić, Šefik: *Kamene stolice srednjovjekovne BiH*, ANUBiH, Djela, knjiga LIX, Sarajevo 1985.

*417 Rizvić, Muhsin: *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1985., str. 24.

*418 Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1982., str. 26.

*419 Detaljnije: Truhelka, Ćiro: *Natpis Kulina bana*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, broj XV, 1903.

*420 Detaljnije: Bešlagić, Šefik: *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1979.

*421 Ibdem.

*422 Opširnije: Bešlagić, Šefik: Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo 2004.

*423 Ibidem.

*424 Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1982., str. 383-386.

*425 Detaljnije: Wenzel, Marian: *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.

[426] Detaljnije: Stratimirović, Đorđe: *Zgošćanski stećak*, GZM, XXXVIII, Sarajevo 1926.

[427] Krupešić, Benedikt: *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Čigoja štampa, Beograd 2001.

[428] Fortis, Alberto: *Put po Dalmaciji*, Marijan tisak, Split 2004.

[429] Blau, Otto: *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen*, Berlin, 1877.

[430] Vidjeti bilješku 418.

[431] Ibdem.

[432] Detaljnije: Dizdar, Mak: *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo 1974.

[433] Ibidem.

[434] Konstantin Porfiregenit (905-959) autor je četiri historijska djela: *Spisi o narodima, Spisi o ceremonijama, Spisi o Temama te Život Vasilijev.*

[435] Italijanski skolastički filozof iz 13. vjeka Toma Akvinski (1225-1274) autor je djela *Summa Theologica i Summa contra Gentiles.*

[436] Detaljnije: Uzelac, Milan: *Predavanja iz srednjovekovne filozofije*, Veris studio, Novi Sad 2009.

INDEKS STRUČNIH NAZIVA

P

R

S

T

U

V

Z

Ž

Y

INDEKS GEOGRAFSKIH NAZIVA I TOPONIMA

INDEKS IMENA NARODA

INDEKS OSOBNIH IMENA, PORODICA, NAZIVA I ZNAČENJA

